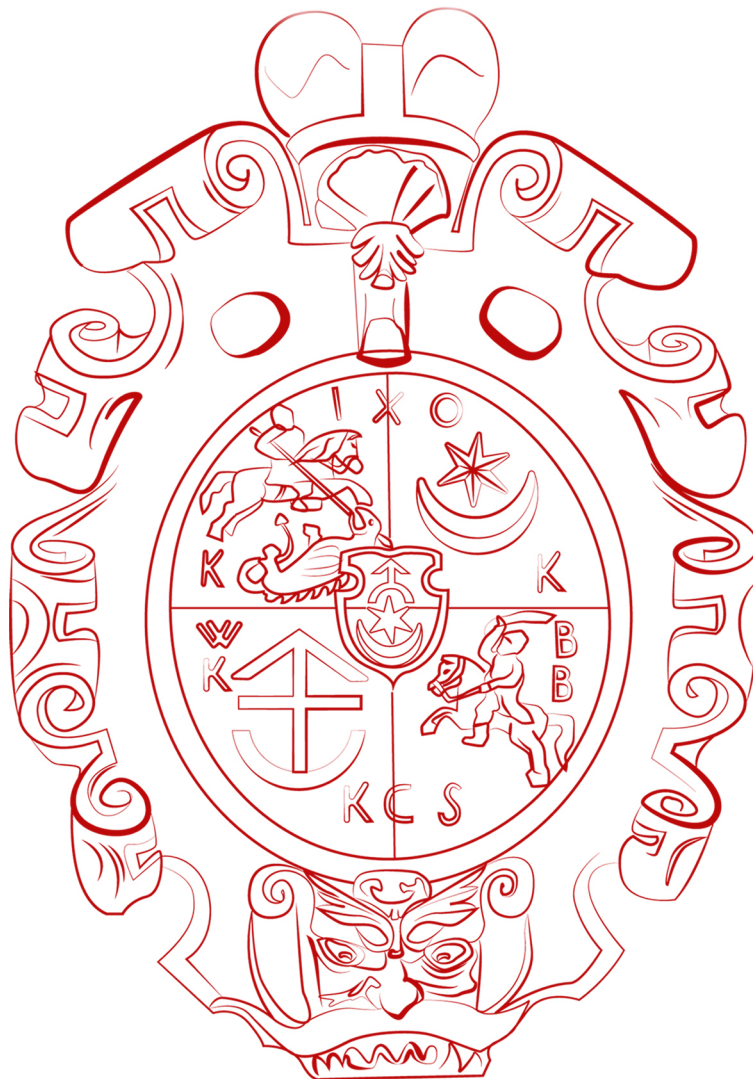

ДУБЕНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ВІСНИК

Матеріали
науково-теоретичної конференції,
присвяченої 920-річчю
першої писемної згадки про Дубно

Випуск

3

2021

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
МІСТА ДУБНА

ДУБЕНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ВІСНИК

Випуск 3

Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції,
присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно

ДУБНО – 2021

УДК 94(477.81)

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Державного історико-культурного заповідника м. Дубна
(протокол № 5 від 19 травня 2021 р.)

Відповідальний за випуск: *Леонід Кічатий*
Комп'ютерна верстка і дизайн: *Юрій Пшеничний, Вікторія Магель*
Коректор: *Алла Василиць*

Редакційна група:

Кічатий Леонід Святославович (голова)
Любецька Надія Олександрівна
Пшеничний Юрій Леонідович
Василиць Алла Степанівна

Д791 Дубенський науковий вісник

Зб. наук. праць. Випуск 3 : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно. Рівне : видавець Харват О. М., 2021. 264 с.

ISBN 978-966-2347-41-8

Науковий збірник містить статті, які знайомлять читача з новими дослідженнями з археології, історії, пам'яткознавства, музеєзнавства, краєзнавства і джерелознавства Дубна та України.

Випуск присвячений 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, музейних працівників, викладачів, студентів, учнів шкіл та усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

УДК 94(477.81)

Надруковано згідно авторської редакції.

Відповідальними за зміст статей та достовірність поданих відомостей є автори.

Редакційна група може не поділяти погляди і висновки авторів.

ISBN 978-966-2347-41-8

© Державний історико-культурний заповідник
м. Дубна, 2021

≈ АРХЕОЛОГІЯ ДУБНА ТА УКРАЇНИ ≈

Богдан Прищеп

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ДУБНА

КІНЦЯ XV—XVI СТ.

Дубно — одне з давніх волинських міст, про яке неодноразово повідомляють літописи. Першу згадку про нього знаходимо у Повісті минулих літ під 1100 р. [12, с. 55]. У 1149 р. біля Дубна стояли з військами Андрій Боголюбський та його брат Ростислав, які були учасниками походу на Волинь Юрія Довгорукого [12, с. 227]. На відміну від багатьох інших волинських поселень, Дубно зберегло своє значення і після монгольських погромів середини XIII ст., воно назване у числі володінь Мстислава Даниловича, сина Данила Галицького, у зв'язку з подіями, які дослідники датують 1288 р. [12, с. 439].

У наступні два століття, від початку XIV до кінця XV ст. писемні джерела для вивчення Дубна відсутні. Зазначимо лише, що воно згадується в грамоті князя Любарта Гедеміновича Луцькій соборній церкві, датованому 1322 р. [7, с. 20—22], але частина істориків оцінює цей документ як фальсифікат [6, с. 531; 43].

Лише з кінця XV ст. розвиток Дубна можна простежити за писемними джерелами. В 1498 р. Олександр, великий князь Литовський, дозволяє князеві К.І. Острозькому заложити в селі Дубно місто, надає йому привілеї і міські права, дозволяє торги і ярмарки [45, с. 114—115]. Однак, роботи по розбудові міста тривали недовго, після поразки в битві на Ведроші в 1500 р. князь К.І. Острозький попав у полон і повернувся з Московії через сім років [42, с. 28—29]. У 1507 р. Сигизмунд I підтверджує князеві К.І. Острозькому привілей на осадження міста Дубна [46 с. 50—52]. З 1541 р., після поділу маєтків князів Острозьких між князем Василем-Костянтином Острозьким і Беатою Костелецькою, вдовою князя Іллі Острозького, Дубно стало центром земельних володінь князя Василя-Костянтина і, очевидно, місто швидко зростало. Однак,

лаконічні повідомлення писемних джерел не дозволяють простежити ці зміни. Не збереглося і детальних описів міста, подібних до описів Острога першої половини XVII ст. [13, 2004]. Тому для вивчення середньовічного Дубна важливим завданням є пошуки та дослідження археологічних джерел.

Перші археологічні розвідки на території Дубна були проведені на ділянці, що підвищується над заплавою ріки на 5—6 м на схід від Нового замку, на лівому березі р. Ікви у 1920—1930-х рр. (рис. 1, 1). Тут було зібрано уламки глиняного посуду XII—XIII ст. [48, с. 237]. Це давнє мисове поселення в 1946—1947 рр. обстежили М.І. Островський та М.Ю. Смішко і визначили його як залишки городища [38, с., 352].

Автором під час розвідки у 1984 р. на городищі (дитинці) на присадибних городах зібрано підйомний матеріал — уламки глиняних гончарних горщиків XI—XIII ст. [14, с. 22]. Встановлено, що мисове укріплення частково зруйноване земляними роботами, зайняте житловими та господарськими будівлями, але вивчення планів міста кінця XVIII — початку XX ст. дозволяє визначити його первісні розміри — близько 120×60—100 м. У 2007 р. на південному краю збереженої частини мису, що має розміри 50×40 м було прокопано археологічний шурф, він доведений до глибини 1,8 м. Стратиграфія на шарувань наступна: 1) до глибини 0,8 м залягає підсипка будівельного сміття XX ст.; 2) від 0,8 м до 1,5 м виявлено порушений культурний шар (темно-сірий ґрунт з включеннями піску, глини, битої цегли), насичений знахідками X—XIII ст. та XV—XVI ст.; 3) з глибини 1,5 м простежено добре збережений культурний шар із знахідками домонгольського часу [24, с. 20—21]. Період Великого князівства

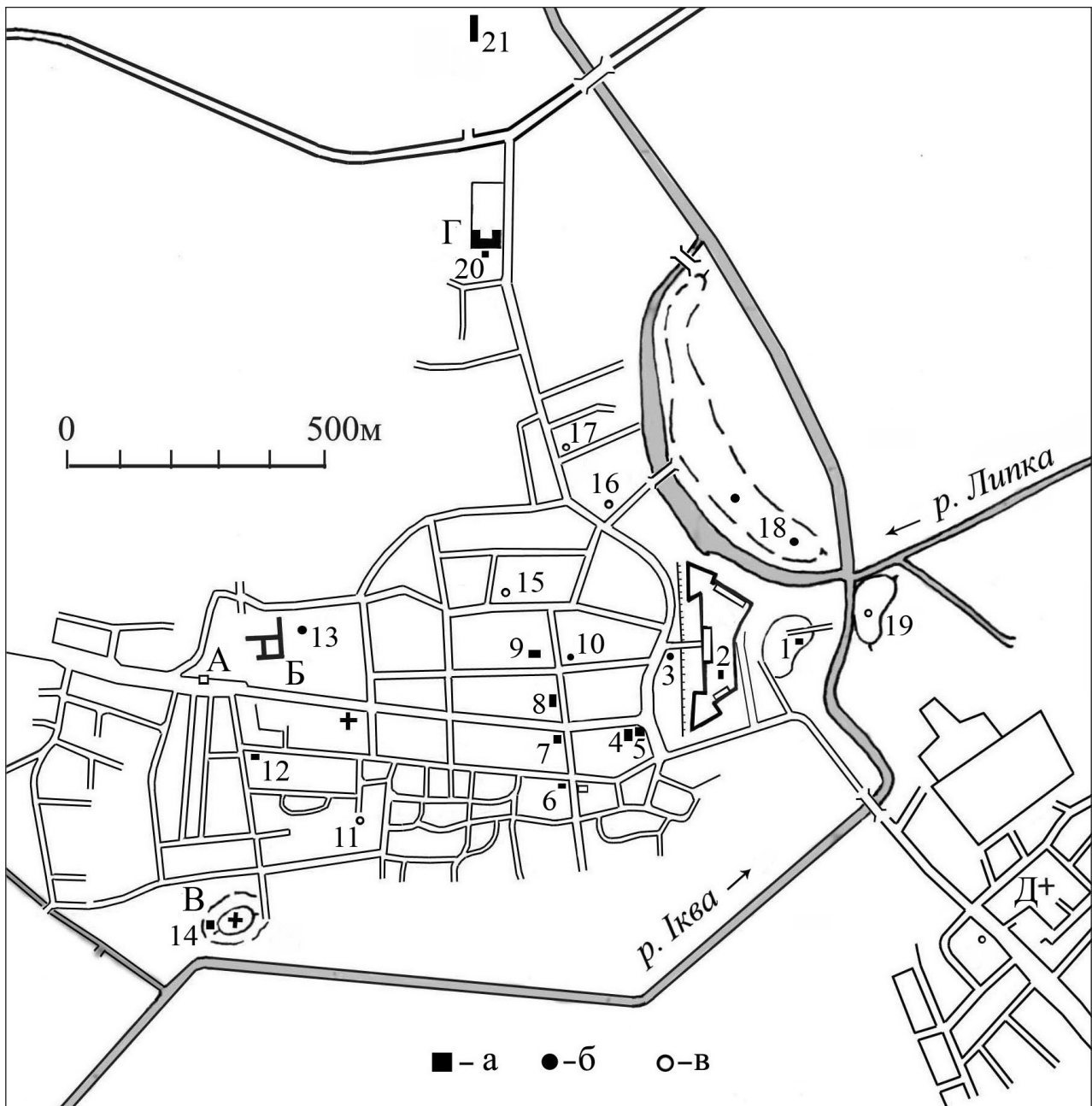

Рис. 1. План центральної частини міста Дубна з позначеними ділянками, на яких проводились археологічні дослідження: 1 — городище (дитинець); 2 — Новий замок; 3 — вул. Замкова, 17; 4 — Майдан Незалежності, 3; 5 — вул. Замкова, 10; 6 — вул. Кирила і Мефодія, 26; 7 — на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія; 8 — вул. Кирила і Мефодія, 18-а; 9 — вул. Кирила і Мефодія, 10; 10 — вул. Свободи, 26; 11 — вул. Лесі Українки; 12 — вул. Стара, 67; 13 — вул. Тараса Бульби; 14 — вул. Спасівська, ур. Кемпа; 15 — вул. Князя Острозького, 22; 16 — пр. Купальний; 17 — вул. Т. Шевченка, 14; 18 — ур. Острівок; 19 — Сурмичі, п. 3; 20 — вул. Т. Шевченка, 57; 21 — вул. Комунальна. Буквами позначені: А — Луцька брама; Б — монастир бернардинів; В — Спасо-Преображенська церква; Г — монастир кармеліток; Д — Георгіївська церква. Умовні позначення: а — розкоп; б — шурф; в — збір підйомного матеріалу.

Литовського представлений гончарним сіроглиняним тонкостінним високоякісним посудом XV—XVI ст. (рис. 2, 8—11), уламком глиняної решітки, якою прикривали отвір кахлі та фрагментом віконного скла. Такий же сіроглиняний посуд зібрано в шурфі на ділянці

по вул. Замковій, 17 (рис. 2, 12) [23, с. 9—11].

Збори археологічних матеріалів на території міста систематично проводив В.В.Ткач починаючи з середини 90-х років XX ст. Зазначимо, що йому вдалося зібрати значну колекцію керамічних виробів під час

розчистки котловану давньої споруди на ділянці по вул. Князя Острозького, 22 (рис. 1, 15). Дослідник датував ці знахідки першою половиною XIV ст. [40, с. 233—234]. Підставою для такого датування стала присутність горщиків низької якості, сформованих на повільно-обертovому гончарному крузі. Разом з ними трапились уламки високоякісного тонкостінного гончарного посуду. Ю.Л. Пшеничний висловив сумнів з приводу такої ранньої дати знахідок [31, с. 82—83]. В 90-х роках XX ст. для території між ріками Горинню і Стиром не було надійних археологічних джерел для вивчення розвитку керамічного виробництва в період пізнього середньовіччя. Тому за основу бралась схема, розроблена для Середнього Подніпров'я і, зокрема, Житомирщини, тут посуд низької якості з'явився після монгольських погромів середини XIII ст. [11; 9]. Однак, за останні десятиліття ситуація в регіоні змінилася, були досліджені житла, надійно датовані нумізматичним матеріалом та іншими речовими знахідками. Виявилось, що посуд другої половини XIII — першої половини XIV ст. зберігає традиції, які розвинулись у XII — першій половині XIII ст. [3]. Горщики низької якості з'являються в об'єктах кінця XIV — початку XV ст. (керамічний комплекс із житла 11 на поселенні в урочищі Високий Берег поблизу с. Хрінники Демидівського району [10; 4]) і були поширені в XV—XVI ст. (житло 1 кінця XV — першої третини XVI ст. з Пересопниці [17, с. 62–64]; житло 12 середини — другої половини XVI ст. із Дубна, його характеристика подана нижче). Особливості профілювання вінець частини посудин зі споруди по вул. Князя Острозького, 22 [40, рис. , 5, 11—13] дозволяють датувати її XVI ст.

У 1995 р. І.К. Свешніков провів розкопки на майданчику Нового (бастіонного) замку. Це були перші розкопки широкою площею в Дубно. На ділянці розкопу материк досягнуто на глибині близько 4 м. Відкрито потужні нашарування литовсько-польської доби та два слов'яно-руські житла, датовані другою половиною X — початком XI ст. (споруда 7) і XII ст. (споруда 6) [49, 1996]. Дослідження продовжила В.Д. Гупало у 1997 р. Загальна розкопана площа становить 81,5 кв. м. Простежено два стратиграфічні шари замку, вони порушені, розділені бруківкою, яка залягає на глибині 1,8—2,0 м [37, с. 3, 21]. Під бруківкою

знайдено монету Сигизмунда III карбовану в 1624 р., а значить замкове подвір'я було заможне у другій чверті XVII ст. Порушений шар нижче бруківки містить матеріали кінця XV — першої половини XVII ст. [37, с. 26]. Непорушений культурний шар залягав на глибині від 3,36—3,6 м до 4,0—4,2 м [8, с. 21—22]. В цей шар була опущена господарська яма 2 датована дослідниками за керамічним матеріалом другою половиною XIII — першою половиною XIV ст. [37, с. 8, рис. 10]. Зазначимо, що уламки вінець гончарних горщиків з ями 2 нечисленні, дрібні, різночасові (рис. 2, 1—7) і, вірогідно, не становлять закритого археологічного комплексу, а потрапили до ями з культурного шару, коли її засипали. Об'єктів XV—XVI ст. на дослідженій ділянці не виявлено.

Нові археологічні джерела для вивчення середньовічного Дубна були отримані в ході розкопок на Майдані Незалежності, 3 (2005—2006 рр.) [20, 2006], на вул. Замковій, 10 (2009 р.) [27, 2010] та на інших ділянках в історичній частині міста (рис. 1). Загальна розкопана в 2005—2009 рр. площа становить 1200 кв. м. Вперше досліджено житло доби князів Острозьких, що являє собою закритий археологічний комплекс (будівля 12 на вул. Замковій, 10). Такі закриті археологічні комплекси особливо важливі, адже вони дозволяють уточнити хронологію заселення окремих ділянок Дубна. Узагальнення здобутих археологічних джерел дозволило виділити основні ділянки в територіальній структурі середньовічного міста [19; 21; 16].

У 2014—2017 рр. Ю.Л. Пшеничний вивчав культурні нашарування на городищі (дитинці) та на острові Кемпа. На городищі розкоп площею 21 кв. м знаходився на північному схилі підвищення [36; 32, с. 146—153]. Встановлено, що верхні нашарування товщиною від 0,6 до 1,2 м перевідкладені, очевидно, це зруйнований культурний шар. Серед знахідок трапились матеріали кінця X—XIII ст., кінця XV—XVII ст. У нижній частині розкопу виявлено два збережені культурні шари: домонгольський і пізнього середньовіччя та раннього модерного часу, останній має товщину від 0,4 до 0,7 м, датований дослідником XVI—XVII ст.

На острові Кемпа знаходився монастир Преображення Господнього. До 70-х років XVI ст. з писемних

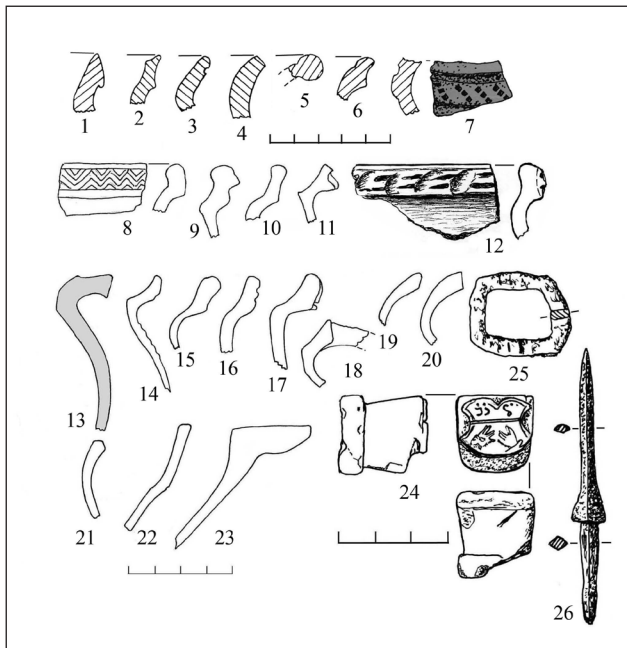

Рис. 2. Археологічні знахідки з Дубна: 1—7 — розкоп 1 І.К. Свешнікова в Новому замку, яма 2; 8—11 — городище (дитинець); 12 — вул. Замкова, 17; 13—26 — розкоп на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія, яма 5. 1—23 — глина; 24 — мергель; 25, 26 — залізо.

джерел про монастир практично нічого не відомо. Однак, побіжні повідомлення дозволили історикам підтримати думку, що обитель існувала вже в середині XV ст. [5, с. 139].

Археологічні розкопи на острові Кемпа знаходились на південно-західному і південному схилах пагорба. Загальна площа трьох розкопів 72 кв. м. Встановлено, що потужність культурних нашарувань на підвищенні досягає 2,5 м [29; 32, с. 153—154; 34]. Зібрано речові знахідки та виявлено ранньохристиянські поховання XII—XIII ст. [32, с. 155—161; 33], а також досліджено потужні нашарування литовсько-польської доби. Їх аналіз дозволив Ю.Л. Пшеничному зробити висновок, що монастирський осередок активно діяв вже в XV — на початку XVI ст. [35, с. 164]. Слід, однак, зауважити, що археологічних знахідок для характеристики монастиря XV ст. небагато. До них із групи високоякісних горщиків можна віднести лише вироби типу 1 (всього дослідник виділив 9 типів) [35, с. 137—141]. Знайдено 4 монети, карбовані в XV ст., але вони в поганому стані, затерті, денарії значно пошкоджені, що свідчить про їх перебування в обігу тривалий час [35, с. 155—156, рис. 23, 2, 4, 5]. Ці спостереження дозволяють зробити уточнення, що монастирський осередок

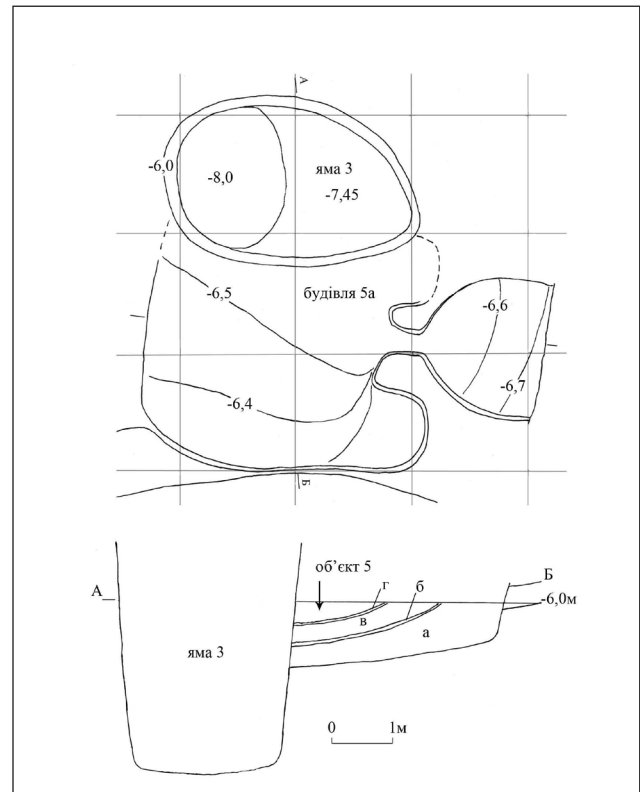

Рис. 3. Дубно, розкоп на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія: план і розріз будівлі 5а, ям 3, 5.

почав активно діяти з рубежу XV і XVI ст.

У 2007 р. проведені розкопки на ділянці, що знаходиться на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія [26, 2009]. Виявлені добре збережені культурні шари і об'єкти слов'яно-руські та литовсько-польські. Досліджено кілька закритих комплексів доби князів Острозьких, в тому числі яма 5 містила матеріали, які відклалися на початковому етапі формування міста.

Яма 5 — це западина на місці будівлі 5а, датованої XI ст., вона утворилася внаслідок просідання первісної засипки котловану давньоруської будівлі (рис. 3). Яма 5 овальна в плані, розмірами близько 3,5×3,0 м, лінзоподібна в розрізі, завглибшки до 0,4 м від рівня виявлення. Від більш ранніх нашарувань яму відділяв тонкий прошарок вугілля та попелу (рис. 3, г). Яма 5 була заповнена темно-сірим ґрунтом з включеннями дрібних фракцій суглинку, камінців, уламків глиняного посуду, трапилися також індивідуальні знахідки (печатка з мергелю, залізні пряжка і наконечник стріли).

Глиняний посуд з ями № 5 відноситься до двох технологічних груп: 1) уламки горщика, виготовленого на повільнообертovому гончарному крузі, низької якості, з великою

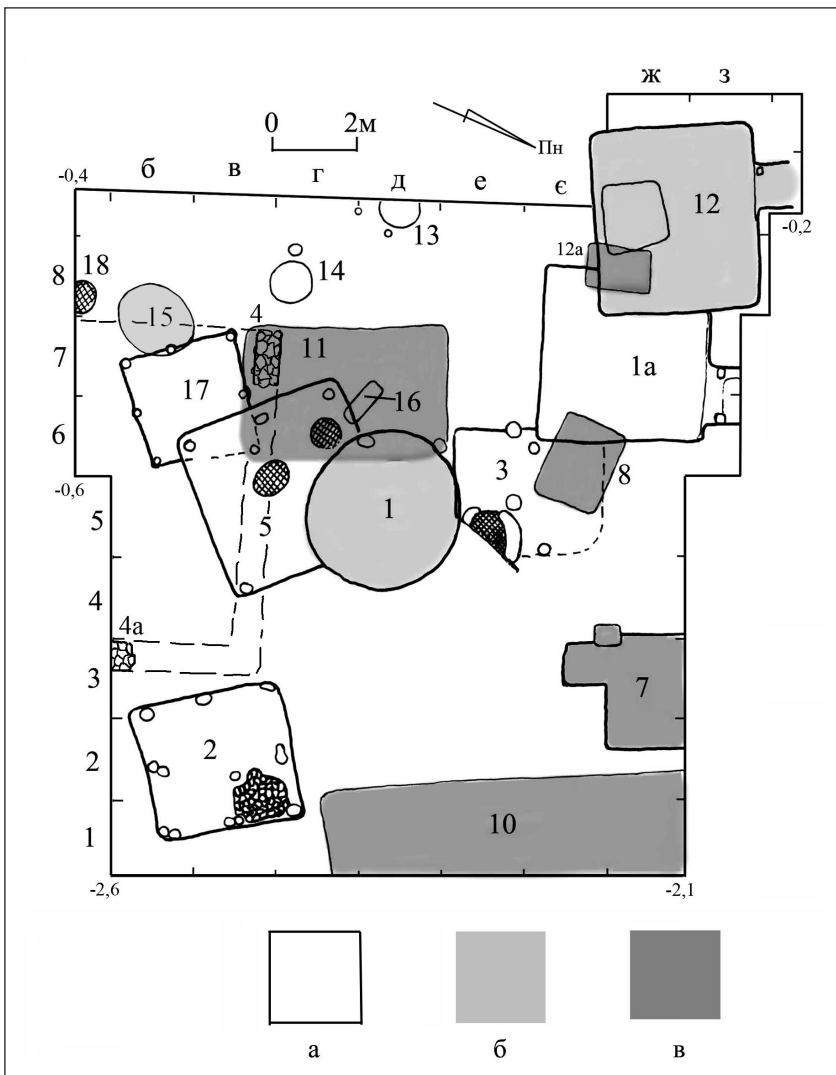

Рис. 4. План розкопу на ділянці по вул. Замковій, 10 з позначеними об'єктами: а — слов'яно-руські; б — литовсько-польської доби; в — XIX—XX ст.

кількістю піску в глиняному тісті (рис. 2, 13); 2) фрагменти тонкостінних посудин високої якості, виготовлені на швидкообертovому гончарному крузі, в глиняному тісті домішки малопомітні, це дрібний кварцовий пісок (рис. 2, 14—23), майже всі вироби сіроглиняні, лише одне вінце належить білоглиняному горщику. Більшість горщиків мають відігнуті назвні вінця із відтягнутим вертикально уверх краєм (рис. 2, 14—17), частина з них із зовнішньої сторони прикрашені горизонтальними заглибленими лініями, інколи доповненими вертикальними чи косими вдавленнями (рис. 2, 16, 17). В колекції є також фрагменти сіроглиняних глеків із вертикальними вінцями (рис. 2, 21, 22) і миски із горизонтально відтягнутими назвні масивними вінцями (рис. 2, 23).

Охарактеризовані керамічні вироби відносяться до типів, що широко

побутували на території між ріками Горинню і Стиром у кінці XV—XVI ст. Їх порівняння з іншими керамічними комплексами періоду Великого князівства Литовського дозволяє датувати яму 5 першою половиною XVI ст.

Печатка виготовлена із мергелю (рис. 2, 24). Вона має призматичну форму із округленими боковими ребрами і чітко виділену основу. Загальна висота виробу 2,4 см, висота основи 0,6 см, розміри 2,3×2,2 см. Основа пошкоджена, мала прямокутне заглиблення в центрі. На лицевій стороні розмірами 2,1×1,6 см вирізьблено геральдичний щит, пересічений горизонтальною лінією. На щиті вгорі — чотири букви, внизу — долоні двох рук. Символіка зображення свідчить, що печатка належала представнику єврейської громади Дубна [26, с. 284; 28]. Подібне зображення двох рук бачимо на печатці 1879 р. духовного равина містечка Мир у Білорусі [43, с. 74]. Очевидно, що єврейська громада почала формуватися в Дубно після

того, як поселення отримало міський статус, а значить, печатка потрапила в яму 5 одночасно з керамікою в першій половині XVI ст.

Залізна пряжка виготовлена з чотирикутної в перетині заготовки, має рамку близьку до чотирикутної, лише передня сторона дугоподібна (рис. 2, 25). Вироби такої форми мають широкий часовий проміжок побутування.

Залізний наконечник стріли черешковий, з вузьким шилоподібним вістря ромбічним у перетині, пірамідально розширеним при основі, що забезпечувало гарний упор для древка (рис. 24, 26). Його довжина 7,5 см, вістря завдовжки 4,8 см, ширина в середній частині 0,4 см, при основі — 1 см. Аналогія йому відома серед знахідок із замку Дубровна в північно-східній Білорусі, при впадінні річки Дубровни в Дніпро [1, рис. 172, 13]. Вперше Дубровна згадується в писемних джерелах

на початку XVI ст. [2, с. 242]. Вірогідно, наконечники із Дубна і Дубровни датуються першою половиною XVI ст.

Враховуючи, що в ямі 5 не знайдено керамічних виробів, які з'являються у комплексах другої половини XVI ст., датуємо її першою половиною XVI ст.

В ході археологічних розкопок на ділянці по вул. Замковій, 10 досліджено рештки житла 12 із великою заглибленою в ґрунт підвальною частиною (рис. 4) [25, с. 17—23; 27]. Котлован прямокутний, опущений в нижні культурні шари і заглиблений на 0,6—0,7 м в материк. Його чіткі контури простежено на глибині -1,8

м, -2,0 м від нульового репера (рівень сучасної денної поверхні біля північно-західного кута розкопу). На цьому рівні розміри котловану 4,4×4,25 м, дно рівне, горизонтальне, міцно втопане, знаходилось на глибині -2,85 м, -2,9 м від репера (рис. 5, 1). Вздовж трьох стін (за виключенням південної) виявлено рештки обвуглених горизонтально покладених деревин від обшивки стінок котловану. Це були колоди чи бруси, в перетині до 0,3 м.

Біля південної стіни в дні котловану було викопано чотирикутну яму 12/1 розмірами 1,6×1,8 м і завглибшки 1,4 м від рівня дна котловану. Стінки ями міцно випалені до оранжевого кольору, але на

дні ями слідів дії вогню не простежено. Верхня частина західної стінки цієї ями обвалилась, тому що в давнину з цієї сторони у придонній частині ями було влаштовано нішу, напівкруглу в плані, розмірами 1,4×0,45 м. Частково зруйнованою у верхній частині виявилась і південна стінка.

Поблизу південно-східного кута котловану знаходилась стовпова яма 12/2, вона округла в плані, діаметром 0,3 м, завглибшки 0,2 м, у розрізі мала форму зрізаного конуса, стінки звужувалися до рівного горизонтального дна.

Вхід до котловану простежено біля північної стінки у вигляді заглибленого коридору завширшки 1,8 м, довжина відкритої ділянки в межах розкопу 1,4 м. Дно коридору понижувалось на південь, від відмітки -2,3 м до -2,55 м. Вздовж стінок коридору теж

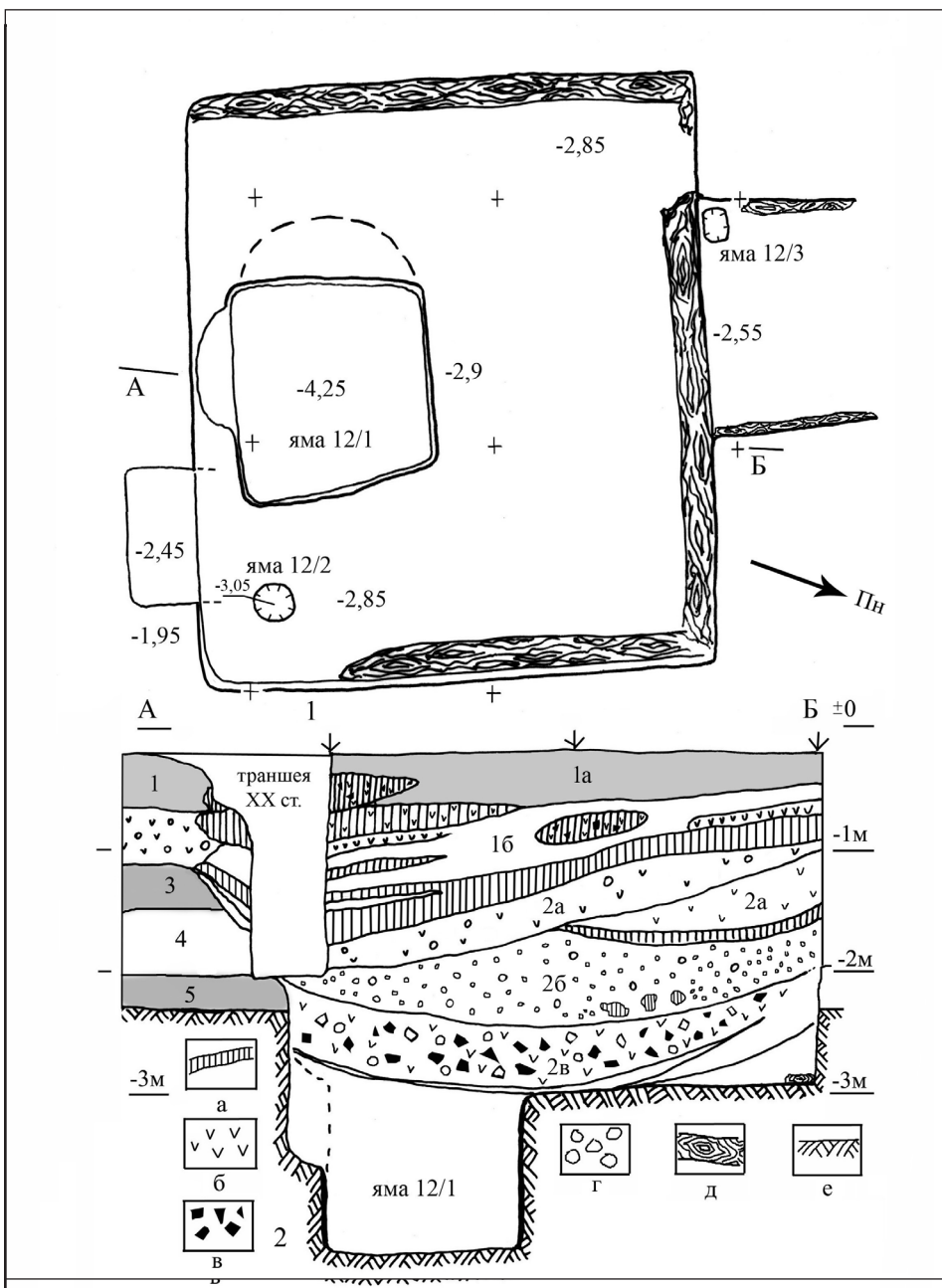

Рис. 5. Житло 12: план і стратиграфічний профіль бровки. Умовні позначення: а — шар суглинку; б — вугілля і попіл; в — бита цегла; г — шматки печини; д — обвуглене дерево; е — материк.

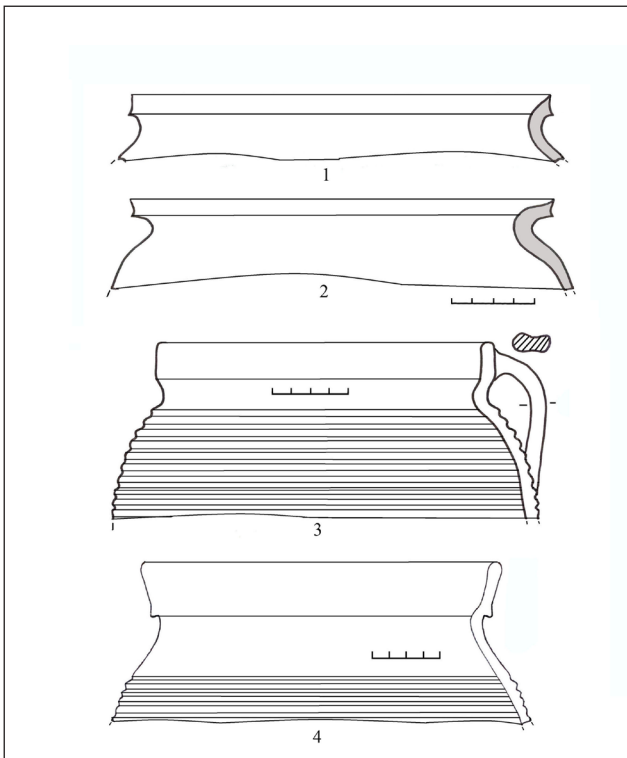

Рис. 6. Глиняні горцики з житла 12: 1, 2 — низької якості; 3, 4 — високоякісні сіроглиняні першого типу.

виявлено рештки обгорілої дерев'яної обшивки. Біля західної стінки коридору, за 5 см від краю котловану будівлі знаходилась яма від чотирикутного у плані стовпа розмірами 0,28×0,25 м, завглибшки 0,25 м. Його обвуглені рештки збереглися.

Стратиграфія культурних нашарувань за профілем бровки, яка перерізала котлован будівлі № 12 із півночі на південь (рис. 5, 2): 1а) від денної поверхні до глибини 0,3—0,5 м залягає темно-сірий ґрунт, насичений будівельним сміттям та речами XIX—XX ст.; 1б) темно-сірий ґрунт із включенням прошарків суглинку, насичений керамікою, битою цеглою, камінням, він залягає похило, із пониженням з півночі на південь, нижня межа знаходиться на відмітках від -0,7 м до -1,35 м від репера; нижче простежено шар суглинку завтовшки 0,2—0,45 м; 2а) шар темно-сірого ґрунту завтовшки 0,1—0,4 м, нижня його межа простежена на відмітках від -1,0 м до -1,9 м, насичений глиняною обмазкою, вугіллям, речовими знахідками, зокрема уламками керамічних виробів литовсько-польської доби; 2б) шар залягав до глибини -2,0 м біля стінок котловану житла 12, а в центрі — до глибини -2,4 м, це ґрунт бурого кольору, насичений дрібними фракціями суглинку, речових

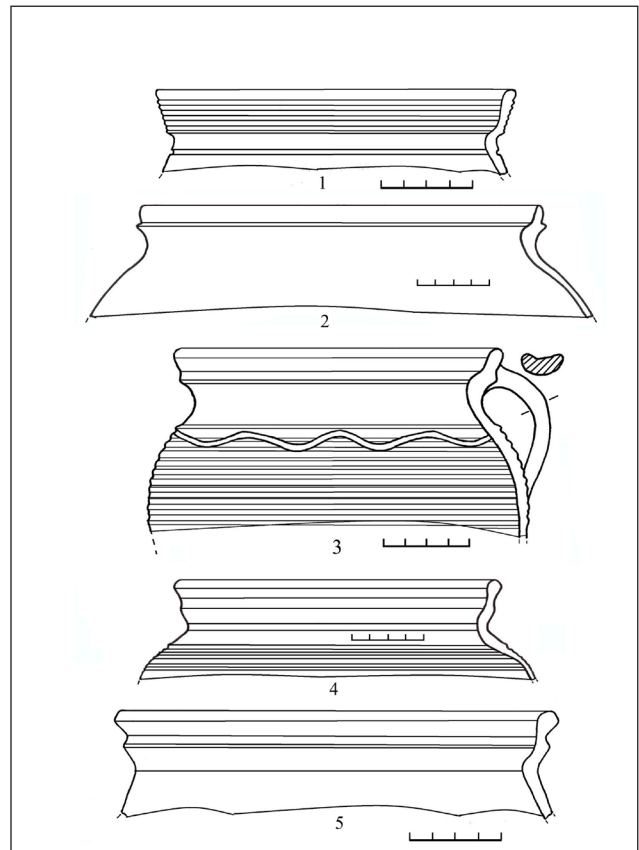

Рис. 7. Високоякісні сіроглиняні горцики першого (1), другого (2) і третього (3—5) типів із житла 12.

знахідок тут зібрано небагато; 2в) шар завтовшки 0,5—0,6 м, містив рештки зруйнованої печі (печина, шматки череня, кахлі), велику кількість уламків глиняного посуду, обвуглені фрагменти дерев'яних конструкцій будівлі; цей шар в центрі опускається до дна котловану, а біля стінок піднімається на 0,3—0,5 м над долівкою; біля стінок на долівці відклався темно-сірий однорідний гумусний ґрунт. Яма 12/1 була заповнена чорним гумусним ґрунтом, він містив такі ж знахідки, як і шар 2в.

У процесі дослідження котловану житла 12 встановлено, що будівля загинула від пожежі. Шар, який сформувався на дні котловану (2в) містив речовий матеріал із наземної частини житла, під час його руйнації ці речі разом з рештками печі та перекриттям між підвалом і наземною жилою частиною впали на дно підвалу. Це було житло на підкліті, подібні будівлі раніше досліджені в Дорогобужі, Острозі [15; 18, с. 104—106]. Пізніші шари 1б, 2а, 2б — це засипки котловану після руйнації будівлі. Стратиграфічні спостереження дозволяють зробити висновок, що рівень давньої денної поверхні, з якої викопали

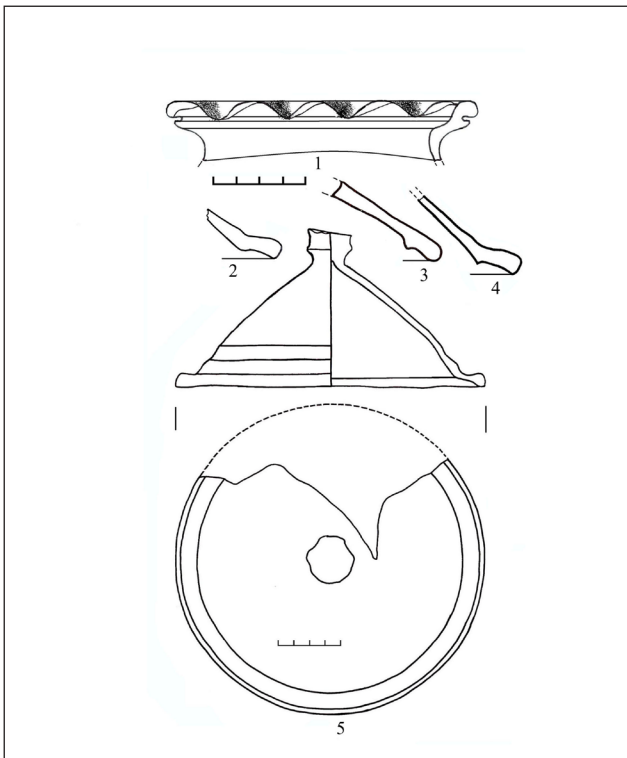

Рис. 8. Високоякісний сіроглиняний посуд із житла 12: 1 — горщик третього типу; 2—5 — кришки.

котлован, знаходився на відмітці -1,1 м, а його первісна глибина була близько 1,8—1,9 м.

Керамічні вироби із будівлі 12 (з шару 2 в) представлені посудом, кахлями і цеглою. Посуд за складом глиняного тіста і технологією виробництва віднесений до трьох груп. Перша група включає горщики низької якості, виготовлені на повільнообертovому (ручному) гончарному крузі, у глиняному тісті велика кількість домішок (пісок, жорства), колір черепка чорний чи бурий. Вона нечисленна, в колекції лише 5 вінець (рис. 6, 1, 2). Їх профілювання просте, перехід від плічок до шийки і від шийки до відігнутого назовні вінця плавний, край вінця слабо увігнутий. Профілювання вінця нагадує форми горщиків періоду Київської Русі.

До другої групи віднесені вироби високої якості, виготовлені на швидкообертovому (ножному) гончарному крузі, сіроглиняні (морені, димлені). Ця група включає горщики, кришки, макітри.

За профілюванням вінць горщики відносимо до трьох типів. Перший тип має значно відтягнутий вертикально вгору край вінця (рис. 6, 3, 4; 7, 1). У горщиків другого типу край вінця простий, але має зовні слабо виражену закраїну (рис. 7, 2). До третього

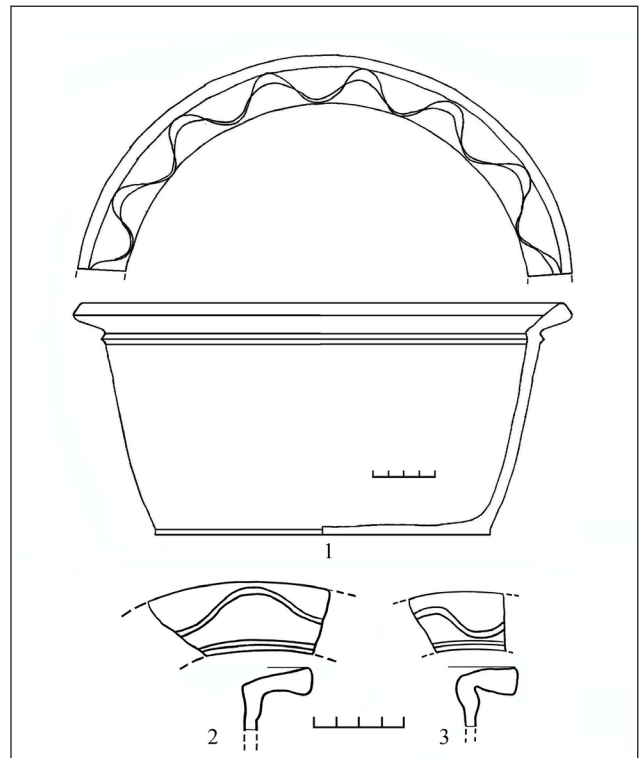

Рис. 9. Високоякісні сіроглиняні макітри з житла 12.

типу відносимо горщики з розхиленими вінцями, зовні вони мають горизонтальну канелюру (рис. 7, 3—5). Горщики другої групи орнаментовані горизонтальними прокресленими багаторядними лініями (рис. 6, 3, 4; 7, 4), іноді у поєднанні з хвилястою лінією (рис. 7, 3). Зрідка такий орнамент наносився зовні на вінця (рис. 7, 1). Зустрічається також орнамент у вигляді вдавлень по зовнішньому краю вінця (рис. 8, 1). Один з горщиків третього типу мав петельчасту ручку (рис. 7, 3).

Кришки конічні, із відігнутою назовні основою і чітко вираженим ребром із середини (рис. 8, 2—5). Повністю реставрована кришка має діаметр 20 см і висоту 10 см, вона завершуються невисокою циліндричною ручкою (рис. 8, 5).

Макітри мають слабо розширений догори тулуб і відігнуті назовні вінця (рис. 9, 1—3). Внутрішня площина вінця орнаментована заглибленими концентричними та хвилястими лініями. Повністю реставрована макітра має діаметр вінця 30 см, діаметр дна 21,7 см, висоту 15 см.

Посуд третьої групи високої якості, виготовлений на швидкообертovому (ножному) гончарному крузі, світлоглиняний (глина біла, світло-коричнева, жовта). В колекції посуду з житла 12 ця група найбільш численна.

Вона включає горщики, кришки, сковорідки, глеки, приставки, малі посудини, баклагу.

Виділено чотири типи горщиків. Перші три з них тотожні типам сіроглиняних якісних горщиків: перший тип (рис. 10, 1—4), другий тип (рис. 10, 5, 6), третій тип (рис. 11). Для цих трьох типів характерною є орнаментация горизонтальними заглибленими лініями на вінцях (рис. 10, 1, 2) і плічках (рис. 10, 3—5; 11, 1, 4, 5). Серед горщиків першого і третього типів є вироби, прикрашені вдавленнями по зовнішньому краю вінця (рис. 10, 4; 11, 3, 4, 5), а також з'являється новий вид орнаментации — описка, тобто розпис червоно-брунатною фарбою (рис. 10, 3, 4; 11, 2, 4).

У горщиків четвертого типу край вінця оформлений у вигляді манжета (рис. 12), як у горщиків X ст. Один горщик вдалося реставрувати повністю (рис. 13, 1). Він має конічний тулуб, опуклі плічка, плавний перехід до вінця. На переході від плічок до шийки нанесено дві заглиблені горизонтальні лінії. Висота виробу 27,5 см, діаметри: вінця — 22 см, максимальний — 30 см; дна — 15 см. Горщики четвертого типу прикрашались лише однією чи кількома заглибленими горизонтальними лініями зовні по вінцях (рис. 12, 3) і плічках (рис. 12, 1, 4; 13, 1).

Білоглиняних кришок знайдено лише кілька уламків, за формою вони не відрізняються від сіроглиняних якісних кришок.

Одну сковорідку вдалося повністю реставрувати (рис. 14, 1). У неї напівсферичний тулуб, три ніжки і трубчаста втулка для закріплення дерев'яної ручки. Із середини поверхня виробу вкрита поливою. Діаметр вінця — 24 см, висота — 12 см, висота без ніжок — 8 см, довжина втулки — 8 см.

Глечики мають широке циліндричне горло просте (рис. 13, 2) чи із складнішим профілюванням, зовні край вінця прикрашений вдавленнями (рис. 13, 3). На одному фрагменті ручки від глечика виявлено клеймо у вигляді квітки (рис. 14, 3).

Приставки — це невеликі, різні за формою та розмірами посудинки, які служили для всякого роду соусів, приправ, спецій тощо. Для приставок характерна збільшена кількість ручок: від двох до шести [39, с. 7—38]. У колекції з житла 12 краще збереглися дві приставки: одна реставрована повністю (рис. 15, 1), у другій втрачені вінця

і ручки (рис. 15, 2). Обидві посудини мали по три ручки, із середини вкриті поливою. Розміри першої приставки: висота 13 см, діаметр вінця 16 см, діаметр дна 13 см.

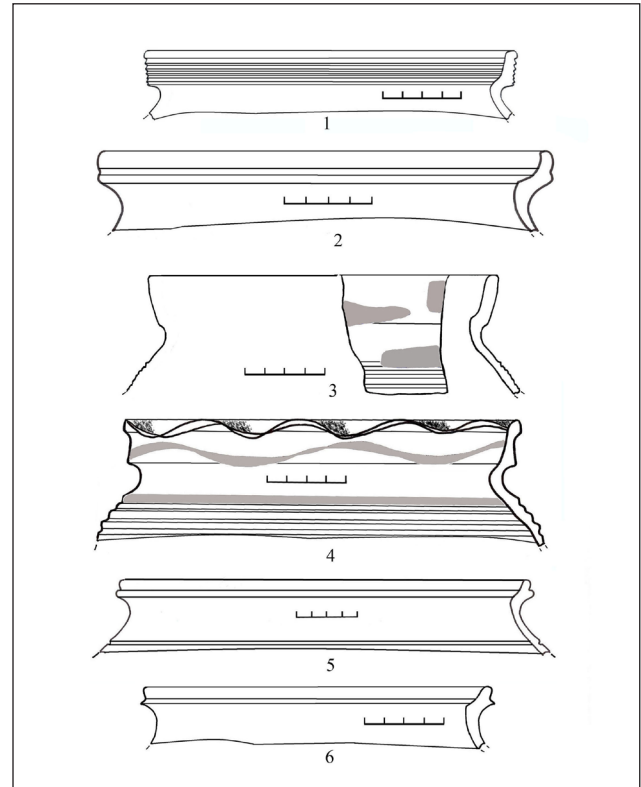

Рис. 10. Високоякісні світлоглиняні горщики першого (1—4) і другого (5, 6) типів із житла 12.

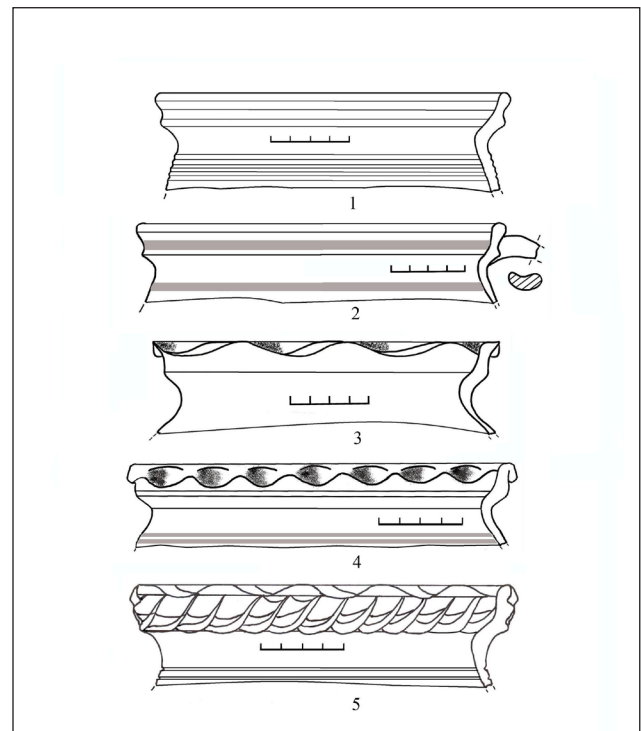

Рис. 11. Високоякісні світлоглиняні горщики третього типу з житла 12.

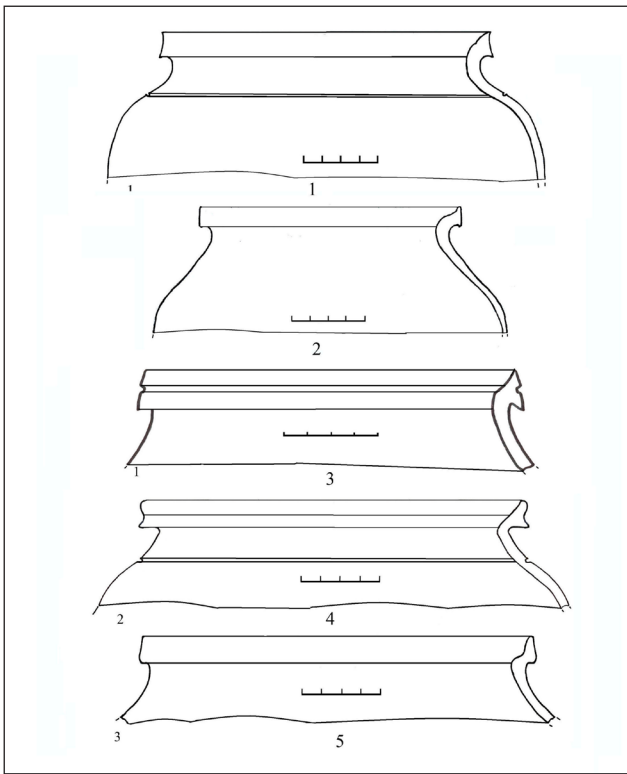

Рис. 12. Високоякісні світлоглиняні горщики четвертого типу з житла 12.

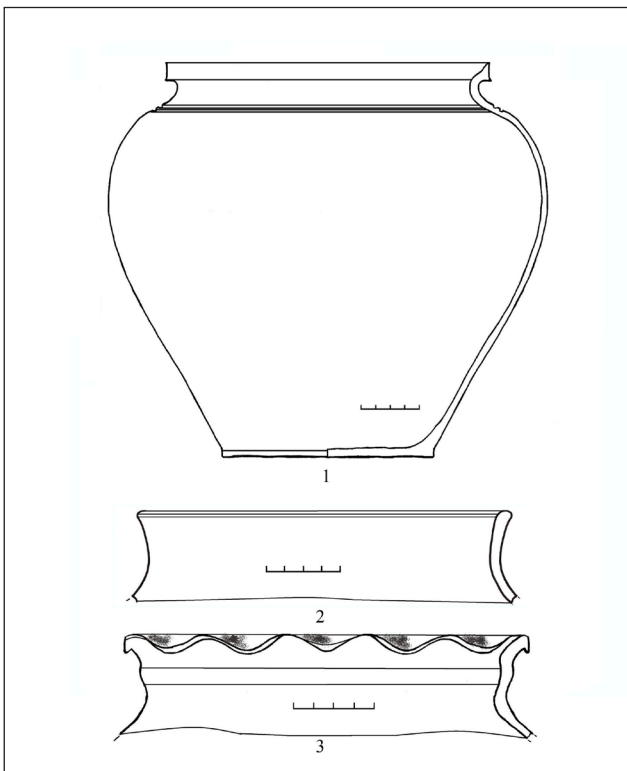

Рис. 13. Високоякісний світлоглиняний посуд із житла 12: горщик (1), глечики (2, 3).

Невелика посудина за профілюванням близька до горщика третього типу, мала петельчасту ручку, із середини вкрита поливою (рис. 15, 3). Її висота 12,5 см,

діаметр вінець 16 см, діаметр денця 10 см.

Баклага (фляга) збереглася добре, втрачена лише частина горловини (рис. 14, 2). Вона має округлий тулуб завширшки 12,4 см, висота виробу — 17,5 см, товщина — 7,4 см.

У колекції речових знахідок з житла 12 є уламки мископодібних і коробчастих кахлів. Переважають мископодібні, зібрано близько 40 фрагментів таких виробів. Форму однієї кахлі вдалося реконструювати (рис. 16, 1). У неї квадратне устя 16×16 см, кругле дно діаметром 14 см, висота 9 см. Кахля сформована на гончарному крузі, з круга знята за допомогою струни, глина цеглиста, якісна. За формою вона подібна до кахлі XVI ст. із Кревського замку [41, с. 23]. У Польщі подібні кахлі датуються другою половиною XVI ст. [47, s. 87, il. 13, 6].

Коробчасті кахлі мають високий бортик, високу румпу (8,5 см), лицева пластина прикрашена рельєфним орнаментом і покрита поливою (16, 2) або без поливи (16, 3). На кахлі із добре збереженою пластиною розмірами 16,5×16,0 зображено солярний знак оточений по периметру пояском (16, 3). У Польщі подібні кахлі датуються XVI ст. [47, s. 90—93].

Знайдено облицювальну плитку вкриту зеленою поливою, довжина збереженої сторони в неї 8 см (рис. 34, 2) та два уламки цегли «пальчатки», їх висота близько 9 см.

У заповнені житла 12 зібрано вироби із металу і каменю. Із заліза виготовлені ніж (рис. 17, 1), пробій (рис. 17, 2), цвях (рис. 17, 3), шило (рис. 17, 4). Серед виробів із кольорових металів є свинцева куля (рис. 17, 7), бронзова пряжка (рис. 17, 8), фрагмент окуття (рис. 17, 9), а також монета — срібний півгріш Сигізмунда II Августа (1529—1572). Знайдено також вироби із каменю: фрагмент точильного каменя (17, 10) і кресальний камінь (рис. 17, 11).

Зібрані в заповнені котловану уламки глиняного посуду та речові знахідки дозволяють датувати будівлю № 12 другою половиною XVI ст. Це датування підтверджує знахідка півгроша Сигізмунда II Августа.

Систематичні археологічні дослідження Дубна проводяться протягом трьох останніх десятиліть після здобуття Україною незалежності. Ними охоплено всю історичну частину міста — від замку князів Острозьких до Луцької брами на заході і монастиря кармеліток на півночі. Складність таких досліджень зумовлена щільною сучасною забудовою в

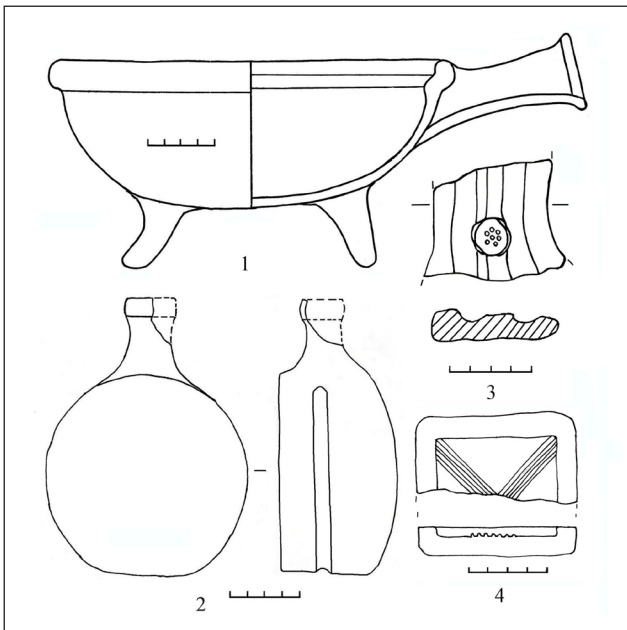

Рис. 14. Керамічні вироби з житла 12: 1 — баклага; 2 — сковорідка; 3 — ручка посудини; 4 — облицювальна плитка.

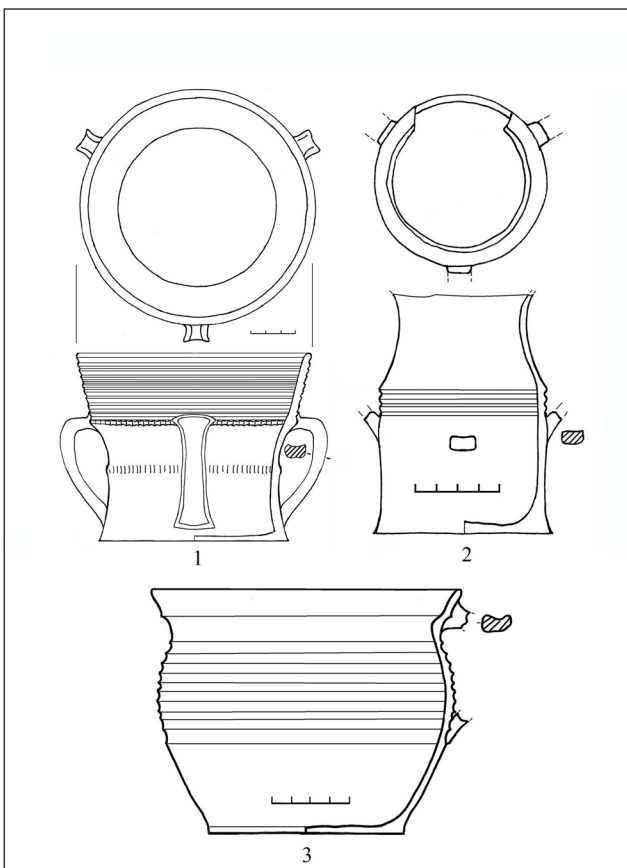

Рис. 15. Приставки (1, 2) і мала посудина (3) з житла 12.

центральної частині міста, значною потужністю культурних нашарувань (до 4–5 м), та їх незадовільною збереженістю на окремих ділянках. Аналіз здобутих археологічних джерел засвідчив, що на сьогодні на цій території не виявлено жодного комплексу,

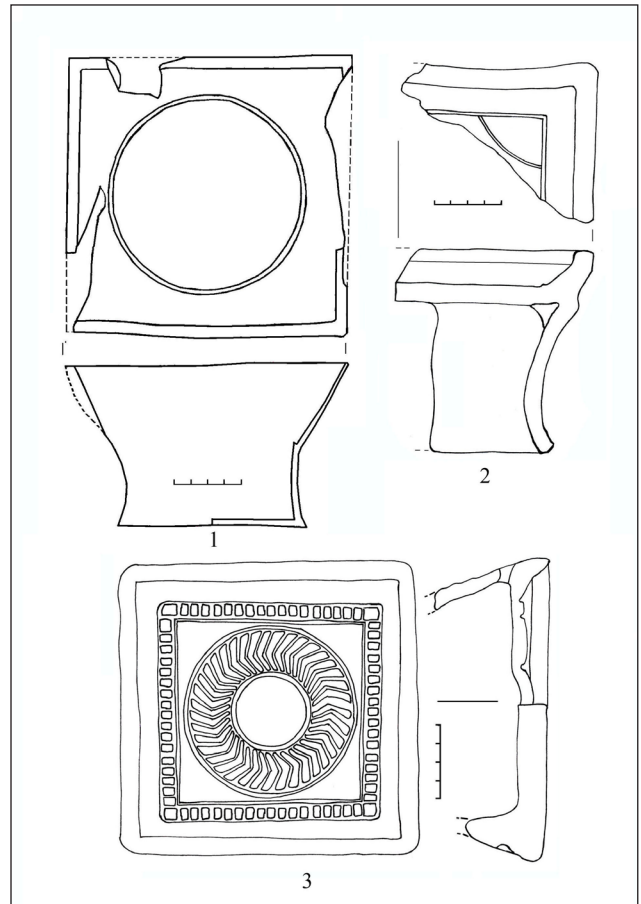

Рис. 16. Пічні кахлі з житла 12.

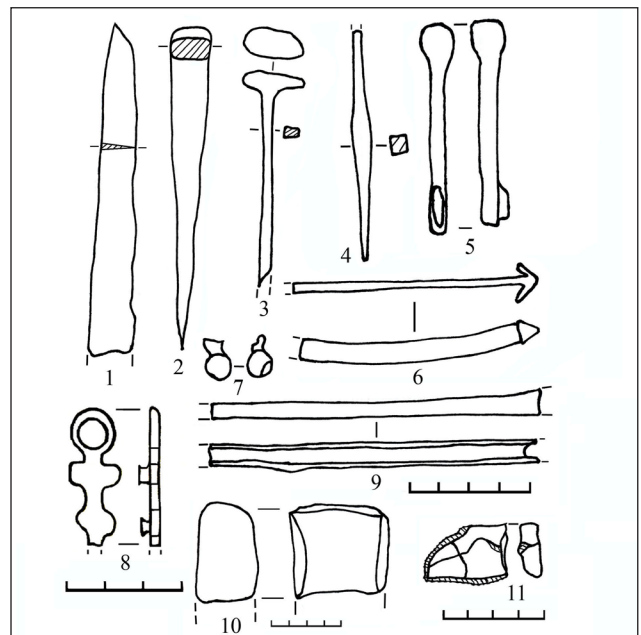

Рис. 17. Знахідки з житла 12: 1 — ніж; 2 — пробій; 3 — цвях; 4 — шило; 5, 6 — вироби; 7 — куля; 8 — пряжка; 9 — окуття; 10 — точильний камінь; 11 — кресальний кремій. 1–6 — залізо; 7–9 — кольорові метали; 10 — пісковик; 11 — кремій.

надійно датованого XIV–XV ст. Зазначимо, що ці два століття історії Дубна не висвітлені і в писемних джерелах. Тому намітити

територіальний розвиток поселення за цей період можна лише на рівні припущень [30].

Археологічні матеріали XVI ст. виявлені в культурних нашаруваннях на території замку (на дитинці і Новому замку) і на багатьох ділянках в межах старого міста. Вдалося дослідити окремі закриті комплекси: яма 5 в розкопі на розі вулиць Данила Галицького та Кирила

і Мефодія (перша половина XVI ст.), житло 12 в розкопі по вул. Замковій, 10 (друга половина XVI ст.). Вперше отримано археологічні джерела, які дозволяють провести порівняльний аналіз матеріальної культури міста на різних етапах розвитку в межах XVI — першої половини XVII ст., здійснити реконструкцію будинку жителя Дубна доби князів Острозьких.

Джерела та література

1. Археологія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV—XVIII стст. В.М. Ляўко, М.Ф. Гурын, Ю.А. Заяц і інш.; Пад рэд. В.М. Ляўко і інш. Мінск: «Беларуская навука», 2001. 597 с.
2. Археологія і нумізматыка Беларусі. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1993. 702 с.
3. Бардецький А.Б., Прищеп Б.А. Особливості волинських керамічних комплексів другої половини XIII – першої половини XIV ст. за матеріалами досліджень поселення в ур. Гнідавська Гірка поблизу Луцька // Археологія і давня історія України. Київ, 2018. Вип. 4 (29). С. 98—109.
4. Войтюк О. Житло литовсько-польської доби у мікрорайоні Стиру та Горині. Археологічні зошити з Пересопниці. Збірник статей учасників V наукового археологічного семінару «Літописні міста давньоруської держави» 5—6 липня 2017 р. Рівне–Пересопниця: О. Зень, 2017. Вип. V. С. 117—129.
5. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV — середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2012. 560 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1993. Том III. 588 с.
7. Грамоти XIV ст. Упорядник М.М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1974. 256 с.
8. Гупало В.Д. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1997 рік. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно. НД-4853. 38 с.: іл.
9. Звиздецький Б.А. О времени существования летописного Городеска. Советская археология. 1990. № 1. С. 42—56.
10. Козак Д.Н., Войтюк О.П. Пам'ятки литовсько-польської доби в с. Хрінники на Рівненщині // Археологічні дослідження в Україні 2013. Київ, 2014. С. 228—230.
11. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. Слов'яно-руські старожитності. Київ: Наукова думка, 1969. С. 174—181.
12. Літопис Руський. Переклад з давньоруської Л.Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
13. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Упорядник В. Атаманенко. Київ–Острог–Нью Йорк, 2004. 384 с.
14. Прищеп Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1984 году. Научный архив ИА НАНУ. 1984/171. Ровно, 1985. 37 с.
15. Прищеп Б.А. Матеріальна культура волинського замку XIV–XV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа). Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозиуму. Старокостянтинів, 2001. С. 223—232.
16. Прищеп Б.А. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел. Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. Рівне: ППДМ, 2010. Випуск 2. С. 149—153.
17. Прищеп Б. Пересопниця в XV – на початку XVII ст. за археологічними та писемними джерелами // Археологічні зошити з Пересопниці. Збірник наукових статей. Пересопниця, 2018. Вип. 6. С. 57—75.
18. Прищеп Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності,

- № 3 в Острозі. Історія музейництва і пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині. Науковий збірник. Острог, 2011. Вип. 3. С. 104—113.
19. Прищепя Б.А., Ткач В.В. Археологічне обстеження околиць Дубна. Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. Київ, 1998. С. 134—135.
 20. Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області. Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр. Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. С. 315—318.
 21. Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна. Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр. Збірка наукових праць. Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, «Дике Поле», 2007. Вип. 9. С. 314—317.
 22. Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна. Археологічні дослідження в Україні. 2006—2007. Київ: ВД «Академперіодика», 2009. С. 282—284.
 23. Прищепя Б.А., Чекурков В.С. Звіт про археологічні дослідження Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України — Рівне» ІА НАНУ на території Рівненської області у 2004 р. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею. НД 21628. Рівне, 2005. 69 с.
 24. Прищепя Б.А., Чекурков В.С., Позіховський О.А., Самолюк В.О., Ткач В.В. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 році. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею. НД 22940. Рівне, 2008. 220 с.
 25. Прищепя Б.А., Чекурков В.С., Пшеничний Ю.Л. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на вул. Замковій, № 10 у 2009 році. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно. НД-4859. 127 с.
 26. Прищепя Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна. Археологічні дослідження в Україні. 2006—2007. Київ: ВД «Академперіодика», 2009. С. 282—284.
 27. Прищепя Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10. Археологічні дослідження в Україні. 2009. Київ—Луцьк, 2010. С. 338—340.
 28. Пшеничний Ю. Виріб, що пов'язаний з єврейською общиною Дубна. Сакральна спадщина Дубна. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1025-річчю хрещення Київської Русі. Дубно, 2013. С. 268—269.
 29. Пшеничний Ю. Дослідження у Дубні поблизу Спасо-Преображенської церкви на острові Кемпа // Археологічні дослідження в Україні 2014. Київ: «Стародавній світ», 2015. С. 210—212.
 30. Пшеничний Ю. Історична топографія Дубна у другій половині XIII—XV ст. (за матеріалами археологічних досліджень). Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька Академія», 2015. Вип. 24. С. 19—26.
 31. Пшеничний Ю.Л. Історична топографія Дубна і його округи в X—XVIII ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Луцьк, 2016. 261 с.
 32. Пшеничний Ю. Ділянки просторової структури літописного Дубна у дослідженнях 2014—2017 рр. Археологічні зошити з Пересопниці. Збірник наукових праць. Пересопниця, 2018. Вип. 6. С. 144—162.
 33. Пшеничний Ю. Поселення та могильник XII—XIII ст. в Дубні на острові Кемпа. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2018А. Вип. 22. С. 304—314.
 34. Пшеничний Ю. Продовження досліджень місцезнаходження Спасо-Преображенського монастиря в Дубні. Археологічні дослідження в Україні 2016. Київ: ІА НАН України, 2018Б. С. 229—232.
 35. Пшеничний Ю. Матеріальна культура Дубенського Спасо-Преображенського монастиря XV — початку XIX ст. Археологічні зошити з Пересопниці. Збірник наукових праць. Пересопниця, 2020. Вип. 7. С. 129—165.
 36. Пшеничний Ю., Харковець Ю. Дослідження городища-замчища в Дубні. Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ, 2016. С. 168—170.
 37. Свешніков І.К., Гупало В.Д. Звіт про

- результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 рік. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно. НД-4852. 28 с.: іл.
38. Смішко М.Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 337—378.
39. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.). Київ: «Либідь», 1992. 192 с.
40. Ткач В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV—XVI ст. Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозиуму. Старокостянтинів, 2001. С. 233—238.
41. Трусаў А.А. Беларускае кахлярства. Мінск, 1993. 49 с.
42. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. Вип. 2. 168 с.
43. Цітоў А. Геральдика Беларусі. Мінск: МФЦП, 2007. 128 с.
44. Яковенко Н.М. Про критерії автентичності поземельних актів XV — першої половини XVII ст. (текстологічний аспект). Проблеми історичної географії України. Київ: Наукова думка, 1991. С. 3—9.
45. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Pod kierownictwem Z.L. Radziwińskiego. Tom I. 1366—1506. We Lwowie, 1887. 237 s.
46. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Przez B. Gorczaka. Tom III. 1432—1534. We Lwowie, 1890. 604 s.
47. Dąbrowska M. Kafle i piece kafłowe w Polsce do końca XVIII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. 367 s.
48. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Materiały wczesnosredniowieczne. 1960. T. V. S. 231—260.
49. Swiesznikow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie. Materiały I Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów, 1996. T. XVII. S. 297—303.

Сергій Панишко

ПРО ГРОШОВУ ОЦІНКУ ДУБЕНСЬКОЇ МІСЬКОЇ

ВОЛОСТІ НА РУБЕЖІ ХІ—ХІІ СТОЛІТЬ

(ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ)

Літописна стаття за 1100 рік стосовно Дубна тривалий час використовувалась для ілюстрації першої писемної згадки про місто. Пізніше — як просторовий репер при реконструкції розмірів волості Давида. Разом з цим, надзвичайна інформативність літописного повідомлення про хід і результати князівського з'їзду в Увігичах сприяє його використанню для широкого кола різноманітних історичних реконструкцій, які, із залученням додаткових джерел, значно розширяють наші знання про реалії життя на Волині на зламі ХІ—ХІІ ст. Аналіз цього тексту дозволяє поставити питання, про встановлення грошової ціни Дубенської міської волості у той час та намітити шляхи його вирішення.

Таку можливість дає прикінцева частина повідомлення, де йдеться про матеріальне забезпечення Давида Ігоревича після позбавлення його Володимирського столу. Внаслідок тривалих консультацій князі повідомили Давиду своє рішення: «...ти сядь у Бужську [і] в Острозі; а Дубен і Чорторийськ — се тобі дає Святополк; а осе тобі дає Володимир двісті гривень, а Давид і Олег — двісті гривень» [2, с. 155].

У сформованому таким чином компенсаційному пакеті князю чітко визначаються дві основні форми внесків. Перша, територіальна — міські волості. Причому, у цій групі також виділяються дві підгрупи: Дубен і Чорторийськ, виділені Святополком Ізяславичем; та Бужськ і Острог, попередня належність яких не вказана, але є всі підстави вважати ці два міста такими, що і раніше належали Давиду Ігоревичу.

Не вдаючись у деталі локалізації цих міст, можна констатувати, що вони обіймали значну, очевидно, компактну територію нових володінь гнаного волинського князя. Важливим видається також їх тяжіння до поліських регіонів або екотонів. Своім

новим адміністративним центром Давид обрав Бужськ, що не виглядає випадковим, зважаючи на його роль як племінного центру бужан раніше, так і роль стольного міста окремого князівства пізніше. Зрештою, серед згаданих чотирьох міст Бужськ мав найбільший дитинець (1,4 га), який на рубежі ХІ—ХІІ ст. і являв собою осередок міського життя. Принагідно зауважимо, що така кількість міст наближалась до мінімальної величини, яка дозволяла функціонувати управлінським структурам на Русі у той час [6, с. 98].

Друга частина внесків була зроблена у грошовій формі — гривнями. Причиною цього, на думку автора, була відсутність спільного кордону володінь у «Руській землі» Володимира Мономаха та Давида і Олега Святославичів з новими володіннями Давида Ігоревича. Це міркування може використовуватись і як вагомий аргумент на користь прагнення тодішніх князів до формування компактних територіальних володінь.

Важливим питанням розмірів компенсаційних внесків руських князів Давиду Ігоревичу є встановлення їх співрозмірності, тобто, вони були приблизно рівними, чи пропорційними положенню давців у тодішній феодальній ієрархії. Нині навряд чи можливо вирішити це питання однозначно, але все ж висловлю кілька міркувань у плані постановки проблеми.

Опис грошової (гривневої) частини внесків вказує на їх зв'язок не стільки з особами князів, скільки з їх володіннями, окремими давньоруськими землями. Так Давид і Олег Святославичі, володарі Чернігівської землі, разом внесли 200 гривень, стільки ж, як і тодішній практично одноосібний власник співрозмірної Чернігівській Переяславській землі Володимир Всеволодович.

Що стосується встановлення

пропорційності територіальних внесків, то тут найбільш об'єктивним критерієм, яким можна оперувати нині, може стати розмір дитинців центрів згаданих волостей. Саме вони на рубежі XI—XII ст., як правило, виступали як укріплені осередки майбутніх феодальних міст. За виключенням Бужська, який мав дитинець площею 1,4 га [4, с. 165—166], всі вони були близькими за розмірами. Дитинець Острога мав площу 0,5 га [4, с. 171], Дубена — 0,5—1 га [5, с. 7], Чорторійська, зважаючи на діаметр городища у 100 м, близько 0,7 га.

Тобто, якщо обраний археологічний критерій об'єктивно відображає реалії того часу, то цінність залишених у власності Давида Ігоровича Бужська і Острога була цілком співставна з цінністю наданих йому Святополком Ізяславичем Дубена і Чорторійська. При цьому, за виключенням Бужська, три інші волості мали приблизно рівну ціну.

Виходячи з вищесказаного, можна сформулювати основну проблему у використанні наведеного фрагменту літопису з точки зору даної роботи: яким було ціннісне співвідношення земельної частки Святополка Ізяславича (Дубен і Чорторійськ) з грошовою Володимира Всеволодовича (200 гривень)?

Кратність внесків числу 2 (князі надали по 2 міста і по 200 гривень) може бути додатковим аргументом на користь приблизної рівності ціни їх вкладів. З огляду на цю пропорцію, середня вартість згаданих міських волостей могла складати близько 100 гривень.

Парадоксальність запропонованого висновку, а саме, відносно низька ціна Острога, Дубена і Чорторійська на рубежі XI—XII ст. у близько 100 гривень кожного, потребує свого пояснення, що цілком допустимо на етапі постановки проблеми. Навіть при умові геометричної прогресії у формуванні розмірів компенсаційних внесків князів, вона становила кілька сотень гривень, що було невеликою сумою у тодішньому масштабі цін [1, с. 279—308].

Надані Давиду Ігоровичу пункти в той час ще не були містами в повному розумінні слова, а лише йшли по шляху становлення як такі. На прикладі Луцького мікрорегіону автор встановив, що в XI — першій половині XII ст. тут існувало декілька господарських і, мабуть, адміністративних утворень площею до 500 квадратних кілометрів. Серед них, як окремі волості, згадані Луцьк і Шеполь [3, с. 160—164]. Мабуть, цю характеристику можна застосувати і до наданих Давиду Ігоровичу міст.

Таким чином, відносно низька грошова вартість більшості наданих Давиду Ігоровичу у 1100 році міст, у тому числі і Дубена, може свідчити про невеликі розміри цих волостей та низький рівень їх феодалізації. Очевидно, далеко не всі ресурси міської волості контролювались князівською владою. Разом з цим, чіткі уявлення про грошовий еквівалент територіального володіння на рубежі XI—XII ст. вказує на існування передумов для торгівлі землею вже на ранньофеодальному етапі розвитку Русі.

Джерела та література

1. Аристов Н. Промышленность древней Руси. С.-Пб., 1866. 334 с.
2. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. 591 с.
3. Панишко С.Д. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період // Археологічні дослідження Львівського університету / За ред. Р. Береста. Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2004. С. 159—168.
4. Прищепя Б. А. Основні результати археологічних досліджень Волинських міст епохи Київської Русі у 1991—2010 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Вип. 23. С. 327—344.
5. Пшеничний Ю. Л. Історична топографія Дубна і його округи в X—XVIII ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.04 Київ: Б.в., 2012. 17 с.
6. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989. 254с.

Марина Сергеева

ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВУГІЛЛЯ

ЗІ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ДНІПРОВСЬКОГО

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ: НОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Останніми роками в археології все більшого значення набувають комплексні дослідження з застосуванням методів природничих наук, які суттєво розширюють джерельну базу для наукових реконструкцій минулого. Зокрема актуалізується звернення до проблематики, пов'язаної з екологією та опануванням людиною природних ресурсів. Нині не викликає сумнівів важливість таких досліджень у рамках вивчення палеоекології та, безпосередньо, господарчої діяльності людини. Звернення до стародавньої деревини має особливе значення в умовах лісової та лісостепової зон, де дерево завжди відіграло визначальну роль як основний будівельний і виробний матеріал, а також паливо. Фактично дерево було основою культури життєзабезпечення населення зазначеного природного ареалу, у тому числі й за слов'яно-руських часів.

Розгляд біогосподарчого аспекту дослідження ролі деревини у різних сферах життєдіяльності стародавнього населення ґрунтується на аналізі природних ресурсів, а отже передусім потребує вирішення питання складу сировинної бази деревообробки і паливної бази. Враховуючи те, що археологічна деревина на більшості пам'яток репрезентована обвугленими рештками, у цьому напрямі важливе місце посідають антракологічні дослідження*. Вугілля значно краще репрезентоване в археологічних комплексах. Практично воно трапляється на всіх пам'ятках. Останнім часом, з усвідомленням важливості вугілля як джерела додаткової інформації, воно все частіше потрапляє на аналіз.

Враховуючи те, що антракологічні дослідження є відносно новим напрямом у

вітчизняній науці, варто у загальних рисах визначити стан вивчення проблеми. У Західній Європі дослідження інформативних можливостей деревного вугілля, спочатку переважно з позицій палеоекології, розпочалися ще у 1940-х рр. [24; 25]. У подальшому вивчення археологічного вугілля отримало значне поширення. З цим напрямом пов'язана діяльність цілого ряду дослідників, які розробляють зазначену тему. Починаючи з 2000 р. у різних містах Західної Європи періодично відбуваються Міжнародні Конгреси з антракології з наступною публікацією матеріалів, де репрезентовано весь спектр досліджень, пов'язаних з вивченням викопного вугілля (докладніше історію досліджень див.: [20; 21]). Проте на території колишнього Радянського Союзу зазначеній проблематиці приділяли небагато уваги. Хоча окремі дослідники вказували на її важливість [4; 17]. Це, зокрема, матеріали з роменського городища Новотроїцьке на Дніпровському Лівобережжі [10, с. 52, 55, 68, 71, 82, 153], пам'яток культури корчак на Житомирщині [11, с. 20, 25—27, 30, 32] і боршевського городища Титчиха у Подонні [15]. Увага до антракології у Східній Європі актуалізується лише останнім часом. Цей науковий напрям насамперед знайшов відображення у роботах, присвячених раннім періодам історії людства (1; 5, с. 80) У сучасних вітчизняних наукових дослідженнях зазначеним напрямом займається автор цієї статті. Вони знайшли відображення у низці загальних біоархеологічних досліджень [12; 13; 14] і окремих спеціалізованих роботах автора [18; 19; 20; 21; 26], присвячених переважно матеріалам слов'яно-руському часу. У спеціалізованих роботах обґрунтована перспективність таких досліджень [19; 20]. Вони також є складовою частиною докторської дисертації автора [22]. Наразі стан антракологічних досліджень в

* Антракологія — наука, яка займається загальним вивченням викопного вугілля. Є розділом геології, в археології її методи застосовують для визначення порід викопного обвугленого дерева.

Україні можна охарактеризувати як початкову стадію, тобто стадію накопичення матеріалу з метою складення у майбутньому бази даних з ділових порід дерева. На території Полісся і лісостепового Правобережжя Дніпра (у давнину значно більше залісненого, ніж зараз) серед біоресурсів одне з чільних місць завжди посідала деревина. Матеріалів з пам'яток на захід від Дніпра відносно небагато, тому увага до них є актуальною.

У межах запропонованого дослідження проаналізоване вугілля з 9 пам'яток. З позиції геоботанічного районування досліджені пам'ятки розташовані на території Полісся, більшість з них близько до його південного кордону з лісостепом.

В основі діагностики деревини лежать особливості мікроструктури, характерні для кожної породи дерева. Породи визначаються по трьох розрізах, за допомогою мікроскопу, з подальшим порівнянням отриманих результатів з даними визначників деревини [6; 7]. Зазначений метод дозволяє, за умови відносно задовільній збереженості структури дерева, визначити його породу до роду.

Серед деревного вугілля, отриманого для аналізу, виявлено такі породи: сосна (*Pinus sp.*), ймовірно, сосна звичайна (*Pinus sylvestris*) — єдиний вид цього дерева для визначеного ареалу, дуб (*Quercus sp.*), тополя / осика (*Populus sp.*), клен (*Acer sp.*), ясен (*Fraxinus sp.*), ймовірно, ясен звичайний (*Fraxinus excelsior L.*) — єдиний вид цього дерева для визначеного ареалу, придатний для обробки. Меншою кількістю репрезентовані береза (*Betula sp.*), липа (*Tilia sp.*), верба (*Salix sp.*), вільха (*Alnus sp.*), горобина (*Sorbus sp.*), ліщина (*Corylus avellana*), в'яз (*Ulmus sp.*).

Результати вивчення вугілля представлені у таблиці 1.

Отже, вся деревина, визначена за звітний період, належить місцевим породам, які переважали у складі широколистяних лісів, а також були поширені у лісостепу. Деревини імпортного походження не виявлено. Саме місцеві породи склали підґрунтя сировинної бази стародавнього господарства і ремесла на території сучасної України.

Зауважимо, що попередні палінологічні дослідження виявили, принаймні у межах Києва, крім звичайних для регіону, таку породу, як волоський горіх [2, табл. 1; 3, с. 390].

Враховуючи те, що Подніпров'я не належало до його природного ареалу, це дерево можна розглядати як завезене і культивоване. Його вирощували переважно в монастирському середовищі, яке мало щільні зв'язки з візантійською метрополією. На це вказує факт виявлення пилку волоського горіха під час дослідження Михайлівського монастиря. Деревина волоського горіха, як рідкісного «заморського» дерева, не могла зазнати поширення як ділова. Вироби з неї не виявлені. Тому нема підстав розглядати це дерево як складову сировинної бази місцевої деревообробки. Його обвуглені рештки на слов'яно-руських пам'ятках поки що не виявлені. Те саме можна сказати й про самшит, який був головним матеріалом для виготовлення давньоруських гребенів. У межах досліджуваної території вони виявлені у Городську і на Райковецькому городищі, на території сучасної Житомирської обл. [22, с. 213, 221]. Це імпортна деревина, завезена як сировина для гребенів, або навіть у складі вже готових виробів. Серед антракологічних матеріалів самшит не виявлено.

Загалом склад деревної рослинності на всій дослідженій території (включаючи лісову і лісостепову зони) з деякими локальними відхиленнями приблизно однаковий. Основними лісоутворюючими породами у досліджуваному ареалі є сосна і дуб. На думку С. А. Генсірука, у I тис. н. е. територія на захід від Дніпра і до Західного Бугу була вкрита переважно хвойними лісами [8, с. 14]. Разом з цим площі, зайняті широколистяними лісами, також були значними. Аналіз археологічного дерева та вугілля, здійснений автором запропонованої статті, підтверджує значення дуба навіть у зоні Полісся. Проаналізоване вугілля з пам'яток, розташованих ближче до межі Полісся і лісостепу і особливо з лісостепових пам'яток, репрезентоване переважно дубом. Сосна зустрічається тільки у межах свого природного ареалу (Полісся — скрізь, лісостеп — на піщаних і супіщаних дерново-підзолистих ґрунтах). Проте, у разі наявності сосни, їй віддавали перевагу і як діловій деревині, і як паливу (див. табл. 1).

У зазначеному ареалі спостерігається повна перевага сосни як ділової (переважно будівельної) деревини, про що свідчить аналіз вугілля, пов'язаного з

залишками конструкцій. За даними палінологічного аналізу, серед хвойних порід, виявлених у Києві, є також ялина [2, табл. 1; 3, с. 390]. Проте докази скільки-небудь значного поширення ялини у регіоні поки що відсутні. Судячи зі всього, ялина у досліджуваній період не створювала суцільних масивів і зустрічалася спорадично. Розповсюдження саме соснових лісів у давньоруський період деякі дослідники пояснюють антропогенним фактором, а саме специфікою освоєння територій давньоруським населенням. Піщані і суглинково-підзолисті ґрунти, яким віддає перевагу сосна, менш придатні для землеробства, тому вони засвоювалися в останню чергу. Дубові ліси поступово зводилися [9, с. 21; 16, с. 68]. Також слід враховувати, що продуктивність сосни значно вища, ніж дуба [23, с. 201], тому зведені соснові насадження, на відміну від дубових, швидко відновлюються. Отже, хвойні бори могли бути вагомим резервом сировини в своєму природному ареалі.

Були поширені також інші широколистяні породи. Тополя / осика також є деревом, характерним для місцевого ландшафту. Наші попередні спостереження за деревним вугіллям з різних пам'яток Середнього Подніпров'я виявили важливе значення цього дерева у складі сировинної бази деревини: воно посідає третє місце після сосни і дубу. Деревину тополі / осики використовували і як ділову, і як паливо. Цілком очікуваним є виявлення деревини клена та ясена — основного матеріалу для виготовлення хатнього начиння, особливо посуду [22, с. 219]. Заслуговує окремої уваги виявлення у 2019 р. деревини в'яза на Правобережжі Дніпра (Вишгород, Ходосівка-Рославське). Попередні дослідження матеріалів пам'яток пізньоримського і слов'яно-руського часів дозволили автору ідентифікувати це дерево тільки на пам'ятках Лівобережжя Дніпра, де в'яз зустрічається доволі часто. Отже досі складалося враження, що в'яз використовували як ділову деревину або паливо тільки у зазначеному регіоні. Втім виявлення цієї деревини переважно поза контекстом побутування ускладнювало

її інтерпретацію. Тільки в 1 випадку в'язове вугілля було пов'язане з піччю (Ширяєве, Сумська обл.)**, що дозволило розглядати його у складі палива. Поки що матеріали з Правобережжя не дають підстав для інтерпретації отриманого матеріалу (дрібні фрагменти, виявлені поза контекстом використання), проте подальші дослідження дерева у регіоні, дозволять скорегувати висновки щодо поширення в'яза, як ділової деревини.

Загалом виявлено доволі обмежений склад порід дерев, пов'язаних з антропогенною діяльністю, він не охоплює всієї різноманітності деревної рослинності досліджуваного регіону. Це цілком корелює з даними аналізу матеріалів виготовлення різних видів продукції з дерева, виявленої на різних пам'ятках у разі збереженості дерева [22, с. 213—223] свідчить про хорошу обізнаність давньоруських майстрів з його властивостями. Отже, виходячи з проведених досліджень, можна говорити про те, що сировинна база обмежувалася кількома основними породами дерев придатними для конкретних видів продукції. Решта дерев могла використовуватися час від часу, за необхідністю. Склад деревного вугілля цьому не суперечить.

Значення проаналізованого матеріалу полягає в розширенні існуючої бази даних з археологічної деревини на території України. Загалом стадію вивчення середньовічного викопного вугілля на території України, зокрема на території Середнього Подніпров'я, можна охарактеризувати як початкову, тобто стадію накопичення матеріалу. Отримання внаслідок дослідження матеріалів з різних поселень достатнього об'єму інформації, дозволить перейти до її використання у контексті вивчення палеоекології і господарчої діяльності місцевого населення у різні періоди. У найближчій перспективі необхідно розширяти вивчення археологічного дерева у розглянутому напрямі і залучати матеріали з якомога більшої кількості пам'яток. Тільки при створенні вибірки, достатньої для статистичного аналізу, цей матеріал може перетворитися на повноцінне інформативне джерело реконструкції біогосподарчої діяльності людини у минулому.

** Розкопки Д. В. Каравайко 2019 р.

Табл. 1. Результати антракологічних досліджень матеріалів зі слов'яно-руських поселень Правобережжя Дніпра.

Пам'ятка	Об'єкти	Кількість об'єктів / кількість об'єктів з вугіллям кожної породи дерева (для культурного шару вказана кількість місць, звідки взято вугілля)	Примітки
Київ, вул. Кирилівська, 37, 2016 р.*	Об'єкти, за- повнення	Сосна: 3 / 2 Дуб: 3 / 1 Ясен: 3 / 1 Липа: 3 / 1 Розові: 3 / 1	* Для пам'ятки враховані ком- плекси руського і слов'янського (VII ст.) часів
	Вугілля в рів- чаках	Сосна: 2 / 1 Дуб: 2 / 1	
	Паливо	Сосна: 4 / 2 Дуб: 4 / 4	
	Культурний шар	Сосна: 4 / 4 Дуб: 4 / 3	
Києво-Печерський заповідник, 2017 р.	Об'єкти, за- повнення	Сосна: 2 / 1 Дуб: 2 / 1 Тополя / осика: 2 / 1	
Києво-Печерський заповідник, 2019 р.	Об'єкти, за- повнення	Сосна: 4 / 2 Дуб: 4 / 1 Тополя / осика: 4 / 2	
	Культурний шар*	Сосна: 1 / 1	
Феофанія, 2016— 2017 рр.	Об'єкти, за- повнення	Сосна: 44 / 25 Дуб: 44 / 9 Тополя / осика: 44 / 11 Липа: 44 / 5 Клен: 44 / 4 Горобина: 44 / 3 Ясен: 44 / 2 Береза: 44 / 1 Вільха: 44 / 1	
	Пов'язане з конструкціями	Сосна: 8 / 4 Дуб: 8 / 1 Липа: 8 / 2 * Широколистяні: 8 / 1	* В обох випад- ках інтерпрета- ція непевна
	Паливо	Сосна: 3 / 1 Тополя / осика: 3 / 1 Липа: 3 / 1	
	Культурний шар	Дуб: 2 / 1 Береза: 2 / 1	

Гатне, 2019 р.	Об'єкти, заповнення	Сосна: 8 / 1 Дуб: 8 / 4 Тополя / осика: 8 / 2 Клен: 8 / 1	
	Пов'язане з конструкціями	Сосна: 4 / 4	
	Паливо	Сосна: 4 / 3 Дуб: 4 / 2	
Обухів, 2009 р.	Об'єкт, заповнення	Сосна: 1 / 1	
Софіївська Борщагівка, 2016 р.	Об'єкти, заповнення	Сосна: 2 / 2 Дуб: 2 / 2 Тополя / осика: 2 / 1 Ясен: 2 / 1 Береза: 2 / 1	
Ходосівка-Рославське, 2016 р.	Культурний шар	Сосна: 1 / 1 Дуб: 1 / 1 Клен: 1 / 1 Ясен: 1 / 1 Тополя / осика: 1 / 1 Верба: 1 / 1 Вільха: 1 / 1 Горобина: 1 / 1	
Ходосівка-Рославське, 2019 р.	Об'єкти, заповнення	Сосна: 6 / 5 Дуб: 6 / 4 Тополя / осика: 6 / 4 Клен: 6 / 3 Ясен: 6 / 1 Ліщина: 6 / 2	
	Культурний шар	Сосна: 1 / 1 Ясен: 1 / 1	
Вишгород, 2015-2019 р.	Об'єкт, заповнення	Сосна: 6 / 6 Дуб: 6 / 3 Тополя / осика: 6 / 1 Ясен: 6 / 1 Береза: 6 / 1 В'яз: 6 / 1	
	Культурний шар	Сосна: 1 / 1	
Іванків	Об'єкт, заповнення	Дуб: 1 / 1	

Пересопниця 2015—2016 рр.	Об'єкт, за- повнення	Сосна: 8 / 4 Дуб: 8 / 5 Тополя / осика: 8 / 1 Верба: 8 / 1 Ясен: 8 / 1 Горобина: 8 / 1	
	Паливо	Сосна: 2 / 2 Дуб: 2 / 2	

Джерела та література

1. Александровский А. Л. Естественные научные исследования на археологических памятниках Сетеи: почвы, антракология // Археология озерных поселений IV—II тыс. до н. э.: хронология культур и природно-климатические ритмы. Материалы Международной конференции, посвященной полувековому исследованию свайных поселений на северо-западе России. Санкт-Петербург, 13—15 ноября 2014 г. СПб, 2014. С. 134—146.
2. Безусько, А. Г., Безусько, Т. В., Івакін, Г. Ю., Томашевський, А. П., Безусько, Л. Г. Перші відомості про флору та рослинність Києва у X ст. н.е. (за матеріалами палінологічних досліджень) // НЗ НаУКМА. 2000. 18. Спецвипуск № 2. С. 279—283.
3. Безусько Т. В., Томашевський А. П., Івакін Г. Ю. Нові дані про флору та рослинність стародавнього Києва (за матеріалами палінологічних досліджень) // НЗ НаУКМА. 2001. Спецвипуск. Т. 19. Ч. 2. С. 389—391.
4. Блохина Н. Г. Лисицына Г. Н. Из работ по определению дерева и углей, найденных при раскопках // КСИА. 1962. Вып. 92. С. 100—102.
5. Четырехязычный (русско-англо-франко-немецкий) словарь-справочник по археологии палеолита / [Васильев С. А., Бозински Г., Бредли Б. А. и др.]. СПб: Петербургское востоковедение, 2007. 264 с.
6. Вихров В. Е. Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР. / Вихров В. Е. М., 1959. 132 с.
7. Гаммерман А.Ф., Никитин А.А., Николаева Т.Л. Определитель древесин по микроскопическим признакам с альбомом микрофотографий. М.; Л., 1946. 144 с.
8. Генсірук С. А. Ліси України. К., 1992. 408 с.
9. Лосицкий К. Б. Дуб. М., 1981 101 с.
10. Ляпушкин И. И. 1958. Городище Новотроицкое // МИА. 1958. Т. 74 328 с.
11. Петров В. П. Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С.С. Гамченко) // МИА. М. 1963. Вып. 108. С. 16—38.
12. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році / [Пуголовок Ю. О., Володарець-Урбанович Я. В., Горбаненко С. А., Сергеева М. С., Яніш Є. Ю.] // Археологічні дослідження Більського городища, 2014. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2015. С. 107—128.
13. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 році / [Пуголовок Ю. О., Володарець-Урбанович Я. В., Горбаненко С. А., Сергеева М. С., Яніш Є. Ю.] // Археологічні дослідження Більського городища. 2015. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2016. С. 103—127.
14. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII—XIV ст. / [Пуголовок, Ю. О., Горбаненко, С. А., Сергеева, М. С., Яніш, Є. Ю.] // Археологія. 2015. № 4 С. 109—128.
15. Раскатов П. Б. Заключение об исследовании древесины с городища Титчиха // Москаленко А.Н. Городище Титчиха. Воронеж. С. 265—266.
16. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. К., 1991. 168 с.
17. Семенов А. И. К толкованию ксилотомических анализов из курганов хазарского

- времени // Курган: Историко-культурные исследования и реконструкции. Тезисы докладов тематической научной конференции. СПб., 1996. С. 16—17.
18. Сергеева, М. С. Антракологічні дослідження матеріалів з давньоруських пам'яток 2015 р. // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы X Международной научной конференции. Харьков, 2016. С. 54—55.
19. Сергеева, М. С. Археологическая древесина как источник для исторических реконструкций: постановка проблемы и первые результаты (на материалах Южной Руси). // Сереева М. С. Археология Восточноевропейской лесостепи. Материалы II-й Международной конференции (Воронеж, 18—20 декабря 2015 г.). Воронеж, 2016. С. 371—378.
20. Сергеева, М. С. 2017. Археологічна деревина як джерело для реконструкції господарчої діяльності давньоруського населення Середнього Подніпров'я (до постановки проблеми) // Археологія і давня історія України 2017. № 1 (22). С. 302—309.
21. Сергеева М. Антракологічні дослідження 2016 р. у Києві (вул. Кирилівська, 37). // Старожитності Вишгородщини: Матеріали XXIII та XXIV науково-практичних конференцій, присвячених 1030-літтю Хрещення Русі-України. Вишгород, 2018. С. 56—62.
22. Сергеева, М. С. Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі. Дис. ... д. іст. наук. / Сергеева Марина Сергіївна. К., 2019.
23. Чеведаев А. А. Дуб, его свойства и значение. М., 1963. 233 с.
24. Godwin H., Tansley A.G. Prehistoric charcoals as evidence of former vegetation, soil and climate // Journal of Ecology. 1941. № 29. P. 117—126.
25. Salisbury K.J., Jane F.W. Charcoals from Maiden Castle and their significance in relation to the vegetation and climatic conditions in prehistoric times // Journal of Ecology. 1940 № 28. P. 310—325.
26. Sergeyeva, M. New research of archaeological wood and wooden artifacts in Kiev // Global Journal of Human, Social Sciences: D. History, Archeology & Anthropology. 2017. Vol. 17 (2. 1). P. 31—37 [online]. Режим доступу до журналу: <https://socialscienceresearch.org/index.php/GJHSS/article/view/2415/2304> [Дата звернення 29 грудня 2017].

Список сокращений

ВГПУ — Воронежский государственный педагогический университет

КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

НЗ НаУКМА — Наукові записки

Національного університету «Київо-Могилянська академія»

Олексій Войтюк
РЕЗУЛЬТАТИ ПОШУКУ ТРЕТЬОЇ ПЕРЕПРАВИ
НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКА
«ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ» У 2015 РОЦІ

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» займає заплаву р. Пляшівки між селами Острів та Пляшева Радивилівського району (загальна площа 2319×590 м). Сьогодні це частково осушена ділянка, вкрита густою луговою рослинністю та замуленими меліоративними каналами. Серед заплави чітко виділяються острівці.

Це ур. Журавлиха (тут розміщено музейний і монастирський комплекси); ур. Волиця (зараз заліснена ділянка); ур. Гайок (хутір із кількома садибами); ур. Монастирщина (давній мис, перекопаний у 20—30 рр. ХХ ст. новим руслом р. Пляшівки, тут розміщено могили учасників Берестецької битви); ур. Острівок (невеличкий острів у заплаві річки, місце бою 300

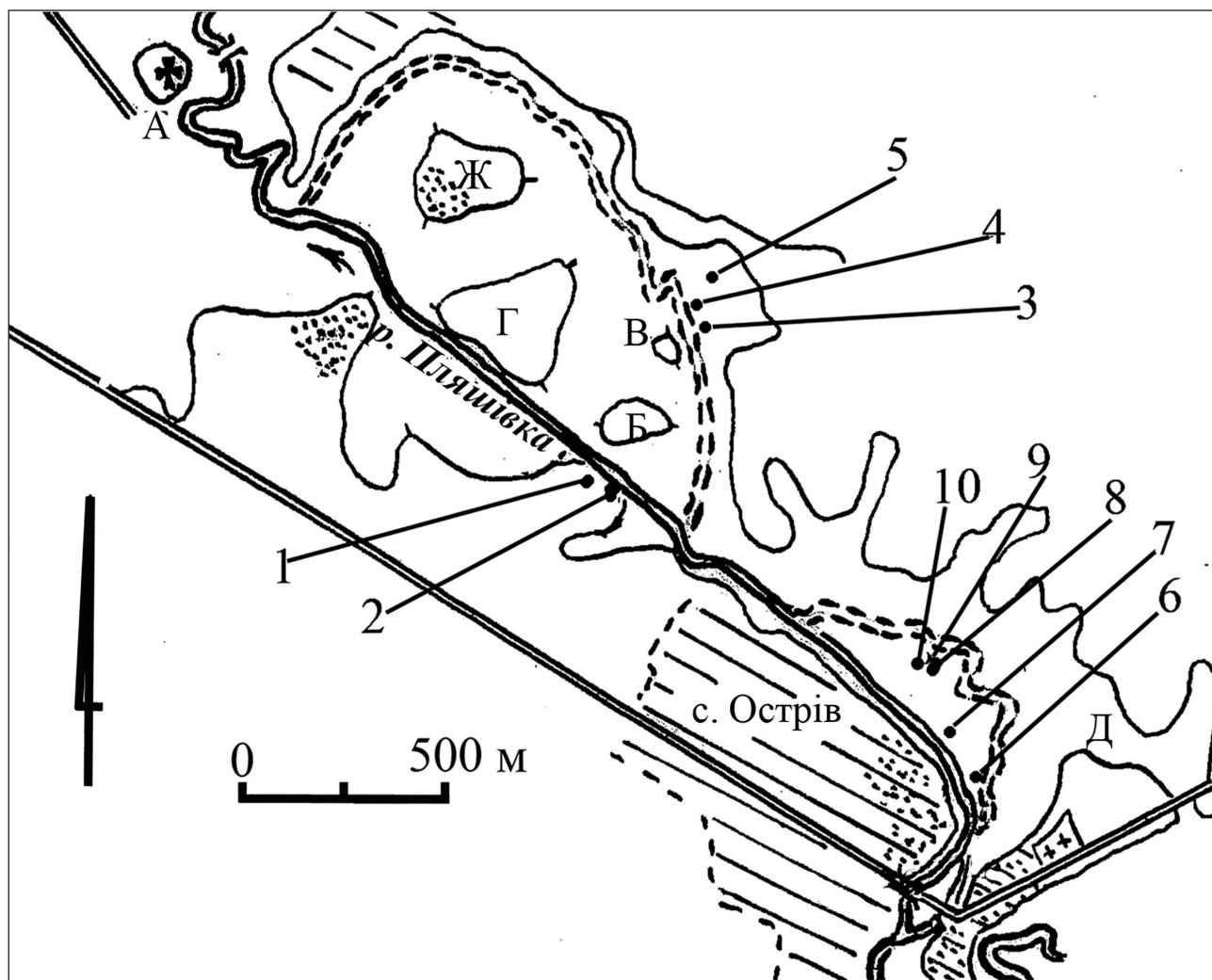

Рис. 1. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Заплава р. Пляшівка із позначенням розвідкових траншей: 1—2 ур. Монастирщина, 3-5 біля ур. Острівок, 6—10 ур. За Фосою. А — ур. Журавлиха; Б — ур. Монастирщина; В — ур. Острівок; Г — ур. Гайок; Д — місце розкопів І. Свешнікова Ж — ур. Волиця. Рисунок Б. Прищепи.

Рис. 2. Кулі до вогнепальної зброї знайдені під час досліджень на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у 2015 р.

козаків); ур. За Фосою (місце козацької переправи, дослідженої І. Сवेशніковим) (рис. 1).

Поле битви і переправи досліджувалися І. Сवेशніковим з 1970 по 1993 рр. [9]. Археологічні пам'ятки долини р. Пляшівки в районі сіл Пляшева та Острів були обстежені у 1992—1993 рр. Т. Бітковською [1]. А в 1996 і 1998 роках розвідкові археологічні роботи з метою виявлення козацьких переправ у заплаві р. Пляшівки були проведені експедицією Заповідника під керівництвом С. Ревуцького [7; 8]. Роботи по виявленню переправ відновлено у 2003 р. Б. Прищепою [6].

Наступний етап дослідження припадає на серпень 2015 р. Протягом роботи експедиції було досліджено 241 кв. м площі в межах 10 розвідкових шурфів. Перші два (шурфи №1—2) було прокопано на лівому високому березі р. Пляшівка, в глибині мису навпроти ур. Монастирщина, матеріал склали фрагменти ліпної кераміки і кременю первісної доби.

Подальші шурфування проведено в заплаві сучасного правого берега р. Пляшівки. Шурфи № 3—5 розміщені на північ від ур. Острівок, в них на 6 штику починає прибувати вода. Ґрунт стерильний із значною кількістю органіки, трапляються осколки та шрапнель І Світової війни. Проте заперечити наявність на цьому місці переправи ми не можемо, так

як дещо північніше від ур. Острівок І. Сवेशніков констатує наявність на гл. 0,3—0,4 м знахідок, синхронних Берестецькій битві [9, с. 179]. Враховуючи складність роботи у заболоченій місцевості, потрібно проводити подальші розкопки великими площами.

Шурфи № 6—10 закладено в ур. За Фосою, північніше переправи, досліджуваної І. Сवेशніковим. Знахідки із шурфів можна умовно поділити на кілька груп. Наймасовішу за кількістю знайдених речей склали загальновійськові предмети. Сюди належать кулі до мушкетів та пістолів, їх було знайдено 24 штуки, у більшості збереглися ливарні хвостики (рис. 2). Також знайдено 3 сильно деформовані (вистріляні) кулі, що може свідчити про ведення бою на даній ділянці. Крім того, виявлено заготовки до куль — два скупчення по 12 і 9 штук та дві окремо знайдені заготовки, що дозволяє зробити припущення про ладівницю, котрі не збереглися до наших днів (рис. 3, 2—22). До заготовок ми відносимо два свинцеві злитки (один значних розмірів із слідами рубання), котрі можна атрибутувати як напівфабрикати для виготовлення куль (рис. 3, 1, 23). Серед знахідок цієї групи уваги заслуговує виріб — це свинцева сфера із двома засвердленими отворами, вона може бути козацькою свистячою кулею (рис. 2, 18). Проте, на нашу думку, її слід віднести до часів Берестецької битви. Також було знайдено залізну сферу діаметром 2,1 см, яка за попередньою версією визначається як ядро малого калібру (рис. 2, 27). Ядра такого ж калібру було знайдено під час розкопок Богородицької фортеці у м. Самарь і датовано XVII—XVIII ст. [3, с. 71].

До військового спорядження також належить залізний втульчастий шомпол із сильно розхиленою робочою частиною (рис. 4, 1). Такі ж

шомполи були знайдені І. Свешніковим [9, с. 285].

Із сумнівною атрибуцією залишається фрагмент залізної трубки, яку попередньо можна вважати дулом мушкета. Проблемою є те, що предмет сильно пошкоджений корозією, тому він може також виявитися фрагментом гвинтівки пізніших часів.

Особисті речі козаків. До цієї групи

знахідок відносяться фрагменти двох щиткових перстнів. У одного щиток округлий у плані, на лицевій стороні врізана чотирипелюсткова розетка, по контуру заглиблення, дужка біля щитка потовщується, прикрашена поздовжніми лініями. Подібний перстень було знайдено під час розкопок переправи І. Свешніковим (рис. 4, 13) [9, с. 210]. У другого персня щиток

Рис. 3. Заготовки куль знайдені під час досліджень на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у 2015 р.

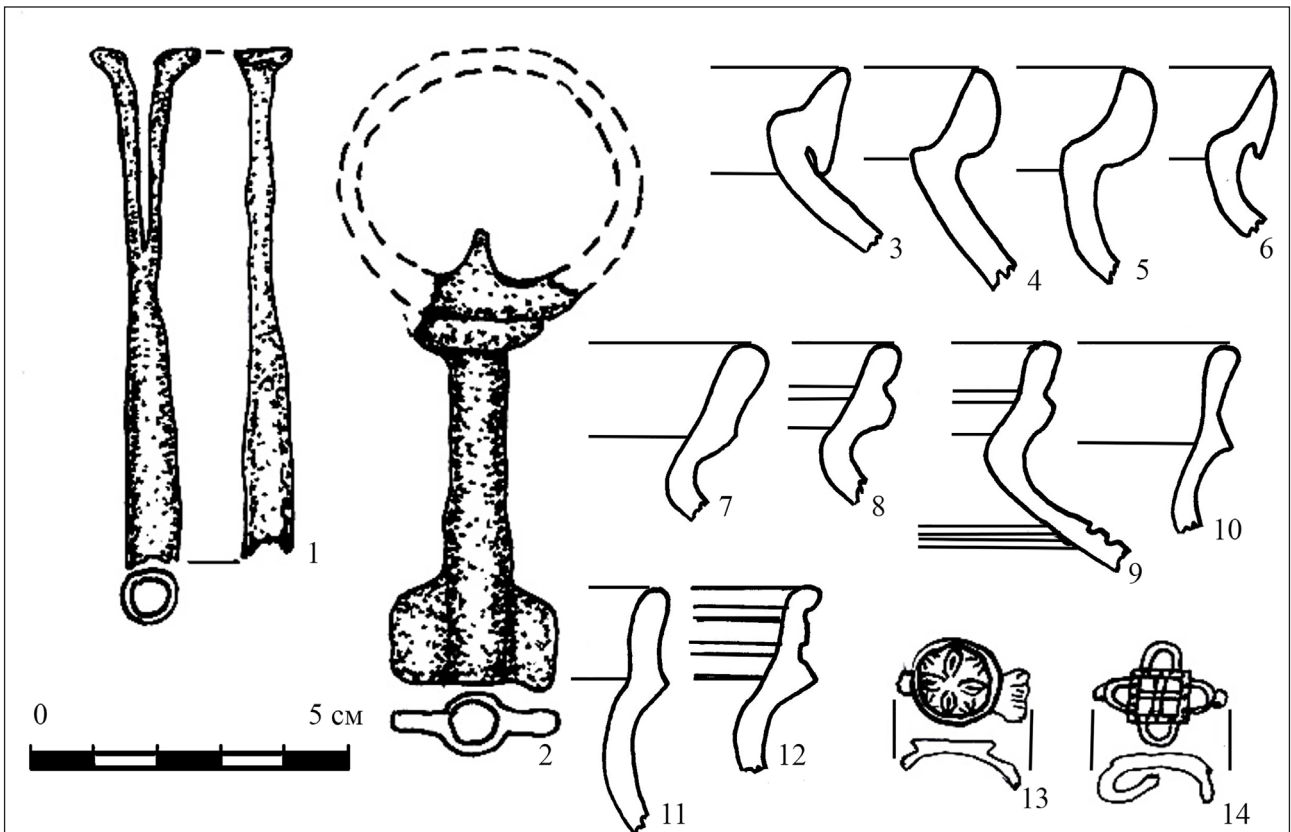

Рис. 4. Предмети побуту та військового призначення із досліджень 2015 року: 1— шомпол; 2— ключ до навісного замка; 3—12 віця горщиків; 13—14 — фрагменти щиткових перстнів.

Рис. 5. Диневидні гудзики із досліджень 2015 р.

виготовлений у формі рівностороннього хреста із заокругленими раменами, по контуру обведений двома виступаючими лініями, перехрестя чотирикутне (рис. 4, 14). Щиток розділений подвійною лінією на чотири поля, по контуру центрального щита подвійна лінія з перемичками, дужка виходить із двох протилежних рамен.

Також було знайдено чотири диневидних гудзики із ребристою поверхнею, вони досконало виготовлені, із петельчастим вушком

(рис. 5). Гудзики такої ж форми було знайдено І. Свешніковим [9, с. 209]. Знахідки цих предметів у одному місці свідчать про кинутий тут одяг, котрий не зберігся до наших днів.

Побутові речі. У своєму дослідженні І. Свешніков відмічає знахідку значної кількості ключів до навісних замків. Під час експедиції також було знайдено один такий ключ (рис. 4, 2). Специфічною особливістю його є наявність у нижній частині голівки трикутного виступу, такі ключі відносяться до так званого готичного типу [9, с. 229]. Специфікою нашого ключа є двобічна симетрична борідка. У результаті консерваційно-реставраційних заходів виявлено, що він був обтягнутий міддю, котра збереглась частково. І. Свешніков вказує, що ключі паялись цією міддю, але більш вірогідно, що вона повинна була зберігати ключ від корозії. Цим можна пояснити його малу вагу при значних габаритах, оскільки мідь слабше піддається окисним процесам, ніж залізо і, як результат, довше зберігає первісну форму предмета.

Гроші. За час експедиції 2015 року було знайдено чотири монети: три з них трапились в одному згустку й розміщувались одна

Рис. 6. Монети XVII ст. із досліджень 2015 року.

Рис. 7. Фрагменти людського кістяка знайдені під час досліджень на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у 2015 р.

на одній. Після застосування реставраційно-консерваційних заходів, їх атрибутовано, як три гроша Краківського чекану, 1600—1606 років, чеканена при Сигізмунді III Вазі (1588—1632) (рис. 6, 2) [5, с. 33]; Півторагрошовик коронний, чеканений у м. Бидгош 1614 р. за Яна Сигізмунда (1608—1619 рр.) (рис. 6, 3) [4, с. 53]; Півторагрошовик Ризького чекану 1620 р. чеканений за Георга Вільгельма (1619—1640) (рис. 6, 4) [4, с. 55].

Згідно із складеною практикою І. Свешнікова, їх можна атрибутувати як загублений чи кинутий під час відступу гаманець. Також знайдено солід Густава Адольфа (1621—1634) (рис. 6, 1).

В одному із шурфів було зафіксовано фрагменти розтягнутого кістяка людини (рис. 7)

В ур. за Фосою знайдено незначну кількість кераміки. Це вінця горщиків столового призначення, в яких по внутрішній стороні добре виділений ровик для кришки, на зовнішній є масивний манжет, в тісті — домішка дрібного піску (рис. 4, 3—6). Подібний посуд відноситься до типу IV за С. Беляєвою і датований XV ст. [10, с. 29]. Вінця кухонних горщиків мають по внутрішній стороні заглажений ровик для кришки, на зовнішній — подвійний валик,

тісто якісне без домішок, іноді помітна обписка нанесена червоною та брунатною фарбою (рис. 4, 7—12). Такий посуд знайдений під час досліджень Спасо-Преображенського собору у Вінниці і відноситься до типу II, вважається типовим для XVII—XVIII ст. [2, с. 95]. Оскільки козацький табір оточував сучасне с. Острів, то ці речі могли належати учасникам битви, або людям, котрі населяли дані території у XVII ст.

Отже, у серпні 2015 року було досліджено значну ділянку у заплаві правого берега р. Пляшівка і попередньо можна припустити про локалізацію однієї із недосліджених переправ.

Джерела та література

1. Бітковська Т.Л. Звіт про історико-археологічні суцільні дослідження на території історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» в 1992—1993 рр. К., 1993.
2. Виноградська Л.І., Калашник Є.С.. Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за матеріалами археологічних досліджень у 2013 р.) / Археологія № 4 К., 2015, с. 91—108.
3. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Дніпропетровськ, 2007.
4. Нечитайло В.В. Каталог польсько-литовських монет, оброщаючихся в Україні в XIV—XVIII вв. К., 2010.
5. Нечитайло В.В. Миникаталог польсько-литовських и російських монет,

- обрацающих на территории Украины в XIV — нач. XIX вв. К., 1999. (друга)
6. Прищепя Б.А. Звіт про роботу у 2003 році археологічної експедиції Рівненської філії Охоронної археологічної служби України на полі Берестецької битви 1651 р. Рівне, 2003.
 7. Ревуцький С.В. Звіт з роботи археологічної експедиції історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на полі Берестецької битви 1651 р. та на місці козацької переправи 10 липня 1651 р. Пляшева, 1997.
 8. Ревуцький С.В. Звіт з роботи археологічної експедиції історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на полі Берестецької битви 1651 р. та на місці козацької переправи 10 липня 1651. Пляшева, 1999.
 9. Свешніков І.К. Битва під Берестечком (видання доповнене) Рівне, 2008.
 10. Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVII ст. /методичні рекомендації/ К., 1994.

Дмитро Бібіков

ПРО ТЕМПИ ХРИСТИЯНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

(ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК)

Рубіж I—II тис. н.е. на східнослов'янських землях ознаменувався докорінними змінами офіційної ідеологічної доктрини. Однак, писемні джерела висвітлюють процес християнізації досить побіжно, передусім стосовно провідних міських центрів Давньоруської держави. Про пережитки старих вірувань у світогляді пересічного населення дізнаємося лише з емоційних нарікань літописця («...еже творять вятичи и ныне»). Окремими епізодами згадується про опозиційні язичницькі рухи, наприклад — під час суздальського повстання 1024 р., або — ростовського 1071 р.

Тому для висвітлення питань світоглядних змін у слов'янському середовищі на рубежі епох вкрай важливими є археологічні джерела і в першу чергу — матеріали поховальних пам'яток [15]. Будучи масовою категорією археологічних об'єктів, вони об'єктивно відображають одну зі споконвічних основ будь-якої релігії — уявлення про потойбічний світ. Інша справа — інтерпретація цих даних ученими, котра є не такою простою задачею. Дослідник неодмінно стикається з дискусійною проблемою біритуальності ранніх давньоруських могильників. Наразі вона фактично упирається в датування перших інгумаційних поховань і з'ясування їх релігійної належності. Тим не менше, основна тенденція розвитку давньоруського поховального обряду полягає у поступовому переході широких верств населення від трупоспалення до трупопокладення після Володимирового хрещення 988 р.

Появу на Волині перших інгумаційних поховань надійно маркують, передусім, малочислені комплекси зі срібними жіночими прикрасами X — початку XI ст. До таких належать скроневі кільця волинського типу, лопатеві намистини та штамп для їх виготовлення [10, с. 46—48; 14, с. 67]. У межах розглядуваного

регіону дані предмети в одиничній кількості зустрічаються в похованнях околиць Луцька (Крупа, курган №2; Піддубці, курган №8; Берестяне-Голови, курган 11), а в основному концентруються на некрополях новостворених київськими князями фортець Погориння (Пересопниця, кургани №№ 3, 8, 16, 23, 29; 33; Білів, курган №29). Суттєво переважають (за винятком курганів №№ 3 і 23 з Пересопниці) захоронення, здійснені на рівні горизонту чи вище. У межах кінця X — першої половини XI ст. орієнтовно можна датувати побутування в регіоні обряду поховання в так званих «квазікамерах», котрих відомо понад два десятки (Гірка Полонка, кургани №№ 2, 6; Теремно, курган №1; Новосілки (Боромля), курган №№ 2, 3, 4; Ставок (Ставка), курган №2; Городище, курган №4; Старожуків — 1, курган №№ 2, 10, 12; Старожуків — 2, курган №12; Пересопниця, кургани №№ 7, 29; Білів, кургани №№ 1, 2, 12, 21, 22, 28, 32, 36, 36; Басів Кут, курган №7). Належність усіх перерахованих комплексів охрещеному населенню не викликає сумнівів.

Поширюючись від провідних політико-адміністративних центрів до найвіддаленіших окраїн, цей процес поширення обряду інгумації розтягнувся на довгі десятиліття. Здавалося б, для повнішого розуміння характеру та темпів християнізації периферійних регіонів Давньоруської держави достатньо проаналізувати співвідношення між обома обрядами та їх окремими різновидами на певних хронологічних етапах. Відсоток кремацийних поховань, здійснених уже після запровадження християнства, виступав би маркером ступеню проникнення християнських ідей. Проте, на заваді стає недостатня кількість вузько датованих комплексів, різний рівень вивченості окремих територій тощо. Та й сам релігійний сенс того чи іншого обряду,

забігаючи наперед, може бути не таким очевидним й однозначним.

У даній статті ми вирішили оцінити подальшу перспективність подібних розробок на прикладі території Волині. Географічні рамки вибірки визначаються ареалом розселення літописних волинян, де згодом виникли Волинське та, частково, Київське князівства. Як прийнято вважати, регіон остаточно потрапив під владу Києва внаслідок походів Володимира на ляхів у 981 р. і білих хорватів у 993 р. Залучено кремаційні комплекси, що містять давньоруські прикраси чи гончарну кераміку. У цьому нарисі автор не ставить на меті створення повної вибірки тілопальних поховань регіону. Це, радше, попереднє повідомлення, в якому хотілося б поділитись деякими важливими спостереженнями стосовно розвитку поховального обряду на Дніпровському Правобережжі.

Для наших реконструкцій важливе значення має визначення способу трупоспалення — на місці поховання чи на стороні. Останній для слов'янського населення другої половини I тис. н.е. є традиційним і абсолютно домінуючим. Як не дивно, чітких критеріїв виділення обох типів кремаційних поховань у пострадянській археології досі практично не сформульовано. За А. В. Войтеховичем, до таких критеріїв відносяться обриси і потужність попільних і вугільних прошарків, ступінь пропеченості ґрунту, видимі сліди кострища, розміщення кісток у похованні в анатомічному порядку [5, с. 18]. Нерідко дослідники (в тому числі й автори розкопок) помилково сприймають попільно-вугільні прошарки — залишки ритуальних вогнищ — за поховальні кострища, на якому безпосередньо спалювали небіжчика.

Важливо також враховувати поєднання (в межах спільних курганних груп) кремаційних поховань із різними типами трупопокладень. Для більш архаїчних із них характерними є такі елементи обряду, як наявність стаціонарних дерев'яних конструкцій — поховальних камер і їх імітацій, розміщення тіла на рівні давньої поверхні, випростане положення рук, наявність зольно-вугільних прошарків тощо.

Кремаційні комплекси в межах досліджуваної території розташовані досить

нерівномірно. Один із найбільш ранніх розкопано І.П. Русановою на могильнику біля с. Миляновичі в околицях Ковеля, в групі з десяти насипів. На горизонті знаходилося кострище діаметром 0,5 м із дрібними перепаленими кістками. Навколо простежено сліди невеличкої (ширина — 0,1—0,3 м, глибина — 0,1—0,15 м) канавки, що оточувала майданчик навколо кострища розмірами 2,8×2 м, орієнтований за віссю захід—схід. Знайдено як гончарну кераміку з хвилястим і лінійним орнаментом, із відігнутими, косо зрізаними вінцями, так і ліпний посуд із таким самим профілем [17, с. 7].

У с. Шепель під Луцьком було досліджено великий поодинокий курган, що містив давньоруську кераміку. На рівні горизонту виявлено дрібні кальциновані кістки, аморфні залізні предмети зі слідами перебування у вогні та залізний цвях. По всій площі зустрічалися вуглики [12, с. 350]. Вірогідно, спалення, як і в попередньому випадку, відбувалося на стороні.

Є дані про розкопки двох кремаційних поховань біля с. Острожець, також в околицях Луцька [28, с. 249].

У кургані №2 розташованого неподалік могильника Лище-1 зафіксовано сліди загалом рідкісного на давньоруських теренах обряду часткової, або неповної, кремації. Починаючи з висоти 0,45 м фіксувалось кострище діаметром близько 3 м. На рівні горизонту, на пропеченому ґрунті, виявлено обвуглені залишки дощатої домовини, збитої цвяхами. Кістяк лежав на спині, головою на захід, кисть правої руки покладено в район попереку. Перегоріли тільки м'які тканини, кістки були лише трохи обпаленими й розколотими на частини. Поховальний інвентар представлений двома кільцями зі срібного дроту, бронзовим дротовим перснем та трьома намистинами: гранованою сердоліковою, скляною позолоченою та срібною ажурною. Остання, за даними О.П. Моці, відноситься до категорії згаданих вище лопатевих [14, с. 80, табл. 8, №25], побутування котрих обмежується другою половиною X — початком XI ст. [10, 1954, с. 46—48] або ж першою половиною XI ст. [9, с. 66]. Ще в одному, безінвентарному, похованні (курган №3) кострище влаштовано подібним чином, проте спалення було більш повним [13, с. 558].

Одразу п'ять поховань за обрядом неповної кремації відмічено К.М. Мельник по р. Стубла в Середньому Погоринні, в околицях літописної Пересопниці (могильники Пересопниця, Білів, Старожуків-2). Трохи вище рівня давньої поверхні виявлено потужні, діаметром 3—4 м, кострища, а під ними — згорілі залишки гробовищ, скріплених залізними цвяхами. У кургані №22 з Пересопниці гробовище стояло на суцільному помості, потужністю 0,9 м, з дубових брусів, поміщених у яму. У неглибокій ямі, судячи з опису, могла знаходитись і труна іншого пересопницького кургану, №17. У кургані №5 могильника Старожуків-2 кістяк було поміщено до «склепу» з товстих обтесаних брусів, сильно перепалених; два залізних цвяхи в районі ніг можуть свідчити і про наявність «рухомої» трупи. Іноді над похованням знаходився пласт перепаленої глини, золи та вугілля.

Усі кістяки лежали на рівні горизонту чи трохи нижче, на спині, головою на захід, і також були різною мірою обпалені. В одному випадку (Білів, курган №11) середня частина тіла перегоріла майже повністю. Решта скелетів, передусім — їх верхні частини, під дією високих температур потрошилились або обвуглились. Лише в кургані №14 з Білева кістяк лежав зверху на кострищі, внаслідок чого більшого обпалу зазнали нижні поверхні кісток. Руки покійних були випростані вздовж тіла; рідше — складені в районі тазу (Білів, курган №11), або одну з них покладено кистю на ключицю (Пересопниця, курган №17). Крім того, в кургані №22 з Пересопниці ноги небіжчика було піджато.

Неповні кремації біля сс. Пересопниця, Білів і Старожуків широко датуються в межах кінця X—XI ст. Окрім кружальної кераміки, в кургані №17 з Пересопниці знайдено срібну дротову сережку та витий перстень; у білівському кургані №14 — шліфовану сердоликову намистину, чотири срібних скроневих кільця, в тому числі — S-видне, срібний дротовий перстень; у куті старожуківського «склепу» — перегорілий залізний предмет на кшталт невеликої сокири. Загалом же перелічені могильники почали функціонувати не пізніше початку XI ст. (а вірогідніше — наприкінці X ст.), про що свідчать знахідки тих-таки лопатевих намистин. Тут розкопано понад 100

інгумаційних поховань різних типів, включаючи так звані «квазікамерні» [13, с. 520, 526—527, 538—539; 27, с. 146—148].

Ще два кургани біля с. Білів, з числа розкопаних Ф.Р. Штейнгелем, були з'єднані перешийком. Обидва містилися у середніх частинах насипів вугілля, обпалену глину, перепалені кістки та кружальну кераміку [27, с. 147]. Кремація могла здійснюватися на стороні від місця поховання.

Нижче за течією Горині, біля с. Збуж, у групі з 50 курганів було досліджено сім, один із яких містив безінвентарне трупоспалення. Залишки кістяка знаходились у випростаному положенні головою на південь. Обабіч нього і над ним зафіксовано сильно обгорілі бруси довжиною 1,8 м, шириною 0,1—0,15 м. У ногах померлого та в середній частині бруси лежали перпендикулярно. Під скелетом «читався» тонкий шар деревного вугілля. Залишки багаття простежено на площі 2,85×1,3 м, його потужність становила до 0,45 м. За спостереженням учасниці розкопок Г.М. Власової, збережені залишки дерев'яних конструкцій свідчать про те, що після неповного спалення кострище було засипане курганним насипом. Решта насипів уміщали трупопокладення на рівні горизонту з матеріалом XI ст. Руки були випростані вздовж тіла, лише в одному випадку — схрещені на грудях (4, с. 91—93).

Біля с. Майдан-Липненський, в групі з 17 курганів, протягом 1975—1977 рр. було розкопано 14. Два кургани (№№ 1, 2) містилися на рівні горизонту по три невеликих ямки, заповнені вугликами, попелом. У кургані 2 на шарі попелу знайдено фрагмент черепа, дві бочкоподібні скляні намистини зі слідами позолоти, одну циліндричну намистину, покриту псевдозерню, та 12 дротових скроневих кілець. Окремо варто виділити два бронзових скроневих кільця з нанизаними на кожному з них трьома псевдозерненими намистинами. Даний тип прикрас на території Русі сформувався наприкінці XI ст. [20, с. 161, 180]. У Новгороді аналогічне кільце походить із шару першої половини XII ст. [22, с. 14, 15, рис. 3:12]. У кургані 1 рештки кремації (фрагменти нижніх кінцівок зі слідами дії вогню) виявлено по центру майданчика; знайдено роздавлений горщик другої половини XI ст. У кургані 11 на рівні горизонту, на підсипці з вугликів і

попелу, лежали залишки обпаленого черепу, а біля нього — залізний ніж і сім срібних скроневих кілець, у тому числі — S-видне. Також знайдено срібний витий перстень і намисто із сімох золотоскляних намистин циліндричної чи бочкоподібної форми, однієї срібної зерненої та срібної круглої підвіски, прикрашеної опуклими кружечками. Обпалений череп і роздавлений горщик XI ст. на горизонті знайдено і в кургані 6.

У кургані 9 рештки кісток знайдені на плямі з вугілля та попелу розмірами 2,5×1,5 м, потужністю до 0,3 м, на рівні давньої поверхні. На жаль, про ступінь пропеченості ґрунту під цією плямою нічого не повідомляється, хоча не виключено, що курган містив кремацію на місці. За керамічним матеріалом також датується другою половиною XI ст. На підшві курганів 10 і 15 зафіксовано плями з попелу та вуглинок, видовжені з південного заходу на північний схід, горщики другої половини XI ст. Автори розкопок також вважали їх залишками кремаційних поховань, хоча жодних людських решток не збереглося. Курган 13 містив на рівні горизонту безінвентарне інгумаційне поховання західної орієнтацію; руки випростано вздовж тіла. Ще в шести похованнях не виявлено нічого, крім кераміки XI — першої половини XII ст. [7, с. 14—16; 8, с. 316—317; 16, с. 1—9].

Фрагментарний характер інформації по низці комплексів не завадить, підбиваючи підсумки, відмітити певні закономірності в побутуванні обряду кремації на території Південно-Західної Русі. За нашими попередніми підрахунками, серед підкурганних поховань останньої чверті X—XII ст. на розглядуваній території частка трупоспалень не перевищує 4—5%. Така статистика не може бути випадковою і відображає масовість переходу широких верств населення до нового обряду. Цей перехід відбувався повсюдно, що, безперечно, свідчить про спільні зусилля Церкви і князівської адміністрації щодо заборони кремації, слабо висвітлені писемними джерелами. Переважна більшість кремаційних поховань Волині належать до числа рядових. Приблизно порівну представлені трупоспалення на місці поховання та на стороні від нього.

Останні розташовані в межах регіону достатньо рівномірно. На більшості некрополів,

де відмічена кремація на стороні, достовірних слідів інших поховальних обрядів не зафіксовано. Іноді рештки кремації знаходили у невеликих ямках, але в більшості випадків — на рівні горизонту (зрідка — на підсипці) фіксувалися ритуальні вогнища та кальциновані кістки без поховальних урн. Саме тому частину таких трупоспалень дослідники іноді помилково вважали здійсненими на місці поховання. За характером обряду подібні комплекси є цілком аналогічними виявленим на Волині захороненням із ліпною керамікою райковецької культури (Головно, Могильно тощо). Ліпну кераміку, поряд із гончарною, містять деякі з розглядуваних поховань (Милянвичі), котрі можуть датуватися в межах X ст.

Решта трупоспалень на стороні (Майдан-Липненський, Шепель, Білів) вирізняються наявністю виключно давньоруської гончарної кераміки та прикрас XI ст, хоча обрядові риси демонструють пряме продовження поховальних традицій райковецької культури. За винятком Білівського, могильники розташовані у периферійних районах Волині. Особливий інтерес викликають матеріали некрополя біля с. Майдан-Липненський, де обряд кремації продовжували практикувати (очевидно — потай) у другій половині XI ст., а можливо — і на початку XII ст. Подібна картина є досить характерною, наприклад, для суміжних районів Білорусі.

Трупоспалення на місці також здійснювалося на рівні горизонту. Всі вони так само безурнові, що, вочевидь, репрезентує більш пізній варіант обряду [2]. Значна частина некрополів, де зустрічається кремація на місці, розпочали своє функціонування наприкінці X ст.; на цих некрополях цілковито переважають інгумаційні захоронення. Всі вони тяжіють до ранніх літописних міст і князівських форпостів. Самі кремації містять виключно давньоруський матеріал, за складом якого (золотоскляні та деякі сердолікові намистини, S-подібні скроневі кільця) датуються в межах кінця X — початку XII ст. Вужче — кінцем X — початком XI ст. — можна датувати курган №2 могильника Лище-1. Очевидно, як і у віддалені райони Дніпровського Лівобережжя, про що вже доводилося писати [3], новий обряд був принесений на територію Волині разом із поширенням влади київських князів. Його

носіями могли бути вихідці з Середнього Подніпров'я, де кремація на місці переважала впродовж X ст.

В одному випадку (Старожуків-2, курган №5) трупоспалення були здійснені всередині широких дерев'яних зрубів. Подібні комплекси зрідка зустрічаються й на суміжних територіях. На некрополі біля с. Горішні Шерівці, виявлене поховання за обрядом часткової кремації всередині дерев'яної камери (можливо — зрубу) розмірами 2,8×2,2 м. Обпалений кістяк лежав головою на захід, а поруч із ним знайдено S-подібне скроневе кільце. [25, с. 63—65]. Три безінвентарні кремаційні поховання, вміщені в камери з обгорілих колод розмірами від 2,6×1,8 м до 4,4×4,4 м, відомі в с. Межиричка на Житомирщині [19, с. 39]. У Кветуні в Середньому Подесенні зруб (2,8×2,2 м) із рештками трупоспалення вміщено до неглибокої ями [26, с. 135—136]. На могильнику Оцерцо під Мінськом у двох курганах X ст. із залишками кремації виявлено обгорілі зрубні конструкції розмірами 5×4,8 м і 2,8×2,2 м, зведені, відповідно, на рівні горизонту та на невисокій підсипці [5, с. 26]. На нашу думку, подібний обряд виник під впливом камерних поховань давньоруської еліти X ст., що добре узгоджується і з його датуванням. Старожуківське поховання могло належати воїну.

Серед поховань із кремацією на місці привертає увагу значна кількість випадків часткового, або неповного, трупоспалення (Лище-1, Старожуків-2, Білів, Пересопниця, Збуж). Подібні комплекси розкопано, наприклад, у Гочеві в верхів'ях Псла [21, с. 36—39]. Відомі вони на Галичині та Буковині (Підгірці, Горішні

Шерівці; можливо — Кам'янопіль, Семенів). На відміну від звичайних кремаційних захоронень, вони містять кістяки, обвуглені (іноді — розколоті) під дією високих температур, проте — анатомічно цілі. Спалення, очевидно, зазнавали тільки м'які тканини. На місці поховань завжди фіксують потужні вугільні прошарки, ґрунт навколо скелетів сильно прокалений. Тіло небіжчика завжди поміщали до труни, котру підпалювали разом із ним. У межах добре досліджених некрополів захоронення з частковим трупоспаленням становлять лише від 3 до 7% досліджених поховань. На нашу думку, такий незначний відсоток може відображати факт недовгого побутування обряду. Морфологічно подібним є трупопокладення в гробовищах, які під час поховальної церемонії підпалювалися ззовні чи зсередини. Такі поховання подекуди зустрічаються не лише на курганних могильниках (Житомир, Кветунь, Дем'янки на Гомельщині) [6, с. 86; 23, с. 187—198; 26, с. 138—139], але й на міських ґрунтових цвинтарях (Чернігів) [24, с. 106]. Іноді прилегли до обвуглених дощок кістки частково кальцинувалися.

Уже сам по собі факт лише часткового дотримання ритуалу свідчить про певну кризу язичницького світогляду. Певні обрядові елементи переконують у тому, що люди, котрі практикували обряд часткової кремації, вважали себе християнами. Такими елементами є вміщення тіла померлого до труни та покладення рук, або — однієї з них, у район грудей чи живота. У будь-якому випадку, неповна кремація належить до численних перехідних форм обряду, орієнтовно датованих кінцем X — початком XI ст.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (прил. к XV т. «Древности»). Москва, 1895. 163 с.
2. Бібіков Д. Давньоруські кремаційні поховання Нижнього Подесення: типолого-хронологічна характеристика // To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології: Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених. К., 2019. С. 82—86.
3. Бібіков Д. В. Про поширення обряду кремації на місці на Дніпровському Лівобережжі за давньоруської доби // Церква—наука—суспільство: питання взаємодії. Матеріали Сімнадцятої Міжнародної наукової конференції (28 травня — 1 червня 2019 р.). К., 2019. С. 281—285.
4. Власова Г. М. Древнерусский могильник в с. Збуже // КСИАУ. 1961. №11. С. 91—93.
5. Войтехович А. В., 2019. Погребальный

- обряд населения Полоцкой земли в X—XII вв. Минск, 2019. 269 с.
6. Гамченко С. С. Житомирский могильник. Археологические исследования житомирской группы курганов. Житомир, 1988. 124 с.
 7. Грибович Р. Т. Звіт про роботу Волинського мезолітичного загону Ровенської археологічної експедиції в 1975 р. // НА ІА НАНУ. 1975/112.
 8. Грибович Р. Т., Петегирич М. В., Павлів Д. Ю. Исследования на Волыни // АО 1977. С. 316–317.
 9. Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X—XII ст. Львів, 2006. 108 с.
 10. Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в древней Руси X-XII вв. // КСИИМК. 1946. XIII. С. 45—54.
 11. Кухаренко Ю. В. Отчет о раскопках на территории Украинского Полесья в 1957 году // НА ІА НАНУ. 1957/23.
 12. Кучинко М. М., Матюк Н. Г. Работы на Волыни // АО 1975. С. 350.
 13. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан // Труды XI АС. Т. 1. М. 1901. С. 514—576.
 14. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. Киев, 1990. 153 с.
 15. Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX—XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности СПб., 2002. 272 с.
 16. Петегирич В. М. Звіт про роботу Волино-Подільського загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук УРСР за 1976 р. // НА ІА НАНУ. 1976/131.
 17. Русанова И. П. Изучение славянских поселений у с. Черновка // АО 1979. С. 331.
 18. Русанова И. П. Отчет о работе Волынской экспедиции Института археологии АН СССР за 1969 год // НА ІА НАНУ. 1969/103.
 19. Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днестром и Западным Бугом (САИ. Вып. Е1-25). М., 1973. 100 с.
 20. Рябцева С. С. Трехбусинные височные кольца от Вислы до Волги // Stratum plus. 2000. №5. С. 161—182.
 21. Самоквасов Д. Я. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочево Обоянского уезда Курской губернии. М., 1915. 40 с.
 22. Седова М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.). М., 1981. 198 с.
 23. Соловьева Г. Ф. Славянские курганы близ с. Демьянки // Советская археология. 1967. №1. С. 187—198.
 24. Сытый Ю. Н. Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы) // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. Чернігів–Луцьк, 2011. С. 98—110
 25. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.) К., 1982. 202 с.
 26. Шинаков Е. А. От пращи до скрамасака: на пути к державе Рюриковичей. Брянск—СПб, 1995. 274 с.
 27. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг. // АЛЮР. 1904. С. 136–182.
 28. 28. Rauhut L., 1960. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. V. s. 231–260.

Список скорочень

АЛЮР — Археологическая летопись Южной России;
 АН СССР — Академия наук СССР;
 АО — Археологические открытия;
 КСИИМК — Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР;

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР;
 НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України;
 САИ — Свод археологических источников.

Дмитро Дяченко

ВАРІАТИВНІСТЬ РОЗВИТКУ РАННЬОГОНЧАРНИХ КОМПЛЕКСІВ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання поширення та застосування гончарних технологій у східнослов'янському ареалі протягом переддержавного часу досліджуються вже майже століття. Особливий інтерес дослідників спрямований на вивчення розвитку гончарної справи у носіїв райковецької культури, що безпосередньо стояли біля витоків давньоруського гончарства.

Від початку наукового дослідження райковецької ранньогончарної кераміки, як і виділення самої культури В. Гончаровим, створено чимало типологічних, класифікаційних, хронологічних схем, що так чи інакше мали на меті встановити різноманітні аспекти використання гончарного кола, процесу виготовлення продукції, можливі форми організації раннього гончарства [2, с. 114—121; 18, с. 73—77; 4, с. 414—415; 20, с. 291—293; 7, с. 446—455; 6, с. 143—148; 17, с. 15—22; 20, с. 14—47; 22, с. 115—127; 16, с. 160—163; 19, с. 279—290; 1, с. 174—188; 14, с. 127—140; 9, с. 87—88; 12, с. 156—160; 13, с. 80—99; 14, с. 230—239; 10, с. 143—147].

Разом із тим, існує велика кількість невирішених проблем, що спонукають до систематичної полеміки. Зокрема, доволі дискусійним залишається питання щодо того, як саме протікав процес освоєння гончарної технології: чи відбувалося це рівномірно та стадіально в усьому ареалі культури, чи, все ж, мали місце регіональні особливості, котрі пришвидшували, або навпаки, гальмували цей процес. На думку автора, вирішення вищенаведених задач можливе тільки при детальному розгляді перебігу еволюції ранньогончарного комплексу в кожному окремому ареалі та мікрорегіоні культури, і лише таким чином, урахувавши весь спектр здобутих результатів, ініціювати обговорення загальних тенденцій на території всієї культури.

У контексті вищесказаного, особливо

цікавим видається розгляд ранньогончарного керамічного комплексу райковецької культури в Середньому Подніпров'ї. У найзагальніших рисах йдеться про правобережну частину долини Дніпра від гирла р. Тясмин на півдні до гирла р. Віта на півночі, а також – долини нижніх течій головних правих допливів Дніпра на позначеному відтинку (рр. Тясмин, Рось).

У найбільш східному локальному варіанті райковецьких пам'яток виявлено помітно меншу кількість пам'яток, аніж на Волині та у Прикарпатті. Однак не менше десятка пам'яток цього локального варіанту розкопувалися великими площами: поселення Луг-I, Луг-II, Макарів Острів, Стецівка, а також – могильники коло с. Велика Андрусівка в пониззі Тясмину, поселення Сахнівка в пониззі Росі, Канівське поселення та комплекс пам'яток в ур. Монастирьок безпосередньо на правому березі Дніпра в межах сучасного Канівського р-ну Черкаської обл. Здобуті цими дослідженнями матеріали дозволили вповні охарактеризувати специфіку райковецьких старожитностей зазначеного локального варіанту. Однак, саме ця цілком наочна специфіка спричинила жваву дискусію серед дослідників щодо причин такої своєрідності розвитку матеріальної культури слов'ян на Правобережжі Середнього Дніпра у VIII—IX ст. [5, с. 301—306].

Час існування згаданих пам'яток встановлюється в межах рубежу першої – другої чверті VIII — кінця IX ст. Виділення окремих хронологічних етапів всередині цього часового відрізка є вкрай проблематичним, а ті хронологічні репери, які можна встановити, свідчать більше про початок чи кінець інокультурних впливів на матеріальну культуру райковецького населення, ніж її власну еволюцію. Втім, можна виділити чотири

хронологічні проміжки: рубіж першої – другої чверті VIII — середина VIII ст. — час формування середньодніпровського варіанту райковецької культури; середина VIII — початок IX ст. — час активного розвитку матеріальної культури під впливом волинцівської та салтівської культур; початок — середина IX ст. — час своєрідних контактів з ареалом Дніпровського Лівобережжя; середина – кінець IX ст. — час самостійного, в дечому ізолюваного, розвитку старожитностей культури та її зникнення.

Виготовлення ранньогончарного посуду місцевим населенням розпочинається з другої половини VIII ст. (очевидно — на початку третьої чверті). Побутування ранньокружального посуду можна розділити на два періоди — середина VIII — початок IX ст. та початок — кінець IX ст.

Еволюція ранньогончарного комплексу простежується за кількома показниками. Для більш ранніх зразків характерна проста форма посудин, з низьким ступенем профілювання, простим оформленням вінець; орнаментация площини посудин представлена

поодинокими прямими чи хвилястими лініями, що ми можемо пов'язувати з побутованням на цьому етапі гончарного кругу (чи рухомої підставки) з низькою обертальною здатністю. На другому етапі ускладнюється загальне профілювання посудин та оформлення вінець, характерний багатий лінійно-хвилястий орнамент, який вкриває практично всю площину виробів, що говорить про застосування швидкого ручного кругу, який дозволив покращити симетричність посудин, а також створювати екземпляри більшого об'єму.

В основу типології покладено показники основних складових частин горщика – шийки та плеча. Так встановлюється відносна довжина шийки, ступінь нахилу, перехід шийки до плеча. Для плічка визначними ознаками є його форма, довжина, розташування. Окрім того, як додатковий чинник, характеризується загальне профілювання ранньогончарної посудини та її складових частин, задля простеження особливостей формовки посудини.

На першому етапі ранньогончарні посудини наслідують ліпні райковецькі форми, а

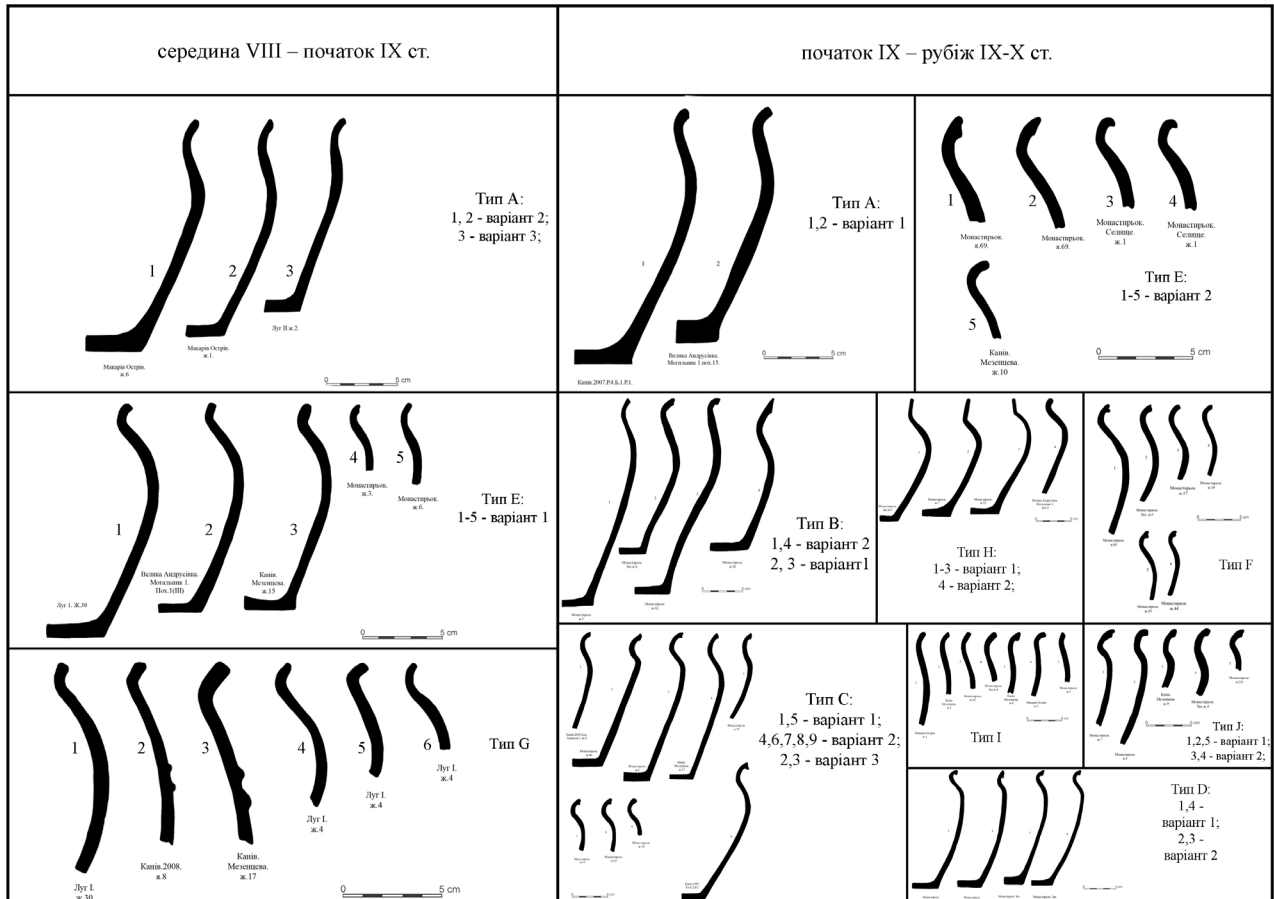

Рис. 1. Типологія посудин за формою.

також — ранньосалтівський імпортований посуд. У цей період побутують типи А (варіанти 2 та 3), Е (варіант 1), тип G (рис. 1). Посудини цих типів поширені на найраніших пам'ятках (Луг I, Луг II, могильник №1 Великої Андрусівки), а також — у ранніх горизонтах Макарового Острова, Канівського поселення.

Загалом, посудини цього періоду є слабопрофільованими, в них переважають прості пропорції, головна ознака застосування гончарного кола — симетричність посудини та наявність лінійно-хвилястого орнаменту. В оформленні вінець побутують прості способи оздоблення — заокруглення або простий зріз (тип I, тип III, III-а, III-б) (рис. 2).

У кінці VIII — на початку IX ст., окрім названих, побутують форми, що імітують волинцівські та ранньороманські типи (тип H) (рис. 1). Вочевидь, саме в цей час розпочинає побутувати тип I (рис. 1.) (Канівське поселення, Монастирсьок, Макарів Острів, могильник №1 з Великої Андрусівки).

Для другого етапу характерне майже повне припинення наслідування інокультурних форм, і виготовлення посудин близьких

до ліпних типів, однак збільшується ступінь профілювання. Продовжує існувати тип А (варіант 1), типи В та С, що на нашу думку, є прямим розвитком ранньогончарних посудин типу А (рис. 1), які формувалися, скоріш за все, на більш швидкому крузі, що дозволяло урізноманітнювати прийоми профілювання та оформлення вінець (розвиваються типи II, III-в та III-г, тип IV, IV-а, IV-б та V) (рис. 2), розвивається орнаментация посудин, вся їхня площа вкривається лінійно-хвилястим орнаментом. Так само продовжує існувати тип I та тип Е (варіант 2) (пізній горизонт Макарового Острова, Канівське поселення та Монастирсьок) (рис. 2).

Найбільш розвиненими з числа тих, що, очевидно, побутували протягом середини — другої половини IX ст., були посудини типу J (похідні від типу I), типу D (похідний від типу С) та типу F (похідний від типу Е) (рис. 1). Вони характерні лише для Канівського поселення та Монастирка. Для них притаманні складні способи оформлення вінець (тип V, III-а, III-в, тип IV, IV-а та IV-б) (рис. 2).

Ускладнення форми посудин,

середина VIII – початок IX ст.	початок IX – рубіж IX-X ст.
<p>Тип I</p> <p>Велика Андрусівка Могильник 1 п.ж.9, Луг I ж.20, Луг I ж.26, Луг I ж.4, Луг I ж.4, Луг I ж.4, Макарів Острів ж.1, Макарів Острів ж.6, Канів 2007 Р.4.Б.1.Р1 ж.1</p>	<p>Тип II</p> <p>Монастирсьок Сетине ж.1, Монастирсьок Сетине ж.1, Монастирсьок Сетине ж.1</p>
<p>Тип III варіант III-в</p> <p>Канів Мезен ж.15, Канів Мезен ж.11, Канів Мезен ж.10, Монастирсьок ж.10, Монастирсьок ж.7, Макарів Острів ж.1</p>	<p>Тип III варіант III-в</p> <p>Мон. ж.1, Мон. ж.42, Мон. ж.42, Мон. ж.1, Мон. ж.4, Мезен ж.9, Канів ж.26</p>
<p>Тип III варіант III-г</p> <p>Мон. ж.3, Мон. ж.3, Мон. ж.7, Мон. ж.7, Мон. ж.10, Мон. ж.17, Мон. ж.17, Мон. ж.26, Мон. ж.26, Мон. ж.44, Мон. ж.44, Канів 2008 ж.12, Канів Мезен ж.3</p>	<p>Тип III варіант III-г</p> <p>Монастирсьок ж.2, Монастирсьок ж.40, Канів Мезен ж.17, Макарів Острів ж.1, Канів Мезен ж.8</p>
<p>Тип III варіант III-а</p> <p>Вел. Анд. п.ж.13, Вел. Анд. п.ж.13, Мак. Остр. ж.6, Мак. Остр. ж.1, Луг II ж.16, Луг I ж.16, Луг I ж.17, Луг I ж.27, Луг I ж.30, Луг I ж.30, Мак. Остр. ж.8, Канів Мезен ж.17</p>	<p>Тип III варіант III-а</p> <p>Мон. ж.3, Мон. ж.6, Мон. ж.22, Мон. ж.44, Мон. ж.4, Мон. ж.6, Мон. ж.6, Мон. ж.1, Мон. ж.233, Мон. ж.69, Мон. ж.70, Мон. ж.70, Мон. ж.79, Канів 2007 СТТ-1 ж.7, Мон. ж.44</p>
<p>Тип III варіант III-а</p> <p>Канів Мезен ж.9, Канів 2005 Сад. Трапеза 3, кв. Б-6 ж.5, Канів 2005 кв. Б-2, п.ж.0,7 ж.7, Канів 2008 П1, кв. А-2, п.ж.0,25-0,4 ж.8, Мон. ж.5, Мон. ж.10, Мон. ж.2, Мон. ж.2</p>	<p>Тип III варіант III-а</p> <p>Мон. ж.6, Мон. ж.10, Мон. ж.14, Мон. ж.3, Макарів Острів ж.1, Канів 2009 Р.4.Б.2 ж.1, Канів 2007 Р.4.Б.1 ж.1, Канів 2007 Р.4.Б.1 ж.1, Мон. ж.3, Мон. ж.209, Канів 2008 ж.12</p>
<p>Тип III варіант III-а</p> <p>Мон. ж.3, Мон. ж.7, Мон. ж.22, Мон. ж.29, Канів 2008 П1, кв. А-2, п.ж.0,25-0,4 ж.8, Канів 2000 П1, кв. А-2, п.ж.0,25-0,4 ж.8, Канів Мезен ж.7, Мон. Сел. ж.1</p>	<p>Тип III варіант III-а</p> <p>Мон. ж.2, Мон. ж.10, Мон. ж.29, Мон. ж.6, Мон. ж.70, Мон. ж.80, Канів 2005 Сад. Р.3, кв. А ж.1</p>
<p>Тип III варіант III-а</p> <p>Мон. ж.3, Мон. ж.7, Мон. ж.22, Мон. ж.29, Канів 2008 П1, кв. А-2, п.ж.0,25-0,4 ж.8, Канів 2000 П1, кв. А-2, п.ж.0,25-0,4 ж.8, Канів Мезен ж.7, Мон. Сел. ж.1</p>	<p>Тип III варіант III-а</p> <p>Мон. ж.40, Мон. ж.139, Мон. ж.69</p>
	<p>Тип IV</p> <p>Мон. ж.3, Мон. ж.6, Мон. ж.22, Мон. ж.44, Мон. ж.4, Мон. ж.6, Мон. ж.6, Мон. ж.1, Мон. ж.233, Мон. ж.69, Мон. ж.70, Мон. ж.70, Мон. ж.79, Канів 2007 СТТ-1 ж.7, Мон. ж.44</p>
	<p>Тип IV варіант IV-а</p> <p>Мон. ж.6, Мон. ж.10, Мон. ж.14, Мон. ж.3, Макарів Острів ж.1, Канів 2009 Р.4.Б.2 ж.1, Канів 2007 Р.4.Б.1 ж.1, Канів 2007 Р.4.Б.1 ж.1, Мон. ж.3, Мон. ж.209, Канів 2008 ж.12</p>
	<p>Тип IV варіант IV-б</p> <p>Мон. ж.2, Мон. ж.10, Мон. ж.29, Мон. ж.6, Мон. ж.70, Мон. ж.80, Канів 2005 Сад. Р.3, кв. А ж.1</p>
	<p>Тип V</p> <p>Мон. ж.40, Мон. ж.139, Мон. ж.69</p>

Рис. 2. Типологія посудин за оформленням вінець.

загладжування їхньої поверхні, оздоблення вінець, а також розвиток орнаментации свідчить про більш широке застосування гончарного кола протягом IX ст. Однак, зважаючи на технологічний аналіз матеріалу В. О. Петрашенко [13, с. 36—40], та особистий огляд колекцій автором, можна стверджувати, що склад керамічного тіста, а також випал посудин з часом, на відміну від форми, майже не змінюється. У зламах черепків зустрічається той же набір домішок, як за кількістю, так і за якістю, що і в ліпних посудинах (шамот, жорства, слюда), і тільки в розвинених формах зустрічаються фракції дрібнозернистого піску. У стінках посудин спостерігається неякісний випал, черепок на зламі смугастий, має декілька кольорів (чорний, сірий, червоний, світло-коричневий та похідні від них). Товщина стінок посудин в загальному коливається в двох інтервалах (0,65—0,9 см та 0,9—1,2 см).

Що характерно, навіть посудини розвинених типів J, D, C, B, F подекуди мають товщину стінки другого інтервалу, як і декілька кольорів на зламі черепку.

Наразі, в середньодніпровському ареалі райковецької культури відомий лише один об'єкт, який можна асоціювати із ймовірною випалювальною спорудою [8, с. 55—57]. У решті випадків доводиться констатувати, що випалювання здійснювалося в архаїчний спосіб на відкритих вогнищах чи в звичайних печах, що й відобразилося на якості виробів.

Аналіз колекцій спонукав нас погодитися з висновками попередніх дослідників щодо двох основних напрямків розвитку форм райковецьких ранньокружальних посудин: повторення традицій виготовлення власного ліпного комплексу та наслідування іншочультурним зразкам — гончарним виробам салтівської та волинцівської культур. Цікавим є спостереження, що попри доволі широкі запозичення пропорцій посудин інших культур, що утворювали окремі типи, технологія їх виробництва, декорування та орнаментация не відрізнялася від, власне, райковецьких. Це, в свою чергу, призводить до висновку, що носії райковецької культури не були безпосередньо знайомі з іншочультурними технологічними традиціями, а лише наслідували морфологію імпортованих посудин, послуговуючи

при цьому власними технологічними схемами. Підтверджується цей факт і відсутністю в райковецькому ареалі повноцінних випалювальних споруд (за виключенням нішеподібної печі з Монастирка, цільове застосування якої залишається предметом дискусії), на фоні існування цілих гончарних осередків з гончарними горнами на пам'ятках салтівської та волинцівської культур у Подніпров'ї.

Проведений огляд, загалом, дозволяє констатувати, що розвиток гончарної справи у носіїв райковецької культури в Середньому Подніпров'ї мав, попри певну кількість запозичень, цілком самобутній характер. Еволюція ранньокружального керамічного комплексу відбувалася лише за урізноманітненням форм, що свідчить про удосконалення гончарного кругу та іншочультурні запозичення, моду, однак, технологічні показники (склад тіста, випал, щільність та товщина стінок посудин) говорять про фактичну незмінність і сталість традиції виробництва.

Отож, зважаючи на вищенаведене, можна констатувати, що середньодніпровський варіант має чимало особливостей, що вирізняють його з-поміж інших локальних варіантів райковецької культури. Серед них, можна виділити хронологічний фактор, адже, якщо у Прикарпатті та на Волині початки примітивного ранньогончарного виробництва сягають зламу VIII—IX ст. [20, с. 14—47] то в Середньому Подніпров'ї цей процес розпочинається на півстоліття раніше. Крім того, впадає в око різниця у кількості варіацій наборів форм ранньогончарного посуду в Середньому Подніпров'ї та інших регіонах, а також — сам перебіг еволюції виробництва. Так, як вже було наведено, з початком IX ст. на середньодніпровських пам'ятках спостерігаються певні удосконалення виготовлення гончарної кераміки, в той час як на Волині подібні явища простежуються лише протягом першої половини—середини X ст. [3, с. 38—51].

Такий стан справ об'єктивно спричинений тісними зв'язками райковецького населення Середнього Подніпров'я з носіями інших культур в мікрорегіоні з більш розвинутою матеріальною культурою (волинцівська, салтівська), на відміну від багато в чому ізольованих груп на Волині та Прикарпатті. Відтак, надзвичайно важливим видається урахування подібних локальних особливостей

при обговоренні загальнокультурних процесів, що значно покращить наше розуміння розвитку матеріальної культури та етнічних

процесів східних слов'ян напередодні утворення Давньої Русі.

Джерела та література

1. Березовец Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1963. Т.108: Славяне накануне образования Киевской Руси. С. 145—208.
2. Гончаров В. К. Райковецкое городище. К., 1950. 153 с.
3. Звіздецький Б. А. Городища IX—XIII ст. на території літописних деревлян. К., 2008. 175 с.
4. Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: В 2 Т. М.—Л., 1958. Т. 1. 686 с.
5. Комар А. В. Киев и Правобережное Поднепровье // Русь в IX—X веках: Археологическая панорама. Москва, Вологда, 2012. С. 300—333.
6. Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской ССР. К., 1986. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. С. 446—455.
7. Кучера М. П. Кераміка древнього Плісеська // Археологія. К., 1961. Т. 12. С. 143—154.
8. Максимов Е. В., Петрашенко В. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. К., 1988. 148 с.
9. Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965. 124 с.
10. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII—IX ст. між Дніпром і Карпатами. К., 2007. 300 с.
11. Новое в археологии Киева / [Толочко П. П., Высоцкий Я. Е., Вознесенская Г. А. и др.]; Под ред. Толочко П. П. К., 1981. 457 с.
12. Петрашенко В. О. 1981. Лесостепное Правобережное Поднепровье в VIII—X вв.: дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.06. К., 1981. 287 с.
13. Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка Правобережжя Середнього Подніпров'я. К., 1992. 137 с.
14. Петрашенко В. О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси у Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. К.-Л., 1999. С. 230—239.
15. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н.е. К., 1980. 149 с.
16. Рафалович И. А. Славяне VI—IX веков в Молдавии. Кишинев, 1972. 244 с.
17. Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. Между Днепром и Западным бугром // Археология СССР. Свод археологических источников, М., 1973. Вып. Е1-25. 100 с.: 47 табл.
18. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948. 786 с.
19. Смиленко А. Т., Юренко, С. П. Керамика // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990. С. 279—290.
20. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976. 178 с.
21. Филипчук М. А. Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // Carpatica Carpatika. Ужгород, 2005. Вип. 33. Давнина і сучасність. С. 110—131.

Юрій Долженко, Юрій Пшеничний, Андрій Бардецький
КЛАДОВИЩЕ СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ
НА ОСТРОВІ ДУБОВЕЦЬ ПОБЛИЗУ ДУБНА
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ 2019 Р.)

Археологічні дослідження місцезнаходжень релігійних осередків закономірно ведуть до відкриття давніх поховань. Вивчення поховальних комплексів пов'язане з опрацюванням як їхнього археологічного контексту (супровідного інвентарю, конструктивних характеристик, особливостей залягання),

так і антропологічних експертиз. Унаслідок все численніших археологічних досліджень кількість виявлених поховальних пам'яток постійно зростає. В наш час історична антропологія України все більше уваги починає приділяти вивченню краніологічних особливостей населення протягом ранньомодерного

й модерного часу з їхнім порівнянням для широкої території. Для цього важливі сільські поховальні комплекси.

Поруч із похованнями духовенства поблизу церков і монастирів традиційно розміщувалися поховання світських осіб, як правило мешканців підпорядкованих осередку дільниць міста чи сіл. Тільки з кінця XVIII ст. внаслідок прийнятих законів різними європейськими державами, зокрема і Річчю Посполитою, кладовища почали виноситися за межі поселень. Проте, якщо регулярні кладовища в містах утворювалися відносно швидко, то в селах це відбувалося значно повільніше. Але до кінця XIX ст. у більшості сіл ці зміни відбулися й кладовища було винесено на їхні околиці. Зазначені перетворення суттєво вплинули на

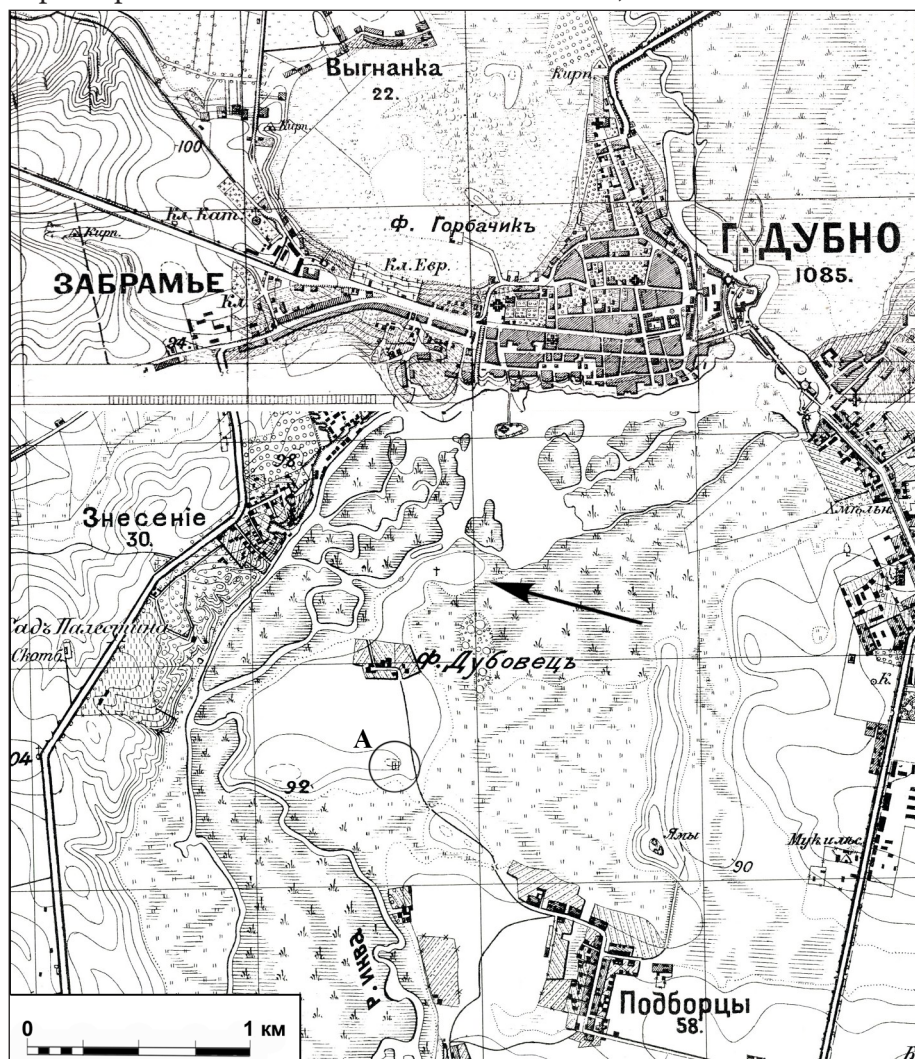

Рис. 1. Розташування пам'ятки Острів Дубовець на місцевості
Карта 1885 р. (масштаб 1: 50 000). А — Підборецьке кладовище
після перенесення церкви у село в 1850 р.

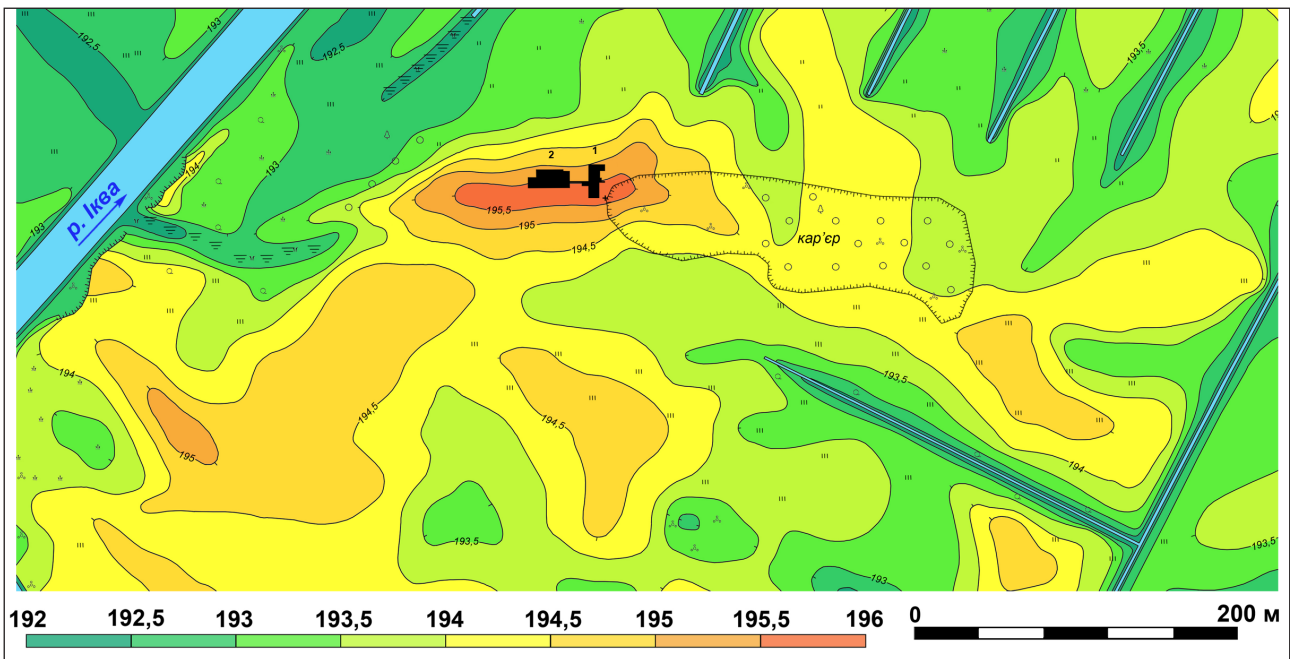

Рис. 2. Гісометрична карта урочища Острів Дубовець. 1 — розкоп 1; 2 — розкоп 2.

формування сучасної територіальної організації населених пунктів. З низкою особливостей визначалося місце розташування кладовища для села Підборці. Пов'язано це було з тим, що з 1594 р. село перебувало у власності Свято-Вознесенського монастиря, розташованого на острові Дубовець у долині річки Ікви, за 1,5 км на південний схід від нього. Відтоді монастир слугував для мешканців села соціально-релігійним осередком.

До археологічних розкопок широкою площею на території острова Дубовець вважалося, що старе сільське кладовище розміщувалося поблизу дороги на звірогосподарство там, де в наш час встановлено хрест-фігуру. Тут знаходимо його позначенням на плані 1885 р. (рис. 1, А) Результати археологічних досліджень уточнюють це питання. Окрім того, нові дослідження дають підстави зробити висновки про вплив світської дільниці монастирського кладовища на зміни просторової структури монастиря. На основі виявленого комплексу поховань також можна охарактеризувати особливості поховального обряду сільського населення в околицях Дубна у пізньомодерний час.

Острів Дубовець розміщений на південній околиці м. Дубна Рівненської обл. Площа пам'ятки — 7,5 га, з якої близько 1 га зруйновано кар'єром, котлованами для поховання відходів Звірогосподарства та шурфами скарбушукачів. 1996 р. поселення доби мезоліту,

енеоліту, епохи бронзи, ранньої залізної доби, слов'яно-руського та ранньомодерного часів тут відкрив В. В. Ткач [37], який відтоді його регулярно досліджував шляхом збору підомного матеріалу і рятівних обстежень зруйнованих об'єктів. Він же пов'язав значний матеріальний комплекс ранньомодерного часу з існуванням тут Підборецького монастиря. 1998 р. шурфування на острові було проведено піз керівництвом В. Д. Гупало [52]. Урочище стало найбільш відомим як місцезнаходження Свято-Вознесенського жіночого монастиря, котрий діяв тут у 1592—1832 рр. Монастир заснував князь Василь Острозький, який надав черницям «на ставі острів весь, названий Дубовець з полем і всім, що має, як його вода кругом обійшла» [34, с. 1537—1554]. Під назвою «Урочище Червоний пагорб» колишній острів має статус пам'ятки археології місцевого значення.

2019 р. на площі 183,5 м² було повністю та частково досліджено 44 поховання. Кістяки лежали в прямокутних ямах, на глибині 1,1—1,8 м, максимально — 2,2 м від рівня денної поверхні біля південно-східного кута розкопу. Орієнтація поховань — головою на захід, південний захід, рідше — північний захід. Положення — випростане на спині. Верхні кінцівки складені на грудях або біля тазу, в двох випадках (поховання № 10 і № 19) одна з кінцівок зігнута в лікті до свого плеча. Нижні кінцівки витягнуті, за винятком

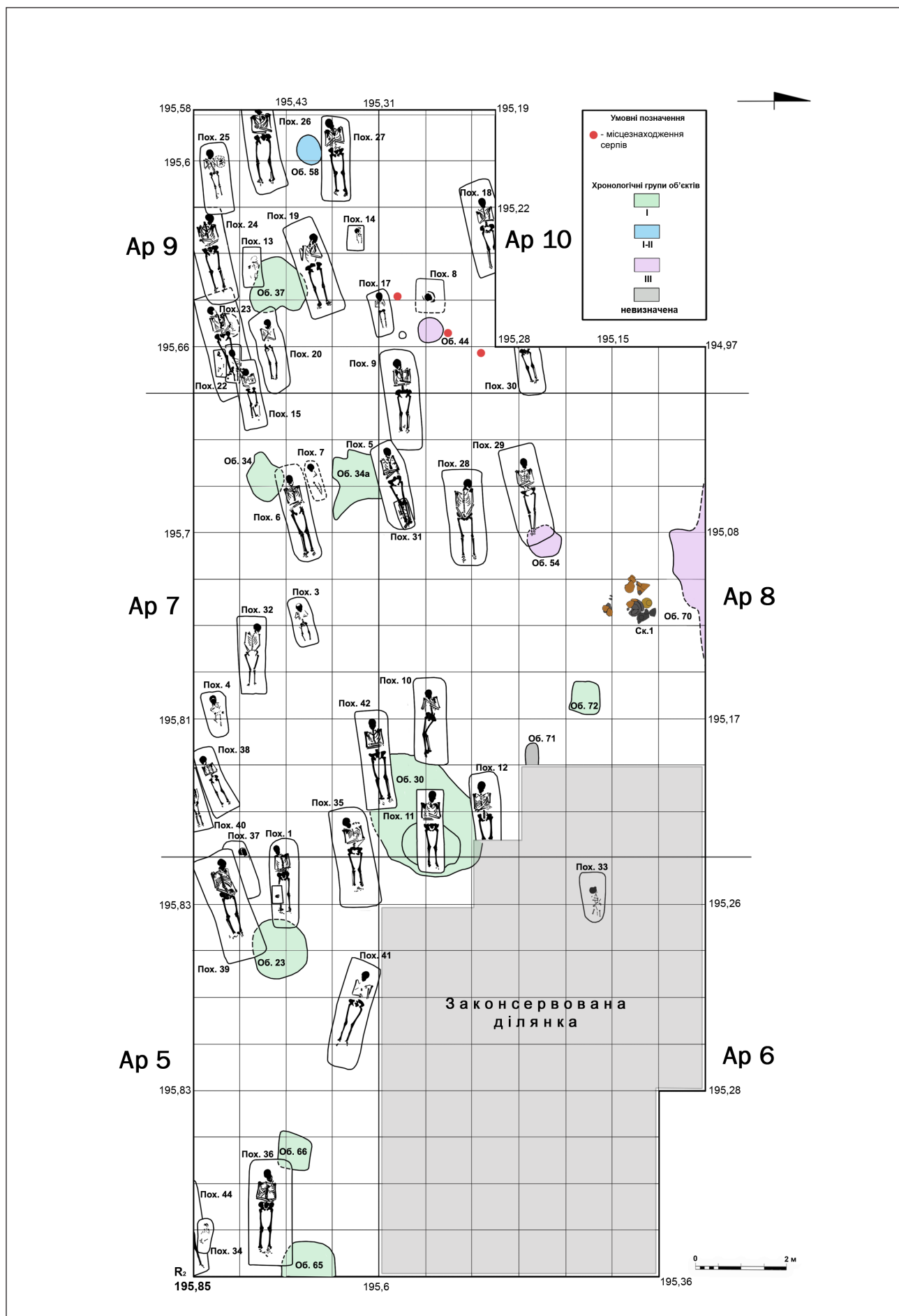

Рис. 3. Дубно, Острів Дубовець. Загальний план розкопу 2 (2019 р.)

поховання № 10, у якого вони дещо зігнуті в колінах. У багатьох випадках навколо кістяків простежено рештки дерева від трун, знайдено від 1 до 8 цвяхів. Поховальний інвентар виявлено у трьох похованнях. В дитячому похованні № 3 знайдено два гудзики (рис. 4, 1, 2), виготовлені зі скляної пасти, круглої сплюснutoї форми білого й блідо-синього кольору, діаметром 1,3—1,4 см. В одного з них збереглося вплавлене залізне вушко. Один гудзик лежав на грудях, другий — нижче від правої лопатки. У цьому самому похованні під нижньою щелепою зафіксовано *in situ* фрагмент намиста. Воно збереглося у формі переважно фрагментованих намистин. Цілі екземпляри були циліндричні, розділені поперек борозенкою. Колір виробів — блідо-рожевий, імовірно, вони виготовлені з глини (Рис. 4, 3). У чоловічому похованні № 39 вище від руків'я грудини знайдено свинцеву запонку з синьою скляною вставкою (Рис. 4, 4). У похованні № 20 під нижньою щелепою знайдено подібну

Рис. 4. Супровідний матеріал із поховань. 1—3 — поховання 3; 4 — поховання 39; 5 — поховання 20.

свинцеву запонку із прозорою вставкою на орнаментовану підложку (Рис.4, 5). Подібні запонки вживалися в сорочках як елементи святкового костюма. Масового поширення вони набули в польській моді у XVIII — на початку XIX ст.

Табл. 1. Перелік та збереженість антропологічного матеріалу з села Підборці, опрацьованого 2019 р.

№ п/п	№ поховання	Датування, (століття)	Стать	Збереженість кісток	Особливості, травми, трепанації тощо	Морфологічний вік
Острів Дубовець, с. Підборці						
1.	1	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп та посткраніальний скелет. Стертість зубів 4+ балів. Дуже масивні соскоподібні виростки	Діаметр стегнової кістки 46,5 Ø. Нижня щелепа ціла, світло-коричневий увесь кістяк. Зруйнований ніс.	30–35 років
2.	2	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	Дуже грацильна	Наявні лобна кістка (2 частини) та фрагменти двох тім'яних.	1–1,5 років
3.	3	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	—	12,5 см. розмір стегнової кістки	12–18 місяців
4.	4	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	фото	12 см розмір стегнової кістки	6–18 місяців

5.	5	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп	Колір кісток світло-коричневий. Є фото	35–45 років
6.	6	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп	Колір кісток світло-коричневий. Є фото	30–40 років
7.	7	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	14,8 мм розмір стегнової кістки	23–24 місяців
8.	8	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	4,5 см ключиця	8,0 см розмір стегнової кістки	5–6 місяців
9.	9	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	Зуби без уражень карієсом	Повний череп та посткраніальний скелет	25–35 років
10.	10	друга половина XVIII—XIX ст.	підліток	Радше дівчина	Повний череп та посткраніальний скелет	16–20 років
11.	11	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп	Наявні тільки стегнові кістки та велика гомілкорова кістка	30–40 років
12.	12	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Діаметр стегнової кістки 48,6 Ø.	Повний череп та посткраніальний скелет	28–35 років
13.	13	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	фото	Малі фрагменти черепа	6–12 місяців
14.	14	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	81,0 см розмір стегнової кістки	Представлений повним черепом та посткраніальним скелетом	3–5 років
15.	15	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	Повний скелет	27,5 см розмір стегнової кістки.	9–10 років
16.	16	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	фото	14,0 см. розмір стегнової кістки. Наявні череп та повний посткраніальний скелет	18–24 місяців

17.	17	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	12,7 см розмір стегнової кістки.	12–16 місяців
18.	18	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	грацильний надколінник	Наявні череп та повний посткраніальний скелет	25–35 років
19.	19	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	повний череп	Надколінник та фаланги кисті й стопи	25–30 років
20.	20	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	–	13–14 років
21.	21	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	33 см розмір стегнової кістки.	5–6 місяців
22.	22	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	9,7 см розмір стегнової кістки.	–
23.	23	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	повний череп	–	30–40 років
24.	24	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп	Радіус голівки стегнової кістки 44,0 Ø	35–45 років
25.	25	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	фото	Є повний посткраніальний скелет	6–7 років
26.	26	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп	23 см розмір стегнової кістки	27–30 років
27.	27	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп, колір кісток темно-коричневий	–	30–40 років
28.	28	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп	Крижова кістка з жіночою морфологією. Радіус голівки стегнової кістки 46,5 Ø. Стертість зубів 5–6 + балів. Потиличний виступ виражений	40–50 років

29.	29	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	повний череп	–	25–30 років
30.	30	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	погана збереженість	Радіус голівки стегнової кістки 41,0 Ø	?
31.	31	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	погана збереженість	Не брали з розкопу	?
32.	32	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка (?)	повний череп	Не брали з розкопу	40–50 років
33.	33	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–		23–24 місяців
34.	34	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	погана збереженість	14,1 см розмір стегнової кістки.	?
35.	35	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп. Представлений повним посткраніальним скелетом, зруйнована крижова кістка (верхня частина 118 мм).	Не брали з розкопу	30–40 років
36.	36	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп.	Радіус голівки стегнової кістки 44,5 Ø, плечової 41,5 Ø. Сіднична виїмка широка, довжина ключиці 140 мм.	30–40 років
37.	37	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	10,4 см розмір стегнової кістки	5–7 місяців
38.	38	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	Повний скелет і череп	29,0 см розмір стегнової кістки. 22,5 см – велика гомілкорова кістка	9–11 років

39.	39	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп	діаметр стегнової кістки 48,1 Ø, колір кісток світло коричневий, присутній повний посткраніальний скелет. Зуби верхн. Щелепи стерті на 4–5 балів	30–40 років
40.	40	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	погана збереженість	Не брали з розкопу	?
41.	41	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп. Колір кісток темно-коричневий. Череп масивний	Орбіти круглі, зверху гострі, діаметр стегнової кістки 46,0 Ø, плечової — 42,0 Ø	30—40 років
42.	42	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп. Є метопічний шов	Є повний посткраніальний скелет. Діаметр стегнової кістки 48,5 Ø.	25—30 років
43.	43	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	Череп і нижня щелепа у доброму стані	Присутній повний посткраніальний скелет.	2—5 місяців
44	44	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	---	Не взяте з розкопу	---

В усіх випадках накладання поховань на об'єкти монастиря перші перерізали других. Припинили використовувати ці об'єкти (№ 30, 34, 37), судячи зі знахідок шелягів Яна Казимира, не раніше, ніж у 1660-х рр. Але після цього ховати на цій ділянці почали не відразу. Так, у заповненні поховання № 24 знайдено гріш Станіслава Августа 1767 р., а в похованні № 33 — шеляг Августа III 1755 р. Керамічні матеріали з могильних ям у багатьох випадках представлені змішаними комплексами, що за часом побутування вписуються в рамки від першої половини XVII до початку XIX ст. До того ж гудзик із заповнення могильної ями поховання № 6 має аналогії

серед гудзиків періоду від Наполеонівських воєн до Польського повстання 1830 р.

Археологічні матеріали свідчать, що досліджена частина кладовища в розкопі 2019 р. почала діяти не раніше, ніж у другій половині XVIII ст. Імовірно, ховали тут і після скасування монастиря 1832 р. принаймні до середини XIX ст., коли на острові як парафіяльний храм села Підборців функціонувала стара монастирська церква.

Розташування (відстань, напрям) могильних ям на дослідженій ділянці має ознаки урегульованості процесу поховань. Перекриття поховань дорослих іншими дорослими похованнями відсутнє. В декількох

Рис. 5. Череп підлітка 16—20 років із поховання 10 XVIII—XIX ст. в с. Підборці

випадках дорослі поховання накладалися на дитячі й навпаки. Це свідчить про те, що досліджену ділянку використовували для поховань відносно недовго. Ймовірно, це було обумовлено можливостями ховати в той час на значній території острова, а також відносно невеликою кількістю населення с. Підборці.

З 44 відкритих поховань придатним для краніометрії виявилось 21 доросле поховання (14 чоловічих та 6 жіночих). У загальну кількість входять також 23 дитячі поховання. Одне жіноче поховання визначено тільки за одним надколінником (*patella*) та фалангами кисті.

Стать похованих визначалася за особливостями будови черепа, тазових кісток (де це було можливим), залучався посткраніальний скелет загалом. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках встановлювався вік [59, р. 499—532]. Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою Р. Мартіна [55], за яким указувалася нумерація ознак, а назомалярний і зигомаксиллярні

кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [2, рис. 14, с. 55]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Л. Г. Бакстона та Г. Д. Моранта [49]. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [2].

Також для характеристики сільської краніологічної серії з Підборців була використана методика однієї з галузей расознавства — етнічної краніоскопії, яку запропонував О. Г. Козінцев [53]. Застосування краніоскопічних методик до матеріалів XVIII—XIX ст. є актуальним і перспективним, особливо, враховуючи те, що дослідження дискретно-варіативних ознак дає можливість ввести в науковий обіг досить фрагментарний матеріал, який неможливо вивчати вимірювальними краніометричними методами. Інформація про мінливість описових ознак допоможе скорегувати та доповнити результати

Рис. 6. Череп чоловіка 28—35 років із поховання 12 XVIII—XIX ст. у с. Підборці.

Табл. 3. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань у с. Підборці (XVIII—XIX ст.).

№ за Мартіном	Ознаки	M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,4	14	4,0	1,06	0,75	174,0	188,0
8	Поперечний діаметр	143,5	14	4,8	1,30	0,92	136,0	151,0
17	Висотний діаметр	138,2	14	5,8	1,55	1,09	132,0	154,0
5	Довжина основи черепа	103,1	14	2,6	0,69	0,49	99,0	108,0
9	Найменша ширина лоба	97,5	14	5,6	1,49	1,05	89,0	109,0
10	Найбільша ширина лоба	122,7	14	6,5	1,68	1,19	115,0	134,0
11	Ширина основи черепа	126,3	14	5,8	1,50	1,06	115,0	141,0
12	Ширина потилиці	109,0	14	4,5	1,11	0,79	100,0	119,0
29	Лобна хорда	111,6	14	4,6	1,23	0,87	104,0	118,0
45	Виличний діаметр	135,1	14	5,8	1,56	1,10	125,0	149,0
40	Довжина основи обличчя	99,6	14	5,3	1,41	0,99	91,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	67,0	14	4,8	1,27	0,90	61,2	77,0
47	Повна висота обличчя	117,5	14	8,2	2,18	1,54	104,0	132,0
43	Верхня ширина обличчя	105,8	14	4,3	1,15	0,82	97,1	112,0
46	Середня ширина обличчя	95,8	14	6,0	1,60	1,13	87,7	107,0
55	Висота носа	50,7	14	3,4	0,90	0,64	46,5	56,0
54	Ширина носа	24,5	14	2,1	0,57	0,41	20,0	28,0
51	Ширина орбіти	42,5	14	1,5	0,41	0,29	39,0	44,0
52	Висота орбіти	32,5	14	1,7	0,45	0,35	29,8	36,0
20	Вушна висота	116,9	14	3,5	0,93	0,66	112,0	125,0
SC (57)	Симотична ширина	10,6	14	1,8	0,49	0,34	8,0	13,0
SS	Симотична висота	4,9	13	3,2	0,28	0,20	3,2	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,2	13	2,0	0,55	0,39	15,0	21,1
MS	Максифронтальна висота	8,4	13	1,4	0,38	0,27	6,0	9,9
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,8	13	1,9	0,53	0,38	21,9	28,0
DS	Дакріальна висота	14,5	13	1,5	0,41	0,29	11,5	16,5
FC	Глибина іклової ямки	-5,6	14	1,3	0,34	0,24	3,8	8,5
31	Потилична хорда	94,3	14	5,0	1,33	0,94	86,0	105,0
32	Кут профілю лоба від nas.	86,6°	14	2,8	0,75	0,53	82,0°	91,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,1°	14	4,9	1,31	0,93	72,0°	87,0°
72	Кут загальнолицьовий	86,4°	14	2,9	0,77	0,54	80,0°	90,0°

73.	Кут середньої частини обличчя	88,3°	14	3,6	0,96	0,68	82,0°	93,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	81,0°	14	6,2	1,66	1,17	70,0°	93,0°
75(1).	Кут випинання носа	28,5°	13	5,3	1,46	1,03	20,0°	37,0°
77.	Назомаллярний кут	133,0°	14	3,8	1,02	0,72	128,0°	140,0°
Zm.	Зигомаксиллярний кут	125,3°	14	5,1	1,35	0,96	114,0°	132,0°
	Надперенісся	2,1	14	0,5	0,13	0,09	1,2	3,0
	Надбрівні дуги	1,6	14	0,5	0,12	0,09	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,4	14	0,8	0,22	0,15	0,0	0,2
	Соскоподібний відросток	2,8	14	0,4	0,11	0,08	2,0	3,0
	Передньоносова ость	3,7	13	0,9	0,26	0,19	3,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	516,3	14	12,0	3,19	2,26	504,0	545,0
60	Довжина альвеолярної дуги	53,3	14	2,46	0,66	0,47	49,0	58,9
61	Ширина альвеолярної дуги	62,0	14	4,5	1,21	0,85	54,0	71,0
Індекси:								
8:1	Черепний	79,6	14	3,1	0,82	0,58	72,8	83,9
17:1	Висотно-поздовжній	76,6	14	2,6	0,71	0,50	73,9	81,9
17:8	Висотно-поперечний	96,4	14	3,9	1,05	0,74	91,6	102,0
9:8	Лобно-поперечний	68,0	14	3,5	0,94	0,67	61,8	74,7
20:1	Висотно-поздовжній	64,8	14	1,4	0,39	0,27	62,1	67,4
20:8	Висотно-поперечний	81,5	14	2,3	0,62	0,44	78,2	86,5
10:8	Коронарно-поперечний	85,5	14	2,4	0,65	0,46	81,9	89,6
9:10	Широтний лобний	79,5	14	3,9	1,04	0,74	72,9	84,8
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	94,1	14	2,4	0,64	0,45	90,2	98,5
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,5	14	3,2	0,86	0,61	0,68	0,61
9:45	Лобно-виличний	72,3	14	4,8	1,28	0,91	64,7	80,1
10:45	Коронарно-виличний	90,9	14	3,5	0,93	0,66	85,8	99,3
40:5	Випинання обличчя	96,6	14	4,7	1,27	0,90	89,2	104,0
47:45	Загальний лицьовий	87,1	14	5,7	1,52	1,08	75,4	97,7
48:45	Верхній лицьовий	49,7	14	3,4	0,91	0,64	45,3	57,9
54:55	Носовий	48,4	14	3,9	1,04	0,73	40,4	52,7
DS:DC	Дакріальний	58,5	13	5,0	1,38	0,98	51,9	66,7
SS:SC	Симотичний	47,1	13	11,9	3,31	2,34	32,0	72,9
MS:MC	Максифронтальний	46,0	13	6,8	1,89	1,33	33,3	57,3
52:51	Орбітний	76,5	14	3,6	0,96	0,68	70,9	81,9

63:62	Піднебінний	78,9	14	5,4	1,45	1,03	72,0	91,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,3	14	8,5	2,26	1,60	102,0	129,0

M — середня арифметична величина; n — кількість випадків; σ — середні квадратичні відхилення; m (M) — похибка середньої арифметичної величини; ms — похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

краніометричних аналізів. За даною методикою чоловіки та жінки інтерпретуються спільно. Дитячі поховання не залучалися. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 р. [42, с. 461]. Перелік опрацьованого матеріалу наведено в табл. 1.

Паралельно застосовувалась краніологічна методика — краніофенетика. Фенетична програма вибирає такі дискретно-варіативні ознаки, які застосовувались у роботах А. А. Мовсесян; Ю. Г. Ричкова; О. Г. Козінцева; А. Н. Багашева; А. С. Беррі, Р. Дж.

Беррі; Е. Мілош. В основу методичної програми покладено 38 дискретно-варіативних ознак, використаних у роботі А. А. Мовсесян [29]. До них додано ще п'ять ознак, на які А. А. Мовсесян звертала увагу 1975 р. [28]. Розглянуті ознаки належать до таких восьми категорій: варіанти з'єднання постійних кісток, непостійні вормієві, або шовні кістки (Ossa Wormiana), тім'ячкові кісточки (Ossa fonticulorum), додаткові отвори, валики й горбики, шипи, непостійні шви та варіанти форм швів.

Поховання 10 (Рис. 5) представлене верхньою й нижньою частиною посткраніального

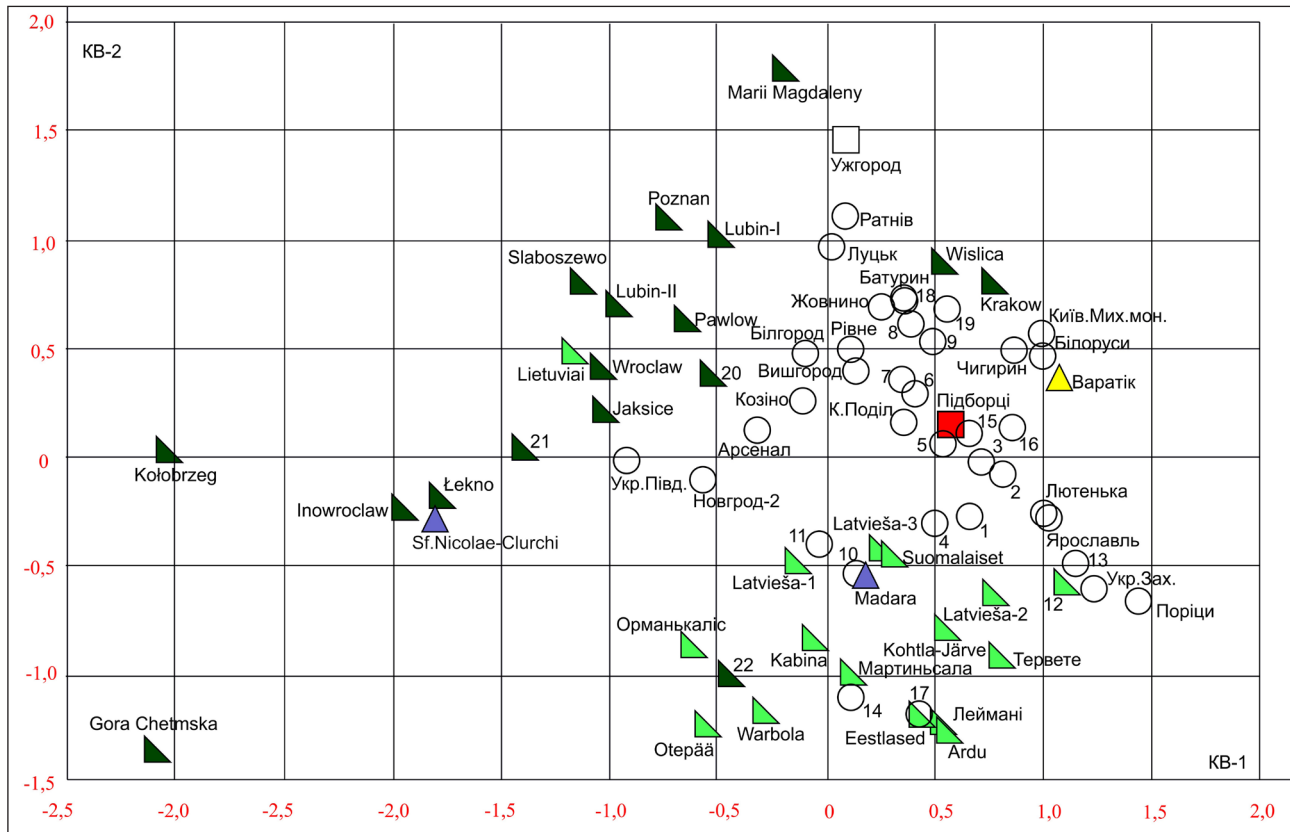

Рис. 7*. Чоловіча серія з с. Підборці у просторі I та II KB в порівнянні з 75 синхронними групами Західної, Південної, Центральної та Східної Європи за короткою програмою. 1 — Сланцевський район; 2 — Курська губ.; 3 — Одеса; 4 — Орловська губ.; 5 — Стара Ладога-1; 6 — Себез; 7 — українці зі східних регіонів; 8 — Вінниця; 9 — українці з центральних регіонів; 10 — Псков; 11 — Новгород; 12 — Пургайлі; 13 — Стара Ладога-2; 14 — Стайки (Київська обл.); 15 — Старий Орхей; 17 — Дмитров; 18 — Меджибіж; 19 — Каламіта; 20 — Warszawa (м. Варшава); 21 — Czarlinek (м. Чаплінек); 22 — Czeladź Wielka (с. Челядзь-Велика).

* Рисунки до друку створила та підготувала дизайнер Олена Коверко.

Табл. 4. Середні розміри та індекси жіночих черепів з поховань у с. Підборці (XVIII—XIX ст.).

№ за Мартіном	Ознаки	M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	172,6	6	7,05	3,07	2,17	164,0	184,0
8	Поперечний діаметр	135,9	6	3,5	1,43	1,01	130,0	140,0
17	Висотний діаметр	131,4	6	2,4	0,97	0,69	130,0	136,0
5	Довжина основи черепа	96,4	6	3,0	1,24	0,88	93,0	100,0
9	Найменша ширина лоба	94,9	6	4,0	1,62	1,15	90,0	102,0
10	Найбільша ширина лоба	117,9	6	5,4	2,19	1,55	110,5	124,0
11	Ширина основи черепа	117,3	6	2,3	0,95	0,67	113,0	120,0
12	Ширина потилиці	105,6	6	5,7	2,33	1,65	100,0	115,0
29	Лобна хорда	108,3	6	3,9	1,58	1,12	105,0	114,0
45	Виличний діаметр	122,7	6	4,0	1,61	1,14	117,1	128,0
40	Довжина основи обличчя	90,1	6	5,1	2,08	1,47	82,0	95,5
48	Верхня висота обличчя	61,0	6	3,7	1,51	1,07	54,0	65,0
47	Повна висота обличчя	103,4	6	7,4	3,04	2,15	90,0	111,0
43	Верхня ширина обличчя	100,5	5	4,5	1,99	1,41	96,2	108,0
46	Середня ширина обличчя	91,2	5	4,5	1,99	1,41	86,6	97,0
55	Висота носа	47,8	6	3,0	1,21	0,86	43,5	52,0
54	Ширина носа	24,0	6	2,2	0,90	0,64	22,0	28,0
51	Ширина орбіти	39,8	6	3,3	1,35	0,96	34,0	44,0
52	Висота орбіти	32,0	6	2,0	0,82	0,58	29,0	35,0
20	Вушна висота	113,0	6	2,8	1,12	0,79	109,8	116,0
SC (57)	Симотична ширина	9,7	6	1,6	0,65	0,46	8,0	12,5
SS	Симотична висота	3,8	6	0,9	0,36	0,25	3,0	4,8
MC (50)	Максифронтальна ширина	17,0	6	1,8	0,76	0,53	15,1	20,0
MS	Максифронтальна висота	6,5	6	0,9	0,36	0,26	4,9	7,1
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,7	6	2,0	0,82	0,58	20,0	26,1
DS	Дакріальна висота	13,0	6	0,3	0,13	0,09	12,5	13,5
FC	Глибина іклової ямки	-4,7	6	1,6	0,67	0,47	-3,0	-7,0
31	Потилична хорда	91,5	6	6,9	2,84	2,01	87,0	105,3
32	Кут профілю лоба від nas.	91,7°	6	3,0	1,23	0,87	88,0°	96,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	85,3°	6	4,2	1,73	1,22	81,0	93,0

72	Кут загальнолицьовий	88,0°	6	3,0	1,24	0,88	83,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	89,3	6	3,8	1,56	1,11	83,0°	95,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	77,6°	6	6,2	2,77	1,96	72,0°	88,0°
75(1).	Кут випинання носа	23,7°	6	6,0	2,43	1,72	12,0°	28,0°
77.	Назомаллярний кут	138,7°	6	2,9	1,17	0,83	133,8°	142,0°
Zm.	Зигомаксиллярний кут	127,8°	6	6,1	2,51	1,77	118,0°	135,0°
	Надперенісся	1,1	6	0,2	0,08	0,06	1,0	1,5
	Надбрівні дуги	1,0	6	0,0	0,02	0,01	1,0	1,1
	Зовнішній потиличний горб	0,5	6	0,5	0,02	0,16	0,0	1,0
	Соскоподібний відросток	1,3	6	0,8	0,33	0,24	1,0	3,0
	Передньоносова ость	24,0	6	4,4	1,79	1,26	19,0	31,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	495,8	6	16,9	6,89	4,87	477,0	520,0
60	Довжина альвеолярної дуги	48,3	5	2,4	1,06	0,75	44,5	51,0
61	Ширина альвеолярної дуги	58,0	5	3,4	1,52	1,08	54,0	62,0
Індекси:								
8:1	Черепний	78,8	6	3,2	1,30	0,92	74,7	81,9
17:1	Висотно-поздовжній	76,2	6	3,3	1,33	0,94	70,7	79,5
17:8	Висотно-поперечний	96,8	6	2,7	1,10	0,78	92,9	100,0
9:8	Лобно-поперечний	69,9	6	3,7	1,51	1,07	64,3	74,3
20:1	Висотно-поздовжній	65,5	6	2,6	1,05	0,75	63,1	70,0
20:8	Висотно-поперечний	83,2	6	1,9	0,79	0,56	80,6	85,7
10:8	Коронарно-поперечний	86,8	6	3,2	1,32	0,93	82,9	90,1
9:10	Широтний лобний	80,6	6	3,6	1,48	1,05	75,8	86,0
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	90,3	6	1,6	0,66	0,47	88,2	93,1
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	46,5	6	3,2	1,29	0,92	40,9	50,0
9:45	Лобно-виличний	77,4	6	3,4	1,38	0,98	71,9	81,1
10:45	Коронарно-виличний	96,1	6	2,5	1,01	0,71	92,7	99,2
40:5	Випинання обличчя	93,4	6	2,8	1,16	0,82	88,1	96,5
47:45	Загальний лицьовий	84,4	6	6,4	2,62	1,85	75,0	91,5
48:45	Верхній лицьовий	49,8	6	3,3	1,33	0,94	45,0	53,7
54:55	Носовий	50,2	6	4,9	2,00	1,41	44,1	58,3
DS:DC	Дакріальний	57,9	6	5,8	2,35	1,66	47,9	65,0
SS:SC	Симотичний	39,7	6	7,7	3,13	2,22	32,7	54,4

MS:MC	Максифронтальний	38,5	6	6,3	2,57	1,82	28,0	45,2
52:51	Орбітний	81,0	6	9,9	4,05	2,87	70,7	97,1
63:62	Піднебінний	87,0	5	5,4	2,41	1,71	78,8	92,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	120,5	5	11,0	4,93	3,48	112,5	139,3

скелета. Череп коричнево-жовтуватий, добре збережений, нижня щелепа збереглася, в хорошому стані. Рельєф надбрівних дуг слабкий. Соскоподібні відростки малі. Черепні шви відкриті зсередини та ззовні. Зношеність зубів відповідає 0—1 балам. Морфологія довгих кісток — епіфізи не облітеровані. Враховуючи стан швів, стертість зубів, а також необлітерований клиноподібний потиличний синхондроз — шов у базиллярній частині потиличної кістки (Parsbasilaris ossis occipitalis), можна визначити, що небіжчик (ймовірно, жінка) помер у 16—20 років.

Поховання 11 представлено верхньою

та нижньою частиною посткраніального скелета. В наявності повний череп та нижня щелепа, добре збережені. Наявні тазові кістки. Колір кісток світло-коричневий. Череп добре збережений, масивний, з добре розвинутим надпереніссям (3 бали), помірно виразними надбрівними дугами та м'язовим рельєфом на потилиці.

Потиличний виступ розвинутий слабо (1 бал). Соскоподібні відростки великі. Зуби стерті сильно (3—5+ балів). Орбіти наближаються до квадратної форми. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, станом зношеності зубів встановлено, що чоловік помер у 30—40 р.

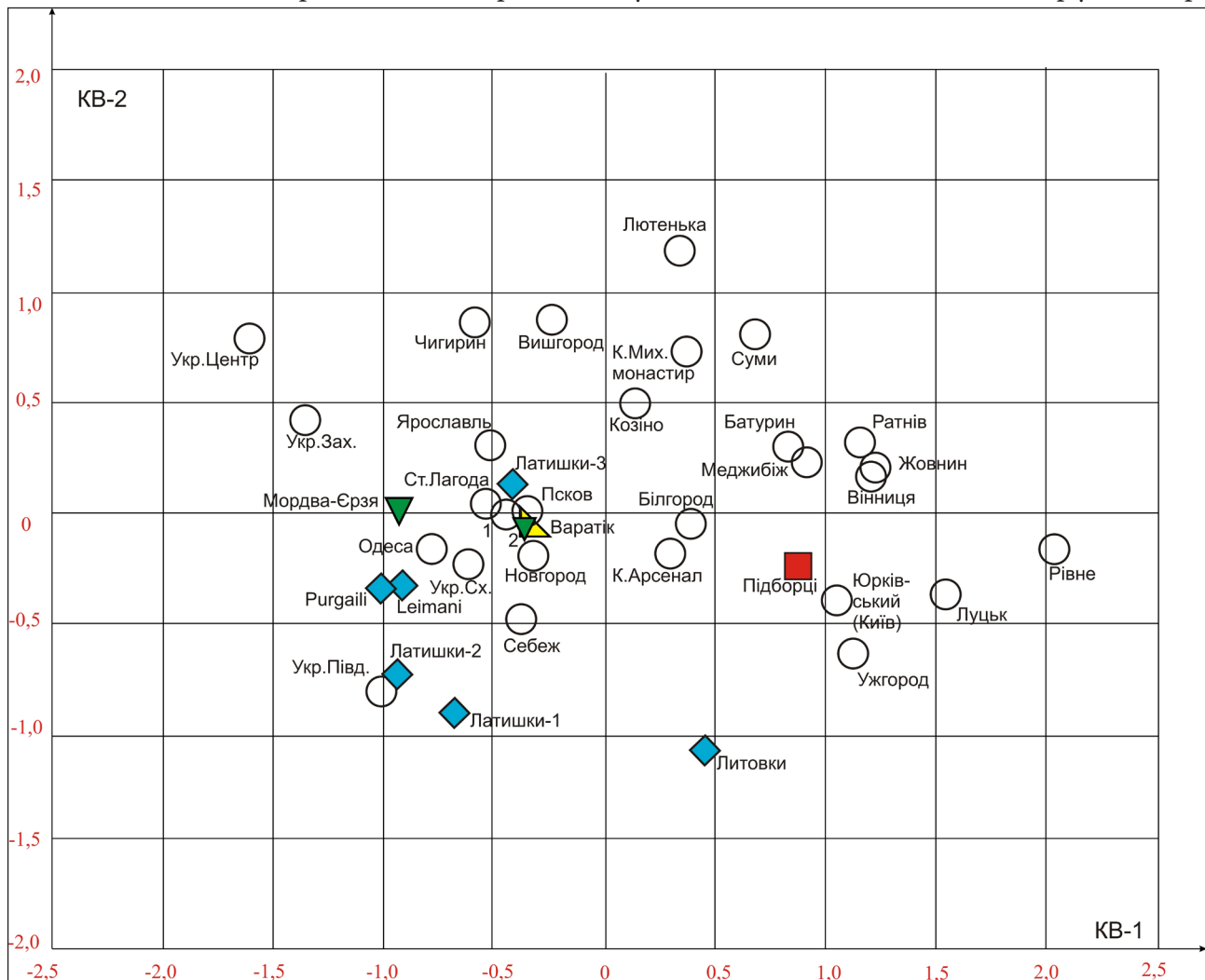

Рис. 8. Жіноча серія з с. Підборці у просторі I та II KV в порівнянні з 37 синхронними групами Східної та Центральної Європи у просторі I—II KV. 1-Білоруски (загал); 2-Фінки.

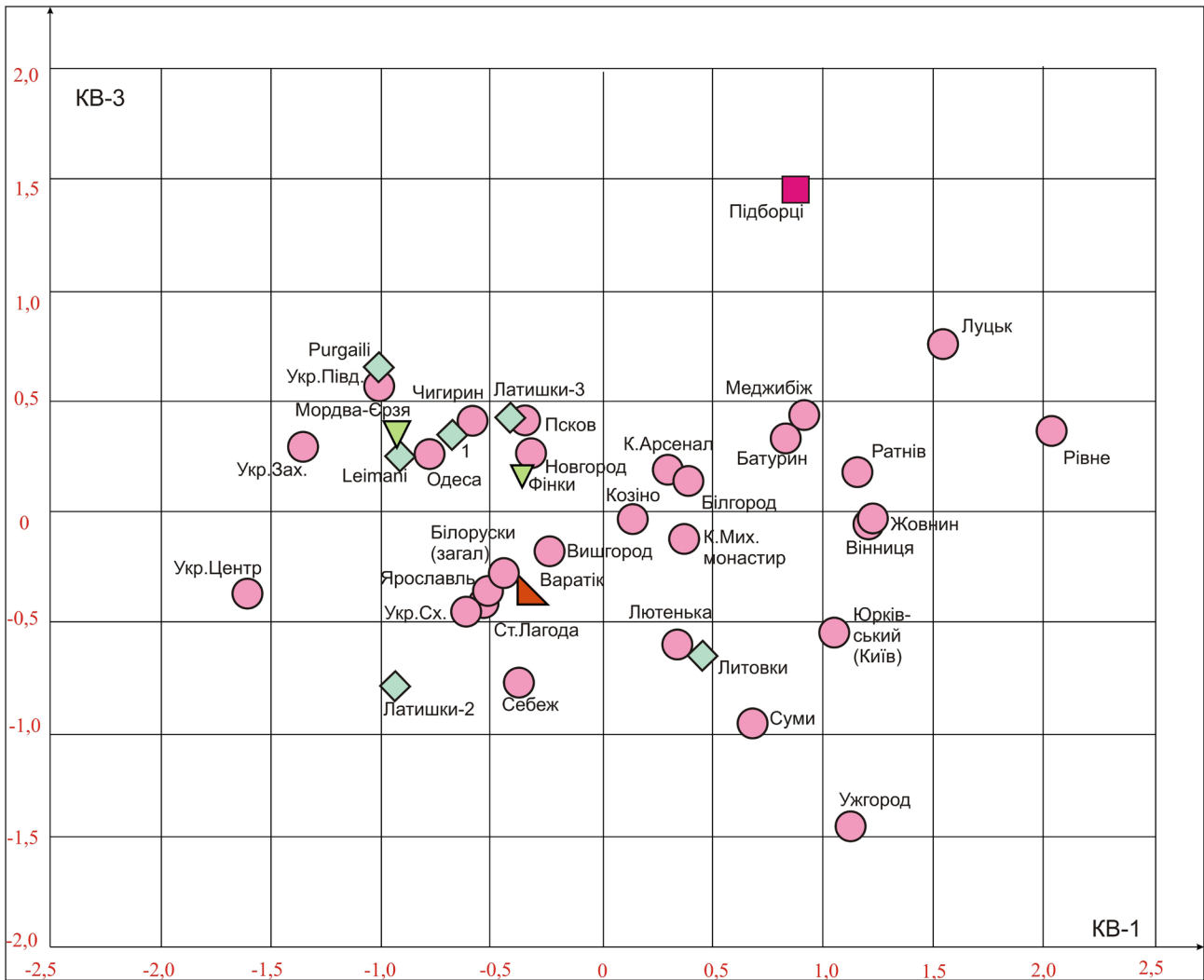

Рис. 9. Жіноча серія з с. Підборці у просторі I–III KV у порівнянні з 37 синхронними групами Східної та Центральної Європи. 1 — Латишки-1

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний (178,0 мм), на межі з малими категоріями розмірів. Поперечний — середній, за індексом череп брахікранний (80,9). Висотний діаметр черепної коробки (від базіону) середній. Вушна висота помірна (114,4). Лобна кістка дуже вузька у фронтальній і помірно широка в дорсальній частині, лоб нахилений сильно, висота його вигину — 23,0. Горизонтальна окружність через точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами.

Виличний діаметр великий (137,5 мм), обличчя дуже малої висоти, тому за верхньолицьовим індексом (45,5) обличчя широке (еуріен). Верхня ширина його дуже мала. Великий загальний кут обличчя (85,0°) вказує на його ортогнатність. Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти помірно широкі й малої висоти,

за індексом (75,9) їх можна охарактеризувати як низькі (хамеконхія). Ніс низький та помірно широкий, за показником (51,0) відносна ширина носа вказує, що він широкий (хамеринія). Перенісся високе за симотичним і дакріальним індексами. Носова вість розвинута сильно. Кут випинання носа великий (31,0°). Глибина іклової ямки (fossa canina) помірна.

Етнічна краніоскопія: надорбітних отворів Foramina supraorbitale (НО) на черепі немає з обох боків (європеїдна ознака). Праворуч у нижній частині лямбдоподібного шва (Ossa Wormii suturae lamdoideae – L3) є вормієва кісточка, ліворуч її немає. Клиноподібний верхньощелепний шов є у фронтальній частині з обох боків, у дорсальній він відсутній. Піднебінний поперечний шов з обох боків верхньої щелепи визначений як Ia (європеїдна ознака). Підорбітний візерунок з обох боків зафіксований як варіант III (східна ознака). Виличного шва нема

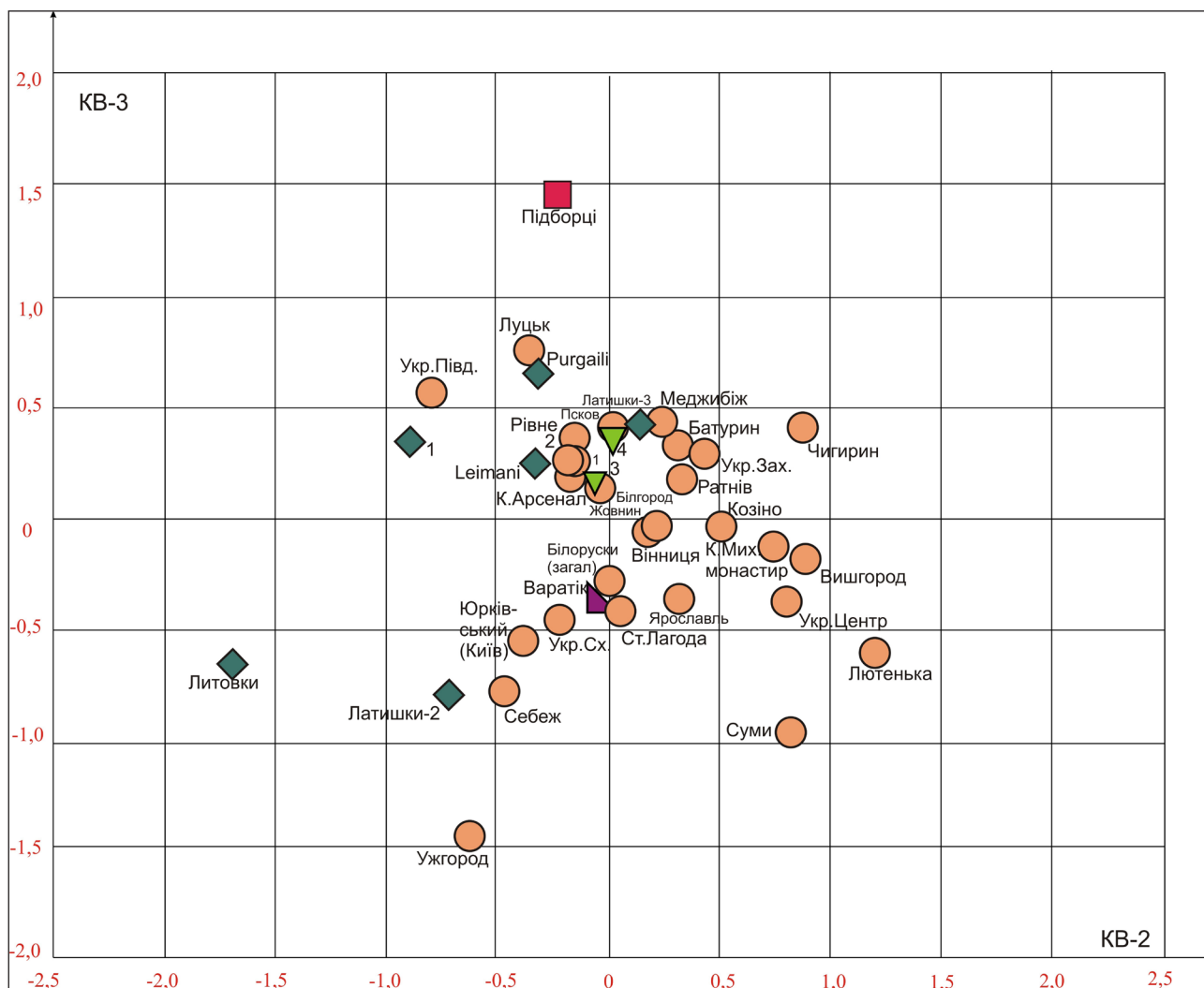

Рис. 10. Жіноча серія з с. Підборці у просторі II—III КВ у порівнянні з 37 синхронними групами Східної та Центральної Європи. 1 — Новгород; 2 — Одеса; 3 — Фінки; 4 — Мордва-ерзя.

(європеїдна ознака).

Поховання 12 (рис. 6) представлено верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Є повний череп та нижня щелепа, добре збережені, а також тазові кістки. Колір кісток світло-коричневий. Череп добре збережений, масивний, з добре розвинутим надпереніссям (3 бали), помірно виразними надбрівними дугами й сильним м'язовим рельєфом потилиці. Потиличний виступ розвинутий добре (2 бали). Соскоподібні відростки великих розмірів. Зуби стерті помірно (3—4+ бали). Орбіти наближаються до овальної форми. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, станом зношеності зубів встановлено, що чоловік помер у 28—35 р.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний (182,8 мм). Поперечний — великий, за індексом череп помірно брахікранний (80,1). Висотний діаметр черепної коробки (від базіону) великий. Вушна висота помірна (115,3). Лобна кістка

широка як у фронтальній частині, так і в дорсальній. Лоб нахилений помірно, висота його вигину — 24,6. Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами.

Виличний діаметр помірний (133,0 мм), обличчя дуже високе, тому за верхньолицьовим індексом (57,9) воно вузьке (лептен). Верхня ширина його велика. Дуже великий загальний кут обличчя (87,0°) вказує на його ортогнатність. Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти широкі й високі, за індексом (81,8) їх можна охарактеризувати як помірно високі (мезоконхія). Ніс високий і широкий, за показником (48,4) відносна ширина носа вказує, що він помірно широкий (мезоринія). Перенісся помірно високе за симотичним і високе за дакріальним індексом. Носова вість розвинута сильно. Кут випинання носа малий (22,0°). Глибина іклової ямки (fossa canina) мала.

Така морфологія притаманна не східним слов'янам, а радше західним популяціям, а висота черепної коробки більш характерна для балтійських племен.

Етнічна краніоскопія: Надорбітні отвори Foramina supraorbitale (НО) на черепі є з обох боків (східна ознака). Також з обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (Ossa Wormii suturae lamdoideae — L3) немає вормієвих кісточок. Клиноподібний верхньощелепний шов є праворуч, а ліворуч він відсутній. Піднебінний поперечний шов з правої сторони верхньої щелепи визначений як Ia (європеоїдна ознака), з лівої — як IIIa (східна). Піддорбітний візерунок з обох боків зафіксований як варіант III (східна ознака). Виличного шва немає з обох сторін (європеоїдна ознака).

Краніофенетика. На чоловічому черепі з поховання 12 було зафіксовано 12 фенетичних ознак із 34.

– NORMA LATERALIS: на вилиці з обох сторін є виступ — Spina processus frontalis ossis zygomatici.

– NORMA OCCIPITALIS: на соскоподібній кістці з обох боків відзначено отвір (Foramen mastoideum) малих розмірів уздовж по шву. Зафіксовано виросток потиличної луски (Processus interparietalis squamae occipitalis).

– NORMA BASILARIS: з обох боків виявлено задньовиростковий отвір (Canalis condylaris). Форма поперечного піднебінного шва Sutura palatina transversa – хвиляста. З обох сторін є повний малий крило-остистий отвір (Foramen pterygo-alare). Також з обох боків виявлено неповний великий крило-остистий отвір угорі (Foramen pterygospinosum).

Морфологічна характеристика чоловічої серії, яка складається з 14 черепів. Збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків хороша. Лицьова частина збереглася добре. Черепи характеризуються товстими кістками склепіння та помірно масивністю. Розвиток рельєфу добрий: надперенісся в середньому можна оцінити у 2,1 бали, надбрівні дуги — в 1,6 бала, зовнішній потиличний горб — у 1,4 бали. Соскоподібні відростки (2,8 бали) в середньому великих розмірів і зі сплющеною вершиною. Чоловіча серія характеризується помірною довжиною та шириною черепа і складається з

двох доліхокраних (поховання 24 та 35), трьох мезокраних (поховання 1, 27, 41), та дев'ятьох брахіокраних черепів (поховання 5, 6, 11, 12, 26, 28, 36, 39 та 42), в середньому, за черепним індексом (79,6), вона мезокрана (Табл. 3). Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. За відносною висотою за першим висотно-поперечним показником вибірка складається з п'яти середньо-високих (ортокранных) та дев'яти високих (гіпсікраних) черепів, у середньому серія гіпсікрана (високі черепи). Низьких категорій (тайпенокраних) не виявлено. В середньому, за другим висотно-поперечним індексом, серія метріокрана (помірно висока). Вушна висота в межах помірних розмірів (на межі з великими категоріями), як і довжина основи черепа. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон середніх розмірів (Табл. 3).

Лобна кістка помірно широка. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до помірної категорії. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на 14 чоловічих черепах, у середньому помірний (135,1 мм). Верхня висота обличчя, теж визначена за 14 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів. При цьому відносна ширина й висота обличчя за верхньолицьовим індексом (49,7) характеризує це обличчя як широке (єуріен) та низьке. Загальний кут обличчя в серії з с. Підборці становить 86,4° і вказує на ортогнатність. До ознак, які характеризують сплющеність лицьового відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання [2, с. 55]. У чоловічій серії Підборці названі кути дуже малі (відповідно 133,0° і 125,3°), що свідчить про різко профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна (-5,6).

Мала висота і помірна ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (від максилофронтальної точки), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою, носовий індекс (48,4) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких

основними є вимірювання кутів випинання носа й вирахування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов'язані між собою і зазвичай дають узгоджені величини, але при цьому мають і самостійне значення, бо характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (28,5°). Передня носова ость у серії випнута добре (3,7 бала) за П. Брока. Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе — за дакріальним.

Щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з с. Підборці, яка географічно представляє Східну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Східної Європи XV—XIX ст. (крім Кавказу), проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [10].

Простежимо зв'язки досліджуваної чоловічої групи з Підборців з 56 вибірками території Східної Європи (виняток становить Кенігсберг та відсутні вибірки Кавказу) за даними краніометрії методом канонічного [10, с. 212—230] та кластерного аналізу [10, с. 230—276], до якого залучалися: Лютецька XVII—XVIII ст. [11, с. 487—507], Київський Поділ (збірна серія) XVI—XVIII ст. [Долженко, неопубліковані дані]; Луцьк (збірна серія) XVII—XX ст. [17, с. 368—386]; Київський Арсенал [12, с. 11—17; 15, с. 118—134; 23, с. 17—26; 24, 2008, с. 9—23; 25, с. 169—171]; Рівне [18, с. 7—16]; Ратнів XIV—XV ст. [16, с. 11—22]; Жовнино XVI—XVIII ст. [19, с. 43—50; 51, с. 119—132], Батурич XVII—XVIII ст. [50, с. 40—56]; могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV—XVII ст. [44, с. 144]; українці (південні, центральні та західні) XVIII—XIX ст. [1, с. 311—336]; росіяни з с. Козино XVIII ст. [20, с. 433—440]; Новгород XVI—XVIII ст. [21, с. 176—192]; Чигирин XVI—XVII ст.; Київський Михайлівський монастир XV—XVIII ст.; Вишгород XVII ст. [39, с. 170—171, 179—180, 185]; Меджибіж XIV—XVI ст. [38, с. 129—130]; білоруси, збірна серія [40, с. 202—205]; росіяни: Орловська губернія., Себеж, Стара Ладога, Стара Ладога-2 [30, с. 390—399]. Латиші представлені чотирма серіями

XVII—XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова: Леймані (Leimani), Пургайлі (Purgaiļi) XVIII ст., Мартинсала (Martinsala) XIV—XVII ст. [9, с. 223—228, 241—243, 255—258]; трьома групами XVIII—XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексеев: Латиші-1, Латиші-2 і Латиші-3 [1, 2008, с. 226—231] та однією — Г. В. Зариня — Орманькалнс XIX ст. [22, с. 117]. Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (XVII—XIX ст.) і Старий Орхей (XIV—XV ст.) [5, Табл. 85, с. 144—145]. Залучалися також Ярославль XVII ст., Дмитров XII—XVI ст. [6, с. 205—206]; Псков XIV—XVI ст. [41, с. 14—15]; литовці [1, с. 234—235]; п'ять серій естонців: поселення у волості Коце повіту Харьюмаа Арду (Ardu), Отепя (Otepää) XIV—XVI ст. [27, с. 221—223; 31, с. 71—79], Кабіна (Kabina küla) XVII ст., Кохтла-Ярве (Kohtla-Järve) XVII—XVIII ст., Варбола (Warbole) XIV—XVII ст. [27, с. 191—192, 221—223]; німці з м. Кенігсберг XVII—XIX ст. [3, с. 872]. Усього — 55 чоловічих серій.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та 1 індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, вилічну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На розташування чоловічих серій за першим канонічним вектором (КВ) припадає 24,2% загальної мінливості. Чоловіча сільська група з Підборців з великими від'ємними значеннями I КВ (–1,365) сильно подібна до вибірки черепів з костелу Святого Антонія в Рівному (–1,381) [18, с. 7—16]. Ця подібність проявилась і морфологічно: ми маємо такі спільні ознаки: довжина черепної коробки, ширина носа та орбіт, висота орбіти, профілювання обличчя, висота носової перегородки й частково випинання носа.

На другому етапі дослідження до порівняльного аналізу додано Польські групи: Якшіце [57, с. 126], собор св. Марії Магдалини, Познань, Варшава [54, с. 25—43], Слободжеве, Лекно, Колобжег (Kołobrzeg) [56, с. 156—157]. Також залучено дві румунські групи: перша — з собору Св. Миколая Гіурчі XVI—XVIII ст. [58, р. 191], яку ми назвали

Румуни-1, друга — Румунія за І. Швидецькою і Ф. Рьозінгом [57, S. 65—115]. Окрім того, залучалися такі групи: Естонія (Естонці-1) [31, с. 71—79], Естонці-2, Болгарія, Югославія, Поляки, Чехія-2 (Чехословаччина), Німеччина, Альпи-1 (Австрія), Альпи-2 (Швейцарія) за І. Швидецькою і Ф. Рьозінгом [57, S. 65—115], Пориці (Порицы, Ижоры, РФ) [46, с. 408—421]; Мадара [35, с. 172—183; 47]. Усього — 76 чоловічих серій (Рис. 7).

Для даного міжгрупового канонічного аналізу за короткою програмою використано 10 краніологічних ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти.

Отже, за короткою програмою, на другому етапі дослідження, при зіставленні досліджуваної чоловічої групи методом багатовимірної канонічного аналізу в двомірному просторі, простежено її певний зв'язок переважно тільки зі східнослов'янськими серіями, а саме — з вибіркою черепів зі Київського Подолу (збірна серія) XVI—XVIII ст. [Долженко, неопубліковані дані], Старої Ладоги-1 [1, с. 311—336] та Старим Орхеєм (XIV—XV ст.) [5, Табл. 85, с. 144—145].

Жіноча серія, яка складається з шести черепів (Табл. 4) характеризується помірно масивністю, рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинений дуже слабо (середній бал — 0,5). Довжина основи черепа й горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон помірна. Потилиця випнута добре, вона округла, розвиток потиличного рельєфу помірний. Висота вигину потилиці теж помірна. Група за черепним показником (78,8) у середньому характеризується помірно видовженою формою черепа (мезокранією), тобто помірно широкою черепною коробкою при середній її довжині (172,6 мм). Висотний діаметр черепної коробки великий. Лоб середньо широкий (Табл. 4).

Обличчя помірної ширини (122,7 мм) й малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить 88,0°.

Таким чином, обличчя ортогнатне. Верхній лицьовий індекс (49,8) указує на широке обличчя (еуріен), загальнолицьовий теж виявився широким (еурипрозопія).

Орбіти помірної ширини та малої висоти, за показником (81,0) помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною шириною та малою висотою (на межі з середніми категоріями розмірів), за індексом (50,2) середньоширокий (мезоринний), тобто жінки з Підборців переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе за дакріальним, що вказує на диспропорцію носових кісток у групі. Розвиток передньої носової ості — більше середнього. У формі нижнього краю грушоподібного отвору визначено шість черепів з антропінною формою. Це повністю корелює з загальною європеоїдністю серії з Підборців. Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут випинання носа, виміряний на 6 черепах, — середній (23,7°). Загалом за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеоїдної раси.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак і 1 індекс та 37 жіночих серій, описаних при розгляді чоловіків. За I КВ (33,7% загальної дисперсії) серія з с. Підборці (Рис. 8) отримує помірні додатні значення вектора (0,868). За цим КВ простежується близькість до міських серій: Батурин (0,823), де виявлено волинську складову, та Меджибіж (0,907).

За II КВ (13,8% загальної дисперсії) досліджувана група отримує малі від'ємні значення вектора (-0,237), що зумовлює подібність за цим КВ до східних українок (-0,228), яких дослідив В. П. Алексеев.

За кластерним багатовимірним аналізом [10] тільки на 12-му кроці кластеризації з 37 проявилася схожість жіночої групи з с. Підборці до Луцької серії (дистанція 1,226 із 6,451).

У цілому, за даними краніометрії, дуже мала жіноча вибірка з с. Підборці статистично подібна до київської групи черепів з Подолу, знайдених по вул. Юрковській, та, меншою мірою — до лучанок.

За III КВ (13,0% загальної дисперсії) досліджувана жіноча серія (Рис. 9, 10) отримала великі від'ємні значення КВ (1,465) і не

знаходить собі подібних.

Археологічними розкопками 2019 р. встановлено наявність на території острова Дубовець великого світського кладовища. Воно з'явилося поблизу розташованого тут монастиря, ймовірно, невдовзі після його за-снування. Поховані тут особи були переважно мешканцями села Підборці. Досліджено ділянку цього кладовища, де поховання відбулися на завершальному етапі існування монастиря, з другої половини XVIII, і тривали, ймовірно, вже після ліквідації обителі 1832 р. В цей час кладовище «підступило» ближче до забудови монастиря, виявленої на схід від нього в розкопі 1. Можливо, це вказує на те, що давня ділянка кладовища була розташована в західній частині острова, спочатку віддалено від монастирських будівель. Тоді як на завершальному етапі, не виключено, ховали вже на подвір'ї безпосередньо поблизу церкви. Наявність на Дубовці набагато більшого за розмірами кладовища, яке охоплювало значну територію острова, підтверджується спостереженнями, що поховання на відкритій ділянці тривають у південному й західному напрямках. Окрім того, на це опосередковано вказує зруйноване кар'єром поховання в західній частині острова.

Припинення використання Дубовця для поховань мешканців с. Підборці пов'язане з будівництвом 1850 р. нової церкви в самому селі. Після того як стару монастирську церкву на острові розібрали, тут якийсь час ще могли ховати. Але згодом кладовище перенесли ближче до села й розташували поблизу дороги до колишнього монастирського фільварку, а в наш час — звірогосподарства. Вже на новому місці воно позначене на карті

1885 р., де існувало до середини XX ст. Після перепланування цієї ділянки для орного землеробства тут було встановлено хрест-фігуру.

На даному етапі дослідження, при застосуванні багатовимірного канонічного аналізу (данні краніометрії), за короткою програмою було виявлено, що чоловіча серія статистично тяжіє до таких східнослов'янських серій: Стара Ладога-1 (РФ), Старий Орхей (Молдова) та, певною мірою, — Київський Поділ. Подібність до сільської естонської вибірки Арду (Ardu) виявлено у просторі першого та третього канонічного векторів.

За етнічною краніоскопією визначено, що за ознакою підорбітний візерунок типу II досліджувана вибірка належить до південних європеоїдів. Решта чотири ознаки впевнено вказують на європеїдність сільської серії XVIII—XIX ст. з с. Підборці.

За даними краніометрії, жіноча група характеризується мезокранною черепною коробкою. Висотний діаметр великий. Лоб середньо широкий. Обличчя ортогнатне, помірної ширини і малої висоти, сильно профільоване. Верхній лицьовий індекс, як і загальнолицьовий, указує на широке обличчя. Орбіти помірної ширини. Носовий отвір середньоширокий. Перенісся помірно високе. Кут випинання носа середній.

При застосуванні 14 краніометричних ознак виявлено подібність жіночої досліджуваної групи до черепів з Київського Подолу.

Визначено, що за даними краніометрії чоловіки й жінки з с. Підборці належать до одного краніологічного типу, що підтверджується результатами багатовимірного порівняльного аналізу.

Джерела та література

1. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. Избранное. Т. 4. М., 2008. 343 с.
2. Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М., 1964. 128 с.
3. Березина Н. Я. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII—XIX вв. // Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009). М., 2010. С. 867—875.
4. Бірюліна О., Долженко Ю. В. Cialo moie grzeszne w cerkwi ma byc pogrzebione u pochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви

- // Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Замосько-Волинські музейні зошити. № (вип.) VI. 2014. Zamosc – Луцьк. С. 35—52.
5. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М., 1975. 284 с.
 6. Гончарова Н. Н., 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Вып. 19. С. 202—216.
 7. Громов А. В. Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири : Эпоха бронзы. Дисс. ... к. и. н. СПб., 2002. 198 с.
 8. Гюнтер Г. Ф. К. Избранные работы по расологии / Перевод с нем. А. М. Иванова. М., 2002. 480 с. (Библиотека расовой мысли).
 9. Денисова Р. Я. Этногенез латышей: (по данным краниологии). Рига, 1977. 359 с.
 10. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. М., 2008. 332 с.
 11. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка). Луганськ, 2012. С. 487—507.
 12. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII—XVIII ст. // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. К., 2010. Вип. 25. С. 11—17.
 13. Долженко Ю. В. Краніологія похованих під Кафедральним Костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII—XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2014. С. 7—25.
 14. Долженко Ю. В. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества — Стайки // Вестник Антропологии. Вып. 19. 2012. С. 169—181.
 15. Долженко Ю. В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII—XVIII ст. // Болховітіновський щорічник. К., 2011. С. 118—134.
 16. Долженко Ю., Златогорський О. Антропологічні матеріали XIV—XV ст. з розкопок у с. Ратнів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 11—22.
 17. Долженко Ю., Мазурик Ю. Краніологія населення Луцька XVII—XX ст. // Український історичний збірник. Вип. 18. 2015. С. 368—386.
 18. Долженко Ю. В., Прищеп Б. А. Краніологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI—XVII ст. // Археологічні студії Межибіж. Науковий щорічник. Хмельницький, 2015. Вип. 4. С. 7—16.
 19. Долженко Ю. В., Прядко О. О. Історико-антропологічний нарис поховань XVII—XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 44. С. 43—50.
 20. Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа // Археология Подмоскovie: Материалы научного семинара. 2011. Т. 7. С. 433—440.
 21. Евтеев А. А., Олейников О. М. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде // Российская археология. № 1. 2015. С. 176—192.
 22. Зариня Г. В. Антропологический состав населения Аутшезме XVI—XIX вв. // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы. Рига, 1990. С. 109—123.
 23. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Поховання в склепах та на цегляних виростках Вознесенського некрополя XVII—XVIII ст. // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. 2007. Вип. 19. С. 17—26.
 24. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005—2007 років // Лаврський альманах, Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць.

2008. Вип. 21. С. 9—23.
25. Козак О. Д., Хасанова К. О., Дзনেладзе О. С., Вікторова П. Є. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. К., 2008. С. 169—171.
 26. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. 165 с.
 27. Марк К. Ю. Палеоантропология Эстонской ССР // Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР. Т. 32. 1956. С. 170—227.
 28. Мовсесян А. А., Мамонова Н. Н., Рычков Ю. Г. Программа и методика исследования аномалий черепа // Вопросы Антропологии. Вып. 51. М., 1975. С. 127—150.
 29. Мовсесян А. А. Фенетический анализ в палеоантропологии. М., 2005. 272 с.
 30. Моисеев В. Г., Григорьева Н. В., Ширококов И. Г., Хартанович В. И. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладобе // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г. СПб., 2016. С. 390—399.
 31. Моисеев В. Г., Ширококов И. Г., Крийска А., Хартанович В. И. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г. СПб., 2012. С. 71—79.
 32. Никитюк Б. А. Определение возраста человека по скелету и зубам // Вопросы антропологии. Вып. 3. 1960. С. 118—129.
 33. Пашкова В. И. Определение пола и возраста по черепу. Ставрополь, 1958. 24 с.
 34. Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими (Окончание) // Волынские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1880. № 34. С. 1537—1554.
 35. Постникова Н. М. К антропологии сельского населения Волжской Булгарии // Вопросы антропологии. 1978. Вып. 58. С. 172—183.
 36. Потехіна І. Д. До антропології козацької доби : могильник Стайки. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні // Збірник наукових статей Присвячується світлій пам'яті Д. Я. Телегіна. Вип. 25. К., 2016. С. 166—171.
 37. Прищепя Б. А., Ткач В. В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998. К., 1998. С. 135.
 38. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. Додаток 2 // Толкачова Ю.І. Меджибізька фортеця. К., 2010. С. 122—130.
 39. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології. К., 2014. 298 с.
 40. Саливон И. И. Сельское население Белоруси XVIII—XIX вв. Краниология и остеометрия. Глава 6 // Палеоантропология Беларуси. 2015. С. 189—266.
 41. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. СПб., 2000. 105 с.
 42. Санкина С., Моисеев В. Александр Григорьевич Козинцев. Антропологический форум. № 5. 2006. URL : <https://tinyurl.com/uxqwhrd6>. Personalia. С. 459—462.
 43. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. К., 2001. 256 с.
 44. Соколова К. Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини. К., 1963. С. 124—159.
 45. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека // Вопросы Антропологии. Вып. 80, 1. 1988. С. 119—128.
 46. Ширококов И. Г., Верховцев Д. В. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ. РАН в 2015 г. СПб., 2016. С. 408—421.
 47. Boev P. Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. Sofia, 1972.
 48. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
 49. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential Craniological Technique // Journal Royal Anthropological Institute. V. 63. 1933. P. 19—47.
 50. Dolzhenko Yu. V. Craniological Characteristics

- of the Baturyn's Population in 17—18 Centuries // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України»). 2014. № 6. Вип. 18 (21). С. 40—56.
51. Dolzhenko Yu. V. Craniology of XVI—XVIII — Centuries Zhovnyno Burial // *Modern Science — Moderni věda*. 2014. № 4. S. 119—132.
 52. Hupało W. Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu // *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*. T. XIX. Rzeszow, 1998. S. 223—249.
 53. Kozintsev A. Ethnic Epigenetic: a New Approach. *Ethnische Epigenetik* // *Homo*. Vol. 43/3. Jena, New York, 1992. P. 213—244.
 54. Kwiatkowska B., Nowakowski D. Charakterystyka antropologiczna szczatkov kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI—XVIII w.) // *Biologia i hodowlazwierzat*. LX III. 2011. S. 25—43.
 55. Martin R. *Lehrbuch der Anthropologie*. In *systematischer Darstellung*. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: *Kraniologie, Osteologie*, Jena, 1928. 1062 S.
 56. Piontek J., Iwanek B., Czapla Z. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations // *Studies in Historical Anthropology*. Vol. 4. 2004 (2006). P. 123—135.
 57. Rösing W., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n. d. Z.) // *Homo*. Bd. 28. 1977. S. 65—115.
 58. Simalcsik A., Groza V.-M., Simalcsik R.-D., Miu G. Sf. «Nicolae-Ciurchi», The Medieval Necropolis (16th — 18th Centuries) of «Sfântul Nicolae-Ciurchi» Church from Iași City (Romania): Anthropologic Data // *Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași*. S. *Biologie animală*. T. LVIII. 2012. P. 183—194.
 59. Vallois H. V. La duree de la vie chez l'homme fossile // *L'Anthropologie*. Vol. 47. 1937. P. 499—532.

Володимир Гнера

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ГОРОДИЩА ГРУБСЬКЕ У ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Предметом дослідження є давньоруське городище, яке знаходиться на території великого городища скіфського часу, в околицях с. Грубське Коростишівського р-ну Житомирської обл. Виникло внаслідок заселення древлянами території великого скіфського городища [2, 9, 7].

Городище вперше географічно зафіксоване на «Трехверстной военной топографической карте Российской империи» — мапі Шуберта (1867–1875 рр.). Як бачимо, на момент створення карти с. Грубське ще не існувало, було лише урочище, яке, ймовірно, і дало назву селу. На карті видно Велике городище та у південній його частині Мале городище (Рис. 1).

Проте перші відомості про городище, як археологічний об'єкт, опублікував професор Київського університету — В.Б. Антонович у 1888 р., в журналі «Киевская старина», статтю під назвою «Забутый городъ», в якій описав надзвичайно цікаве городище, що мало в довжину більше однієї версти, розташоване у верхів'ях Ірпеня, в урочищі Грубське [2, с. 24]. В.Б. Антонович вважав його залишками великого древлянського міста і надавав йому велике значення, так як ще кілька разів згадував це городище в різних своїх роботах і доповідях. Трохи пізніше, в 1893 р., В.Б. Антонович опублікував перші наукові археологічні роботи (розвідки) на городищі у «Матеріалах по археології Росії», де виклав більш детальний

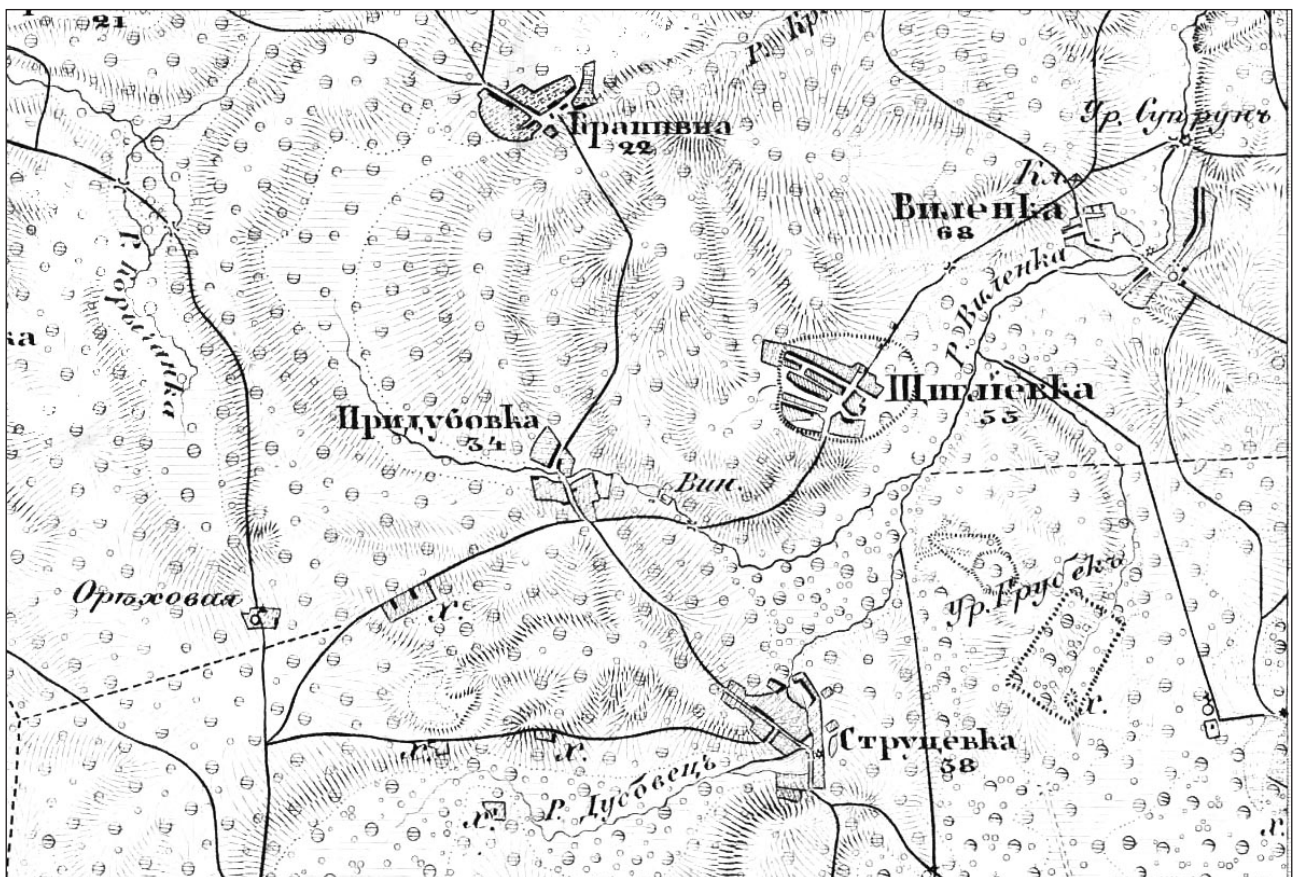

Рис. 1. Урочище Грубське. «Трехверстная военная топографическая карта Российской империи» 1867–1875 рр.

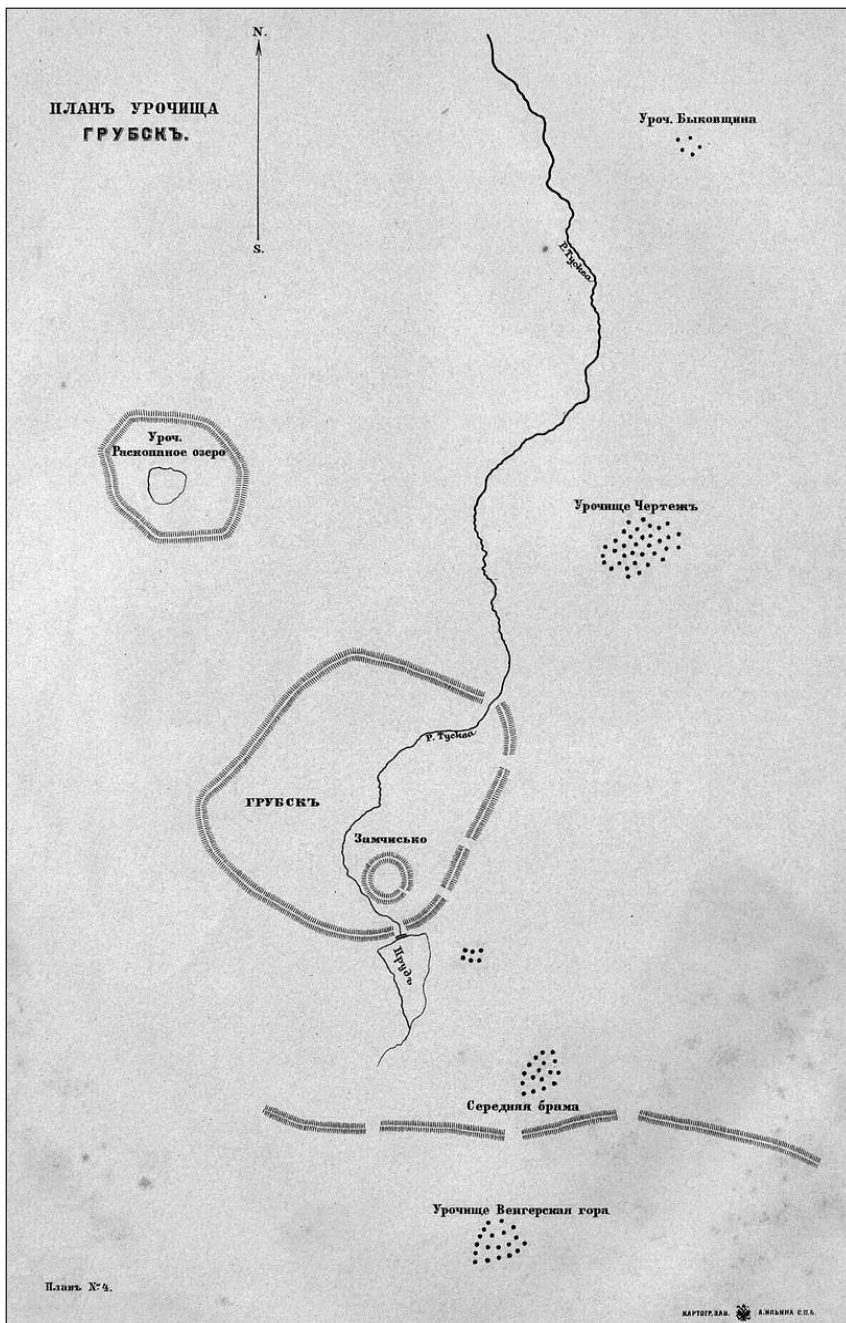

Рис. 2. Городище Грубське (Мале і Велике) — план В.Б. Антоновича.

опис Грубського городища, на цей раз додавши схематичний план та опис розвідок на городищі й курганів, розташованих поблизу (Рис. 2): «Урочище Грубськь, находится въ С. части Сквирскаго уѣзда, въ 12 верстахъ въ С. отъ мѣстечка Ходоркова и въ 3 верстахъ къ С.-З. отъ деревни Быкова, между верховьями рѣкъ Здвижи и Вилии, притоковъ Тетерева. Грубскомъ называется обширное городище, вѣроятно оставшееся отъ некогда существовавшего большаго города. Центральное укрѣпленіе Грубска состоитъ изъ довольно хорошо сохранившагося вала, образующаго неправильный четырехугольникъ съ округленными

углами; площадь этого четырехугольника, болѣе версты въ длину и сажень 400 въ ширину, обнимаетъ пространство въ 64 десятины; она перерѣзана небольшою рѣчкою Тусквою (притокъ Вилии), которая проходитъ черезъ валъ съ южной стороны городища и, пересѣкая его площадь, выходитъ изъ него въ С.-В. Углу; рѣчка эта имѣетъ берега топкіе и образуемое ею болото покрываете около 1/3 поверхности всего городища» [3, с. 38].

Пізніше у 1895 р., В.Б. Антонович виклав опис городища Грубське у своїй фундаментальній праці «Археологическая карта Киевской губернии», поруч з описом багатьох інших городищ регіону, відомих на той час [1, с. 55].

У 50-х роках ХХ ст. на Грубському городищі провів розвідки співробітник Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР П.А. Раппопорт [9, с. 111]. Дослідник відзначив, що городище розташоване в низинній місцевості і оточене за периметром потужним валом. На той час добре збереглася частина валу лише зі східного боку, з інших сторін збережен-

ня валів дуже погане. Вал із західного боку городища, в даний час майже зовсім знищений. Однак контур городища можливо простежити повністю (Рис. 4).

Городище має в довжину близько 1 км, в ширину близько 0,7 км. Площа дорівнює приблизно 76 га. З півдня на північ через городище протікає невеличкий струмок Тусква, що в даний час абсолютно пересох. Значна частина площі вздовж струмка має заболочений характер. Вал в східній частині зберігся на висоту 2—3 м, а в одному місці, біля в'їзду — більше 4 м. Зовнішня сторона крутіше, ніж внутрішня. Перед валом подекуди помітні сліди рову.

У південній частині знаходиться інше, Мале городище, яке має в плані правильну круглу форму (Рис. 4). Діаметр його 105 м. Внутрішній майданчик на 1,1 м вище навколишньої території; вал підноситься над цим майданчиком приблизно на 2,5 м. Перед валом збереглися слабо помітні сліди рову. В'їзд розташований зі східної сторони [9, с. 112].

До того ж слід відзначити фундаментальні дослідження П.А. Раппопорта з історії функціонування Малого та Великого Грубського. Дослідник визначив місце городища у класифікації городищ за місцем розташування і формою. П.А. Раппорт на відміну від В.А. Антоновича вважав, що пам'ятка належить до останнього періоду історії Київської Русі. [8, с. 14].

Саме існування давньоруського міста на території Великого городища Грубське, у перших дослідників, викликало серйозні сумніви. Перш за все, площа його дуже велика і місто, що існувало повинно бути великим. Тим часом ніяких великих міст в цьому районі літописи не визначають. Крім того, підйомний матеріал у великій кількості зустрічається тільки на Малому городищі і в південній, і східній частинах Великого, а в меншій кількості — в північній його частині. Вся середня, заболочена частина Великого городища і вся західна його сторона позбавлені підйомного матеріалу, і культурний шар, судячи з розрізів існуючих ям і канав, відсутній. Таке своєрідне розташування культурних нашарувань, які не заповнюють

всієї площі городища, абсолютно не характерне для давньоруського міста.

Не характерна для планування давньоруських укріплень і загальна схема розташування городища Грубське, що захищає своїми валами болото та річку. Тим часом для скіфських городищ саме таке планування укріплень є дуже типовим, і найближчі аналогії городища Грубське дають якраз скіфські городища - Немирівське і Пастирське.

Серед підйомного матеріалу на городищі Грубське (в північній його частині), хоча і в дуже малій кількості, зустрічаються фрагменти скіфської кераміки: вінчики посудин з характерним для скіфського часу

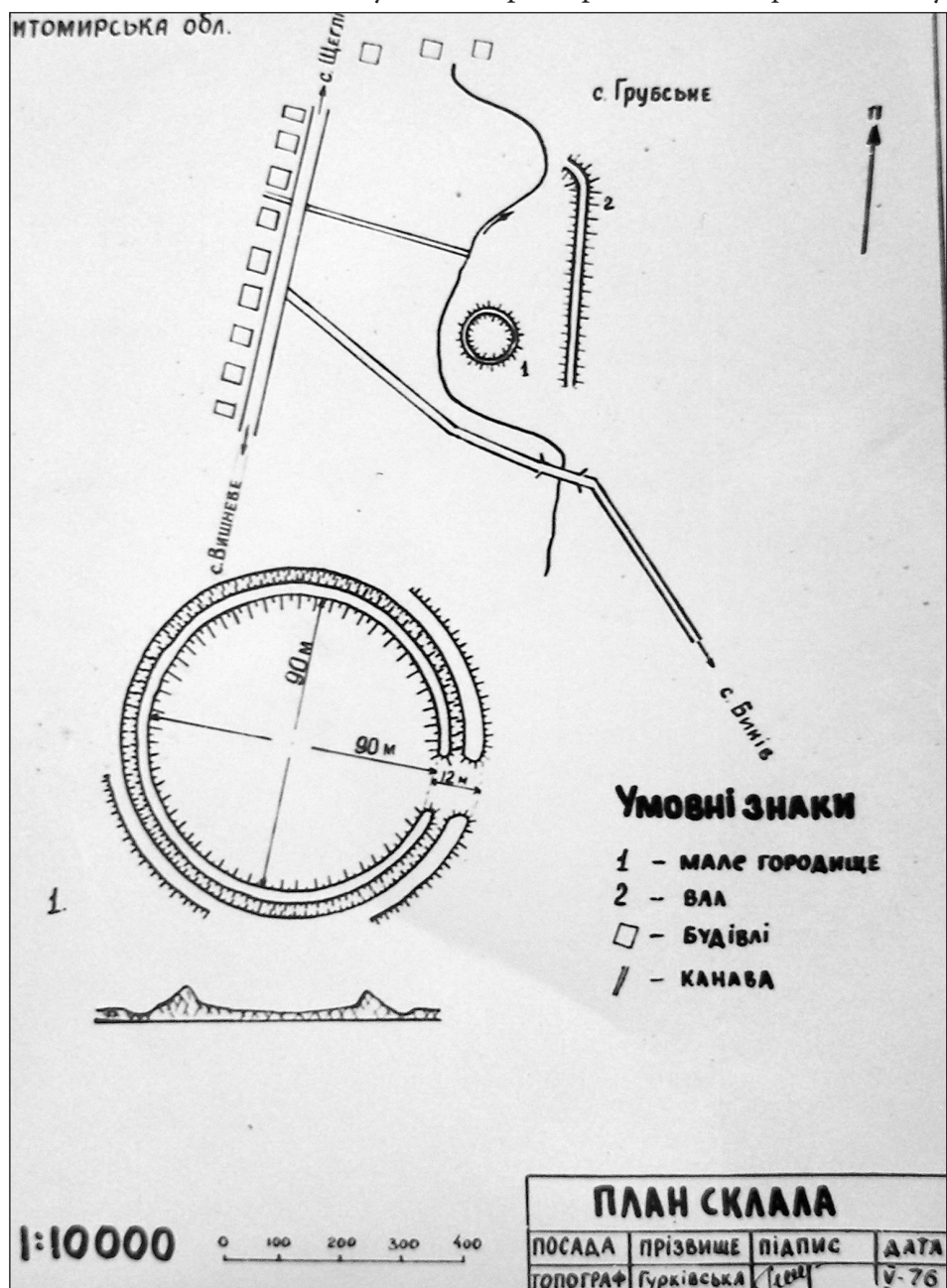

Рис. 3. Схематичний план городища Грубське, автор паспорту В.О. Місяць.

орнаментом — круглими заглибленнями, що не проходить наскрізь через стінки і утворюють із зовнішнього боку опуклості у вигляді горошин та ін.

Все це дає підставу вважати Грубське городище скіфським, лише значно пізніше заселеним слов'янами [9, с. 114].

У 1976 р. візуальне обстеження здійснив В.О Місяць, на той час - завідуючий відділом охорони пам'яток у Житомирській області, з метою створення облікової документації та виготовлення паспорту пам'ятки місцевого значення на даний об'єкт (Рис. 3). Він також описав у паспорті, на цю пам'ятку, версію походження Малого городища на території Великого скіфського городища у період розквіту Київської Русі, спираючись на дослідження В.Б. Антоновича та П.А Раппопорта.

У 1988 р., експедицією під керівництвом М.П. Кучери (фахівець в галузі досліджень давньоруських городищ, оборонних споруд, фортифікації та військової справи Південної Русі) було встановлено, що культурний шар на городищі Грубське, розповсюджується лише у східній частині і належить до скіфської епохи, а також до VIII—XIII ст. Можливе припущення, що будівництво Грубського городища відбулося у I тис. до н. е. Вже у VIII ст. воно було заселене вдруге слов'янами та проіснувало до середини XIII ст. Шурфуванням Малого городища зафіксовано потужний культурний шар (до 1,5 м), насичений керамікою IX—XIII ст., серед якої зрідка траплялися фрагменти скіфського посуду. На прилеглий до Малого городища східній частині Великого городища, на площі близько 20 га, поширюється потужний культурний шар поселення. Тут знайдено кераміку IX—X ст., а також величезну кількість фрагментів кераміки

XI—XIII ст., фрагменти скляних прикрас, залишки залізних криць, шлаків тощо. [7, с. 16].

У 1996 р. А.В. Куза, автор фундаментальної концепції археологічних ознак давньоруського міста, у своїй праці «Древнерусские городища X—XIII веков» описав городище Грубське так: «... с. Биково, Житомирська обл. У села, поблизу витоків р. Здвиж, в урочище Грубське, округле (діаметр 105 м) городище. Поселення обнесено кільцевим валом (висота 2,5 м) і ровом. В'їзд простежується зі сходу. До укріплення примикає значне відкрите селище. Пам'ятка досліджена В.Б. Антоновичем. Всі знайдені матеріали датуються XII—XIII ст. Дане городище, відоме в літературі під назвою Мале Грубське, знаходиться на території

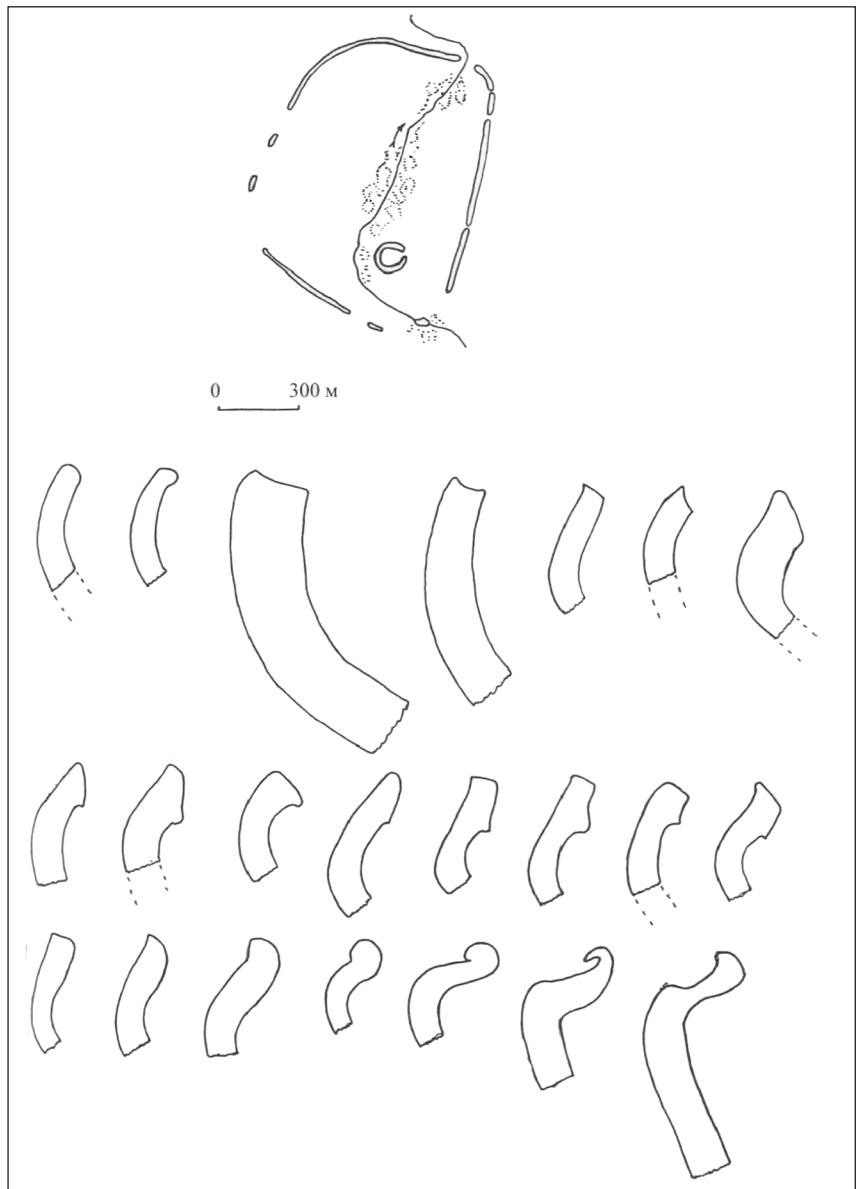

Рис. 4. План городища Грубське (за П.А. Раппопортом) та профілі вінець кераміки з культурного шару — Б.А. Звіздецький.

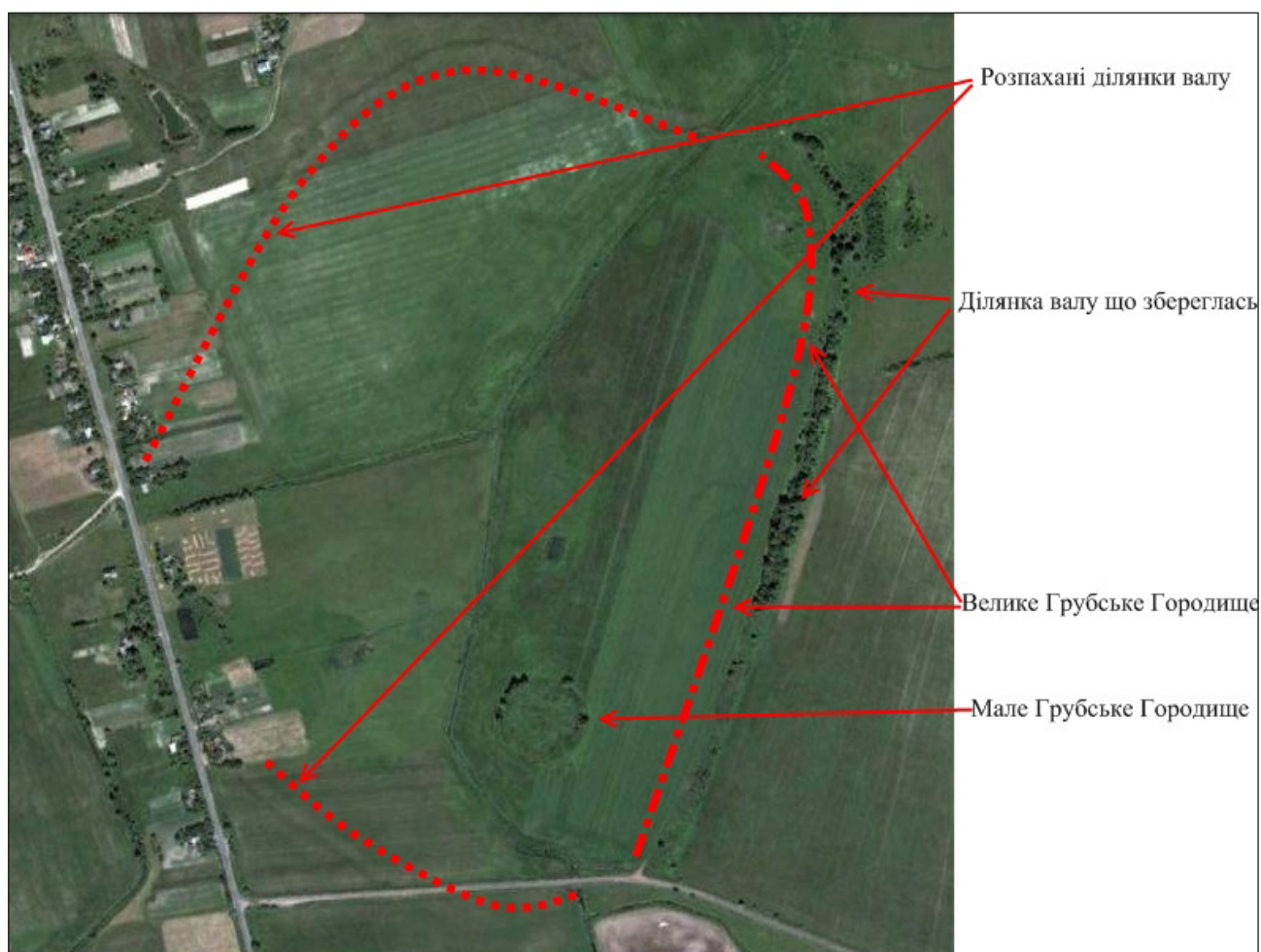

Рис. 5. Супутниковий знімок городища Грубське «Google Earth» 2010 р.

Велике Грубське — городища скіфського часу» [6, с. 169]. Автор також посилається на роботи В.Б. Антоновича та П.А. Раппопорта.

У 2008 р. Б.А. Звіздецький, дослідник древлянських пам'яток Житомирщини, також розмістив свій опис Грубського у монографію з переліком городищ літописних древлян [5, с. 117]. Городище розташоване в 1 км на південь від села на плоскій, місцями заболоченій, місцевості. Оточене по периметру потужним валом. Висота валу місцями досягає 7 м при ширині 20 м. У плані нагадує прямокутник з заокругленими кутами розмірами 1000x750 м. Площа — 75 га. На сьогодні вал зберігся лише у східній частині на довжину близько 900 м. Городище розділене невеликим заболоченим струмком Тусква на дві частини — західну і східну (Рис. 4). У південно-східній частині городища розташована ще одна укріплена частина — так зване Мале городище. Його майданчик круглий в плані і оперезаний кільцевим валом висотою до 1,5 м (з внутрішнього боку) при ширині 15 м. Внутрішній діаметр

майданчика — 100 м, площа 0,8 га.

Дослідники городища Грубське дійшли майже до однакових висновків, що городище було заселене у декілька періодів, а слов'янське поселення було засноване вже у XII ст. Культурний шар XII—XIII ст., є свідченням наявності тут відкритого поселення, що зайняло частину території скіфського городища і розташоване навколо укріпленого центру, залишками якого є маленьке кругле городище — Мале городище.

Питання про датування круглих городищ довгий час не могло бути вирішене головним чином внаслідок того, що вони дуже часто змішувалися з городищами-майданами. Виділення ж справжніх городищ цього типу, розташованих на порівняно рівній місцевості, що мають незалежну від умов рельєфу правильну круглу (або іноді напівкруглу) форму показало, що ці пам'ятки відносяться в основному до XII—XIII ст. [10, с. 43].

Мале городище (слов'янське) розташоване на пологому схилі на південно-західній

Рис. 6. Аерофотознімок — городище Грубське 2020 р.

Рис. 7. Грабіжницькі шурфи — супутниковий знімок 2008 р., аерофотознімок 2020 р.

околиці села і носить у місцевих жителів найменування — «миска». Воно примикає до краю яру і було оточене валом і ровом, що утворюють в плані майже правильні циркульні лінії. Вал і рів збереглися погано і, мабуть, навіть в давнину мали дуже невелику потужність. Сторона, яка примикає до яру, також, очевидно, захищалася невеликим валом. Поруч розташовано маленьке селище, що відноситься, судячи по підйомному матеріалу, як і городище, до XII—XIII ст.

Невеликі розкопки, проведені на

Малому городищі [9, с. 112; 7, с. 12], показали, що культурний шар тут має товщину 0,4—0,65 м і може бути досить точно датований. Знайдені предмети відносяться в основному до одного періоду — XII—XIII ст., Хоча тут зустрічалися і нечисленні фрагменти кераміки, характерної для XI ст. Це дає привід віднести час заснування тут укріпленого поселення до кінця XI ст. або першої половини XII ст. Крім того, судячи з наявності фрагментів ліпної кераміки VIII—X ст., можливо припустити, що ще до заснування укріпленого поселення на

цій ділянці (до відкладення культурного шару XII—XIII ст., ця площадка була вище навколишньої низини приблизно на 0,6 м) існувало древлянське поселення.

Склад знахідок на городищі дуже типовий для давньоруського поселення: гончарна кераміка XII—XIII ст., уламки скляних браслетів, шиферні пряслиця, шматки пірофілітового сланцю (червоного шиферу), кістки тварин та ін. Слід зазначити наявність предметів озброєння і кінського спорядження — двізубої стріли, залізні вудила. Можливо, тут існувала й кузня так, як на зовнішній стороні валу на невеликій глибині знайдено кілька залізних криць [9, с. 112; 7, с. 12].

Побудова валу проста - земляний, без спеціальних дерев'яних або кам'яних конструкцій. У нижній його частині, з внутрішньої сторони, виявлені в досить значній кількості тонкі (діаметром до 12 см) і короткі (50—60 см) дубові колоди, здебільшого обгорілі. Більшість колод лежить горизонтально і перпендикулярно одна одній, хоча і на різних рівнях, однак частина колод лежить, зовсім хаотично. Рів городища був наповнений водою, але мав незначну глибину (близько 1 м).

Грубське городище, незважаючи на його потужні укріплення та наявність насиченого культурного шару і великі розміри навколишнього селища, не було справжнім містом, тобто торгово-ремісничим поселенням або прикордонною фортецею так, як розташоване не на кордоні руських князівств і тим більше, не на пограниччі Руської землі. Здається, Мале Грубське городище являє собою залишки феодального укріплення, що ймовірно є залишками якогось багатого княжого замку [9, с. 114].

В археологічних матеріалах згадується, що не лише новостворене Мале городище, а й принаймні частина Великого городища була також заселена і у XIV—XVI ст. До того ж на східній частині великого городища, виявлені кахлі XVII—XVIII ст.

З початку XXI ст., городище Грубське детально не досліджувалось. Натомість с. Грубське постійно розросталося. Місцеве населення почало будувати свої домівки на території Великого скіфського городища, також їхніми городами зайнята майже половина городища. У наші дні с. Грубське, частково

поглинуло окремі ділянки городища. До того ж, по центру Великого городища проходить асфальтована дорога напрямку Щегліївка-Ходорків. Інша половина городища передана під паї і щорічно розорюється. Вал Великого городища залишився тільки зі сходу, з інших сторін вал зник (хоча в кінці XIX ст., на плані В.Б. Антоновича вал прослідковується майже по всій території). На першій мапі древнього городища, на цьому місці вказано великий ставок: минуло більше ста років і ставка майже немає. Ріка Тусква перетворилася в пересихаючий струмок серед болота. Отже, судячи з аналізу попередніх археологічних досліджень, господарська діяльність на території с. Грубське упродовж XX ст., потроху знищує первісний вигляд як Великого так і Малого городищ.

Завдяки сучасним супутниковим знімкам можливо побачити і віртуально відтворити історичний ландшафт Грубського городища. Так, на різночасових космознімках точно дешифруються, як саме городище (Велике з Малим) так і існуючі та розорані оборонні вали (Рис. 5). Природний колір забарвлення ґрунту в досліджуваному районі темний, бо поверхневий шар складається з чорнозему, а підстилаючі породи представлені світло забарвленими суглинками та супісками. Місця порушеної структури ґрунту характеризуються більш світлим забарвленням, за рахунок перемішування підстилаючих світлих супісків з темним чорноземом. Таким чином виявляються об'єкти, що вирізняються на тлі супутникового знімку за різницею в забарвленні ґрунту та за своїми формами, відмінними від природних об'єктів. В даному випадку ми отримали інформацію про існування валу, що зруйнований і візуально не фіксується. За обробленим космознімком, ми можемо охарактеризувати приблизні розміри зруйнованого об'єкта, його колишню конфігурацію та співвідношення до вцілілих об'єктів (городищ). На супутникових знімках добре видно не тільки уцілілий відрізок валу, а й значна частина знищеної і розораної лінії оборони [4, с. 277].

Автором була проведена моніторингова аерофотозйомка Грубського городища у 2020 р., для здійснення контролю за сучасним станом археологічних об'єктів, а також їх найближчого оточення в межах зон охорони (Рис. 6). Виконані планові та перспективні

знімки пам'яток з геоінформаційними показниками. Це дозволило отримати високоякісні зображення пам'ятки у цифровому форматі, що в свою чергу дало можливість зафіксувати теперішній стан пам'ятки. Аерофотознімки будуть використані для нової пам'ятоохоронної та наукової документації і стануть джерелом додаткової інформації.

На превеликий жаль, багатощарове городище Грубське привернуло увагу скарбощукачів. Протягом двох десятиліть воно безжалісно грабується (виймаються металеві артефакти задля власного збагачення), проводяться нелегальні розкопки, знищується культурний шар на території Великого городища. У центральній частині Малого городища культурний шар

давньоруських об'єктів майже повністю зруйнований грабіжницькими шурфами (Рис. 7). Обласна охорона культурної спадщини, як і місцеве населення с. Грубське, не піклуються збереженням та охороною цієї визначної пам'ятки.

Городище Грубське представляє великий інтерес для археології та заслуговує набагато більш повного і ретельного дослідження, особливо в умовах майбутнього переходу земель в приватну власність. Ця пам'ятка потребує подальшого вивчення, як безпосередньо пам'ятки так, і її довкілля. Зокрема, важливим завданням є складення геоінформаційного плану городища, дослідження залишків укріплень, пошуку археологічних об'єктів для більш надійного датування.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии: (прил. к XV т. «Древности») ; Императ. Моск. Археол. О-во. Москва, 1895. [4], 139, 20 с.
2. Антонович В. Б. Забытый город. Киевская старина, 1888 г., апрель. Документы. Киев. С. 24—27.
3. Антонович В. Б. Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян (Материалы по археологии России, издаваемые Императорской археологической комиссией, № 11, «Древности Юго-Западного края»). СПб., 1893, 78 ст.
4. Гнера В.А. Археологічне дешифрування космо- та аерофотознімків (до проблеми створення методики) // Зарембівські читання : Мат. П'ятих Зарембівських наук. читань «Укр. пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції»: зб. н. пр. К., 2015. С. 273—280.
5. Звіздецький Б. А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. К., 2008. 176 с.
6. Куза А.В. Древнерусские городища X—XIII веков. Свод археологических памятников. М., 1996. 270 с.
7. Кучера М. П., Звиздецкий Б. А., Иванченко Л. И., Витрик И. С. Отчёт о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/156, 20 с., 11 табл
8. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. М., 1965. 88 с.
9. Раппопорт П.А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. М., 1952. Вып. 48. — С. 1071—15.
10. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. М.; Л., 1956. 184 с.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ДУБНА І НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Віктор Атаманенко

СВІДЧЕННЯ ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ

XVII СТ. ПРО ДУБЕНСЬКУ ВОЛОСТЬ

Дубно протягом останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. було важливою складовою маєтностей кн. Острозьких. Протягом певних проміжків часу воно перебирало на себе роль чи головної резиденції котрогось із представників роду Острозьких, чи центру Острозької ординації, а на завершальному етапі існування Речі Посполитої стало найбільшим економічним осередком Волині. Підтвердженням уваги власників до розбудови міста, як і його статусності, було надання йому — першому з міст, якими володіли кн. Острозькі — у 1507 р. магдебургського права. Окрім того, місто було значним оборонним осередком Волині, маючи своєю основою в даному контексті потужний замок, один з не багатьох на Волині зразків укріплень бастионного типу. Його перебудови та зміцнення, як і утримання в належному стані, вимагали достатньо значних зусиль. Матеріально забезпечити це завдання мали, перш за все, центр та села Дубенської волості, як і інші маєтки кн. Острозьких. Місто відіграло також резиденційну та представницьку роль. Певний час місто було головною резиденцією кн. В.-К. Острозького, що також вимагало підтримання замку, міста та їх обороноздатності на відповідному рівні.

Вивчення володінь кн. Острозьких останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. представлено в історіографії значною кількістю наукових праць різного характеру, але Дубно та волость залишаються для даного періоду вивченими недостатньо. Значною мірою це пояснюється поганим

станом збереженості джерел. Дана обставина є визначальною для більшості маєтностей кн. Острозьких для досліджуваного періоду, що для цілого ряду з них компенсується джерелами наступного періоду, але не для Дубна та волості.

Найбільш регулярними для всіх волинських маєтностей були поборові реєстри, які до нашого часу збереглися від 1570, 1577, 1583 та 1589 рр. [11; 15]. Вони належать до документів підсумкового характеру і створювалися призначеними сеймами збирачами державного податку — поборцями — для окремих адміністративних одиниць (повітів, воеводств) та іноді називалися сумарішами (сумарії). Таким чином, вони охоплювали всю територію держави, але збереглися зі значними втратами. Не потрапляли до самаріїв свідчення про маєтки, які були звільнені від сплати побору або з яких сплати з якихось причин здійснено не було. Такий випадок маємо і стосовно м. Дубно.

Збирання побору супроводжувалося створенням документів первинних, які стосувалися конкретних маєтків чи крупних земельних комплексів. Саме на їх основі поборці й укладали сумарії. Подібна практика була характерною й після податкової реформи 1629 р. З первинних збереглися лише реєстри м. Дубно 1576 р. та частини сіл волості за 1569 та 1576 рр. [8, с. 153—158; 10, арк. 528 зв. — 531, 619 зв. — 620]. Останній є продовженням реєстру міста та містить лише перелік спустошених татарами сіл.

Останній загальний для всієї Волині

податковий реєстр відноситься до 1629—1630 рр. [2]. У ньому здійснювався облік податкового населення за уніфікованим критерієм — дим. Відповідно до свідчень про категорії населення, розміри земельних наділів тут відсутні. Натомість вони є у згаданих вище реєстрах поборових.

Інші категорії описово-статистичних джерел з історії Дубенської волості дослідникам невідомі. Винятком є інвентар містечка Птича, створений 1640 р. та документи господарського обліку [13; 14]. Отже, переважна кількість джерел описово-статистичного характеру, в яких знайшли відображення різні аспекти соціальної структури населення, господарського розвитку та історичної демографії представлені майже повністю державною податковою документацією.

Найдавніші сукупні дані про стан Дубенської волості відносяться до 1570 р., з першого поборового реєстру Волинського воєводства. За кількістю селянських господарств вона була однією з найбільших на Волині і поступалася тільки Заславській, Ковельській, Корецькій, Олицькій та Чорторійській, а також, можливо, Острозькій волостям. Більшість вказаних, як і Дубенська, маєностей мали в своєму складі по одному міському поселенню, що свідчило і про рівень економічного розвитку, а оскільки кожне місто мало власну сільську округу (ключ у складі волості чи й волость), то як окремих господарський комплекс Дубенська волость, скоріше за все, входила за кількістю селянських господарств у першу четвірку чи п'ятірку.

Стану сільської складової волості не могла не відповідати й міська. У цьому відношенні Дубно можна віднести до достатньо розвинутих як на середину XVI ст. міських поселень. Серед показників будинків найбільших міст Волині поборові реєстри розрізняють ринкові, вуличні, убогі, передміські (чи — за острогом) та затилкові, а також соціальні категорії населення. Загалом про якість міста свідчила кількість мешканців, а отже — кількість будинків. У Дубно зафіксовано лише традиційні для міст ринкові та вуличні будинки, що свідчить про завершеність формування міста та поки-що (і, як виявилось, на достатньо тривалий час) згортання урбанізаційних процесів у межах волості,

причинами чого можна вважати, по-перше, досягнення оптимального на рівні загальних високих показників розміру та, по-друге, спробу перенесення головної резиденції володінь кн. В.-К. Острозького до Костянтинова (Старокостянтинова). Дубно на 1570 р. нараховувало 358 будинків і перебувало на рівні найбільших тогочасних волинських міст, до яких на основі поборового реєстру можна віднести Старокостянтинів, Ковель, Корець, Остріг, Луцьк та Кременець. Правда, за кількістю мешканців Дубно суттєво більшості з них поступалося. За кількістю ринкових будинків, показових для будь-якого тогочасного міста за репрезентативністю, престижністю та проявом власне міської — торгівельної — функції, місто знаходилося серед лідерів і мало 51 такий будинок [15, s. 11]. У місті проживала значна кількість ремісників (62) та небагато торговців-перекупнів (5). Але це аж ніяк не можна розглядати як прояв незначного торговельного значення міста, про що свідчить і розмір ринкової площі, оскільки збутом своїх виробів займалися й ремісники. У користуванні міщан було достатньо багато землі — 247 полів та 157 городів [15, s. 11].

Особливістю реєстру 1570 р., на відміну від наступних, було те, що свідчення в ньому часто подавались не за окремими селами, а сумарно. У такий спосіб подано свідчення і про маєності кн. В.-К. Острозького. Дана обставина применшує інформативність документа. Тут відобразились категорії сільського населення. Це були, по-перше, користувачі повного (чи, скоріше, половинного) земельного наділу — диму. Це свідчить про те, що волочну поміру у волості проведено не було. Реєстр зафіксував дві категорії городників. Дубенська сільська округа мала й певні особливості. Так серед її мешканців були три перекупні та три ремісники. На території волості знаходилися й рудні [15, s. 11—12].

Наступний сумарний поборовий реєстр відноситься до 1577 р. і свідчень по Дубенській волості не містить, оскільки вона, як і ряд інших володінь кн. В.-К. Острозького, була спустошена татарськими нападами 1577 р. При цьому, саме Дубно стало головним об'єктом цих нападів. Причиною цього можна вважати те, що нападники не знали про те, що головною резиденцією кн.

В.-К. Острозького став Остріг. Таким чином, 4 березня 1577 р. татари з'явилися під Дубно і намагалися захопити замок, де знаходилася Катерина Острозька. В.-К. Острозький спрямував до Дубна загін на чолі зі своїм сином, кн. Я. Острозьким, який і керував обороною міста. Татари здійснили два штурми — перший з ходу, а другий — наступного дня. Вони були відбиті оборонцями. Через три дні після прибуття під Дубно татари відступили від міста [4, с. 100]. Можливо, кн. Я. Острозький прибув до вже практично обложеного міста і при підході до нього мав сутички з татарськими загонами при прориві до міста. Облога міста була невдалою, чому сприяв і підхід висланих з Острога загонів, очолюваних кн. Я. Острозьким. Це свідчить про те, що його батькові вдалося-таки встигнути зібрати перед вторгненням татар на Волинь доволі значні сили для організації відпору. Інша справа, що їх, скоріше за все, було недостатньо і, що важливіше, не було налагоджено взаємодії з іншими волинськими магнатами.

Маємо й свідчення про битву з нападниками у 1577 р. під Редькою [9, арк. 409—410 зв.]. Можливо, йдеться про село Дубенської волості Рачин. Ці свідчення стосуються боїв загонів кн. Я. Острозького з татарами, які тримали в облозі Дубно. Згадки про цю подію знайшли відображення і в надписах на вмурованій у стіну костела францисканського кляштора у Межирічі плиті [3, с. 220]. У ньому говориться про перемогу кн. Я. Острозького 5 березня 1577 р. над 140-тисячним військом, яке очолював Мехмет-Гірей. Перебіг бою невідомий, але можна вважати, що в ньому брало участь не все татарське військо, оскільки, незважаючи на облогу Дубна і завдання здобути місто, тут знаходився тільки кіш, а загони було розпущено по Волині. Розмір татарського війська у поході 1577 р. у 140 тисяч традиційно виглядає як значне перебільшення. Можна вважати, що в даному випадку, оскільки похід очолював сам хан, воно було більшим, ніж під час попереднього нападу 1575 р., але не могло не бути значним і мінімально становити близько 50—60 тисяч ординців. Так, як у коші знаходилася, як правило, п'ята частина війська, а в даному випадку, в зв'язку з облогою, і трохи більша, то біля Дубна могло бути зосереджено біля

15—20 тисяч татар. У той же час, зимові умови не давали можливості утримувати на одному місці якийсь триваліший час і таку кількість вояків і вдвічі-втричі більшу кількість коней було проблематично. Якщо кн. Я. Острозький мав бій з основними силами, то не всі вони приймали участь у ньому, бо частина повинна була підтримувати облогу хоча б через небезпеку вилазки та удару в тил під час самого бою. Чи в результаті невдачі під Редькою, чи через усвідомлення безперспективності облоги разом із досягненням загального результату — спустошення володінь кн. Острозьких на початку березня татари змушені були відійти від Дубна. При відході вони попустошили володіння як кн. Острозьких, так і інших волинських землевласників.

Первинні поборові документи є інформативнішими за розглянуті вище сумарії, але їх збереженість гірша. Так, по Дубну зберігся тільки один такий документ [8, с. 153—158]. Стосується він податку, ухваленого весною 1576 р. при коронації Стефана Баторія, але, скоріше за все, відображає стан міста та сіл після татарського нападу 1577 р. Його свідчення відрізняються від даних сумація 1570 р. Загальна чисельність будинків у місті помітно зменшилася і становила 228. Кількість ринкових будинків також зменшилася до 42. Власники ринкових будинків не мали у своєму користуванні землі та, скоріше за все не займалися ремеслом, оскільки при їх переліку відсутні прізвиська з вказівкою на ремісничий фах. Можна говорити про те, що це були торговці. 48 міщан мали у своєму користуванні по чверті дворища, а 77 — користувалися тільки городами. Города мали також ремісники та перекупні, а один з ремісників — ріллю. Перших було 29 і представляли вони такі спеціальності: швець, кравець, дуботовк, коваль, римар, бондар, шаповал, слюсар, кушнір, сідельник, воскобійник, постригач, лучник, чоботар, котельник, ситник, різник та пекар. У переважній більшості випадків жодна зі спеціальностей була представлена одним ремісником. Винятки становили тільки шевці та ковалі (по 4), бондарі (3), кравці, дуботовки та різники (по 2). Перекупнів було дещо більше, ніж ремісників — 33. Цей первинний реєстр не містить характеристики сільських поселень волості, а зазначає тільки спустошені

татарами села. Їх нараховується в тексті 35.

Найдавнішим первинним реєстром є реєстр вибирання побору, ухваленого на Люблінському сеймі [10, арк. 528—531] (див. додаток). Вибирання цього побору тривало і в 1570 р. І саме його результати представлені в сумарії цього ж року. На жаль, він не стосується всієї волості, а лише тих сіл, які розташовувалися на території Кременецького повіту. Такий поділ порушував цілісність волості, що не заважало їй бути органічною з господарської точки зору. Згодом «податкові» кордони [7, с. 139—141] між повітами могли ставати й адміністративними в межах воєводств. До сіл Кременецького повіту укладач реєстру дубенський намісник Гнівош Ворон включив Білогородку, Бущу, Обгів, Переросль, Птичу, Судобичі, Студенку та Шепетин (див. додаток). Два зі вказаних сіл — Білогородка та Птича — перебували в посесорській власності (держанні) слуги кн. В.-К. Острозького Михайла Павловича.

Сумарний реєстр 1583 р. свідчень по місту не містить, а вказує тільки загальний розмір сплаченого податку. Він був майже в чотири рази більшим порівняно зі вказаним у первинному реєстрі і становив 156 злотих [15, с. 82]. Сумарій містить перелік сіл Дубенської волості. Їх в її складі нараховувалося 40. Частина з них не могла не перебувати у держанні слуг кн. В.-К. Острозького, але реєстр цього не відзначає (окрім одного церковного села, Іванчиці) [15, с. 82]. Досить часто (якщо не завжди з окремими винятками, як правило) слугам та церкві надавалися менші сільські поселення. Це підтверджує і згаданий маєток священника Воскресенської церви, який складався із трьох димів та двох городів (городників) [15, с. 82]. У посесії М.Павловича одне село було невеликим (Білогородка) — 1 дим та 9 городів. Натомість Птича була помітно більшою і на її території знаходився млин.

В акті поділу маєтностей між кн. Янушем та Олександром Острозькими у складі Дубенської волості вказано вже 47 сільських поселень. Акт дає можливість визначити структуру волості. Так, з усіх сіл три перебували у посесії, а чотири були церковними, з яких три належали Дубенському монастирю. Більша частина сіл були замковими, керувалися безпосередньо дубенським намісником.

Рівень впровадження фільваркового господарства був низький, оскільки воно існувало тільки при самому місті та у с. Погорільці [12, к.11].

Поборовий реєстр 1589 р., як і реєстр 1583 р., не містить свідчень про населення Дубна, а вказує тільки на розмір зібраного з міста побору. Він становив 78 злотих 1 гріш і стосувався лише половини міста, оскільки воно погоріло і потерпілі міщани податку не платили [11, к. 6 v.]. Ця інформація є дуже важливою, оскільки волинські міста достатньо часто горіли, але всі подібні випадки зафіксовано дослідниками. Відомо про пожежі в Володимирі (1560, 1563, 1564, 1568, 1573, 1632, 1641 рр.), Луцьку (1571, 1580, 1582, 1583 двічі, 1617, 1633 рр.), Дорогостаях (1573, 1585 р.р.), Базалії (1579 р.), Серкизові (1587 р.), Литовижі (1588 р.), Береську (1591 р.), Збаражі (1591 р.), Базарі (1591 р.), Степані (1591 р.), Новому Вишнівцю (1596 р.), Старокостянтиніві (1599 р.), Острозі (1604, 1634 та 1635 рр.), Камені (1607 р.), Ковелі (1624 р., двічі), Вишгородку (1626 р.), Олиці (1628, 1629, 1630 рр.), Степані (1629), Несухойжах (1630 р.), Рівному (1634 р.), Тайкурах (1634 р.), Соколі (1634 р.), Маначині (1635 р.), Дорогобужі (1635 р.), Кременці (1635 р.), Рильську (1635 р.), Клевани (1635 р.), Хлапотині (1645) [5]. На основі свідчень реєстру 1589 р. точно встановити час дубенської пожежі важко. Але зважаючи на те, що, як правило, звільнення від подібних катаклізмів дорівнювало чотирьом рокам, то можна говорити про те, що пожежа, у якій згоріла половина м. Дубно відбулася в проміжку від 1585 до 1593 р.

Реєстр нараховує свідчення про 40 маєтків волості [11, к. 6 v. — 9]. Згадано платежі з чотирьох священників. Але чи це священники дубенські, чи сільські говорити важко. При цьому в тексті фігурує село «попа воскресенського» та плати «з попів на волості». Останнє може свідчити про те, що йдеться про сільських священників. У семи селах волості були млини [11, к. 9].

Протягом першої чверті XVII ст. Дубенська волость зростає і в кількісному, і в якісному відношеннях. По-перше, за даними подимного реєстру 1629 р., до 49 зростає кількість сільських поселень. Деякі з них помітно виділялися за розмірами, як, наприклад, Птича. У ній нараховувалося помешкань лише вдвічі менше, ніж в Дубно [2, с. 33—34]. Правда, це поселення вже мало міський статус [6, с. 65], про що відсутні

свідчення у подимному реєстрі. По-друге, на території волості практично одночасно з'явилися два нові міські поселення — Птича та Шепетин [6, с. 65—66]. По-третє, значна частина поселень (біля 60 %) перебувала у держанні слуг.

Джерела описово-статистичного характеру кінця XVI — першої половини XVII ст. представлені стосовно Дубенської волості виключно державними податковими документами. Натомість її окремі складники знайшли відображення у приватному, доменіальному, обліку. Це — інвентарний опис містечка Птича 1640 р. та блок господарських документів замкових фільварків (реєстри умолоту збіжжя фільварків, прибутково-видаткові документи 1642—1644 рр.) [13; 14].

Містечко Птича за час від 1629 до 1640 р. дещо зросло. Якщо на час вибирання подимного податку там знаходилося 220 будинків, то на час укладання інвентаря — 268, не рахуючи чотирьох пустуючи та згорілих [2, с. 33; 13]. Інвентар, як і характерно для цієї групи джерел описово-статистичного характеру, містить перелік підданих з вказівкою на належність їм в місті ділянок-пляців та землі в користуванні з розмірами чиншів. Описання міста має традиційну структуру. Починається воно з двору, який виконував функції замку та двору-фільварку. В інвентарі він так і названий двором. Його було обнесено валом перед яким, очевидно, знаходився рів. В'їзд до двору захищала розташована над річкою новозбудована на 1640 р. башта. Оборонні завдання міг виконувати й розташований біля двору млин на два кола. З господарських будівель у дворі знаходилися сирник, шпихлір, стайня, воловня та гумно [13].

Свідчення інвентаря Птичої про населення подано за міськими ділянками — ринковою площею, вулицями та передмістям. На ринковій площі знаходилося 26 пляців (в тому числі й порожній). Серед мешканців значну частку склали представники єврейської громади — від дещо більше третини (тих, чия національність вказана) до двох третин (разом з тими, кого за іменами можна до них віднести).

Тут же знаходився один шляхетський будинок та помешкання священника і бурмистра. В місті на 1640 р. було вісім вулиць: Винницька (на ній знаходився католицький шпиталь), Котлярська, Кременецька, Яська Радчишина, Купецька, Слюсарська, Клопота, Мацька Кушніра, Злашишина. За міським валом проживало 75 родин міщан [13].

Не в усіх випадках можна встановити професійні заняття міщан, але серед них були шевці, пивовари, гончарі, кушніри, слюсарі, котлярі, малярі, ковалі, ткачі, склярі, різники, винники, линники, дьогтярі, теслі, бондарі, стельмахи, пекарі, чинбарі, шиндели, скрипки. Представники багатьох ремісничих спеціальностей були представлені лише однією особою. Близькими до ремісників можна вважати дьогтярів, крупників, мельників.

Господарсько-облікові документи охоплюють всього кілька років, але представляють собою важливі з інформативної точки зору джерела при вивченні економічного розвитку [1]. Це документація (реєстри) про облік збіжжя з фільварків волості та несплати чиншу дубенськими гайдуками.

Волинські джерела описово-статистичного характеру мають різну територіальну репрезентативність. Дубенська волость представлена різними їх групами, але кількість загалом незначна. Вони створювалися нерівномірно у хронологічному вимірі. Особливо рідко такі джерела стосувалися м. Дубно. Можливо, частина документації — і замкової, і державної — буде віднайдена в архівосховищах. Але безперечно частина їх була втрачена.

У додатку вміщено текст первинного поборового реєстру. Він був створений для вибирання податку, встановленого Люблінським сеймом 1569 р. Реєстр не супроводжується таблицями, які присутні в публікації. Аркуші реєстру підшиті в книгу змішано, а запроваджена згодом нумерація не відповідає послідовності тексту. Тому в публікації вона випущена. Слова під титлами та скорочення не розкриваються.

Джерела та література

1. Атаманенко В. Господарські документи волинських латифундій другої половини XVI — першої половини XVII як історичне джерело // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців: Історія. Чернівці, 2003. Ч.1. С. 286—293.
2. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. К., 1930.
3. Голубев С. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии// Труды Киевской духовной академии. — 1876. №4. С. 215—226.
4. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII—XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського// Український історико-географічний збірник. К., 1971. Вип. 1. С. 83—192.
5. Заяць А.Є. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст (за архівними джерелами) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Луцьк, 1993. С. 417.
6. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття – Львів, 2003.
7. Крикун М.Г. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI—XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі. К., 1990. С. 134—145.
8. Матеріали до історії Острозької академії (1576—1636) [упоряд. І. З. Мицько ; відп. ред. О. М. Дзюба]. Київ, 1990.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 25 «Луцький гродський суд». Оп. 1. Од. збер. 17.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. Од. збер. 1.
11. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. №31.
12. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków (далі — ANK). № 63.
13. ANK. №117.
14. ANK. №125.
15. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX.

Додаток

Реестръ побору его королевское млсти в року семдесатом з ыменеи велемого княжати его млсти кнза Костентина Острозкого, воеводы киевского, маршалка земли Волынского, старосты володимерского дубенских повету Креманецкого, установленного и уфаленого на соиме недавно минуломъ Любелскомъ ку обороне Речи Посполитое зъ земли немереное

Напервеи село Переросль, з дыму по десяти грш дали

Сушко дым	Федько
Ивашко	Голубь
Хонко	Ханько
Демко	Ласа
Процьк	Ивашко
Грицько	
Васко	А то подсосед гр д (= 4) дал
Аньдrei	Михно

Грицко Васко Михно Степан Давидъ Терешко	Село Судобичи Красное Иван дым Матфеи Грицко
---	---

Арк.

Васко Гринец Микита Бакумъ Вацина Федоръ Евтух Исаико Савка Ωпанас А то подсусед гр д (= 4) дал Демко А то ωгород гр в (= 2) дал Матеи	Ивашко Иванъ Иван Сидор Павел Каленик Гринец Ласко Кузма Антон Тимош Васко Иванец Иванъ Юско
---	--

Арк.

Село Студенка Сава дым Грицина Гаврило Петрашъ Ермола Юско	Демко Васко Васко Ωстап А то подсуседки по гр д (= 4) дали Куц Евхимъ А то ωгородники по гр в (= 2) дали Игнатъ Иван Иван
--	---

Арк.

А то реместники по два ж гр дали Васко Ωстап Село Шепетин Курило дым Мелех Яцко	А то подсуседок гр д (= 4) дал Грицко Селе Ωбгово Ганец дым Кудин Радина Хонко
---	--

<p>Андреи Ивашко Андреи Иляшъ</p> <p>А то ωгородник гр в (= 2) дал Филдик</p> <p>А то реместник гр в (= 2) дал Иляшъ</p> <p style="text-align: center;">Село Буца</p> <p>Стецко дым Сенко Матяш Ωлешко Стецко</p>	<p>Ильяшъ Иляшец Ивашко Лавриш Давыд Андреи Малышка Гаврило Юско Евхимъ Ωниско Хома Марко Жукъ Васко Ивашко Ивашко Устъян Юско Ωпанас</p>
---	---

Арк.

<p>Хома Гарасим Грицко Тигъ Талко Ωлешко Ванюк Галатъ Савка Микита Тимош Микула Гришко Панко Лаврин Фил Мордач Сидор Кузма Трушко Грицко Роман Хома Галатъ Васко Трушко</p>	<p>Савка Матфеи Микита Радко Кудин Еремка Малеи Еремка</p> <p>А то мелник ωт кола гр ві (=12) дал Ничипор</p> <p>А то подсоседок гр д (= 4) дал Грицко</p> <p>А то ωгородники по в грш в (= 2) дали Васюк Михал Дахно Мара</p> <p>А то реместник гр в (= 2) дал Михно</p> <p style="text-align: center;">Село Птичая пна Павловича</p>
---	--

Гурко	Ханеи дым
Тимош	Игнатеи
Томило	Панеи
Радко	Федина

Арк.

Ивашко	Село Белогородка
Дмитръ	пна Павловича [ж]
ГирА	Иванко дым
Федко	Мартин
Ивашко	А то шгородники по в (= 2) гр дали
Грицик	Сенюк
Мицко	Васко
Моисеи	Данилеи
А то мелник <i>от кола гр ві дал</i>	Дмитръ
Стас	Гаврилеи
А то подсуседки по д <i>грш дали</i>	Петрик
Кузма	Игнатец
Манко	Микита
А то шгородники по в <i>грш дали</i>	Сенюта
Кузма	
Ивашко	
Ивашко	
Захарка	
Троц	Гневош Ворон, намѣсник дубенск[и]
Гордееи	[влас рука]
Мартинеи	
Ермачина	
Кунеи	
Мартин	
Гапонеи	
Крацко	
Яцко	
Пашчиха	
Иван	
Махно	

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. Од. збер. 1. Арк. 528 зв. — 531.

Акаш Крішан

СПІВІСНУВАННЯ «НАЦІОНАЛЬНИХ» ГРОМАД В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ЗАКОНОДАВЧІ ПРИПИСИ ТА РЕАЛЬНИЙ СТАН СПРАВ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОГО КОВЕЛЯ І НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ЛОХВИЦІ)

Одним із наріжних каменів у дослідженні історії розвитку українського міста у добу Середньовіччя та ранньомодерний час є вивчення процесу функціонування у ньому самоврядних структур, які формували суспільство нового типу. І якщо спосіб функціонування Магдебурзької системи у містах Центральної Європи вже непогано вивчений, то таке важливе питання, як його адаптація в українських урбанізаційних осередках Речі Посполитої ще потребує додаткового дослідження. У цьому плані приклад волинського Ковеля та наддніпрянської Лохвиці, міські книги яких досить добре збереглися до наших днів, є унікальним. Особлива вартість цих джерел полягає у тому, що книги збереглися за другу половину XVII ст., тобто період, який для новітньої української історіографії є малодослідженим. Окремо слід відзначити, що обрання в якості об'єктів для дослідження саме цих вищезазначених урбаністичних осередків напряму пов'язане із особливістю правового статусу кожного з них у 1648—1700 рр. Адже, якщо Ковель протягом другої половини XVII ст. був центром королівського староства, то лівобережна Лохвиця, на відміну від волинського міста, входила до складу зовсім інакшої адміністративної системи, що і визначала її правовий статус як сотенного містечка Гетьманщини, де вся судова влада належала міському уряді і місцевій козацькій старшині.

Співіснування «національних громад» в українських містах: законодавчі приписи та реальний стан справ. Станом на другу половину XVII ст. у Ковелі проживали представники різних етносів і релігій. За нашими спостереженнями, у тогочасному місті існували щонайменше три «національні»

громади — руська (українці та білоруси «східного обряду»), польська (католики і, можливо, протестанти) та єврейська. Попри хибний стереотип деяких істориків [12, с. 302], представники цих спільнот без особливих проблем уживалися у місті, принаймні, у наших джерелах повоєнної доби не зафіксовано жодного випадку гострого конфлікту між ними на міжетнічному чи конфесійному ґрунті [10, с. 35, 60].

Найбільшою громадою у досліджуваній період були русини «грецької релігії» (уніати). На їхню чисельну перевагу в місті опосередковано вказує велика кількість церков. Однією із найдавніших з-поміж них був Благовіщенський собор, зведений ще на початку XVI ст. князем Василем Михайловичем Сангушком [18, с. 43; 17, с. 151—152]. У часи, коли місто належало кн. Андрієві Курбському, при храмі діяло православне братство [13, с. 48; 17, с. 151], яке піклувалося про матеріальне забезпечення культової споруди та священика. В останній чверті XVII ст. благовіщенським настоятелем був отець Кондратій Вуличківський [7, арк. 103 зв.—104 зв.; 3, арк. 1409 зв.]

Інша Воскресенська церква міста Ковеля згадується у джерелах з 1549 р. [17, с. 151—152]. У наступні десятиліття вона неодноразово руйнувалася, зокрема, була доценту знищена пожежею на початку 1690-х. Однак у 1696 р. її було відбудовано коштом тогочасного ковельського старости Стефана Лещинського, який пожертвував на храм 5.000 золотих [17, с. 155]. Після відбудови храм фігурує в джерелах вже як соборний [6, арк. 60; спр. 7, арк. 14 зв., 15 зв.; 8, арк. 102—102 зв., 104]. З другої половини XVI ст. і до кінця досліджуваного

періоду при ньому діяв шпиталь (притулок для убогих) [7, арк. 265зв.] Місцевими настоятелями упродовж 1680—1690-х років були вихідці з ковельських міщанських родів Іван (Ян) Супронович [3, арк. 1406 зв.] та Лука (Лукаш) Кужевич (1698) [9, арк. 110].

Окрім цих церков у місті функціонували ще дві — Введенська (Введення в храм Пресвятої Богородиці) та Чеснохрестенська, або Хрестовоздвиженська [3, арк. 1409 зв.]. Їхніми пресвітерами були, відповідно, о. Пилип Федорович та о. Андрій Жукович [5, арк. 178 зв.].

З усіх священників східного обряду, відповідно до старостинського наказу, стягувався щорічний податок, величина якого напяму залежала від кількості осіб у родині панотця [3, арк. 1409зв.] З цього можна зробити висновок про те, що уніатське духовенство Ковеля протягом другої половини XVII ст. підпорядковувалося замковому уряду.

Католицька громада міста групувалася навколо католицький костелу св. Анни, який було споруджено ще у першій половині XVI ст. Його настоятель у 1551 р. отримав від королеви Бони привілей на щорічну пенсію в розмірі 10 кіп литовських грошів. Окрім неї, ковельському ксьондзу виплачувалася певна частка чиншу, зібраного з жителів цілої волості (1 гріш від міщанської родини та півгроша з селянського господарства). Відомо також, що піддані деяких сіл Ковельщини були приписані до костелу. Так, зокрема, у Рокитниці нараховувалося 10 «костельних» господарств. Католицький священник володів двома полями за містом і мав право вільного помолу в одному з міських млинів [19, с. 83]. У часи воєнного лихоліття 1648-1657 рр. і цю культову споруду не оминула гірка доля: її було зруйновано, а ксьондза Якуба Косинського — вбито [15, с. 71; 20, с. 373]. Надалі подібних спалахів насильства однієї «національної» громади над іншою не зафіксовані. Однак, попри ці та інші труднощі, протягом останньої чверті XVII ст. релігійне життя ковельських католиків було налагоджено достатньо добре: з дозволу короля Яна III Собеського костел було відбудовано (1676 р.), і він продовжував функціонувати надалі. У судових актах 1690-х років згадуються імена католицьких священників — Кароля Влаелінського та Міхала-Казимира Чижевського. Нам також

вдалося натрапити в джерелах на ім'я органіста міського костелу Якуба Гловацького [7, арк. 184; 9, арк. 125].

Ковельська єврейська громада (кагал) з кінця XVI ст. активно розросталася. Це призвело до того, що представники спільноти порушили усталений у більшості міст Речі Посполитої припис компактно селитися окремо від християн. Подібне розпорядження видала свого часу володарка Ковеля королева Бона Сфорца, наказавши євреям тримати нерухомість лише на «Жидівській» вулиці [14, с. 149]. Проте до кінця XVII ст. члени кагалу проживали практично в усіх частинах міста [14, с. 124; 7, арк. 265—275]. Єврейській громаді належав цілий шерек об'єктів, які знаходилися у віданні старших членів кагалу і задовольняли освітні та релігійні потреби вірних. У 1677—1681 роках тут згадуються синагога («божниця»), школа та кладовище («окописько») [5, арк. 53—53 зв.; 2, арк. 507].

Доволі часто саме на торгах між міщанами з різних «національних» громад і спалахували сварки з найрізноманітніших причин. Так, у 1687 р. ковельчанин Гришко Іванович жалівся на свого сусіда Самюеля Слабошевського, що той купив у нього коня за 50 злотих, з яких заплатив продавцеві лише 20, а решту притримав у себе [6, арк. 35]. Але, як виявилось, Гришку Івановичу ще пощастило! Інший міщанин Семен Моцоня, домовившись з Павлом Долинським про купівлю в нього кляч за 28 злотих і 15 грошів, забрав їх собі, не заплативши ані гроша [8, арк. 60—60 зв.] Досить пікантною виявилася історія міщанина Яцька Кононовича, який уклав угоду з Стефаном Козловським про купівлю будинку за 582 злотих, але спромігся відразу сплатити за нього лише 280. Останній поскаржився до міського суду, і Я. Кононовичу довелося разом із синами Андрієм та Федором продавати позивачеві власний будинок біля Заріцької брами за 592 злотих [8, арк. 168-169]. Часто під час торгів ковельчани-християни брали позики в місцевих євреїв, що перебували під присудом замкового уряду (підстарости). Часто позичальники не могли віддати заборговану суму в строк, а це тягло за собою подальше судове засідання у ковельському замку. Так сталося у січні 1695 року, коли за свої борги єврею Айзіку Греловичу повинні були розрахуватися міщани Данило Савкович (234 зл.), Гриць Куц (125 зл.) та Трохим (29 зл.) [8, арк. 48].

Дуже неприємною для кожного ковельського міщанина могла бути публічна образа, особливо, якщо вона виголошувалася під час торгів на ринковій площі міста, де у ці дні завжди було велелюдно. Образа честі послужила підставою для виникнення судового процесу між Андрієм Макаровичем, який хотів купити на торзі вепра, та продавцем Михайлом Тимошевичем, який за невідомих нам причин обляяв свого покупця [9, арк. 47 зв.]

Досить повсякденним явищем на торзі чи ярмарку, що проводилися у Ковелі, були випадки грабунку товарів у торгівців. Так, щойно згадуваний Андрій Макарович звинувачувався міщанином Іваном Самойловичем у крадіжці у нього шматка солонини під час проведення ярмарку на свято Вознесіння Господнього [9, арк. 18 зв.]

На торгах нерідкими були випадки запеклих суперечок, обопільних образ і звинувачень між християнами та євреями. Зокрема, ковельський орендар Іцько Ілляшевич скаржився на невідомого торгівця зі Слуцька та його челядь, які у ярмаркові дні ображали його, називаючи «розбійником» [9, арк. 85 зв.] Іншому орендарю Абраму Мошковичу за нез'ясованих причин погрожував міщанин Андрій Макарович [7, арк. 9]. У більшості випадків конфліктна ситуація виникала як наслідок небажання християнами сплачувати позичені у євреїв гроші [1, арк. 1309—1309 зв.; 2, арк. 506; 8, арк. 50 зв.], судова тяганина про повернення яких могла тривати роками. Яскравим прикладом може служити справа про нестання до суду ковельських євреїв братів Літмана і Шимона Шимановичів, яких позивали шляхтичі Стефан з Шашова і Войцех Піскорський щодо повернення 300 злотих польських, які за декретом Ковельського замкового суду ті мали повернути ще у 1676 р., але у зв'язку з хворобою Літмана справа перенеслася на наступні рочки. А у 1677 р. возні Володимирського повіту шляхтичі Роман Куцевич та Андрій Вробленський двічі — у червні та серпні — приїжджали до Ковеля з позовом щодо минулорічної справи до згадуваних братів-євреїв, проте до суду вони усе одно не бажали стати, а відтак справу було відтягнуто ще на більший строк [1, арк. 1208—1208 зв.; 2, арк. 447—447 зв., 744 зв.—745].

У випадку несплати боргу доволі

поширеним явищем був спеціальний прилюдний вирок міського уряду, за яким міщанин, що заборгував лихвареві, мав виплачувати суму або готівкою або речами не одразу, а частинами. Подібний вирок отримав у грудні 1694 р. ковельчанин Ян Семенович, що мав сплатити свій борг у 67 злотих єврею Герцю Александровичу на три терміни: 27 злотих — у день ярмарку в м. Володимирі, 20 злотих — на ярмарок у м. Сокалі, решту 20 злотих — на Вознесіння Господнє (ковельський ярмарок) [8, арк. 46].

Постійно здійснюючи судочинство у місті та розглядаючи кримінальні справи, ковельські лентвійти другої половини XVII ст. і самі неодноразово опинялися у ролі позивачів/відповідачів. Так, досить гучною була справа за позовом колишнього ковельського лентвійта Гжегожа Добростанського про «гвалтовний наїзд» ковельського мечника Остапа на його двір (1679 р.). Самого пана Гжегожа нападник вдома не застав, а тому довго тут не пробув, проте встиг за короткий час прилюдно образити жінку Добростанського і налякати його ж челядника. За чотири дні Остапа було позвано до магістрату, який своїм вирокком відрдив мечника до міської в'язниці [4, арк. 102 зв. — 103].

Якбачимо, цю справу Г. Добростанському пощастило виграти, але вже наступного року його було притягнуто до суду за позовом жінки цехмістра золотників і ковалів Федора Григоровича, якого привселюдно побив колишній лентвійт. Останній не виявив «бажання» з'явитися у приміщення магістрату (в «іздебку» лентвійта) і тому, незважаючи на поручительство Омеляна Панфіловича та Карпа Семеновича, йому було присуджено штраф у 100 гривень [5, арк. 74—80 зв.]

Прикра історія трапилася і з одним із наступників Г. Добростанського на лентвійтському уряді Стефаном Бобовським у 1695 р. Новобораний член ради і квартальний бурмістр Павло Клукович звинуватив його у крадіжці грошей, які в якості податку з ковельського кагалу, перебуваючи на колишньому уряді, забрав новий лентвійт у кагального слуги Йови і не віддав до магістрату. Справа затягнулася, і, ймовірно, її наслідки могли виявитися дуже неприємними для колишнього очільника лави, а тому він змушений

був скласти присягу, яка довела його непричетність до фінансових махінацій [8, арк. 49]. Загалом, С. Бобовського аж ніяк не можна зарахувати до категорії «неконфліктних» міщан Ковеля. Документи формують абсолютно протилежне уявлення: колишній лентвійт доволі часто фігурує у судових справах в якості позивача/відповідача [8, арк. 175; 9, арк. 2, 5 зв., 18], причому інколи С. Бобовського позивали представники старостинського уряду, наприклад, економ Ян Архипович. Водночас колишні «колеги» з магістрату теж іноді виявляли свою «недоброзичливість» по відношенню до С. Бобовського. Найгучніший конфлікт стався 17 лютого 1695 р. на засіданні магістрату, коли лавник Прохор Григорович «поривався» на колишнього лентвійта, присутнього у ратуші, з оголеною шаблею, і лише допомога челядника вберегла С. Бобовського від серйозних поранень. Того ж дня інший міський урядник, райця Яцентій Слабошевський, завдав останньому ударів кием і привселюдно зневажав його на вулиці [8, арк. 54].

Подібні приклади напряму вказують на те, що у Ковелі в досліджуваний період не відбулося значних соціальних конфліктів між представниками різних «національних» громад. Усі три спільноти («русини», «католики», євреї) без особливо гострих протиріч змогли «пережити» буремні роки воєнного лихоліття, спричинених подіями Хмельниччини. Саме на побутовому рівні, а не релігійному, виникли практично усі локальні конфлікти ковельчан, причому в подібні «сутички» могли бути втягнуті абсолютно усі без винятку соціальні стани, які проживали у місті на той час.

Протягом другої половини XVII ст. у місті проживали представники двох релігій: християни та євреї. Самоврядними правами користувалися кожна з цих громад, однак право входити до складу магістрату мали лише християни, поділені за конфесійної приналежністю на католиків та уніатів. Усі три громади проживали на місцях, наближених до своїх храмів. Відповідно до існуючих традицій, іудеї мали мешкати в окремих кварталах, однак з аналізу актових книг випливає, що члени місцевого кагалу тримали нерухомість в усіх без винятку районах Ковеля. Ця релігійна спільнота перебувала під юрисдикцією старостинської адміністрації, тоді як

християни мали свій магістрат. Вищою апеляційною інстанцією для вірних обох релігій був старостинський суд.

Цілком інакшою була ситуація у козацькій Лохвиці, в якій протягом другої половини XVII ст. проживала лише одна «національна» громада — «русини». Зважаючи на це, абсолютно логічно стверджувати, що усі віднайдені нами міські урядники належали до однієї конфесії, як і решта міщан. Тому про будь-які релігійні конфлікти всередині лохвицької громади на той час мова не могла йти. Відсутність у містечку військового контингенту московських «ратних людей» також «позбавляла» лохвичан можливості з'ясовувати стосунки з прийшлою соціальною групою, яка до того ж (як це було у Києві та деяких інших полкових містах Гетьманщини) підпорядковувалася власній адміністрації, котра діяла відповідно до свого законодавства, часто не вдаючись у юридичні тонкощі у стосунках з місцевим населенням, яке користувалося правом на самоврядування [16, с. 4—9].

Ось чому усі локальні конфлікти у цьому лівобережному містечку виникали суто з матеріальних прагнень окремих його мешканців. Так, наприклад, у грудні 1653 р. міський уряд розглядав справу двох міщан, які не поділили зароблені гроші і звернулися по допомогу до суду [11, с. 20]. Або наведемо випадок, коли лубенський шляхтич Андрій Андрузький скаржився на міських музик, які під час ярмарку у корчмі поцупили у нього 20 золотих [11, с. 63]. Хоча тут необхідно зазначити, що не завжди у лохвицькій ратуші перебували такі відносно «мирні» особи, як роздратовані земляки. У квітні 1656 р. міський суд зібрався, щоб розглянути справу «неосідлого» Костя Лазуренка, який з не відомих нам мотивів вбив і пограбував ремісника Герасима Дахненка, який надавав йому житло [11, с. 57]. Останній випадок красномовно вказує на часом аж занадто прагматичних осіб, які понад усе бажали вигоди, не зупиняючись навіть перед вчиненням тяжкого злочину.

Досить часто лохвицькі урядники розслідували аналогічні справи, в яких фігурували не лише їхні земляки, але й жителі навколишніх сіл та містечок. Так сталося, до прикладу, у жовтні 1652 р., коли відбувся судовий процес за позовом родини лучанського «обивателя»

небіжчика Семена Івахненка, який був вбитий Пархомом і Миськом Кропивненками. В якості позивачів виступили рідні брати Яцько і Сава Івахненки, а також вдова Семена [11, с. 18].

Відповідно до тогочасних правових норм (Литовського Статуту та інших юридичних кодексів) лохвицький міський уряд нерідко вдавався до вельми радикальних дій щодо покарання злочинців — грабіжників і вбивць. Так, у 1659 р. місцевого злодія Костя Хорсенкова було засуджено до биття батогами та відрізання вуха «за свою (тобто його) заслугу» [11, с. 99]. Особливо жорстока кара чекала на тих міщан, які вчиняли протиправні дії проти немісцевих осіб. Головою наклав лохвиччанин Хвесько Гаращенко за вбивство і грабунок прийшлого чернігівського купця Василя Соколовського. Майно ж злочинця згідно із декретом міського уряду перейшло у власність вдови покійного торговця [11, с. 145]. Часом на горло могли скарати і за аморальну поведінку. Так, ледве не був страчений Роман Хведоренко, який виявився «чужоложником», тобто одночасно співжив з двома жінками. Від смертного вироку його врятувала одна з «дружин», а інша міським урядом була оголошена «вільною, яка може за кого хоче піти (вийти заміж)» [11, с. 149].

Отже, підсумовуючи аналіз актових записів лохвицьких ратушних книг за другу половину XVII ст., можемо стверджувати, що з огляду на панівне становище у містечку «русинської» громади, то і відповідно конфлікти відбувалися лише всередині цієї спільноти. Переважна протиправних вчинків сталася внаслідок непорозуміння між самими міщанами або ж у їхніх відносинах з прийшлими особами. Часом міський суд розглядав справи, в яких фігурували жителі навколишніх сіл і містечок, а відтак мав правомочність виносити вирoki (навіть смертні) не лише своїм землякам, а й міщанам інших урбаністичних осередків цього регіону.

Опрацьовані джерела та історіографія дали змогу вивчити процес функціонування правових засад системи самоврядування в українських містах Речі Посполитої і Гетьманщини у другій половині XVII ст.

Характерною рисою більшості українських міст, розташованих на Волині була їх залежність від місцевих землевласників,

які продовжували втручатися у життя громад навіть після надання їм Магдебурзького привілею. На українському Лівобережжі у цьому сенсі над міським урядом «тяжела» козацька старшина місцевої сотні (полку). Також на розвиток системи органів міського самоврядування значно впливала сама громада, яка не завжди потребувала чіткого дотримання принципів та норм «німецького» права. Відтак правила корегувалися самими міщанами або ж представниками старостинських урядів. Магдебурзька система міського самоврядування в українських містах Речі Посполитої та Гетьманщини (зокрема, у Ковелі та Лохвиці), мала особливі прикмети, чому посприяли їхні статуси як адміністративних центрів королівського старства та козацької сотні відповідно.

До складу органів міського самоврядування у королівському Ковелі у зазначений період входили представники обох християнських громад — «католицької» і «руської», причому у різні роки кількісне співвідношення перших та останніх не надто відрізнялися. Відомо, що «русини» посідали більшість урядів у раді і лаві, однак писарями були представники лише «католицької» частини міського населення. До самоврядних структур у цьому волинському місті здебільшого входили заможні міщани (що було радше закономірністю, аніж винятком), часто це були купці та цехмістри місцевих ремісничих об'єднань. У цей же час у козацькій Лохвиці «русини» посідали усі без винятку міські уряди з огляду на відсутність інших етнічних груп у складі місцевої громади. Дуже вірогідно, що і новобрані лохвицькі урядники, як і їхні правобережні «колеги» були представниками заможних станів населення містечка;

Наявність у містах Речі Посполитої та Гетьманщини давніх традицій самоврядування сприяла поступовому соціальному вивіщенню представників заможних верств населення, які і формували елітний (керівний) прошарок міської громади. У той же час, її пряма залежність від замкового (козацького сотенного) уряду у питаннях управління і оподаткування залишається однією з тожданих рис усіх трьох. Відомо, що сам склад міського уряду обирався за безпосередньої і дуже активної участі замкових намісників

(представників козацької адміністрації), які, з одного боку, виступали гарантами соціально-економічних прав і свобод міщан, а з іншого, постійно втручалися у процес функціонування міських органів самоврядування, що відіграло часом негативну роль у розвитку цих інституцій.

Опрацювання ковельських і лохвицьких актових книг та інших доступних джерел дозволило зробити висновок, що протягом

другої половини XVII ст. в обох досліджуваних містах практично не зафіксовано гострих локальних конфліктів між представниками різних «національних» громад, які б мали релігійне («національне») підґрунтя. Натомість доволі часто між міщанами різних конфесій виникали сутички на суто побутовому ґрунті, які, зазвичай, полагоджувалися міським урядом, часом за активної підтримки замкової (або сотенної) адміністрації.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 28, оп. 1, спр. 119 [Книга Володимирського гродського суду за 1677 р.]. 1356 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 120 [Книга Володимирського гродського суду за 1678 р.]. 1794 арк.
3. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 123 [Книга Володимирського гродського суду за 1681 р.]. 1563 арк.
4. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6 а [Ковельська міська книга за 1676—1680 рр.]. 196 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680—1686 рр.]. 279 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686—1690 рр.]. 283 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690—1694 рр.]. 283 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694—1697 рр.]. 227 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 11 [Ковельська міська книга 1697—1700 рр.]. 273 арк.
10. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI - першої половини XVII ст. / Упоряд. М. В. Довбищенко // Пам'ятки. Археографічний щорічник. К., 2001. Вип. 1. 462 с.
11. Лохвицька рагушна книга другої половини XVII ст. : збірник актових документів / підготували О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. К., 1986. 218 с.
12. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. 1. 315 с.
13. Бондарчук А. Православне братство в історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Ковель 23—24 жовтня 2003 року). Збірник наукових праць. Луцьк, 2003. Ч. 1. С. 48—49.
14. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. Львів, 2003. 205 с.
15. Матвійчук М. Католицькі святині Ковеля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5-6 грудня 2008 року. Луцьк, 2008. С. 71—75.
16. Павлова Н.А. Київська магдебурія: між московською та козацькою адміністраціями (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // НаУКМА. Т. 78. Історичні науки. К., 2008. С. 4-9.
17. Пащук О. Життя ковельчан за законами Магдебурзького права // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права.

- Ковель, 5—6 грудня 2008 року. Луцьк, 2008. С. 151-157.
18. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годов XVI в. К., 1989. 230 с.
19. Семенюк А.В. Ковель: минуле і сучасне. Луцьк, 2000. 328 с.
20. Ярошинський О.Б. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. К., 2005. 458 с.

Вадим Стецюк

ДУБЕНЩИНА В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОВИННОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним з малодосліджених питань історії Дубенщини пізньої імперської доби залишається виконання місцевим населенням військової повинності, а також етнорелігійний склад військовослужбовців, що проходили службу в Дубно.

Проблема залучення українців Правобережжя на імперську військову службу переважно досліджувалась у контексті рекрутських наборів ХVІІІ — першої половини ХІХ ст., водночас дослідження, присвячені здійсненню військових призовів на засадах загальної військової повинності, практично відсутні.

Також потрібно відзначити, що в літературі щодо проходження українцями служби в частинах імперського війська сформувалось кілька стереотипів. Зокрема, ще з радянських часів поширеним явищем стало пов'язування вояків-українців із полками, назви яких були пов'язані із українською топонімією. Показово, що у статті про російсько-французьку війну 1812 р. міститься наступна теза: «До складу регулярних ЗС Російської імперії входили Київ., Малорос. гренадерські, Катеринос., Глухівський кірасирські, Одес., Черніг., Полтав. піх., Охтирський, Ізюмський, Маріупольський, Сум. гусарські, Харків., Новоросійський, Ніжин. драгунські та ін. полки, де служило чимало українців» [9, с.537]. Подібне формулювання, на нашу думку, є відверто некоректним, оскільки «чимало українців» служили й в інших військових частинах. При цьому принципової відмінності у комплектуванні між Київським і Сибірським гренадерськими полками, попри їх назви, не існувало.

Іншим прикладом може слугувати стаття О. Іванюка, присвячена функціонуванню військових музеїв у Наддніпрянській Україні, де автор, серед іншого, характеризує полкові музеї Харківського, Сумського та інших

полків [2, с. 40—41]. Таким чином, априорі передбачається, що у цих полках служили вихідці із українських земель, а самі частини дислокувалися на українських землях, хоча на початку ХХ ст. Харківський драгунський/уланський полк дислокувався у Білостоці Гродненської губернії, а Сумський драгунський/гусарський — у Москві. Взагалі, зв'язок між назвою полку та регіоном його комплектування мав місце нетривалий період у 1760—1780 рр., коли відбувалось переформування колишніх компанійських та слобідських козацьких полків у регулярні частини російської армії, однак вже до кінця ХVІІІ ст. цей зв'язок було втрачено.

Мають місце й інші хибні оцінки. Так, дослідниця О. Сидоренко, справедливо зауваживши, що відображення у назві полку певних українських топонімів жодним чином не означає комплектування цього полку вихідцями із українських губерній, далі пропонує пояснення, згідно із яким військові частини поповнювали уродженцями найближчих до них регіонів [8, с.98—99].

Насправді система поповнення російської армії розвивалась під впливом цілого ряду чинників, головним серед яких був національний склад населення загалом і окремих земель імперії зокрема. Ще у першій половині ХVІІІ ст. імперське військо комплектувалось майже виключно етнічними росіянами, контингенти з числа інших народів імперії зазвичай проходили службу окремо, зберігаючи свій автономний устрій. Це, зокрема, стосується українців Гетьманщини та Слобожанщини, башкирських формувань тощо. Поступово рекрутська, а згодом загальна військова повинність поширювалась на все нові роди імперії (хоча навіть на початку ХХ ст. від призову звільнялись «іногородці» усіх губерній та областей Сибіру, Астраханської губернії, Акмолінської, Семипалатінської,

Семирічинської, Уральської, Тургайської областей, Закаспійського краю, а також самими Мезенського і Печорського повітів Архангельської губернії). Відповідно, перед військово-політичним керівництвом імперії постало питання рівномірного поєднання у військових частинах представників різних етнічних груп. Результатом стала система, при якій кожна військова частина (полк, артилерійська бригада, інженерний батальйон) комплектувалася з кількох губерній. При цьому контролювався баланс в особовому складі частини «росіян», до яких відносили також українців та білорусів, та «інородців» – поляків, грузинів, литовців, євреїв тощо. Подібна система вимагала перевезення призовників на значні відстані, створювала психологічний дискомфорт для призовників (для порівняння, у Німеччині територія була поділена на полкові призовні ділянки, а більшість призовників служила неподалік від місця проживання); однак усі ці чинники з точки зору імперського військово-політичного керівництва були менш важливими у порівнянні з розсіюванням між різними частинами військовослужбовців тих чи інших національностей.

Що стосується призовників із Дубенського повіту, то нами проаналізовано структуру призову 1904 р., коли з повіту було призвано 850 осіб і розподілено між 13 військовими частинами [10, арк. 34 зв].

Із цих молодих людей 33 призовники мали бути направлені до гвардії [10, арк.34зв]. Створена Петром I як особиста охорона в складі двох полків до початку ХХ ст. російська гвардія розрослась у чисельну військову формацію в складі трьох піхотних дивізій (в кожній — чотири полки і артилерійська бригада), двох кавалерійських дивізій, стрілецької та кавалерійської бригад тощо. Гвардія вважалася елітною частиною імперських збройних сил, однак значну частину її службових завдань становили різноманітні придворні церемонії. Це безпосередньо впливало на критерії відбору призовників до гвардійських частин — перевага надавалась фізично розвиненим, красивим юнакам; при цьому існувала практика відбору в окремі полки призовників певного типу (високих блондинів до Преображенського полку, чорнявих до Ізмайловського полку тощо). Водночас

служба в гвардії давала низку можливостей для подальшої кар'єри, а також передбачала кращі умови проходження служби. Слід також враховувати, що гвардійські частини дислокувалися як у Петербурзі й околицях, так і у Варшаві (3-я гвардійська піхотна дивізія та Гвардійська кавалерійська бригада). Проте в будь-якому випадку умови служби гвардійців були суттєво кращими, ніж у решти військовослужбовців. Малодослідженим залишається питання впливу служби в гвардійських частинах, в умовах досить частих контактів із представниками імператорської родини та регулярної участі у різноманітних пропагандистських акціях, на світогляд військовослужбовців. Тим не менш, можна припустити, що в цьому відношенні служба у гвардійських частинах мала свою специфіку.

37 осіб з числа призовників Дубенщини мали бути направлені на Балтійський флот [10, арк. 34 зв]. Можна припустити, що в даному випадку ми маємо місце зі специфікою, обумовленою війною із Японією. Адже саме на призов 1904-го року припало формування 2-ї Тихоокеанської ескадри, яке відбувалось саме на Балтиці. Показово, що саме на Балтійський флот були направлені призовники з усіх повітів Правобережної України, попри географічну близькість до Чорного моря. Однак загалом ситуація, коли на флот направляли 3-5 відсотків усіх призовників, була достатньо типовою.

Досить чисельну групу призовників, 35 юнаків, передбачалось направити у Заамурський округ прикордонної варті [10, арк. 34зв]. Округ було створено у 1901 р. для охорони Китайсько-Східної залізниці; він нараховував близько 30 тисяч військовослужбовців, що займались охороною залізниці від нападів хунхузів. Служба за 10 тисяч кілометрів від рідного краю, де-юре за межами російського державного кордону в умовах постійних нападів була надзвичайно важкою. Показово, що спершу охорону лінії залізниці несла спеціальна вільнонаймана варта, однак згодом професіоналів із досвідом служби замінили молодими вояками строкової служби, в тому числі, з Дубенщини. Більше того, в реаліях 1904 р. це була фактично відправка на війну, адже корпус брав активну участь у бойових діях із Японією, при цьому ніс значні

людські втрати.

Цікаво, що попри існування у російській армії досить численної кінноти, з повітів Волині до них направлялась надзвичайно обмежена кількість новобранців — 34 особи мали поповнити 5-й лейб-драгунський Каргопольський полк, дислокований у містечку Кальварія Сувалкської губернії (зараз — у Маріямпольському повіті Литви) [10, арк. 34зв].

75 осіб направлялось на службу в артилерію. При цьому 10 із них призначались для комплектування 3-ї кінно-артилерійської батареї у місті Сувалки, а решта — 43-ї артилерійської бригади у Вільно (сучасний Вільнюс) [10, арк. 34зв].

18 юнаків направлялись до 4-го саперного батальйону, дислокованого у Гродно [10, арк. 34зв].

Абсолютна більшість призовників спрямовувались на службу до піхотних частин, переважно, також далеко від батьківщини. Зокрема, 90 осіб направлялись до 17-го Східносибірського стрілецького полку, дислокованого в околицях Чіти. 220 призовників мали поповнити 171-й піхотний Кобринський полк у місті Гродно, ще 169 — 172-й піхотний Лідський полк у повітовому місті Ліда Віленської губернії. 139 осіб мали поповнити дислоковані у Ковелі 193-й та 194-й піхотні резервні полки 49-ї резервної бригади [10, арк. 34 зв].

6 призовників призначалися для служби в писарських класах Київської місцевої бригади із подальшим заміщенням писарських посад у різних військових частинах [10, арк. 34зв].

Найменший призовний контингент — 2 особи — мав бути направлений для проходження служби на Ковенському фортечному телеграфі [10, арк. 34зв].

Затверджена військовим відомством структура призову та подальшого розподілу призовників містила вагому дискримінаційну складову за національною ознакою. Стосувалась вона єврейської національності, що становила близько 15% населення Волині і була суттєво представлена у призовних контингентах. Так, призовників-євреїв дозволялось направляти для проходження служби лише у піхотні та артилерійські частини, при цьому встановлювався ліміт чисельності молодих солдат даної національності. Логіка обрахування даного ліміту наразі не зовсім

зрозуміла, можна лише припустити, що він певним чином пов'язувався із чисельністю уже наявних солдат-євреїв у військовій частині, місцем дислокації певного полку тощо. Скажімо, із 220 призовників, що мали бути направлені у 171-й піхотний полк, 54 могли бути з числа юнаків-євреїв; водночас із 169 осіб, призначених поповнити 172-й піхотний полк, євреїв дозволялось направити лише 3 особи. Що стосується інших частин, то в резервні полки у Ковель могло бути направлено 43 євреї, у 17-й Східносибірський стрілецький полк — 14, 43-ю артбригаду — 12, у 3-ю кінно-артилерійську батарею — 1. Варто зауважити, що подібні обмеження мали місце лише щодо євреїв, однак при цьому не поширювались на призовників із числа німецьких колоністів, переселенців з Австро-Угорщини, попри те, що стосунки із цими країнами у досліджуваний період були непростими і неодноразово балансували на межі збройного конфлікту [10, арк. 34зв].

Загалом, характеризуючи наведені відомості, можна відзначити кілька чітко помітних тенденцій. Перш за все, це вже відзначена дискримінація призовників євреїв. По-друге, проходження більшістю вояків із Дубенщини служби за межами рідного краю. Так, лише 139 осіб, тобто близько 16,4% проходили службу в межах рідної Волинської губернії (однак, що цікаво у Ковелі, котрий на той час належав до іншої військово-адміністративної одиниці — Варшавського військового округу). 14,7% призовників направлялись на службу у східні регіони Російської імперії і навіть за її фактичні кордони — у Забайкалля та Маньчжурію. Якщо врахувати, що значна частина призовників, направлених на Балтійський флот, надалі могла опинитись в складі 2-ї Тихоокеанської ескадри і також відправитись на Далекосхідний театр бойових дій, цей відсоток може бути ще вищим.

По-третє, 60,9% усіх призваних до війська були відправлені до частин Віленського військового округу, дислокованих у Гродненській, Віленській, Сувалкській та Ковенській губерніях. З одного боку, таку ситуація видається закономірною, зважаючи, що у трьох прикордонних округах — Варшавському, Віленському та Київському дислокувались близько 2/3 усієї російської армії. Однак з

логістичного боку більш доцільним було поповнення частин Віленського округу місцевим населенням та одночасне спрямування призовників із Волині у численні військові частини Волинської та Подільської губерній. Тим не менш, очевидно, небажання концентрувати у полках, бригадах та батальйонах представників певних етносів переважало і зберігався саме охарактеризований вище спосіб комплектування.

Для більш комплексного розуміння характеру циркуляції вояків строкової служби у російській армії доречно також охарактеризувати склад призовних контингентів військових частин, дислокованих у Дубно.

Щонайменше з 1875 р. у Дубно розміщувався 41-й піхотний Селенгінський полк. Також у місті дислокувався 11-й уланський (у 1882-1907 рр. — 32-й драгунський) Чугуївський полк [1, с. 416, 442].

Для поповнення 41-го піхотного полку в ході призову 1904 р. мали прибути 950 новобранців, з них 260 із Малоархангельського повіту Орловської губернії, 200 — із Хотинського повіту Бессарабської губернії, 190 — із Золотоніського повіту Полтавщини, 106 — із Бугурусланського повіту Самарської губернії, 89 — із Телавського повіту Тифліської губернії, 80 — із Вінницького повіту Подільської губернії та 25 — з Катеринодарського відділу Кубанської області [10, арк.140].

Тобто лише дві із призовних партій надходили із українських губерній, ще одна — із Хотинського повіту, до складу якого входили як українські етнічні землі, так і території сучасних північних районів Республіки Молдова, заселені етнічними молдаванами. Крім того, в числі призовників із Хотинщини дозволялась наявність до 70 призовників-євреїв.

9,3% призовників становили уродженці Телавського повіту, в якому згідно із переписом 1897 р. 85% населення становили етнічні грузини; відповідно, можна констатувати, що абсолютна більшість призовників зі вказаної адміністративної одиниці була саме грузинської національності.

Своєрідною була ситуація з поповненням із Бугурусланського повіту. Згідно перепису 1897 р. 57,8% населення цього повіту становили етнічні росіяни, 19% — мордва,

8,6% — чуваші, 7,1% — татари, 2,3% — башкири. Безумовно, при жеребкуванні у повітово-му присутстві з військової повинності могли бути різні ситуації, однак середньостатистичний склад призовників, поза сумнівом, відповідав саме вказаній статистиці [5, с. 2—3].

Найбільш своєрідним регіоном, звідки в Дубно прибували призовники, був, очевидно, Катеринодарський відділ Кубанської області. Наприкінці XIX ст. 51,8% його населення становили українці, 34,2% — росіяни. Близько 8% жителів відділу становили представники черкеського (адигського) населення, яке призову до війська не підлягало, а решту 6% — греки, вірмени та представники інших нечисленних етнічних груп. Однак при цьому близько половини населення представники козацького стану, які проходили службу на особливих правових засадах [6, с. 2—3, 56—57]. Таким чином, точно співвіднести національну та станову структуру населення практично неможливо, можна лише констатувати, що серед призовників домінували українці та росіяни.

Подібним до 41-го піхотного було й комплектування Чугуївського полку, однак із врахуванням меншої чисельності кавалерійських частин. На поповнення полку призначались 310 новобранців, з них 47 із Путивльського повіту Курської губернії, 46 — із Орловського повіту однойменної губернії, 18 — із Сенакського повіту Кутаїської губернії, 39 — із Оренбурзького повіту Оренбурзької губернії, 30 — із Бугурусланського повіту Самарської губернії. 130 вояків мали прибути із Полтавщини, однак трьома партіями із різних повітів: 53 — із Прилуцького, 46 — із Пирятинського, 31 — з Гадяцького [10, арк. 141зв].

Потрібно наголосити на неповному характері відомостей щодо комплектування гарнізону Дубенського форту, а також підрозділів при управлінні повітового військового начальника. Зокрема, що стосується гарнізону форту, то в його складі існувала низка підрозділів різного профілю. Наприклад, жандармська команда, призначена для підтримання правопорядку серед військово-службовців, боротьби проти імовірного шпигунства тощо комплектувалася солдатами понадстрокової служби, етнічний склад яких відстежити достатньо складно [7, с. 69]. Фігурує у міністерському розподілі лише одна

зі структурних одиниць фортеці – фортечна артилерійська рота. На її поповнення планувалось направити 120 новобранців, зокрема, 47 — із Балтського повіту Подільської губернії, 37 — зі Златоустовського повіту Уфимської губернії, 36 — із Курського повіту Курської губернії [10, арк.146].

Що стосується підрозділів управління повітового військового начальника, то в проаналізованому документі вони не виділені окремо. Тим не менш, перераховано повіти, з яких мали надійти призовники до Київської місцевої бригади, що об'єднувала управління повітових військових начальників трьох губерній Правобережної України. Всього у розпорядження начальника бригади мали прибути 185 новобранців, в тому числі з чотирьох повітів Київщини (Київського і Звенигородського — по 17 осіб, Канівського — 16, Липовецького — 15), двох повітів Поділля (Новоушицького — 20, Проскурівського — 15), по одному повіту Волинської (Заславський — 25) і Келецької (Келецький — 60) губерній. Оскільки міжповітовими управліннями призовники розподілялись відповідно до наказу начальника місцевої бригади, при цьому враховувались різноманітні чинники, чітко вказати, скільки юнаків із якого повіту направлялись на службу саме у Дубно, неможливо [10, арк. 146].

Загалом, характеризуючи етнорелігійний склад військовослужбовців Дубенського гарнізону, можна констатувати, що в ньому поєднувались військовослужбовці кількох етнічних груп: українці із різних губерній Наддніпрянської України, молдавани, євреї, уродженці кількох російських регіонів, представники низки народів Поволжя та грузини.

Опиняючись в іншомовному та іншопольовому середовищі, з домінуванням чужої для багатьох призовників релігії, військовослужбовці зазнавали значного пропагандистського тиску. Межі однієї статті не дозволяють охарактеризувати специфіку пропагандистської роботи у кожній із частин, зупинимось лише на окремих специфічних ризиках пропагандистської роботи у Дубенському гарнізоні.

Якщо говорити про форми пропагандистської роботи з військовиками строкової служби, які застосовувались у царській армії, то в першу чергу слід згадати так

звану «словесність», тобто заняття із військовослужбовцями строкової служби, які були нормативною частиною навчального процесу і передбачали «укріплення воїнського духа і формування релігійних почуттів солдатів і унтер-офіцерів, почуття обов'язку, відданості царю і Батьківщині, розуміння святості присяги, зміцнення духа військової дружби, виховання безперечної покори командирам і начальникам» [11, с. 25—26]. У радянській історіографії «словесність» отримала виключно негативні оцінки, однак, імовірно, певний ефект від неї все ж був.

Логічним розвитком занять із військовослужбовцями можна вважати «народно-солдатські читання». Із матеріалів преси відомо про подібні читання для вояків 41-го Селенгінського полку 14—14, 21—22 та 26 листопада 1893 р., однак припускаємо, що мали місце подібні заходи й за інших нагод. Вельми промовистим є опис читань, зроблений очевидцем: «В день народження Государині Імператриці 14-го і в неділю 22-го листопада після захоплюючого читання поручика Храпаля про взяття Плевни, Баязета і про захоплення в полон армії Осман-паші було проспівано усіма присутніми народний гімн «Боже, Царя храни», покритий наприкінці захопленим російським «ура» [3, с. 53]. Цікаво, що саме у невеликому повітовому центрі Волині зафіксовано один із перших в російській армії випадків застосування технічних засобів — під час читань були використані так звані «туманні картинки», одну з перших варіацій проектора. Можна лиш уявити, яким сильним було враження від подібних вистав у юнаків із українських, російських, грузинських чи башкирських сіл.

Одним з інструментів монархічної пропаганди був інститут так званого шефства, коріння якого було запозичене в західноєвропейських арміях, де полки формувались представниками аристократії й називались іменем їхніх полковників. У більшості випадків такі полковники не очолювали безпосередньо військові частини, однак контролювали матеріальне забезпечення, кадрові призначення тощо. Поступово інститут шефства перетворився на повсякденну практику, покликану символізувати зв'язок між збройними силами та монархічним режимом. У Російській

імперії шефство пережило подібну метаморфозу за правління Миколи I. З того часу полкам присвоювалось шефство одного з представників правлячої династії або осіб з інших європейських монарших родин.

Шефом дислокованого у Дубно Чугуївського уланського (драгунського) полку, як вже було зазначено, з 1868 р. була імператриця Марія Федорівна — дружина Олександра III і мати останнього російського царя. Подібне шефство мало символізувати тісний зв'язок царської родини із імперськими збройними силами, трактувалось як непересічна відзнака для військової частини. Пам'ятні дати, пов'язані із шефом, масштабно відзначались. Яскравим прикладом може слугувати святкування у Дубно 20 травня 1893 р. 25-річчя шефства над Чугуївським полком імператриці Марії Федорівни. Табір 41-го піхотного полку було заздальгідь прикрашено квітами і прапорами. Вранці 20 травня полк прибув до табору Селенгінського полку, де у полковому храмі чугуївців військово духовенство спільно із усім духовенством міста

Дубно відслужило літургію, а також молебень за здоров'я імператриці. У момент прибуття на плац начальника дубенського гарнізону, генерала Тер-Асатурова, та командира 11-ї піхотної дивізії, генерала Панютіна, було піднято по тривозі Селенгінський полк. По закінченні богослужіння обидва полки пройшли церемоніальним маршем, після чого розпочались змагання серед солдат полку — скачки та вольтижування. Доповнював урочисту атмосферу виступ двох полкових оркестрів. Продовженням свята став святковий сніданок для офіцерів та гостей і урочистий обід для «нижніх чинів» [4, с. 546]. В описі святкування не можна не відзначити кілька показових моментів: використання в якості символічного об'єкту спорудженої в центрі табору спеціальної альтанки, де було виставлено портрет імператриці – подарунок полку від шефа; відрядження в Петербург для представлення шефу полку з нагоди свята спеціальної делегації, а також відправлення у день святкування спеціальної телеграми.

Джерела та література

1. Ежегодник Русской армии за 1875 год. Часть II. Санкт-Петербург: Военная типография, 1875. 488 с.
2. Іванюк О. Полкові музеї у Наддніпрянській Україні в XIX — на початку XX ст. Київські історичні студії. 2017. №2(5). С.38-46. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2017.26>
3. Корреспонденция «Разведчика». Дубно. Разведчик. 1893. №119. С.53.
4. Корреспонденция «Разведчика». Дубно. Разведчик. 1893. №142. С.546.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. Том 36. Самарская губерния. Санкт-Петербург, 1904. 201 с.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. Том 56. Кубанская область. Санкт-Петербург, 1905. 263 с.
7. Савчук П. Дубенський форт. Історичні нариси. Рівне: Ліста, 2001. 288 с.
8. Сидоренко О. Участь населення Чернігівської губернії у російсько-турецьких війнах другої половини XIX ст. (за матеріалами колекцій і збірань Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського). Ніжинська старовина. 2014. Вип.18. С.96—102.
9. Усенко П. Г. Війна 1812 р. Енциклопедія історії України. Т.1: А-В. Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Інститут історії України, 2003. С.536-537.
10. Центральний державний історичний архів у м. Києві. Оп. 703. Спр. 116. Дело о проведеніи мобилизации 1904 г. (25 января — 8 декабря 1904 г.). 439 арк.
11. Циби́ков В. А. Информационно-пропагандистская работа в военных округах России во второй половине XIX — начале XX вв. Военно-исторический журнал. 2015. № 10. С. 24—26.

Єва Філіпович, Юрій Філіпович
**ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ВІДКРИТИХ
 ЗЕМЛЯНИХ ФОРТІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
 НАВКОЛО М. РІВНЕ**

Початок будівництва фортів на території Західної України пов'язаний із третім поділом Польщі у 1795 році. Тоді Волинь (і Рівненщина зокрема) були приєднані до Російської імперії. Кордон між Російською та Австро-Угорською імперіями проходив по лінії Збараж-Броди-Берестечко-Сокаль [3, с. 4]. Рівне входило до 100-кілометрової прикордонної зони. На той час оборонна система, створена наприкінці ХVIII ст. перестала відповідати військовим вимогам. На початку 70-х років ХІХ ст. Інженерний департамент Військового міністерства під керівництвом інженер-генерала Тотлебена Е.І. висунув ідею про створення малих прикордонних

фортець, завданням яких було прикриття дислокації і розгортання армій [3, с. 5] (раніше були побудовані: форт Шанц на о. Котлін перед Кронштадтом /1707 р./ він у ХІХ ст. був переоснащений під батареї довготривалого типу; земляне укріплення «Батареї» /1812 р./ навколо м. Борисов /Білорусь/). Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. навколо міста Рівного було створено систему відкритих земляних укріплень, що за своєю конструкцією подібні до фортів. Вони є унікальним зразком даного типу відкритих оборонних земляних споруд до початку сучасної маневрової війни. На даний час відомо сім фортів різного рівня збереженості [2]. Три з них: форти № 2, № 4 та № 7 включені до Туристичної мапи Рівненщини [4].

У ХІХ—ХХ ст. фортам належала одна з провідних ролей при формуванні сил для стримування ворожих нападів, виконання опорних функцій у військових діях, зберігання значних запасів озброєння та провіанту. Сьогодні форти вважаються певними екзотичними об'єктами, а у ХІХ ст. від їхньої боездатності залежала безпека усїєї держави.

Оборонні укріплення Західної України являють собою багато в чому унікальні пам'ятки фортифікаційної архітектури і належать до об'єктів, що потребують детального наукового вивчення для розробки стратегії їх реконструкції, збереження та охорони.

У 1873 році на особливій нараді про стратегічне становище Російської імперії під головуванням імператора Олександра ІІ було прийнято план інженер-генерала Е.І. Тотлебена [3, с. 5]. Він включав наступні питання (рис. 1):

1. підсилення Новогеоргіївська,
Івангорода, Варшави передовими укрі-
пленнями, будівництво передових

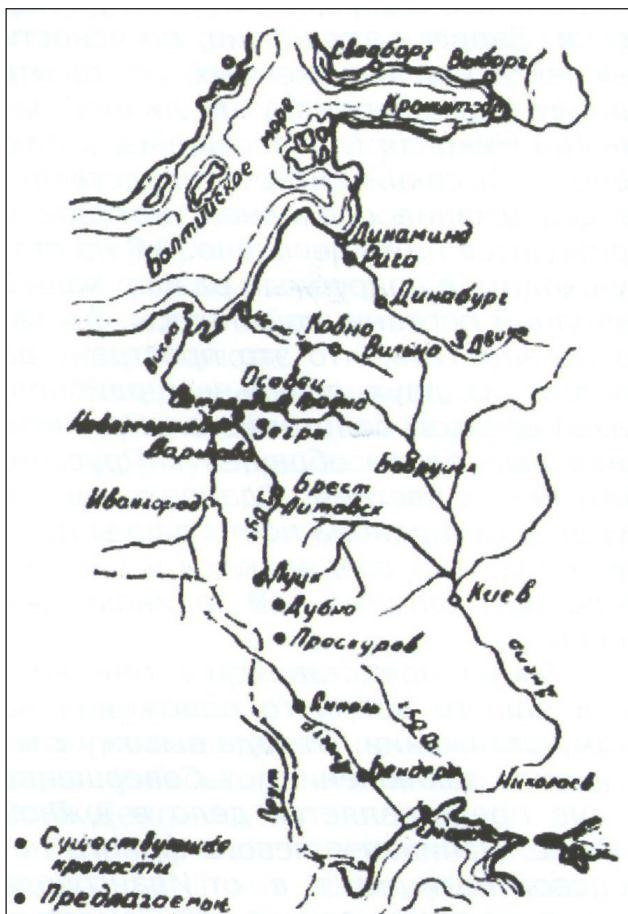

Рис. 1. Схема розміщення фортів (ХІХ ст.)

Рис. 2. Схема Брусилівського прориву (літо 1916 р.)

- укріплень навколо Бреста для прикриття залізниць;
- укріплення Гродно, Ковно і позицій перед Вільнюсом, зведення укріплень біля м. Осовець і забезпечення переправи через Західну Двіну біля Риги;
- побудову фортів-укріплень перед Дубном та Проскуровом;
- посилення передовими укріпленнями м. Бендери та зведення укріплень перед Очаковом і Ямполем.

Це було викликано небезпекою, що за два переходи від свого кордону ворог може досягнути Дубно або Острога на прямій лінії Київ-Брест, тобто розірвати сполучення Бресту з єдиною його базою постачання – Києвом [3, с. 7–8]. Необхідно було насамперед зробити безпечною цю смугу і врівноважити її оборонну міць з силами інших ділянок кордону. Було запропоновано звести шість нових фортів: біля Гродно, Мінська, Дубно, на Дністрі, біля Пінська та Мозира. Поряд з тим, між основними фортами передбачалося будівництво проміжних допоміжних оборонних

фортифікацій (зокрема — і навколо Рівного). У подальшому частина цих планів була втілена в життя та відіграла певну роль під час Першої Світової війни [1] (зокрема під час Брусилівського прориву — рис. 2).

Новий Дубенський (Тараканівський) форт, в основному, був зведений у 1885–1890 роках при імператорі Олександрі III. Фортифікаційні споруди, каземати, траверси були виконані з бетону, що давало можливість протистояти фугасним бомбам. Але у серпні 1915 року Дубенський форт захопила австрійська армія. Війська Габсбургів перебували там аж до Брусилівського прориву у червні 1916 року [3, с. 26]. Відповідно, зросло оборонне значення фортів навколо Рівного, через яке вела дорога до великого залізничного вузла – Здолбунова.

Наприкінці XIX — початку XX століть навколо Рівного було споруджено систему відкритих земляних фортів. Вони стали унікальним зразком подібного типу відкритих земляних споруд. Будівництво цих укріплень було викликано розміщенням у Рівному

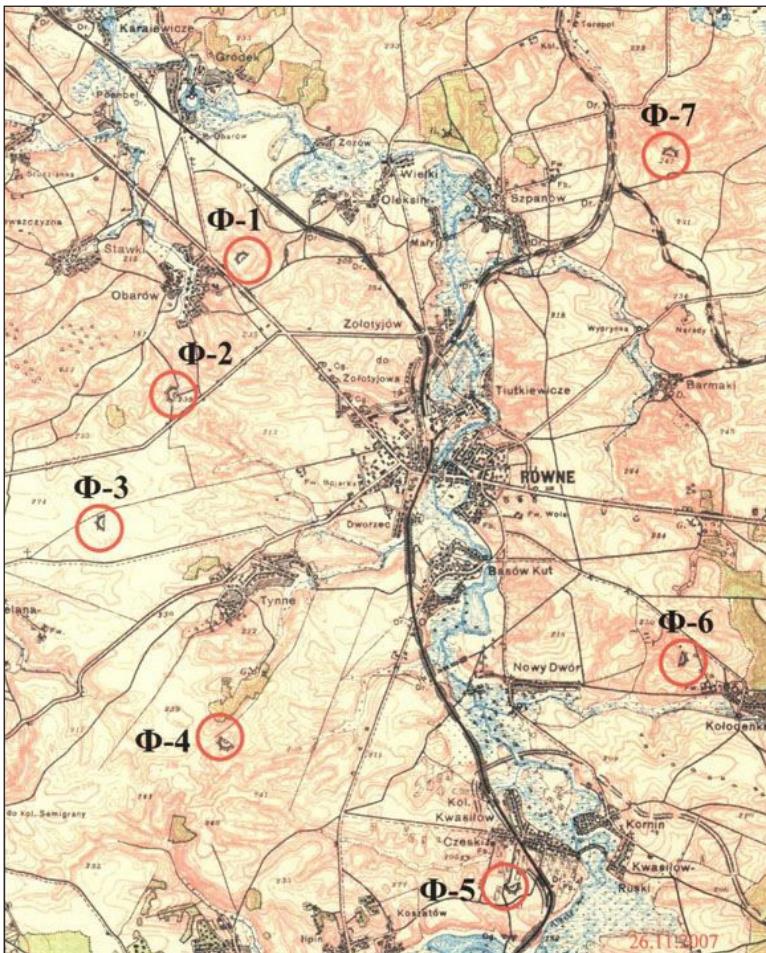

Рис. 3. Польська карта 1926 р. із схемою розташування фортів навколо м. Рівне в кінці XIX на початку XX ст. [2]

Укріплення мали вигляд обнесених валами земляних споруд, могли тримати під контролем площу близько 4—5 га фронту кожен. У них могли розміщуватися від 2 до 4 стрілецьких рот. На зовнішніх валах розміщувалися стрілецькі позиції. Також можна було встановити від 20 до 50 гармат [2]. У внутрішніх підземних приміщеннях валів зберігали порох, снаряди та амуніцію.

Форти навколо Рівного розташовували на панівних висотах. Вони повинні були мати між собою візуальний контакт (2,5—5,0 км), тобто на відстань гарматного пострілу. Кількість фортів навколо міста, за різними даними, становила від 7 до 12 об'єктів [2]. На австрійських довоєнних та польських повоєнних картах відмічено сім фортів (рис. 3—4).

У зв'язку з проривом 1915 року австрійської армії в район Дубно (за 40 км на південний захід від Рівного), значення фортів як оборонної структури різко зросло. Вони ж мали певне значення в період підготовки

військових структур у прикордонній зоні на території Російської імперії на відстані до 100 кілометрів від кордону з Австро-Угорщиною (нині межа Львівської та, відповідно, Рівненської і Волинської областей).

Метою побудови цих укріплень була охорона автомобільних та залізничних шляхів сполучення державного значення. Водночас, Рівне було форпостом Здолбунова — вузлової залізничної станції, і повинне було забезпечувати його охорону.

Зведення фортів відбувалось під керівництвом російських військових інженерів. Це було складовою частиною польової укріпленої позиції кільцевого типу навколо Рівного, де розташовувалися штаби 8-ої армії та Південно-Західного фронту.

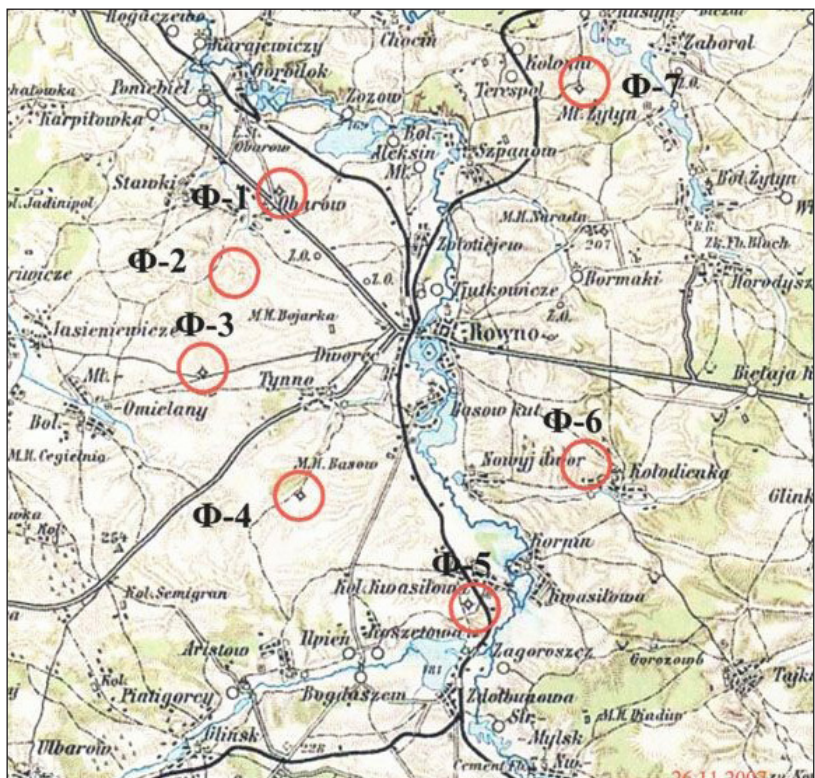

Рис. 4. Австрійська карта періоду Першої світової війни із схемою фортів навколо м. Рівне в кінці XIX — на початку XX ст. [2]

Рис. 5. Сучасний стан форту № 1

Рис. 6. Сучасний стан форту № 2

Брусиловського прориву на російському фронті. Але із розвитком військової авіації у 20—30-х роках ХХ ст. форти, як відкриті системи оборони, майже втратили своє значення.

Під час Першої Світової війни Рівне протягом тривалого часу було прифронтовим містом. Воно не зазнало прямих атак австрійської армії. Тому новозбудовані форти Рівного (як і славнозвісна Київська фортеця) не зробили жодного пострілу.

Після війни вони вже не могли відігравати важливого бойового значення. У 20—30-ті роки ХХ ст. було створено сучаснішу і досконалішу лінію оборони з низкою ДОТів від Прибалтики до Бессарабії.

Схеми відкритих земляних фортів, як інженерних систем, на даний час відсутні. Дані про них напевне знаходяться у військових архівах Санкт-Петербурга або Москви, тому що, як проекти військового інженерного мистецтва свого часу, вони становлять значний інтерес. Вони включені до списку нововиявлених пам'яток історії та культури в

межах України та запропоновані до внесення у Державний реєстр пам'яток. Частина фортів унікальна тим, що споруджена в місцях, де люди проживали ще в давнину. Це можливі осередки древніх городищ, святилищ, які потребують детального обстеження.

Із семи фортів навколо Рівного, відмічених на картах 1950-х років, на сьогодні збереглися не всі.

Форт №1 (плюс-код М587+Х5 Городок, Рівненська область; Рівненський район, Рівненська область, 50.667434, 26.165739) знаходиться між селами Ставки та Обарів біля дороги на Луцьк. На даний час він практично не зберігся. На сьогодні — це вирівняний майданчик, розораний. Територія використовується в якості городів та під будівництво (рис. 5).

Форт №2 (Рівненський район, Рівненська область, 50.629640, 26.152184) розташований біля дороги з Рівного на Млинів, і своєю вогневою міццю міг підтримувати сусідні форти № 1 та № 3. На даний час зайнятий

Рис. 7. Сучасний стан форту № 3.

Рис. 8а. Сучасний стан форту № 4.

господарчим двором одного з підприємств (кар'єру). Зруйнований. Надійно охороняється службою охорони підприємства та сторожовими собаками (рис. 6).

Форт №3 (Велика Омеляна, Рівненська область, 50.604868, 26.122131) був споруджений на полях біля Рівненського аеропорту за с. Вересневе. Захищав дорогу зі сторони м. Дубно та міг підтримувати сусідні форти № 2 та № 4. Він виконаний без валів, але з траншеями. На території форту виявлено залишки невідомих господарських споруд та колодязь (рис. 7) — єдине знайдене джерело водопостачання із усіх семи фортів. На даний час перебуває у занедбаному стані, з усіх сторін оточений ріллею сільськогосподарських полів.

Форт №4 (Рівненський район, Рівненська область, 50.573432, 26.182431) зведений біля села Вересневе поряд з об'їзною дорогою Рівного. На даний час форт у хорошому стані. Збереглися різноманітні фортифікаційні споруди (вали, окопи, бруствери тощо). На території форту відбуваються змагання

Рис. 8б. Сучасний стан форту № 4.

пейнтбольного клубу. Можливе проведення археологічних та геофізичних досліджень. Форт домінує над місцевістю на фоні гарних краєвидів (рис. 8).

Форт №5 (Здолбунівський район, Рівненська область, 50.546886, 26.255874) знаходився між Квасиловом та Здолбуновом, захищаючи підступи до здолбунівського шляху та залізниць. Зруйнований і розрівняний внаслідок забудови й прокладання доріг. Сильно зарослий кущами та деревами (рис. 9а, 9б). Точне місце знаходження встановити важко. Частина території зайнята промисловими

Рис. 9а. Сучасний стан форту № 5.

об'єктами підприємства «Волиньцемент» та підсобних господарств.

Форт №6 (Рівненський район, Рівненська область, 50.586072, 26.329570) був зведений у селі Колоденка в урочищі Красні гори між дорогами на Здолбунів-Острог та на Київ.

Рис. 10. Сучасний стан форту № 6.

Поряд знаходиться урочище Карпова долина, внесене до Туристичної мапи Рівненщини [4]. Добре зберігся. Використовувався як автодром. Має нетипову форму, бо займав більш древню структуру яка може мати визначальне значення в вивченні історії древніх слов'ян. Вали розташовані нижче рівня

Рис. 9б. Сучасний стан форту № 5.

вершини горба на 7—10 метрів, що нетипово для фортів. Швидко забудовується приватними будинками (рис. 10).

Форт №7 (Рівненський район, Рівненська область, 50.682166, 26.300612) розміщувався біля траси на Костопіль. Займає найвищу точку в оточуючому Рівне рельєфі. З вершини проглядається шлях на Тучин, територія Шпанова. Добре збереглися зовнішні вали, рови, центральне укріплення (рис. 11). Використовується як стихійне стрільбище.

Усі збережені форти виконані за подібними схемами: зовнішній вал з окопами для стрільців та гармат, рів, центральне підвищення (дитинець). На певній віддалі від основного форту зведено невеликі допоміжні

укріплення, які могли прикривати його від бічних обхідних маневрів ворога.

Аналізуючи наведені вище карти (рис. 3—4), видно, що між фортами № 6 та № 7, а також фортами № 7 і № 1 відстань більше п'яти кілометрів, що унеможливлювало перехресне перекриття території гарматними

Рис. 11. Сучасний стан форту № 7.

пострілами, тому, окрім вказаних укріплень, подібні системи фортив могли бути створені в селі Бармаки, біля сіл Великий Олексин, Зозів, або інших місцях, у тому числі й на значній відстані від Рівного.

Виходячи з вище викладеного можна зробити наступні висновки:

1. На території Рівненщини можна спостерігати еволюцію оборонних систем від відкритих земляних укріплень до оборонних бетонних фортив та ліній сучасних ДОТів.

2. З метою збереження унікальних пам'яток фортифікаційного мистецтва, форти повинні знаходитися під охороною держави, на балансі державної установи (разом із прилеглою територією). Після цього можна залучати інвесторів та орендарів на договірній основі для влаштування туристичних маршрутів, пейнтбольних зон, відкритих тирів,

кемпінгів тощо.

3. На описаних вище фортах можливо провести геофізичні дослідження з метою виявлення підземних та наземних зруйнованих споруд, більш древніших археологічних об'єктів. Відновлення вцілілих основних елементів укріплень (надземних та підземних) та усунення небезпечних ділянок дозволить використовувати їх як туристичні об'єкти.

4. Ці пам'ятники військової інженерної думки потребують детальних археологічних розкопок і пошуків артефактів як часів їхнього зведення, так і більш ранніх періодів.

5. Укріплення, що збереглися (особливо це стосується фортив, що знаходяться в хорошому стані — тобто форт №4, форт №6 та форт №7) потребують термінового захисту, музеєфікації та облаштування, адже є унікальними за своїм історичним значенням.

Джерела та література

1. Баринов Н. Брусиловский прорыв: популярный очерк // URL: https://scepsis.net/library/id_3822.html.
2. Забуті сторінки Першої Світової, або Унікальна система фортив навколо Рівного // Волинський центр історичних та геофізичних досліджень «Рівне-Суренж» // URL: <https://glavred.info/life/433915-zabutistorinki-pershoji-svitovoji-abo-unikalna-sistema-fortiv-navkolo-rivnogo.html>.
3. Смолін П.П. Форт-застава Дубно // Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 72 с.
4. Туристична мапа Рівненщини // URL: https://www.google.com/maps/d/viewer?ll=52.51596139265138%2C25.914158178383786&z=6&fbclid=IwAR3mfBO9EajC_HZOivLa3uhfAKlyMmcLwxDUIrocppin0jJxkMNF0Gybcro&mid=1ZmaWn1Sou8LQZj71TvVFN-n1RXo.

Ігор Марчук, Наталія Марчук

БОЙОВІ ДІЇ ПОЛЬСЬКОЇ 18 ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ

У ЛИПНІ 1920 РОКУ НА ДУБЕНЩИНІ

Сто років тому на Волині тривала повномасштабна війна з використанням великої кількості піхоти, кавалерії, артилерії, окремих авіаційних частин та панцирних потягів, танків, броньованих автомобілів. Основними суперниками були Польська та Червона армії, в окремих бойових епізодах відзначилися підрозділи Дієвої армії УНР, які діяли спільно з польським військом після Варшавської угоди.

Метою даної публікації є розгляд військової операції, яка проводилась у липні 1920 року 18 піхотною дивізією під командуванням генерала Ф. Крайовського на Дубенщині. Була здійснена спроба цієї військової формації Польської армії дати генеральний бій Першій кінній армії під командуванням С. Будьонного в районі міста Дубно та села Хорупань, а також відновити зв'язок між 6 та 2 польськими Арміями.

У бойовий склад 18 піхотної дивізії входили: XXXV піхотна бригада, якою командував полковник Махцевіч; XXXVI піхотна бригада під командуванням полковника Хауснера. Кожна з бригад мала по 2 полки з відповідними номерами: 42, 49 та 144, 145. Полки склалися з 3 піхотних батальйонів. У кожному батальйоні було по три компанії (роти) та додатково 1 кулеметний відділ, плюс 1 кулеметний відділ при штабі полку. Батальйони нараховували в середньому по 400 солдатів, а ціла дивізія мала 105 офіцерів і 4000 солдатів.

Крім того, до дивізії належала 18 артилерійська бригада під командуванням полковника Островського у складі 18 полку артилерії, що мав три дивізіони (1 дивізіон складався тільки з двох батарей, інші два мали по три батареї). На озброєнні у кожній батареї було по 4 французькі гармати 75 мм взірця 1897 року. Особовий склад кожної батареї: 2 офіцери, 75 вояків. Та один дивізіон 18

полку важкої артилерії, який мав дві батареї з тих самих французьких гармат.

Кавалерія дивізії була не чисельною. Всього ескадрон кінних стрільців (70 шабель) під командуванням підпоручника Радзимірського. Як допоміжний підрозділ ще був саперний батальйон з двох компаній по 100 осіб. Кожен полк мав свої обози, санітарну службу та деякі інші допоміжні підрозділи.

1 липня в районі Старокостянтинова до 18 дивізії були приєднані додаткові підрозділи: 44-ий полк піхоти без одного батальйону, один батальйон 4-го полку стрільців підгалянських (300 вояків), неповна батарея з Дієвої армії УНР (2 російські польові гармати з обслугою); 6-ий полк уланів під командуванням полковника Ценського у складі 4-ох ескадронів та одного ескадрону скорострільного, що мав 4 кулемети [5, s. 52]. Відповідно, чисельний склад дивізії зріс до 5000 багнетів і шабель. Артилерійських батарей нараховувалось 11 (42 гармати).

При марші дивізії генерала Ф. Крайовського її табори розтягувалися на 20 км, що стверджували льотчики, які проводили повітряну розвідку.

7 липня 18 дивізія відбила у підрозділів Червоної армії Остріг. Розвідка з'ясувала, що польські підрозділи на той час перебували в тилу Першої кінної армії Будьонного. Зв'язку з 2 польською армією на півночі не було. Вояки чули тільки далеку артилерійську канонаду в напрямку Рівного. З району села Обгів генерал Ф. Крайовський вирішив наступати у напрямку на Дубно. Цей наказ отримали XXXV бригада та група полковника Шилінга. Було вирішено захопити села Іваничі, Тростянець та висоти [5, s. 53]. Власне, цього дня більшовицька 11 кавалерійська дивізія отримала наказ захопити Дубно, що й здійснила. Тому дивно виглядає інформація у праці Т. Дмитренко

про бої за місто до 13 липня [2, с. 219]. А інша, 14 кавалерійська дивізія зустрілася з передовими частинами 18 польської дивізії та проводила невеликі зачіпні бої [4, с. 270].

9 липня підрозділи 18 дивізії перебазувались в околиці с. Рудня, а 6-ий полк уланів вирушив на Дубно та Мирогощу, маючи завдання проводити розвідку у смугі між річкою Іква та населеними пунктами Буща-Грядки-Тростянець.

Кавалерійські частини Першої кінної отримали наказ 11 липня зайняти рубіж Цумань-Котів-Хорлупи-Уїздці-Муравиця-Хорупань-Дубно. У районі Дубно польські підрозділи чинили опір тільки у форті Загірці.

13 липня командування польської дивізії організовує нічний наступ на місто Дубно. Вони отримали розвідувальну інформацію, що перед ними будьонівська 11-та кавалерійська дивізія. Рішучою швидкою атакою 6-ий полк уланів здобув Хорупань [9, с. 17]. У селі закріплюються піхотні підрозділи XXXVI бригади. Дубно здобуває польська піхота.

У радянській праці М. Какуріна та В. Мелікова написано, що цього дня «супротивник, підтягнувши з Крем'янця до Дубно 18-ту піх. дивізію, вибив з міста нашу 11-ту кавалерійську дивізію та закріпився в ньому. Ця обставина змусила... ввести в бій 14-ту кавалерійську дивізію...» [4, с. 320, 321]. Обидві радянські кавалерійські дивізії мали на 14 липня відбити Дубно у поляків. Радянські історіографи повідомляють, що основні польські сили відійшли на Вербу, у місті залишився невеликий гарнізон. Це дало можливість підрозділам Першої кінної оволодіти містом саме 14 липня, як того вимагало командування. Відбулася чергова ескалація бойових дій в цьому районі. Польські війська намагались відбити місто назад, а радянські 11-та та 14-та кавалерійські дивізії при підтримці 45-ої стрілецької дивізії (район Страклова), тиснули на фланг польських військ з боку Млинова і Хорупаня, намагаючись утримати Дубно [4, с. 322].

Станом на 12 липня штаб польської 18 піхотної дивізії, штаби XXXV та XXXVI бригад, піхотні полки 49, 144, 145, 6 полк уланів, цілий 18 артилерійський полк, 2 роти саперів знаходились в районі Птича-Верба. Патрулі уланів діяли в районі сіл Микитичі, Пірятин, Мильча, Повча, Судобичі і зібрали інформацію про ворожі позиції. За наказом генерала

Ф. Крайовського 105 піхотний полк мав підтримувати зв'язок між 18 піхотною дивізією та X піхотною бригадою, яка знаходилась в районі міста Крем'янець. Крім того, цього дня вдалося встановити зв'язок з групою полковника Ясінського, що перебувала в Бродях. Полковник Ясінський отримав наказ вирушати з підпорядкованими йому частинами в район Верби, залишивши в Бродях один батальйон для вартової служби. Група полковника Ясінського складалася з наступних частин:

- 9 полк стрільців граничних — 24 офіцери, 783 вояків, 4 кулемети;
- батальйон вартівничий — 3 офіцери, 230 вояки;
- 2 плутони жандармерії — 4 офіцери, 229 вояків;
- 3 батареї вишкільного дивізіону — 16 офіцерів, 457 вояків, 12 гармат;
- залізнична рота;
- залізничний санітарний підрозділ [5, с. 59].

В укріпленні Загірці (так у польських джерелах названо Тараканівський форт) під командуванням майора Матчинського перебували:

- запасний батальйон 50-го піхотного полку — 7 офіцерів, 520 вояків, 5 кулеметів;
- саперна рота — 2 офіцери, 120 вояків;
- 1 рота батальйону вартівничого — 2 офіцери, 102 вояки;
- 1 ескадрон 9-го полку стрільців граничних — 3 офіцери, 136 вояків;
- 1 плутон польової жандармерії з Крем'янця — 23 вояки;
- 1 плутон 6-го полку польової артилерії — 2 офіцери, 45 вояків. 2 гармати.

На залізниці, поблизу форту Загірці, знаходився панцерний потяг «Хоробрий», що мав 8 кулеметів, 2 гармати [5, с. 60].

Генерал Ф. Крайовський планував, що в районі Млинова вдасться з'єднатися з підрозділами 2 Армії. Припускав, що саме там дійде до серйозного бою з Першою кінною. 13 липня він вирішив розпочати наступ з метою оволодіння району Дубно-Хорупань, висуваючи 6-ий полк уланів на ліве крило піхотної колони. Основні сили генерал вирішив тримати на правому фланзі. Наказ про атаку на Дубно з'явився у містечку Верба 12-го липня о 21-й год. 30 хв. Опівночі отримано

донесення від одного з командирів артилерійської батареї про відновлення телефонічного зв'язку з фортом Загірці. Інформація була наступною: підрозділи Першої кінної вже захопили Дубно. Головні ворожі сили сконцентровано в районі Мирогоща-Рачин. Кілька ескадронів будьонівці з 6 гарматами ведуть бій з гарнізоном форту, одна батарея веде обстріл з Тараканова, а 2 гармати — від колонії Олександрівка.

Коротке повідомлення 12 липня у штаб надіслав командир панцерного потягу «Хоробрий» поручник Невіщанський про бої поблизу форту Загірці: ситуація критична і захисники вночі будуть змушені залишити укріплення, якщо допомога не надійде. Також коротко повідомлено про ворожі позиції. Ці доповідні підштовхнули генерала Ф. Крайовського до рішучих і швидких дій.

13 липня о 2 годині ночі третій батальйон 49-го полку піхоти переходить Ікву в районі села Носовиця, щоб на її східному березі діяти в районі Судобич та Дубно. О 5 годині ранку з Пирятина вирушив 145 полк з двома батареями з метою закріпитись на колонії Олександрівка. Через годину головні сили польської дивізії вирушають на Дубно, йдучи по шосе. На чолі колони наступав другий батальйон 49 піхотного полку за підтримки 2-ої та 3-ої батарей 18 артилерійського полку. За ними рухався штаб ХХХV бригади разом зі 144 піхотним полком та 3 артилерійськими батареями [5, s. 69; 7, s. 29]. Рух з Птичі до Підлужжя супроводжувався тільки вогневим контактом з ворожими кінними дозорами. Перед фортом Загірці підрозділ 49 полку зустрів кілька десятків ворожих кавалеристів. Відбувся невеликий бій. Застосувавши кулемети, польська піхота розсіяла будьонівців та наблизилась до укріплення. Оборонці форту радо зустріли підкріплення.

Перший батальйон 49 полку вийшов на висоти на захід від форту та вів зустрічний бій, у якому отримав поранення командир цього полку капітан Надаховський. Його заступив капітан Коцур. Він одразу організував атаку батальйонів полку на Тараканів. Ворожа кіннота відступила до Дубна, залишивши кілька санітарних возів та обоз з боєприпасами, 2 кулемети і кілька коней.

Позиції радянських частин знаходилися

на околицях міста Дубно, у «Парку Палестина». Там були споруджені кулеметні гнізда та їздив один бронеавтомобіль по дорозі. Енергійна атака піхотинців 49 полку за підтримки артилерії не принесла жодного успіху [7, s. 29].

Паралельно з цими подіями 2 та 3 батальйони польського 145 полку прибули в район Пирятина без пригод і отримали інформування, що село Сади зайняте будьонівцями. 1 батальйон цього полку, одна артилерійська батарея та улани вирушили в район Будараж-Смордва. Атака 3 батальйону 145 полку на Сади була успішною, ворожа кавалерія розпорошилась по лісах, було захоплено обоз та кількох вояків з 11 кавалерійської дивізії [5, s. 70].

Вдень ескадрони будьонівців на північний захід від Дубно проявляли сильну активність — то атакували підрозділи 49 полку, то відступали. Артилерія вела по них ефективний вогонь. Керівництво 18 дивізії слідкувало за переміщенням ворожої кавалерії, яка намагалась пробитись у тили чи на фланги підрозділів. Зокрема, спостерігачами зафіксовано концентрацію вершників у лісі біля Кривухи [5, s. 70; 7, s. 30].

Об 11 год. польські частини почали загальний наступ на Дубно. Підрозділи Першої кінної під вогнем польської артилерії відступали на Хорупань-Головчиці. Хоча в самих Головчицях вже були польські вояки зі 145 піхотного полку, одна артилерійська батарея та 6 полк уланів. 1 батальйон 145 полку захопив Хорупань о 10. год. 30 хв [5, s. 71; 8, s. 24].

3 батальйон 49 полку одночасно перейшов на східний берег Ікви. Червоноармійців було виявлено за залізничним полотном на захід від села Судобичі. Цей підрозділ не мав артилерійської підтримки, оскільки міст під Носовицею був доволі слабким і артилерія не могла подолати річку. Командир батальйону капітан Мосціцький створив вогневу групу, озброєну гвинтівочними гранатометами (garlacz V. B.). Група мала знищити кулеметні гнізда [5, s. 71; 7, s. 30].

Батальйону Мосціцького вдалося зламати ворожий опір та захопити 4 кулемети і 15 запряжених возів. Далі польський підрозділ діяв успішно і захопив Дитиничі та Страклів. Але червоноармійці розпочали атаки з різних сторін. Вони мали значну перевагу у живій

силі та підтримку з боку одного панцерного автомобіля. У цих боях польський батальйон втратив 20 % особового складу: 11 вбитих, 1-го офіцера та 47 піхотинців було поранено.

Дубно було захоплене підрозділами 18 польської дивізії о 13 год. 30 хв. У місті було впорядковано полки і батальйони. XXXVI бригада на чолі з 145 полком мала відбити у будьонівці села Хорупань та Головчиці, які на той час вже були втрачені. 144 полк залишився в Дубно як залого. О 20 год. 45 хв. Хорупань було знову захоплено і ворожі підрозділи відійшли на Сморгду, Млинів та північний берег Ікви. 145 піхотний полк зайняв позиції у селі Хорупань та на висоті 206, витримуючи ворожий артилерійський обстріл з протилежного берега річки [5, s. 72; 8, s. 25].

9 полк стрільців граничних прибув до Верби та отримав наказ рушати у форт Загірці до диспозиції майора Матчинського. 105 піхотний полк мав забезпечувати тили 18 піхотної дивізії, підтримуючи зв'язок з X піхотною бригадою в Крем'янці. Дві роти з того полку теж відправлено у форт [5, s. 71].

Генералу Ф. Крайовському не вдалося досягнути головної стратегічної цілі – з'єднатися з бойовими підрозділами 2 Армії в районі Млинова. Там мав бути ліквідований розрив між двома польськими арміями. Та Перша кінна діяла доволі успішно і розширювала вікно між польськими арміями.

Льотчик-розвідник, після польоту в район Млинова, доповів генералу Ф. Крайовському, що спостерігав колону кавалерії та таборів довжиною 15 км в марші з Млинова на Берестечко. Схоже було на те, що частина Першої кінної йде в обхід 18 дивізії. Тому 6 полку уланів наказано вести розвідку в напрямку на населені пункти Перекалля, Демидівка, Вовковиї, Добривода, Козин.

Також отримано новий наказ командувача 6 Армії про рух 18 дивізії в напрямку на Млинів. Генерал Ф. Крайовський через поганий зв'язок зі штабом Армії мав розраховувати тільки на власні сили.

Вранці 14 липня генерал Ф. Крайовський видав нове розпорядження. Згідно з ним лінію ріки Іква мав обороняти 105 піхотний полк, в укріпленні Загірці залишалася група майора Матчинського, підсилена 9-им полком стрільців граничних. Усім іншим частинам наказано

відійти в район Птича-Верба-Рудня-Білгородка. Відступ був зумовлений відривом 18 дивізії від свого тилового забезпечення та інформацією про обхідний маневр Першої кінної. Здобуті позиції було залишено [5, s. 79].

О 8-ій годині ранку село Хорупань та інші позиції польської XXXVI бригади зазнали артилерійського обстрілу та були атаковані ворогом. Атаку відбито. Після 11-ої години підрозділи бригади згідно з новим наказом вирушили з Хорупаня та Головчиць до Птичі, а XXXV бригада рушила з Дубно до Верби. Генерал Ф. Крайовський планував утриматись на фланзі чи тилах Першої кінної. Але командування польської 6 Армії намагалося відтягнути його дивізію ще далі на південь з іншою метою. Потрібна була допомога 13 піхотній дивізії, яка вела затяжні бої з наступаючими більшовицькими частинами. Ввечері 14 липня відступ 18 дивізії відбувся і авіаційна розвідка доповідала, що ситуація занадто не змінилась [5, s. 81; 8, s. 25].

У телеграмі командуванню фронту від 16 липня С. Будьонний конкретизує свою ціль — розбити польські частини, що діють в районі Повча-Дубно-Верба-Крем'янець-Козин. Для цього бойового завдання він виділяє три кавалерійські дивізії — 4-ту, 11-ту, 14-ту [4, с. 324]. Радянське командування розуміє, що дивізія Ф. Крайовського становить серйозну небезпеку для тилових частин Першої кінної армії.

15 липня до полудня було більш-менш спокійно. Бойові дії між польськими та більшовицькими військами не відбувалися. Польська розвідка, у тому числі авіаційна, давала інформацію, що С. Будьонний концентрує свої сили на схід від Дубно. Дивізію, яка рухалась на Берестечко 12 липня, не було виявлено. Польський 42 піхотний полк почав вантажитись у вагони на станції Рудня для відправлення на Тернопіль, щоб підсилити одну з піхотних дивізій 6-ої Армії [5, s. 83; 12, s. 20]. По обідній порі у штаб 18-ої дивізії надходить інформація, що 14 липня увечері підрозділи Першої кінної знову зайняли Дубно. Гарнізон відійшов до форту Загірці, а зі сторони Хорупаня наступає ворожа кавалерія силою однієї бригади.

Керівництвом польської дивізії вирішено завдати удару по ворожій кінноті.

Командир 144 піхотного полку отримав наказ зібрати свої підрозділи в районі форту Загірці і вночі з 15 на 16 липня рушити на Хорупань, зайняти там позиції та не дозволити ворогу переправлятися між Дубно та Млиновом через річку Іква. Цими діями 144 полк мав відтяти шляхи відступу для ворожих підрозділів, що були вже з цього боку ріки, між Хорупанем, Дубно та Птичою. Головні сили 18 дивізії мали вдарити з Птичі на Дубно.

Ударна група 144 полку рушила з Верби о 15 год. 30 хв. Командир полку отримав у своє розпорядження 6 вантажних машин для перевезення особового складу. Підрозділи цього полку на захід від форту виявили більшовицький підрозділ. За допомогою ескадрону уланів та артилерії його було відкинуто на північ [5, s. 84; 10, s. 18].

3 батальйон 49-го піхотного полку піхоти разом з дивізіоном артилерії о 16 год. 30 хв. вирушив на Малу Мильчу і Сади. Ледве передова стежа поляків увійшла в ліс на південь від Малої Мильчі, як одразу потрапила під артилерійський обстріл. Командир батальйону капітан Мосціцький, розвернув підрозділи до атаки й почав енергійний наступ. 9 рота виявила ворожий кавалерійський підрозділ і залпами з гвинтівок розсіяла його. 10 рота пішла в багнетну атаку на село та здобула його. Атака виявилась швидкою та успішною. Але суперник одразу організував контратаку на праве крило батальйону, яку було відбито. На побоевищі виявлено 36 забитих більшовиків і 4-ри гармати, польські втрати — 8 поранених [5, s. 85; 7, s. 14]. Будьонівці знову зосередились і атакували колону полку з тилу, але змушені були відступити з втратами.

Польськими солдатами знайдено тіло командира більшовицької бригади з деякими документами. Полонені повідомили, що це були частини 11 та 14 кавалерійських дивізій чисельністю 600-700 шабель, що йшли на Птичу. Опівночі піхотинці 49 полку зупинились в Садах [5, s. 85; 8, s. 24]. Ф. Крайовський зрозумів, що на цьому боці Ікви перебувають значні сили Першої кінної. Він вирішив в районі форта зосередити головні сили для повторного наступу на Дубно.

16 липня планований нічний наступ на Дубно не відбувся. Він розпочався о 4 годині ранку під командуванням штабу XXXV

бригади. Польська артилерія здійснила сильний обстріл позицій будьонівців у селі Тараканів, змусивши їх відступати. Село було швидко захоплене, але за 2 км північніше від села на пагорбі з відміткою 227 більшовики створили нові позиції і чинили запеклий опір. Тому наступ зупинився.

На правому крилі польським частинам вдалося дійти до парку «Палестина». Але ворожий скорострільний вогонь зупинив польську піхоту. Крім того, не зовсім добре у наступі діяли вояки 9 полку стрільців граничних, які були гірше екіпіровані та вишколені. Рейд будьонівської кавалерії проти цієї частини викликав серед жовнірів паніку. Відбувся відступ цілого правого крила поляків до Тараканівського форту та на пагорби, що були на захід від нього. Там атаку кавалерії вдалося відбити і розпочати впорядкування відділів [5, s. 86]. Невдачі XXXV бригади були ще й спричинені вогнем ворожої артилерії, яка обстрілювала її фланг зі сторони Страклова.

3 батальйон 145 піхотного полку мав завдання унеможливити обстріл правого крила наступаючих польських військ. Але виконати йому цей наказ не вдалося. Піхотинці перейшли Ікву через новозбудований міст в районі села Стара Носовиця о 4 год. 40 хв. У районі села Замчисько вони потрапили під прицільний обстріл з кулеметів та гвинтівок. Під час атаки вдалося відтіснити більшовиків на Дитиничі, де вони при мості на шосе зайняли нові позиції. Польський батальйон атакував далі та захопив міст і вже мав атакувати Дитиничі. Під час бою червоноармійці зуміли обійти польських піхотинців та завдати удару з тилу, від села Бірки. Польський батальйон був змушений відступити до с. Ключки, здобувши у більшовиків 1 кулемет. Рапорт у штаб 18 дивізії про цей бій надійшов о 9-ій год. У штабі вирішили скерувати вогонь артилерії на Дитиничі та Бірок. Завдання 3 батальйону поставили те саме — захопити Страклів. Його атаку також мав підтримати панцирний потяг «Хробрый», який мав позицію на залізниці біля села Підлужжя [5, s. 86; 8, s. 25].

Від польської групи під умовною назвою «Сади», яка атакувала Хорупань, донесень не було. У штабі дивізії офіцери чули артилерійську канонаду з того боку. Існувала небезпека, що будьонівці знайдуть прохід і

влаштують атаку між позиціями обох бригад. Тому 145 піхотний полк вислано до колонії Олександрівка. Звідси планувалось завдати основний удар на Дубно. Зв'язковий зі штабу ХХХVІ бригади прибув з рапортом щойно о 16 год. Він доповів, що бригада вирушила з Садів вночі, о 3 год. і прибула під Хорупань на світанку. Наступ 49 піхотного полку виявив, що у селі є значні підрозділи більшовиків. Зокрема, виявлено кавалерійську бригаду чисельністю біля 800 шабель, яка пішла в контратаку [5, s. 86; 7, s. 15]. Третій батальйон 49 полку при підтримці дивізіону 18 артилерійського полку відбив цю атаку. Відступаючу кавалерію обстрілювали з кулеметів. Вояки 49 полку захопили Хорупань і Головчиці. Під час наступу вони використовували шикування «їжак» чи як його ще називають «каре». Таке шикування ефективне на полі бою, якщо кавалерія може атакувати піхоту з різних напрямків. Але зі статутів армій це шикування було виключене ще у другій половині ХІХ ст., оскільки піхота могла зазнати значних втрат від артилерії супротивника.

У тригодинному бою відзначився той самий 3 батальйон, втративши 9 рядових вояків вбитими. Серед поранених були: підпоручник Регенстрейф та ще 25 вояків. Польські джерела стверджують, що у будьонівців було від 100 до 120 вбитих та важкопоранених, у тому числі командири трьох полків. Захоплено полонених, кілька десятків коней та три кулемети, обоз 14-ої дивізії, польові телефони і т. д. [5, s. 87; 7, s. 15]. Після цього бою командир ХХХVІ бригади повідомив штаб дивізії, що може розпочати наступ на Дубно з лінії дороги між хутором Німців та с. М'ятин о 18 год. Наступ обох бригад завершився успіхом і місто Дубно було захоплене польськими військами о 21 год. Втрати за 16 липня:

- польські частини — 30 вбитих, 120 поранених і від 30 до 40 зниклих безвісти;
- радянські частини — біля 200 вбитих і невідома кількість поранених.

Як трофеї польська сторона захопила 4 гармати та 8 кулеметів, певну кількість коней [5, s. 89]. Відзначено героїзм вояків 49 піхотного полку. Ця військова чатина після Хорупанського бою підтримував атаку на Дубно. 2 батальйон полку першим увійшов у місто [5, s. 90; 7, s. 15]. Полк втратив у цьому

наступі трьох вояків вбитими і 23 було поранено.

Ще вночі з 16 на 17 липня генерал Ф. Крайовський наказав двом полкам — 144 (маршрут Дубно-Головчиці) та 49 (маршрут хутір Кривуха-Малі Гапки-Хорупань) разом з артилерією повернутись на позиції в села Хорупань та Головчиці. 145 полк отримав наказ наступати через міст на східний берег ріки Іква та захопити передмістя Сурмичі, де були військові казарми. У разі успіху це давало можливість маневру та атаки вже за рікою. Передбачалось, що позиція у Сурмичах буде об'єднана з позицією у Страклові [5, s. 91; 8, s. 25].

Батальйони 145 полку не змогли одразу захопити міст попри використання артилерії. Озеро та багна біля самого мосту не давали можливості його швидкого обходу та допомагали будьонівцям в обороні цього стратегічного об'єкта. Тільки при допомозі залоги Тараканівського форту, яка добре знала місцевість, вдалося переправитись на східний берег і захопити район Сурмичі. До 13 год. дня встановлено зв'язок з 1 батальйоном полку у Страклові. Той батальйон вночі двічі невдало атакував села Дитиничі, Волицю. Оскільки не вдалося зламати ворожий опір у цих населених пунктах, командир батальйону підпоручник Пйотров'як наказав переправитись на західний берег ріки в Камениці. Пізніше батальйон вирушив на північ, до мосту на Страклів. Використовуючи як підкріплення частину залоги Тараканівського форту, завдання виконав і захопив цей населений пункт.

144 полк зайняв Головчиці після короткотривалого бою, оскільки будьонівці знову були у селі. Але з Хорупаня почався сильний обстріл. Виявилось, що там знову займають позиції більшовики. Тільки при підході підрозділів 49 полку з Дубно це село було зайняте о 9-ій год. 30 хв. Також дещо пізніше 49 полк закріпився у ліску, що знаходився на 3 км західніше Хорупаня. Ворог протягом дня організував кілька кавалерійських атак як з флангу, так і з тилу на позиції полку, але з втратами відступив [5, s. 94; 8, s. 19; 6, s. 22].

ХХХVІ бригада міцно закріпилась на позиціях, очікуючи атаки підрозділів польської 2 Армії на Млинів. Проводячи розвідку у тому напрямку, один з ескадронів 6

полку уланів виявив позиції 65 полку піхоти на захід від Млинова на відстані орієнтовно 30 км. Також з'ясувалося, що в Берестечку є підрозділи польської 3-ої кавалерійської бригади [5, s. 95; 9, s. 19]. Генерал Ф. Крайовський просив штаб армії про віддання наказу для цієї бригади перейти з Берестечка в район Млинова через Демидівку та Вовковії. Та бригада мала заледве 300 шабель і на той час мала рушати на переформування у запілля.

Увечері 17 липня кавалерійський полк будьонівців розпочав наступ на лісок при дорозі Хорупань-Смордва, де були позиції 3 батальйону 49 полку. Його підтримував вогонь 6 гармат на позиціях біля Сморгви. Наступ відбито, але ситуація погіршувалась для польських підрозділів. Будьонівці зайняли позиції навпроти польської оборонної лінії. Наступного дня потрібно було сподіватися нової атаки.

На світанку 18 липня з'ясовано, що будьонівці з невідомих причин залишили Сморгву. Також у штаб прибув зв'язківець, який повідомив, що польська 4 кавалерійська бригада знаходиться в Рогізному, а 1 та 3 бригади в Берестечку, правий фланг 6 польської дивізії у Бокіймі [5, s. 95; 9, s. 19; 6, s. 22]. Генерал Ф. Крайовський передав через зв'язківця наказ 4 бригаді здійснити наступ на Млинів. Командування 6 піхотної дивізії доповідало польському генералу, що наступ на Млинів не вдається, оскільки в районі Великих Дорогостаїв ворог має укріплені позиції. Хоча й надходили відомості про атаку польських підрозділів на Млинів, але вони були помилковими. Авіаційна розвідка доповідала про виявлення там великої кількості червоноармійців.

Чотири ворожі ескадрони об 11 год. атакували позиції польських артилеристів на лівому фланзі 49 полку [5, s. 96; 6, s. 23]. Далі почались бої за лісок. Більшовики двічі за допомогою трьох броньовиків вибивали польські підрозділи з позицій. Натомість 1 батальйон 49 полку двічі відбивав свої позиції в цьому лісі. Друга та третя батареї під командуванням капітана Петраса вели вогонь прямим скеруванням на відстань 200—300 метрів. Залишатися на позиціях їм допомагали кулеметники. У тих боях був поранений командир XXXVI бригади полковник Хауснер (його замінив командир 49

полку полковник Сташкевич) та командир 1 батальйону 49 полку поручник Лапінський [5, s. 7; 7, s. 19; 6, s. 23].

Того ж дня кавалерійська бригада будьонівців (за іншими даними кавалерійська дивізія Ф. Літунова) здійснила глибокий обхідний рейд і вдерлася у Радивилів. Тут були захоплені чи знищені обози 6 полку уланів, 42 піхотного полку, польовий госпіталь № 609, колона вантажних автомобілів. На залізничну станцію перед атакою прибули три роти поповнення для 10-ої дивізії піхоти, а також підполковник Рахміструк, який мав очолити 145 піхотний полк. Власне, під його командою ці незначні сили відбили атаку на залізничну станцію. Ворог відійшов з міста у напрямку на село Баранне о 21 год. 30 хв. Тоді ж прибув на станцію Радивилів панцерний потяг «Хоробрий». Польські втрати у Радивиліві склалися: 1 офіцер та 36 рядових вбитими та 50 зниклих безвісти [5, s. 98].

В обідню пору помічено рух ворожих кавалерійських колон (біля 1000 вершників та 2 панцерних автомобілі) у напрямку на Хорупань. Їх розсіяла прицільним вогнем польська артилерія [6, s. 23]. Та будьонівцям таки вдалося зайняти Хорупань через прорахунки у командуванні нового очільника XXXVI бригади. 144 піхотний полк залишив село і відійшов на відстань 1 км на південний захід від цього населеного пункту. Своїми силами він не міг відбити позиції в селі.

Генерал Ф. Крайовський надіслав з Дубно підкріплення — 2-ва батальйони 145 піхотного полку та одну артилерійську батарею з вказівкою здійснити протинаступ та оперти правий фланг бригади на болота між Хорупанем і М'ятином [5, s. 98; 8, s. 20]. Станом на 19 год. будьонівці залишили село і відійшли 1 км на північ в район пагорба (відмітка 206). Польська піхота знову опинилася в селі.

Через півгодини із с. Сморгва розпочалась потужна кавалерійська атака Першої кінної за підтримки кулеметів та двох панцерних автомобілів на лівий фланг і тили польських позицій. Польська піхота, потерпаючи від кулеметного вогню з панцерників, відійшла з позицій майже на кілометр, на пагорб з відміткою 239. Польські гармати мовчали через брак снарядів. Через півгодини

вантажні автомобілі підвезли боезапас для артилеристів. Контратака була вдалою. Її підтримав 3 батальйон 49 полку. Вдалося здобути старі позиції та навіть деякі нові у Сморгдві. Супротивник відійшов у села Бокійма-Береги-Перевердів. Від полонених будьонівців штаб дивізії дізнався, що 4 кінна дивізія С. Будьонного має завдання на 19 липня вдарити у напрямку Радивилів-Броди. Більшовицька 6 кінна дивізія знаходиться в районі містечка Острожець та загрожує Луцьку; 11 та 14 радянські кінні дивізії знаходяться в районі Млинів-Бокійма-Повча. Вони мають завдання наступати на Крем'янець, щоб остаточно відрізати польську 18 піхотну дивізію, знищити її тилове забезпечення та підтримати наступ на фронті зі сходу [5, s. 98, 99].

Також дивізії Першої кінної мали знищити польські підрозділи в районі Хорупаня. С. Будьонний планував організувати лобову атаку двома кавалерійськими дивізіями. Генерал Ф. Крайовський міг протиставити лише 3000 багнетів проти 5000—6000 шабель. Він вирішив дати вирішальний бій і почав впорядковувати позиції. Відтинок від форту Загірці до Дубно, а далі до М'ятина знаходився під керівництвом командира XXXV бригади. 3 батальйон 145 полку і 4 батарею 18 артилерійського полку відправлено з Дубна на посилення позицій у селі Хорупань. Батальйони 49-го полку було повернуто зі Сморгдві на старі позиції, які були більш вигіднішими. У цьому селі залишився тільки спостережний пост з кулеметом [5, s. 99, 100].

Втрати XXXVI бригади під час боїв 17 та 18 липня налічували:

- поранено командира бригади;
- 49 піхотний полк мав 12 полеглих, 3 офіцери та 80 вояків отримали поранення;
- 144 піхотний полк втратив 3-ох вояків вбитими, 49 пораненими, 3 зникло безвісти;
- 18 артилерійський полк: 1 офіцер загинув, 3 зникло безвісти, 3-ох вояків поранено [5, s. 100].

Ранок 19 липня не приніс жодних звісток про атаку на Млинів 3-ої польської піхотної дивізії. Будьонівці спокійно там пересувались у різних напрямках. О 9-ій ранку 400 вершників та 2 броневих автомобілі атакували Сморгдву і позиції в ліску біля дороги. Атаку було відбито. Одночасно у наступ пішов 144

полк з Хорупаня на узвишся з відміткою 206, але ворог сконцентрував там значні сили ще вночі, тому захопити нові позиції не вдалося.

Цього дня у районі села Хорупань генерал Ф. Крайовський сконцентрував 7 артилерійських батарей, які мали позиції по обидва боки висоти 239. З них 5 батарей розташувались на узліссі, на південь від пагорба, а 2 батареї ближче до Хорупаня [5, s. 101; 6, s. 24].

О 12 годині помічено чисельні підрозділи Першої кінної у Сморгдві. Виднілися стовпи куряви і з села лунала музика. Генерал Ф. Крайовський прибув на позиції 49 полку (пагорб 239). Він виступив з промовою, закликаючи офіцерів та солдатів звитязно битися до того часу, як прийде на допомогу 3 піхотна дивізія.

Спостерігаючи за пересуванням ворога, генерал наказав 49 та 144 полкам без одного батальйону за підтримки артилерії здійснити наступ на хутір Дубина і село Сморгдва та захопити висоти на південній околиці села. Але в атаку пішли тільки 2-ва батальйони 49 полку. При виході на узлісся на відстані кілька десятків метрів піхотинці зіткнулися лице в лице з кількома сотнями вершників, що готувались в атаку. Польські солдати залпами з гвинтівок за короткий час розсіяли суперника. Частина кавалеристів (2—4 ескадрони) була відрізана 3-ім батальйоном і намагалась прослизнути між його лівим крилом та пагорбом, на якому знаходився штаб бригади. Ця група галопом вийшла на тили правого флангу 2-го батальйону 49 полку, але потрапила під сильний кулеметний вогонь і почала панічний відхід на Сморгдву. Поле бою перед батальйонами було всіяне тілами загиблих та поранених будьонівці [5, s. 101; 7, s. 20]. Ці два батальйони, розпалені шалом бою та несподіваною перемогою, атакували хутір Дубина та навколишню місцевість. Але будьонівці перегрупувались і зустріли польську піхоту кулеметним вогнем та пострілами з гармат. На близьку віддалі вихопилась кавалерія, яка атакувала 3-ій батальйон капітана Мосціцького. Кулеметний вогонь з тачанок проріджував ряди польських піхотинців. Від нього й загинув командир батальйону. За радянськими даними 81-ий кавалерійський полк Ф. Водоп'янова демонстративним відступом заманив польську піхоту

до невеликого лісу, де у засідці перебував 82-ий полк. Ескадрони несподівано вискочили з лісу та завдали великих втрат польській піхоті [1, с. 15].

Командир польського 49 полку помітив, що в розриві між 2-им і 3-ім батальйонами починає з'являтися ворожа кіннота і здійснює обстріл правого флангу його батальйонів. З хутора Дубина рухається шість густих ліній спішеної кавалерії [5, с. 103]. Польська артилерія за браком огляду не могла вести вогонь у тому напрямку. Також був відсутнім 145 піхотний полк. Командир бригади, зважаючи на переважаючі сили будьонівці, о 17-ій годині наказав відходити на оборонні рубежі. Перший батальйон 49-го полку відбивав кавалерійську атаку, підтриману 2 бронев автомобілями. Ворог атакував позиції полку з різних сторін і навіть з тилу. Гармати вели вогонь на відстань 200 метрів. Генерал Ф. Крайовський й далі знаходився на висоті 239, віддаючи накази [5, с. 103, 104].

Як свідчать польські джерела, командувач Першої кінної С. Будьонний знаходився в районі села Аршичин, у легковому автомобілі. Там він приймав донесення і віддавав вказівки, іноді погрожував підлеглим пістолетом. Ситуація для його Армії була непроста. Попри значні зусилля та чисельну перевагу, Перша кінна не могла розгромити польську піхотну дивізію, яка мала артилерійську підтримку. Коли стемніло, підрозділи Першої кінної відійшли на Сморгду та у південному напрямку. За підсумками боїв за цей день ситуація для польських частин була загрозливою. Підрозділи Першої кінної ціною значних втрат захопили Козин та Вербу, зайняли частину міста Дубно. Саме 19 липня у бою загинув командир 2 кавалерійської бригади 11 кавалерійської дивізії С. Патолічев. Тоді радянські частини захоплювали переправу через ріку Іква південніше м. Дубно, намагаючись оточити дивізію генерала Ф. Крайовського [2, с. 224].

Автори історії 57 (81) «Харупанского» полку, який воював у складі 14-ої кавалерійської бригади Першої кінної армії С. Будьонного, згадують про п'ять днів важких боїв за цей населений пункт. Вони пишуть, що поляки

напали великою силою піхоти та кінноти, хоча у 18-ї дивізії був лише один кавалерійський полк. У цьому нарисі є інформація, що саме там загинув командир полку, а його замінив воєнком Водоп'янов. Будьонівці були напівголодні та відчували нестачу боєприпасів — по 10—20 набоїв на гвинтівку. Кавалерійські атаки не вдавалися, тому доводилося вести бойові дії у спішеній лаві [1, с. 14,15]. С. Будьонний у спогадах коротко зазначає, що в районі села Хорупань бої вела 14 кавалерійська дивізія. Село чотири рази переходило з рук в руки. Командування Першої кінної було змушене відмовитись виконувати наказ командувача фронтом О. Єгорова та скерувати значні сили проти «дубно-кремонецького з'єднання» поляків.

Втрати у цій битві під Хорупанем з обох боків були значними. На жаль, радянська історіографія не подає точних цифр вбитих та поранених вояків Першої кінної армії.

49 піхотний полк Польської армії втратив 3 офіцерів та 400 піхотинців вбитими і пораненими. У першому батальйоні цього полку залишився тільки 1 офіцер — підпоручник Каспшицький, у 2-му теж один офіцер — капітан Коцур, у третьому батальйоні серед командного складу залишилося тільки 2 офіцери. 145 полк мав менші втрати вбитими і пораненими: 2 офіцери та 100 рядових вояків. 144-ий полк втратив особового складу приблизно стільки ж як і 145-ий. Артилеристи 18-го полку теж мали вбитих і поранених: 2 офіцери і 40 солдатів [5, с. 104—106]. Поранених возами перевозили у Тараканівський форт, де їх переносили на спеціальний залізничний транспорт. Частина поранених потрапила до рук будьонівців і була замордована.

Генерал Ф. Крайовський вирішив вночі з 19 на 20 липня розпочати відступ підрозділів дивізії на Вербу. Тільки у Тараканівському форту залишалася польська залога. Так звершилися бої між 18 польською піхотною дивізією та Першою кінною армією під Дубно. Місто та околиці на певний час були захоплені Червоною армією.

Джерела та література

1. Боевой путь 57-го Харупанского краснознаменного кавполка. Острогожск, 1928. 42 с.
2. Дмитренко Т. Земля Дубенська. Вічний поклик історії. Рівне: Дятлик М., 2015. 416 с.
3. Закшевські Б. 18-та дивізія піхоти у травневому наступі 1920 року 6-ї Армії Війська Польського в Україні // Військово-науковий вісник. Львів, 2020. № 33. С. 122—139.
4. Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: война с белополяками. – М., 2002. 736 с.
5. Arciszewski F. Ostróg—Dubno—Brody: walki 18 Dywizji Piechoty z konną armją Budiennego (1 lipca — 6 sierpnia 1920) // Studja taktyczne z historii wojen polskich 1918—21. T. 2. Warszawa, 1923. 192 s.
6. Badowski Z. Zarys historii wojennej 18-go pułku artylerii polowej. Warszawa, 1930. 44 s.
7. Fuglewicz J. Zarys historii wojennej 49-go pułku Strzelców Kresowych. Warszawa, 1929. 42 s.
8. Grochot J. Zarys historii wojennej 72-go pułku piechoty. Warszawa, 1930. 47 s.
9. Kiszko-Zgierski H. Zarys historii wojennej 6-go pułku Ułanów Kaniowskich. Warszawa, 1930. 34 s.
10. Mazaraki F. Zarys historii wojennej 71-go pułku piechoty. Warszawa, 1929. 28 s.
11. Nowak W. Wołyn jako obszar działań bojowych jazdy polskiej przeciwko konnicy Siemiona Budionnego w 1920 roku // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. Луцьк, 2012. С. 21—28.
12. Żołna J. Zarys historii wojennej 42-go pułku piechoty. Warszawa, 1929. 30 s.

Віталій Ткач

ДУБНО В ОБ'ЄКТИВІ АВСТРІЙСЬКОГО ФОТОГРАФА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Електронна база давніх фотографій міста Дубно та його околиць існує з часів поширення у 1990-х роках копіювальної апаратури та персональних комп'ютерів. Будучи неформальною і передаючись «з рук в руки, з пристрою на пристрій» вона не є єдиною базою а, скоріше, доволі хаотичним збором. Якщо в початковій фазі свого існування вона складалась із сканованих зображень, зроблених з оригіналів та фотокопій, які були на руках в населення, працівників музеїв, краєзнавців тощо, то старі фото міста неодноразово використовувались як історичні джерела та ілюстрації. Особливо в цьому плані слід згадати історико-краєзнавчу діяльність завідуючої відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна Тамари Борисівни Дмитренко [1; 2].

Із розвитком мережі Інтернет з'явилась нова група зображень, що були знайдені шляхом використання пошукових систем і доволі швидко вона перевищила за кількістю

попередню. У цьому випадку оригінал зображення — фото на папері, для дослідника, зазвичай, недоступний. Антикварні фото є предметом колекціонування, що спричинило появу спеціалізованих сайтів (або їх розділів) для їх продажу та обміну [3; 4; 5]. На відміну від архівних та наукових сайтів, виставлені на продаж лоти з фотографіями швидко зникають після транзакції, стаючи недоступними для дослідника, тож регулярний моніторинг таких сайтів і збереження цих цінних історичних джерел є необхідністю.

Збірка давніх фото міста поділяється за хронологією, об'єктом зйомки (панорама, архітектурний об'єкт, вулиця, зйомка певних подій), особою фотографа, якщо її можливо встановити, технікою, що була використана. Особливою, досить численною групою є фотографії, зроблені військовослужбовцями Австро-Угорської імперії в 1915—1918 роках. Особливістю цих фото зазвичай є їх використання, як поштівок — вони роздру-

Рис. 1. Вид на місто. 1916 р.

ковувались із розграфленою зворотною частиною та, іноді, містять додаткову інформацію у вигляді підписів, поштових штемпелів і повноцінних листів. Слід зауважити, що назву «Дубно» австро-угорські військові вживали не тільки для міста, а й для часом доволі далеких околиць. На більшості цих

фото можна побачити ландшафти Малого Полісся та Повчанської височини. У даній публікації розглядаються ті знімки, що були зроблені безпосередньо в межах міста.

Із наявних на сьогодні в збірці фотографій виділяється значна група, підписана одним почерком і датована квітнем—травнем 1916 року. Наразі невідомо, чи входило фотографування до службових обов'язків автора чи він просто скористався можливістю й наявністю часу та свободи пересування. Із тематики знімків можна припустити скоріше друге. Кілька з них були зроблені з дуже близьких локацій, які знаходились у районі католицького та єврейського цвинтарів Дубна, на високій береговій терасі заплави р. Ікви. Перше фото направлене на місто, на передньому плані окопи та недобудована (чи розібрана) господарська споруда, видно монастир Бернардинів, на задньому плані — Мізоцький кряж (рис. 1), друге фото також демонструє окопи, що проходять через двір, але об'єктив був розвернутий у протилежному, відносно попереднього, напрямку — тут видно край берегової тераси та район нинішньої вул. Вигнанка (рис. 2). Наступна світлина була зроблена власне на католицькому цвинтарі Дубна. Видно окоп, що проходить крізь

ряди могил та край каплиці, що збереглась до нашого часу (рис. 3).

Фотограф бував у костелі монастиря Бернардинів, який використовувався для військових потреб і зробив знімок цієї споруди ззовні (рис. 4) і зсередини (рис. 5). На останній видно вхід у крипту й деталі убранства та розписів.

Свої відвідини Дубенського замку автор датував 23 квітня 1916 року. Він зафіксував вид замкового двору (рис. 6) з частиною надбрамного корпусу, що мав на цей час доволі непривабливий вигляд та палацу князів Любомирських, який має сліди пошкодження внаслідок військових дій. Видно вхід у церкву 41-го Селенгінського піхотного та 11 Чугуєвського уланського полків, яка розташовувалась у цій споруді до війни. Ще два знімки (рис. 7, рис. 8) зроблено всередині палацу Любомирських. Обидва датовані квітнем 1916 року і показують значні руйнування споруди на цей час — відсутня частина даху та перекриття другого поверху. Зберігся внутрішній розпис одного з приміщень у вигляді рослинних мотивів.

Ще одна група фото складається з двох зображень, видруканих у Празі, як стандартні поштівки. Обидві були використані

Рис. 2. Вид на район сучасної вул. Вигнанка. Травень 1916 р.

Рис. 3. Католицький цвинтар. 1916 р.

за короткий термін для написання листів одним почерком. Перше фото направлено на Луцьку браму і монастир Бернардинів з вулиці Забрама (рис. 9). У центрі міста видно дим від значної пожежі. Штемпель листа датовано 11 лютого 1918 р., але в тексті повідомляється про якісь події в Дубно у 1916 р., що, можливо, є коментарем до подій на фото. Добре

видимою деталлю є дерев'яне покриття тротуару на Забрамі. Друге фото, датоване за штемпелем 29 січня 1918 р., є панорамою міста, знятою із дзвіниці костелу монастиря Бернардинів (рис. 10). Об'єктив було направлено на Іллінську церкву, видно частину монастирського саду, неіснуючу нині міську забудову та поруйновану синагогу на задньому плані.

Ще кілька фото не входять до серій, або ж серійні до них не були виявлені. На одному з них, на вигляд, мирне життя, але написи на зворотній стороні датують його 1916 роком. Знімок зроблено із Забрами на Луцьку браму та монастир Бернардинів (рис. 11). Інше фото (рис. 12) також зроблено із Забрами на місто, але з більшої відстані, видно частину забудови вулиці. Ще одне фото демонструє вуличну сцену на перехресті нинішніх вулиць Кирила і Мефодія та Свободи, об'єктив направлено на фарний костел (рис. 13).

Невелика вибірка розглянутих фото є доволі інформативною. З неї можна дізнатись про характер міської приватної забудови початку ХХ ст., розташування польових фортифікацій у місті у 1916 р., стан та використан

ання території монастиря Бернардинів австро-угорськими військовими, прослідкувати стан руйнацій Дубенського замку до подій Брусиловського прориву, побачити вигляд вулиць та архітектурних пам'яток, деталі повсякденного життя військовослужбовців та цивільних жителів міста.

Рис. 4. Монастир Бернардинів, 1916 р.

Рис. 5. Монастир Бернардинів, всередині костелу. 1916 р.

Рис. 6. Дубенський замок. 23 квітня 1916 р.

Рис. 7. Дубенський замок. Палац Любомирських. Квітень 1916 р.

Рис. 8. Дубенський замок. Палац Любомирських. Квітень 1916 р.

Рис. 9. Вул. Забрама. Вид на місто. 1915—1916 р.

Рис. 10. Вид на місто з дзвіниці костелу монастиря бернардинів. 1915 — 1916 р.

Рис. 11. Вид на місто з вул. Забрама. 1916 р.

Рис. 12. Вид на місто з вул. Забрама. 1915—1916 р.

Рис. 13. Центр міста, вид на фарний костел. 1915—1916 р.

Джерела та література

1. Дмитренко Т.Б. Дубно : погляд крізь віки : фотолітопис Луцьк, 2010. 176 с. : іл.
2. Дмитренко Т.Б. Земля Дубенська. Вічний поклик історії. Рівне, 2015. 414 с. : іл.
3. <https://allegro.pl>
4. <https://www.delcampe.net>
5. <https://picclick.de>

Тарас Мельник, Юрій Мельник

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАЗАРМИ

ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ-ЗАСТАВИ У 2019—2020 РР.

Ідея проведення даного дослідження спричинена відсутністю широкодоступної інформації у вигляді планів та схем, які б стосувалися казарми Дубенського форту-застави.

Принагідно зазначимо, що із деякими подібними документами можна ознайомитися в соціальній мережі «Facebook» на спеціальній сторінці «Дубенський форт-застава». В альбомі «Карти, плани, схеми Дубенського форту» зустрічаємо п'ять старих планів: 1) План найближчої еспланади Дубенського форту з показом місць розташування штучних перешкод при мобілізації; 2) Детальний план форту з показом озброєння та погребів; 3) Профіль по середньому фасу та східній потерні (складається з 2 частин); 4—5) Плани нижнього та верхнього поверхів безпечних казематів [2]. Ці документи досить детально показують нам саму Нову дубенську фортецю та її внутрішні приміщення, але не вистачає однієї важливої деталі — планів приміщень казарми.

Звичайно нам відомо, що загалом такі плани є і зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) (Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)), що знаходиться у м. Москва (Російська Федерація) [3], у 349 фонді

Головного-технічного управління (ГВТУ) (1862—1918) та підвідомчих йому установ ([1947]—1918) [1]. Одиниця збереження 5400 представляє План центральної казарми 1900 р., а 5402 — Проект облаштування церкви в казематі центральної казарми Дубенського форту [4, с. 39—41]. Однак, із зрозумілих причин легшим виявилось підготувати власні матеріали, ніж отримати копії вищевказаних документів.

Відповідно, нами було здійснено три виїзди на об'єкт (9 жовтня 2019, 22 січня та 7 липня 2020 р.) під час яких зроблено обміри та креслення усіх приміщень, а також досліджено залишки систем опалення, вентиляції та водостоків споруди. Отож, отримані в ході наших польових студій матеріали, а саме: результати обмірів, обстежень, креслення та різного роду висновки представляємо у даній статті. Також, принагідно висловлюємо щире подяку завідувачу відділу історії Державного історико-культурного заповідника міста Дубно Юрію Пшеничному, за надані матеріали та цінні поради щодо проведення нашої роботи і старшому науковому співробітнику Бродівського історико-краєзнавчого музею Андрію Корчаку за саму ідею дослідження та

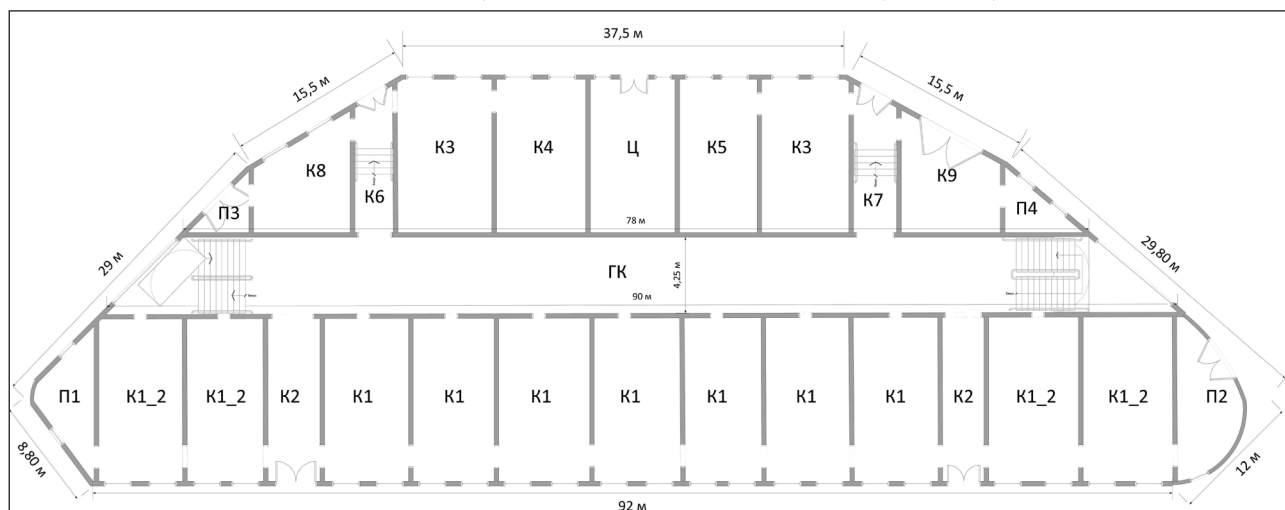

Схема 1. Загальний план 1 поверху казарми.

Фото 1. Сажові отвори в міжкімнатних стінах.

допомогу в його здійсненні.

Багатьом здається, що форма казарми — трапеція. Але, це не так. Насправді казарма — це видовжений опуклий восьмикутник (який дійсно нагадує рівнобічну трапецію) зі сторонами 92 м, 8,8 м, 29 м, 15,5 м, 37,5 м, 15,5 м, 29,8 м, 12 м, загальною площею близько 2430 м². Загальна висота казарми складає близько 10-12 м. Товщина зовнішніх стін 0,9 м, внутрішніх перегородок — 1,2 м. (Схема 1).

Казарма форту-застави має два поверхи, підвальні приміщення, доступ до яких заблоковано. Другий поверх повністю повторює перший, єдиною відмінністю є їх висота, яка складає 3,6 м для 1 поверху і 4 м для другого. На кожному поверсі розташовано 23 кімнати, церква, 4 проміжні коридори і центральний коридор. Східна сторона має 13 кімнат і 2 коридори, а західна частина споруди має 8 кімнат 2 коридори і церкву. Західна і східна частини знаходяться на різних рівнях. Різниця складає близько 2 м, причому вище знаходиться західна частина будівлі. Є версія,

що таке розташування будівлі зумовлене природними чинниками, а саме формою горба, на якому був побудований форт [5, с. 217].

Із 13-ти приміщень східної сторони, 11 є абсолютно однаковими за площею і розміром розташування вікон, дверей, способом опалення та вентиляцією. Тому на схемі ми їх закодували як К1, К1_2 — кімната 1, кімната 2. Кожна з кімнат має по 2 вікна, двоє широких дверей, які утворюють в поєднанні з іншими дверними проймами захоплюючи анфіладу та одні вузькі двері, які з'єднують кімнату з головним

коридором. Швидше за все, ці двері використовувалися для здійснення опалювання кімнати:

Фото 2. Залишки димаря.

заносити дрова, виносити золу, взагалі здійснювати весь процес (вірогідно, опалення здійснював якийсь черговий у всіх кімнатах). Два крайні приміщення, на нашу думку, були підсобними й не опалювалися. Ми їх закодували П1 і П2.

Східна частина казарми має 2 проміжні коридори, які з'єднували головний коридор, кімнати казарми з внутрішнім двором фортеці. Закодовано як К2.

У західній частині — є 4 кімнати прямокутної форми, які за виглядом і площею є майже такими ж, як кімнати східної сторони: мають по двоє вікон, проте не мають дверей, які виходять в головний коридор. Кімнати 1-го поверху, суміжні з приміщенням церкви мають одні двері, які через сусідню кімнату ведуть до проміжного коридору. Їх закодовано як К3, К4, К5. Посередині західної частини облаштовано приміщення для церкви (закодовано Ц).

У правій і лівій частинах західної сторони 1-го поверху є по одній кімнаті у вигляді прямокутної трапеції (К8, К9), одному підсобному приміщенні (П3, П4) та 2 проміжних коридори (К6, К7) які містять сходову клітку (західна і східна частини знаходяться на різних рівнях), а також вихід у внутрішній двір фортеці на полігональну вулицю. Кімната П4 повністю заблокована. Там знаходиться колодязь, доступ у який є тільки з безпечних казематів форту через підземний хід. Це так званий колодязь воєнного часу, який мав забезпечувати гарнізон форту під час можливої облоги [4 с.14, 30]. У приміщенні П3, найімовірніше, був розміщений колодязь, який використовувався в мирний час. Доступ до нього був необмежений [4 с.14, 30]. Сьогодні він, очевидно, засипаний. У кімнатах К8, К9 є бетонні підвальні приміщення без доступу до них. Можливо, вони використовувалися в санітарно-гігієнічних цілях. Ці приміщення 2 поверху могли використовувалися в інших цілях.

Головний коридор розділяє західну і східну частину казарми. Його довжина

Фото 3. Світлове вікно головного коридору 2 поверху.

складає 90 м, ширина 4,25 м. Висота коридору 1 поверху 4,6 м, другого — 6 м. На обох кінцях коридору є сходові марші і великі вікна для освітлення в денний час.

Опалення казарми здійснювалося на першому поверсі за допомогою печей на дрова. Товщина міжкімнатних перегородок складає 1,2 м. У них вбудовані канали, по яких, можливо, проходили продукти горіння і, таким чином, нагрівали стіну, яка ogrівала 4 суміжні кімнати 1 і 2 поверхів. На першому поверсі у кімнатах є спеціальні отвори для вигрібання сажі (фото 1). Таких отворів є 3, що свідчить про 5-канальну конструкцію печі з вертикальними каналами. Далі продукти горіння виходили в димар, розташований на даху споруди (фото 2).

Кімнати східної сторони (К1), які розташовані між двома проміжними коридорами, гіпотетично, опалювалися за допомогою печей, які розташовані справа від вхідних дверей у кімнату. Вхід для опалювання відбувався

Фото 4. Вентиляційний отвір.

з головного коридору. По той бік проміжних коридорів знаходиться по дві кімнати з кожного боку і по одній коморі (К1_2, П1, П2). Ці кімнати опалювалися одним опалювальним пристроєм на 2 кімнати. Підсобні приміщення (П1, П2) не опалювалися.

Із протилежної сторони ситуація виглядала по-іншому. Церква могла опалюватися за допомогою двох сусідніх печей, які розташовували по правий і лівий бік церкви. Кімнати №№ 3, 4, 5 опалювалися із печі яка була розташована в західній частині кімнати по центру стіни. Кімнати № 8 і 9 опалювалися піччю, яка розташовувалася коло південної стіни, на відстані 2 м 60 см від коридорної стіни. Підсобні приміщення (П3, П4) не опалювалися.

Головний коридор першого поверху опалювався чотирма печами, які розташовувалися у східній коридорній стіні на межі двох кімнат.

На відміну від 1-го поверху, опалювалися підсобні приміщення 2-го поверху західної частини будівлі, які мали по печі і розташовувалися по центру східної стіни цих приміщень.

Фото 5. Зруйновані заглиблення для водозливних каналів.

Фото 6. Залишки бітумного покриття.

На другому поверсі, у головному коридорі розташовувалися два світлових вікна, які слугували для того, щоб освітлювати коридор у денний час доби. Ці вікна розташовувалися на стелі, по центру склепіння і прямо навпроти крайніх коридорних кімнат (фото 3).

У кімнатах казарми була вентиляційна система. Вона розташовувалася у найвищій точці кімнати під склепінням (фото 4).

Система водостоків була розташована навколо всієї будівлі. Її залишки можна побачити на самій будівлі казарм. Дах будови оформлений у вигляді склепінь і водозливних жолобів із дренажною системою, первісно засипаний землею, стічних ринв. Пізніше, у 1893—1894 рр., землю було знято і побудовано шатровий дах [4 с, 28—29]. Стічні ринви проходили ззовні будівлі на рівні 2 поверху, а потім заглиблювалися в будівлю (фото 5)

і, мабуть, спеціальною дренажною системою вода відводилась десь поза форт. У 60-х роках ХХ ст. радянські будівничі демонтували пошкоджений дах і нанесли бітумне покриття (фото 6), яке під атмосферним впливом швидко втратило свої властивості, зруйнувалося і привело споруду до катастрофічної ситуації, яку ми спостерігаємо сьогодні.

Отож, гадаємо, що, отримані нами результати даного дослідження, допоможуть усім зацікавленим краще зрозуміти структуру казарми Дубенського форту-застави та розширити уявлення про її функціональне призначення. Представлені ж нами плани можуть також мати практичне призначення – допомогати екскурсводам або туристам, які вперше відвідуватимуть фортецю та матимуть певні труднощі в орієнтації на її території.

Джерела та література

1. Главное военно-техническое управление (ГВТУ) и подведомственные ему учреждения // Российский государственный военно-исторический архив. Путеводитель. Том 1. 2006. / URL: <http://guides.rusarchives.ru/terms/15/8095/glavnoe-voenno-tehnicheskoe-upravlenie-gvtu-i-podvedomstvennyye-emu-uchrezhdeniya> (дата звернення: 08.07.2020)
2. Карти, плани, схеми Дубенського форту (альбом) // Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1113465448752523&type=3> (дата звернення: 08.07.2020)
3. Российский государственный военно-исторический архив / URL: <http://rgvia.рф> (дата звернення: 08.07.2020)
4. Форт XIX в. в с. Тараканове Дубновского р-на Ровенской обл. /пам. Оборонной архитектуры местного значения/ Часть I. Паспортизация. Том 1—2. Историческая справка/ГосстройУСССР–Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроектреставрация», Львовская комплексная архитектурно-реставрационная мастерская. Львов, 1983. 41 с.
5. Ющенко М. До історії будівництва Дубенського форту-застави: особливості першого проекту 1885 року та французькі риси в архітектурі форту // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст]: зб. Наук. Праць за матеріалами Всеукр. наук. Військово-історичної конференції конф., 25-26 квітня 2013 р. / Національний військово-історичний музей України. К., 2013. С.215—218.

Іван Касянчук, Петро Камінський

АНАЛІЗ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ

У результаті обґрунтування нових вимог до фортифікаційної архітектури в другій половині XIX ст. в Європі було побудовано низку об'єктів оборонного призначення. Модерна лінія укріплень у цей час з'явилась, зокрема, уздовж західного кордону Російської імперії. До пам'яток, які доповнювали її на території Волині належить Дубенський форт-застава. Форт викликає інтерес, як об'єкт з високою атрактивністю для відвідувачів, поруч із чим залишає велику кількість питань, пов'язаних із його історією. Саме розгляду окремих аспектів будівництва та використання споруди й присвячена дана стаття.

Актуальність даного дослідження підсилює відсутність за останнє десятиліття предметних наукових напрацювань по темі історії Дубенського форту. Джерела з історії форту неодноразово вивчалися у більш ранній час. Поруч із чим на сьогоднішній день такі відомі студії не можуть бути визначені як задовільні. Перші монографічні дослідження військових інженерів Величка К. І та Яковлева В. В. присвячені мало освітленому аспекту військового мистецтва — розвитку оборонного зодчества з давніх часів до початку XX століття, а також дослідженню засобів облоги та оборони сухопутних фортець у цей період. Вони, швидше, становлять базову основу для подальших досліджень, дають загальну характеристику оборонних об'єктів та засобам оборони проти швидких темпів озброєння того часу. На жаль, вони не локалізують ту чи іншу фортецю в деталях (звертаючи свою увагу на окремі фортеці), а лише вписують їх в загальну оборонну лінію (стратегію) Російської імперії.

Дещо більше світла проливає на форт монографія професора Савчука П. О. «Дубенський форт», а про французькі риси в архітектурі форту нам подає дослідник фортифікації Максим Ющенко.

Вартий уваги й ряд науково-популярних видань, зокрема, заслуженого працівника культури України П. П. Смоліна та краєзнавця Г. В. Бухала. Правда з обережністю потрібно ставитись до даних видань, перевірити в них першоджерела частіше не вдасться, але це перші спроби зібрати локальну інформацію про Дубенський форт.

На основі опрацювання наявних монографічних праць, документів рівненського обласного архіву та військових документів, доступних на інтернет-ресурсах автори розглядають ряд аспектів з історії форту-застави. До них належать передумови будівництва, розміщення і стратегія, військові інженери (будівничі форту), будівництво і військово-топографічний опис, гарнізон і фортечна артилерія. У даному дослідженні розглянуто історію побудови Дубенського форту, його широко територіальне та локальне призначення. Введено в історіографію нові дані стосовно будівничих форту, зокрема полковників Борисова, Белікова та місцевого інженера капітана Панова.

Нижче наведена інформація дозволить деталізувати раніше опубліковану інформацію та ввести нові дані в історіографію про форт-заставу Дубно для його майбутньої комплексної музеєфікації під туристичний об'єкт.

Форт розташований на перетині шляхів: автомагістралі Київ-Чоп і залізної дороги Київ-Варшава, у 8-ми км. південно-західніше м. Дубна, в 4-х км. від залізничної станції Дубно, поблизу с. Тараканів Рівненської області. Завдяки вигідному розташуванню на пагорбі між двома височинами, Волинською і Повчанською, форт домінує над долиною р. Ікви (протікає в 1.5 км. на пн.-сх. від форту), що дозволяє фортечній артилерії контролювати значну територію та залізничне полотно на Дубно.

У зв'язку з нестабільною ситуацією в Європі (в першу чергу після Франко-Пруської військової компанії 1870—1871 рр.) виникла необхідність зміцнення західних кордонів Російської імперії.

Важливість побудови малих прикордонних фортець, у разі війни з Австрією, запропонував очільник військово-інженерного департаменту, генерал-інженер, граф Едуард Іванович Тотлебен. Він особисто інспектував ці місця і дав відповідні доручення для розробки проекту та подав заключення: «на випадок війни на західному кордоні необхідно заздалегідь прийняти міри для затримки наступаючого ворога...у випадку війни не дати ворогу скористатися нашими залізничними шляхами —Тотлебен 1871р» [2, с.11].

У 1873 році відбулась особлива нарада по стратегічному положенню Російської імперії, на якій був присутній особисто Імператор Олександр II, у результаті наради були прийняті рішення по зміцненню західних кордонів імперії. Зокрема, в пункті №3 зазначено звести на південно-західному кордоні два форти-застави: у Дубно – для перегородження залізної дороги від Бродів на Рівне та поблизу Проскурова — для перегородження Волочисько-Київського залізничного шляху [13, с. 183].

Було прийнято рішення про необхідність будівництва форту-застави Дубно, для перекриття залізничної дороги Броди-Рівне, яку саме в той час прокладали. Згідно рішення особливої наради приступили лише до розбивки майбутнього укріплення на місцевості та склали типові креслення нових фортів.

Аналізуючи думку військового інженера Яковлева, стає очевидним, що блокування усіх основних шляхів і переправ, а саме залізниці, зумовлювало б припинення пересування ворожої армії та обозів, що призводило б до великих втрат часу і максимально зменшило б наступальний прорив. Будівництво таких фортів на південно-західному напрямі, а саме Дубно і Проскурів було відкладено. Вся увага із 1876 року була зосереджена на обороні Чорноморського узбережжя, через важкі відносини із Туреччиною (Російсько-Турецька війна 1877—78 рр.).

Записка 1881 року військового міністра Д.А.Мілютіна, який із плану 1873 р. виділив

найбільш нагальні потреби, щоб здійснити їх на практиці: «австрійський кордон видається на цій протяжності у наші межі клином, створюючи майже прямий вхідний кут, і відтісняє південний район до річки Прип'ять і її боліт. У два переходи від свого кордону ворог може дістатись Дубно і Острога, на прямій лінії Київ-Брест, таким чином перервати сполучення Бреста з єдиною його базою Києвом» [2, с. 11].

1882 р. — при військовому міністерстві призначена розпорядча комісія по оборонних спорудах. Імператором стає Олександр III, Тотлебена на посаді товариша генерал-інспектора по інженерній частині замінює інженер, генерал Зверев, який в подальшому приймав участь у розпорядчій комісії по зміцненню західних кордонів.

1883 р. — утворено комістерство по будівництву нової фортеці Ковно і форту-застави Дубно.

Розроблені Тотлебенем проекти по будівництву дубенського форту перестали відповідати новим умовам фортечної оборони. 1884 року Е. І. Тотлебен помирає.

Франція з 1885 по 1890 рр. створила новий тип укріплень — форти-застави. На цегляні склепіння накладалися бетонні тюфяки з піщаним між цеглою і бетоном прошарком. Інші роботи з переробки старих французьких фортів полягали в зрізанні високих траверсів, потовщенні брустверів, руйнуванні капонірів і напівкапонірів, їх замінюють бетонними за контрескарповими фланкуючими будівлями, які отримали у Франції, як потім і в Росії назву кофри (від франц. слова *coffre* — скриня, ящик), у пониженні примкнутих ескарпових стін. Усі ці роботи проводилися з 1887 р згідно знову виданої після дослідів у Бурже інструкції [13, с. 205]. У Дубенському форті аналогічні роботи по перебудові проводили з 1892 р., що дає чергову підставу говорити про типовість нашого форту французьким, а не казенним російським.

А вже наказом від 15 серпня 1885 року проект був затверджений на вищому рівні. Восени розпочато будівельні роботи. Вищим направленням та наглядом за зведенням укріплення займався військовий інженер, полковник Борисов, який отримав права і звання будівничого Дубенських укріплень [11, арк. 247—248].

Українська історіографія на сьогоднішній день не знає нічого конкретного про

особистість полковника Борисова, навіть його ініціалів. Згідно розробленого Е. І. Тотлебенем плану по укріпленню м. Очаків Херсонської губернії (нині Миколаївська обл.), у 1874 році було розпочато спорудження батареиноного острова-форту (сучасний острів Березань) під керівництвом військового інженера Борисова. Будівництво форту було завершено у грудні 1880 року, де було встановлено 12 обертаючих гармат та 6 висувних(прихованих) артилерійських установок [15]. Саме ці інноваційні розробки Борисов планував задіяти у будівництві Дубенського форту. У генералітеті Російської імператорської армії значиться лише одна особа, яка б підходила до постаті даного інженера — Борисов Павло Євграфович (24.01.1834. — 06.08.1903 рр. життя). Відповідно, у 1874 році, у віці 40 років уже досвідченому інженеру доручили будівництво батареиноного острова (Березань). У 1885 році, у 51-річному віці розпочинає будівництво форту-застави Дубно, через 4 роки — у 1889 р. (згідно історичної довідки проектного інституту «Укрпроектреставрація» — час закінчення будівництва форту, були завершені всі головні роботи згідно затвердженого проекту, але ще не уведений в експлуатацію) отримує чин генерал-майора. У 1896 році, у 62-річному віці звільнений із чином генерал-лейтенанта, з мундиром і пенсією [14]. Тому, ймовірно говорити, що це перші, конкретні опубліковані біографічні відомості про інженера, давно відомого нам, як полковника Борисова.

Про те, що форт був уже збудований у 1889 році, слід звернути увагу на документ, опублікований у збірнику документів Російської імперії за 1889 р., від 08 липня, де вказано, що з «височайшого повеління утворити Дубенську фортечну артилерійську роту і підпорядкувати її командирі київської фортечної артилерії» [8, с. 411].

Першим командиром Дубенської фортечної артилерійської роти був штабс-капітан Подрузський Володимир Іванович.

У 1889 році будівничих підрядників усунуено від робіт і сформовано господарський комітет під головуванням військового інженера підполковника Белікова, який став другою ключовою особистістю у Дубенському форту. З 1892 року він став головою Дубенського інженерного управління й виконувачем прав

коменданта Дубенського форту. У 1896 році полковник Беліков домігся для форту статусу діючої оборонної одиниці. 27.10. 1897 року полковник Беліков залишає посаду коменданта та ще на деякий час повертається у головування Дубенського інженерного управління (останній документ за підписом полковника Белікова датований 15.01.1898 роком). Пам'ять про Белікова залишилась на подвір'ї собору Різдва Пресвятої Богородиці, що у колишньому селі Руський Страклів (нині м. Дубно), де є поховання з табличкою на якій написано: «Здѣсь покоится тѣло младенца Надежды Дочери Военного инженера подполковника Бѣликова род. 25 янв. 1886 года. сконч. 17 января 1889 года». За місцевими переказами донька інженера Белікова (одна із шести дочок у сім'ї) трагічно загинула, упавши з будівельних риштувань, що стояли біля фасаду храму.

29 березня 1898 року керівництво Дубенського форту отримало права, які мають керівники фортець третього класу, що давало можливість коменданту форту отримати чин генерал-майора [9, с. 225].

Повернувшись до стратегії та розміщення форту, слід процитувати архівний документ довідкового відділу: (цитуємо вибірково) «Цілком таємно, відгук штабу Київського військового округу від 16 червня 1901 року №91/352. Детальний військово-топографічний опис форту у сфері дії фортечної артилерії. «На відстані 2-3-х верств від форту околиці більшою частиною, вкриті лісом, а від поблизу розташованих підвищень, утворюється великий простір у 750 сажнів (1600 м.) від західного фасу форту, прихований від погляду й обстрілу за способом стрільби по невидимих цілях».

З даного документу стає відомо, що на захід від форту територія вкрита лісами й захищена Повчанською височиною, а решту територій оточувала р. Іква та її мочари [3, арк. 2].

Серед місцевих військових інженерів найяскравішою постаттю був Панов Данило Миколайович. Із документів державного архіву Рівненської області відомо, що Панов станом на 22.11.1897 року, уже служив на форту в чині підпоручника. Поручник з 1900 року, штабс-капітан з 1903 року, капітан з 1906 року. Із січня 1908 року і до скасування

посади (07.05.1908 р.) був виконувачем прав начальника Дубенського інженерного управління. Відставний інженер капітан царської армії, Панов Данило Миколайович (1867—1943 рр.) і його дружина, Панова Катерина Павлівна (1880—1964 рр.) уродженка м. Санкт-Петербург, проживали у с. Загорці, мали приватний будинок і 5 гектарів землі, вели власне господарство. Поховані на сільському цвинтарі у с. Загорці [7].

Гарнізон форту почав формуватися ще з часу будівництва укріплення, на базі одного батальйону [10, с. 311—312], а також Івангородської артилерійської роти. Про це свідчать архівні документи, зокрема, книга наказів Івангородської артилерійської роти, що зберігалась на форту.

08.07.1889 року була створена Дубенська фортечна артилерійська рота. Серед відомих архівних документів, найбільша кількість особового складу форту становила 458 осіб, станом на 1898 р. Основу складала артилерійська рота та штат коменданта. Піхотних рот в особовому складі на форті не значилось. Службу по охороні форту здійснювала 12 рота 41 піхотного Селенгінського полку, дислокованого у Дубні, тоді як сама рота була розквартирована в с. Вовковиї, Дубенського повіту.

Єдиний свого роду архівний документ, який засвідчує відсутність піхоти в мирний час на форту, є лист командира 41 піхотного Селенгінського полку полковника Максимовіча до коменданта форту полковника Корзуна від 06.04.1899 року за вихідним №32: «Прошу Ваше Високоблагородіє повідомити мене чи пристосовано приміщення для зберігання мундирного одягу, оснащення і озброєння для 12-ої роти ввіреного мені полку, призначеної для охорони форту і якого числа зазначені речі можуть бути перевезені на форт» [4, арк.8].

Ще один, поки що єдиний документ, проливає світло на номер форту в Рос імпр. — «ЦІЛКОМ ТАЄМНО, Командиру Дубенського форту. По виконанню словесного розпорядження Вашого Високоблагородія представляю копію детального плану форту № 316 з вказівками існуючого озброєння і порохових погребів. п-к. Баумгартен 30 березня 1899р.» (Ф-№497, опис1, справа-11.) [5, арк. 7].

Фортечна артилерійська рота розташована у мирний час у центральній казармі, в середині форту; у військовий час гарнізон форту розташовується у казематах військового часу (безпечні каземати по периметру центральної казарми) [6, арк. 1].

Особовий склад гарнізону форту становили: артилерійська рота, управління коменданту, вільнонаймані та прикомандировані. В артилерійську роту входили: артилерійська обслуга, кулеметна та учбова команди (готували геліографів, зв'язкових, телеграфістів, саперів, а також навчали письма, граматики та арифметики). В управління коменданта форту входили: штат коменданта форту, управління виконавця інженерних робіт, підрозділ військової жандармерії.

До червня 1907 року артилерійська рота Дубенського форту була передислокована на Далекий Схід, лишилися 35 чоловік особового складу. 01.10.1907 року фортечну роту виключили зі складу Київського військового округу. Згідно наказу військового міністерства за №180 25.04.1908 року артилерійській роті потрібно у повному складі зі всім озброєнням остаточно передислокуватися у м. Владивосток [12, с. 239].

10.09.1908 р. останній комендант форту підполковник Любінський Георгій Вікторович скасовує управління коменданта і стає начальником гарнізону Дубенського форту, в якому розташовується дисциплінарний батальйон Київського військового округу. Охорону дизбату несли по черзі дві роти 42 Якутського піхотного полку, що дислокувався в м. Крем'янець. Саме ця рота і квартирувала на заміну артилерійській у приміщеннях центральної казарми форту.

З погляду авторитетних генералів і кращих фахівців військової інженерії не лише Російської Імперії, а й Європи, К. І. Величка, В. В. Яковлева, М. Шварте, які всі як один, відстоювали надстратегічну роль укріплень на західному кордоні з Австрією і Німеччиною, залишається незрозумілим, чому стратегічна важливість форту-застави Дубно була знехтувана, чому бойову одиницю на форті скасували ще у 1908 році? Це вкрай важливе питання, яке ще потребує подальших кваліфікованих досліджень. Але єдину суттєву відповідь на це запитання дає К. І. Величко: «Невтішні

висновки Японської війни і перша революція відобразились для нас негативно на заході. Військовий міністр генерал Редігер, не додав нічого для посилення наших західних кордонів. Напрочуд, з огляду стислого положення наших фінансів, прагнув скасувати непотрібні, на його думку, фортеці, наприклад Дубно. Фортеця Дубно була скасована, але не знищена» [2, с. 32].

Тепер стосовно невикористання форту російською армією у 1915 році. Не підготовлені до фортечної оборони відступаючі підрозділи кінної артилерії, опинившись в умовах загрози облоги, протистояти потужним обстрілам далекобійної ворожої артилерії не могли. Російська армія відступала по всій лінії фронту. Слід зауважити, що форт Ковно (Каунас) протримався 10 днів, форт Новогорітський (Модлін) — 9 днів, форт Гродно і система фортифікаційних споруд форту Брест-Литовськ, які були готові до оборони — евакуйовані. А форт Дубно увійшов до складу польової позиції, як опорний пункт, але був покинутий російськими військами. В «Історії фортець» В. В. Яковлева говориться: «фортеці не можуть протистояти сучасній артилерії та її величезній кількості снарядів... але навіть після сильних бомбардувань, форти зберігали свою загальну обороноздатність» [13, с. 380]. З великою ймовірністю можна стверджувати, що інженерна думка того часу лишалася на крок по заду прогресу військової справи й удосконалення артилерії, в першу чергу. Але якщо б бойова одиниця форту-застави Дубно була в дії, то вела б оборону на ряду з фортами Осовець та Івангород, але на відміну від останніх, була б у кращих умовах, з огляду на те, що фронт у вересні 1915 року зупинився через 2.5 км. від форту по лінії р. Ікви. Очевидно підбив форту росіянами напередодні 08 вересня 1915 року ґрунтувався на тому, що опинившись вцілілим у ворожих руках, становив би велику загрозу, у разі контрудару.

Фортечна артилерія складала собою вагомий арсенал озброєння. Аналізуючи писемні джерела та архівні документи подаємо детальний список артилерії форту:

1. Сталева 8-ми дюймова (203 мм.) фортечна мортира зразка 1877 р. у 200 пудів (3276 кг), бомба — 79 (3 кг пороху) кг,

дальність стрільби — 5907 м — 4 шт.;

2. Польова 6-ти дюймова (152,4 мм) мортира зразка 1885 р. Енгельгардта-Круппа вагою 459 кг — 1 шт.;

3. Осадна 6-ти дюймова (152,4 мм) гармата на лафеті зразка 1877 р. у 120 пудів (1966 кг) — 4 шт.;

4. Гармата 6-ти дюймова (152,4 мм) на зникаючому лафеті Разказова у 120 пудів — 2 шт.;

5. Гармата 6-дюймова у 190 пудів (3112 кг) — 3 шт.

Різниця між усіма 6-ти дюймовими гарматами на форті була лише у товщині стінок стволу. Дальність стрільби у 120-ти пудової — 7355 м, 190-то пудової — 8192 м;

6. Легка, кленова, протиштурмова 4-х фунтова (87 мм) гармата у 445 кг., дальність стрільби — 6447 м — 8 шт.;

7. Комплекс капонір-гармата 2, 24 дюйма (57 мм) Норденфельда зразка 1892 р. у 140 кг., дальність стрільби — 5975 м. — 8 шт.;

8. 1/2 пудова 6-ти дюймова (152,4 мм) мідна мортира зразка 1838 р., на залізному станку (вагою 65.5 кг) 1866 р., вага мортири — близько 9 кг — 10 шт. Розрахунок даної гармати складався із 4 чоловік, дальність стрільби — 960 м;

9. Трьохлінійний 7, 62 мм станковий кулемет системи Максима з колісним лафетом і щитком 1895 р., вагою 27,2 кг — 10 шт.

З 1890 по 1892 рр. на форту була встановлена експериментальна висувна платформа під фортечну гармату полковника Борисова, які він уже успішно застосував у фортеці на о. Березань. Основа установки сягала 21-го футу шириною (6,4 м) і у 100 футів довжиною (30,48 м). Орудійне гніздо розміщувалось між двома траверсами, гармата знаходилася на платформі у бойовому положенні та утримувалась на своєму місці противагою, яка з'єднувалась з платформою довгим ланцюгом, перекинутим через блок і рухалась вгору і вниз в колодязь [1, с. 324—325]. На сьогоднішній день можемо з великою вірогідністю припускати використання піддану платформу місця, яке вкрай перебудоване й знаходиться під залізобетонним і земляним пд.-зх. траверсом. Як вважав К. І. Величко, однією з причин скасування даної установки послугувало введення в дію навісного вогню фугасними бомбами, що могли з легкістю перебити

ланцюги чи рейки, таким чином вивести з дії установку, яка би в свою чергу заблокувала велику територію на валгангу.

У проєкті форту-застави Дубно мали на меті задіяти броньовані обертаючі артилерійські башти системи Мужена (Франція) або Шумана (Німеччина). Для встановлення трьох таких башт були підготовлені місця над круглими казематами з колонами посередині. Питання доцільності встановлення даних башт відклали в сторону, як невідповідаючим цілям і потребам армії. Цитуючи К. І. Величка: «без форми та достатньої броні встановлювати їх ризиковано» та В. В. Яковлева «1890-ті рр. пройшли для фортець без застосування броньованих башт» стає зрозумілим чому надвежні приміщення, тобто круглі каземати з колонами, не були застосовані

за призначенням.

Історія форту та його окремі сфери життя потребують ще багатьох подальших наукових досліджень та окремих публікацій. Дубенський форт, підірваний 7—8 вересня 1915 року відступаючими російськими військами, обстріляний наступаючими військами генерала Сахарова в ході Луцького прориву 1916 року (з 1923 р. Брусилівським проривом), підданий штурмам і обстрілам Першої кінної армії командарма Будьонного у 1920 році, так за всю свою історію у війнах, жодного разу не прислужився Російській армії, натомість був використаний сповна й прославлений у боях австрійцями у 1915—1916 рр. і мужньою обороною майора Війська Польського Віктора Матчинського у 1920-му році.

Джерела та література

1. Величко К.И. Исследование новейших средств осады и обороны сухопутных крепостей: с атласом из 15 л. черт. СПб.: тип. и лит. В. А. Тиханова, 1890. 576 с.
2. Величко К. И. Русские крепости в связи с операциями полевых армий в мировую войну (критико-стратегический этюд по архивным материалам и воспоминаниям). Л., 1926, 166 с., 5 л. схем.
3. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). Ф. 497, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
4. ДАРО. Ф. 497, оп. 1, спр. 11, арк. 8.
5. ДАРО. Ф. 497, оп. 1, спр. 11, арк. 7.
6. ДАРО. Ф. 497, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
7. Лист завідуючого Дубенським філіалом музею Кузнецова І. директору Рівненського краєзнавчого музею Атаманенку Е. від 25. 03. 1988 р. // Кабінет історії ДІКЗ м. Дубна, тека «Дубенський форт».
8. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Том IX. 1889 г., приказ № 6186 от 08 июля. СПб: Государственная типография, 1891. с. 411.
9. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Том XVIII. Отделение 1. 1898 г., приказ № 15208 от 29 марта. СПб: Государственная типография, 1901. с. 225.
10. Россия. Военное министерство. Приказы по Военному ведомству ... [по годам]. СПб., 1853-1917. Приказ № 77 от 08 апреля 1886 г. с. 311—312.
11. Російський державний військово-історичний архів Ф.16129, оп. 1, од. зб. 165, «Дубенский Форт и гарнизон г. Дубно 1883—1916 гг.» арк. 247—248.
12. Савчук П. О. Дубенський форт: іст. нарис. Рівне: Ліста, 2001. 285 с.:іл.
13. Яковлев В.В. История крепостей. М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. 400 с.
14. http://rusgeneral.ru/general_b6.html
15. <http://tsushima.su/forums/viewtopic.php?pid=1012080>.

Андрій Корчак

АВСТРО-УГОРСЬКІ ВОЄННІ ФОТОГРАФІЇ ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ-ЗАСТАВИ

Відомо, що Дубенський форт-застава довгий час був засекреченим об'єктом і побачити його з середини було дуже складно. Напевно, через це ми знаємо хіба що два зображення цієї фортеці з періоду до Першої світової війни [2, с.25—26]. Цифрові копії цих світлин можна оглянути в соціальній мережі «Facebook» на спеціальній сторінці «Дубенський форт-застава» в альбомі «Дубенський форт — старі світлини» [1].

На першій з них бачимо фрагмент західної частини полігональної (багатокутної) вулиці, стик південної та центральної частин західних казематів та краєчок казарми справа. У коментарі до зображення зазначено: «Очевидно, саме давнє фото Дубенського форту-застави» [1] (Фото 01). На другій — шість російських офіцерів та одну пані на фоні головного входу до твердині (входу до східної потерни) та коментар: «Зверху, над ворітьми — Дубенское/земляное-пог.читається/ укріплення 1910.» [1] (Фото 02).

Кардинально ситуація змінилася під час Першої світової війни, коли у вересні 1915 р. відступаючи російські війська залишили фортецю, яку, в свою чергу, захопили війська 4-ї австро-угорської армії [2, с. 274]. Саме під час майже цілорічного перебування в стінах форту-застави австро-угорські вояки зробили кілька десятків фотографій об'єкту. Улітку 1916 р. під час Брусиловського прориву росіяни витіснили звідти своїх ворогів [2, с. 274].

Австро-угорські фотографії є надзвичайно цінним історичним джерелом принаймні з двох точок зору. З одного

боку - це перші комплексні фотозйомки твердині, що дійшли до нашого часу. З іншого — дані світлини спростовують неправдиве твердження, про зруйнування зовнішніх секцій західних та східних казематів австро-угорськими вояками перед відступом у липні 1916 р. [2, с. 274; 3, с. 13]. На фотографіях ми бачимо їх зруйнованими вже у вересні-жовтні 1915 р. Проте, слід зазначити, що Дубенський форт-застава піддавався артилерійським обстрілам у ході його відвоювання російськими військами влітку 1916 р. Про це ми дізнаємося з фотографії, опублікованої 3 вересня 1916 р. у французькому журналі «Le Miroir» («Дзеркало») [8, р. 4] (Фото 03).

Хоча усі австро-угорські фотографії є відомі, тому що опубліковані на різних сторінках Інтернету, з метою надання їм більшої наукової вартості, ми вирішили їх згрупувати за трьома збірками та однією колекцією (науково опрацьованою збіркою) і згідно часу зйомок. Отож розпочнемо огляд вказаних світлин.

Цифрові копії першої збірки фотографій, можна побачити в альбомі «Дубенський

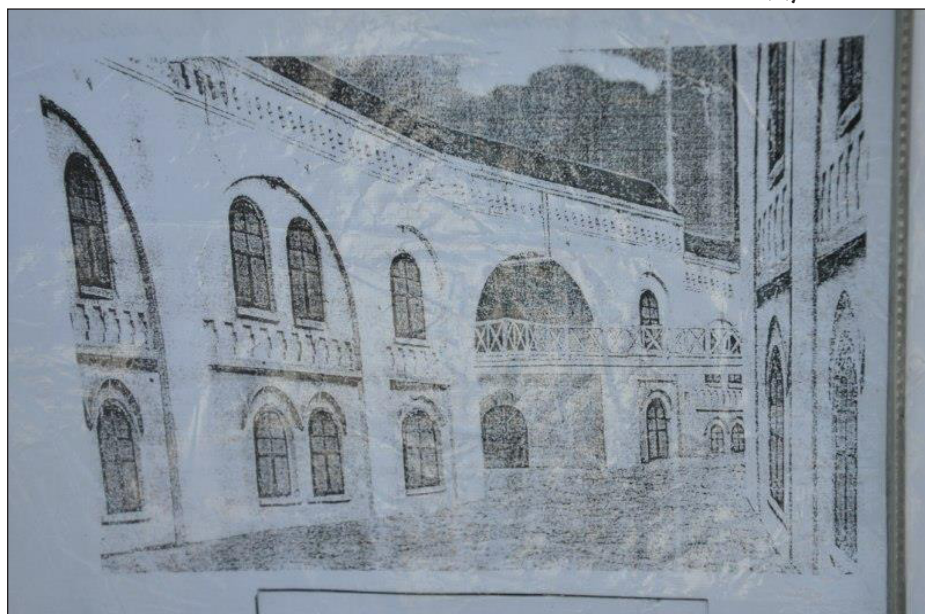

Фото 1.

форт — старі світлини». Це сім світлин. На першій зображено: австро-угорського офіцера серед руїн (Фото 04); на другій — вигляд з південної частини головного валу на засипану румовищами східну частину полігональної вулиці (Фото 05); на третій — північну частину зруйнованих західних казематів (Фото 06); на четвертій — вигляд на два вікна з середини невідомого нам приміщення (Фото 07). П'ята та шоста фотографії, можливо, фрагментарно показують зруйновані кофри

Фото 2.

головного рову (Фото 08; 09), сьома — руйнації одного із входів у потерни в головному рові (Фото 10). На світлинах ми бачимо, що румовища досить свіжі, тому можемо припустити,

що фотозйомку було зроблено у вересні або жовтні 1915 р. [1].

Далі йде колекція світлин, зроблених Цісарсько-королівською квартирою військової преси та Фотоагентством у Відні в зимовий період 1915—1916 рр., і зараз є власністю Австрійської національної бібліотеки. Із цифровими копіями цих фотографій можна ознайомитися на сайті «Kulturpool» («Культурний басейн») [7]. Дані світлини можна поділити на дві підгрупи.

Перша підгрупа шукається на «Kulturpool» за гаслом «Festung Dubno» («Фортеця Дубно»), це 12 наступних фотографій: 1) «Festung Dubno» («Фортеця Дубно») (зліва — південна частина поруйнованих західних казематів, в центрі — засипаний румовищами фрагмент західної частини полігональної вулиці, справа — фрагмент казарми) (Фото 11); 2) «Facekassematte Mitte, Festung Dubno» («Фасад центральних казематів, фортеця Дубно») (фрагмент центральної частини поруйнованих західних казематів) (Фото 12); 3) «Facekassematte rechte Schulter, Festung Dubno» («Фасад казематів праве плече (крило), фортеця Дубно») (зліва — краєчок казарми, основне зображення — стик південної та центральної частин поруйнованих західних казематів та фрагмент засипаної румовищами

Фото 3.

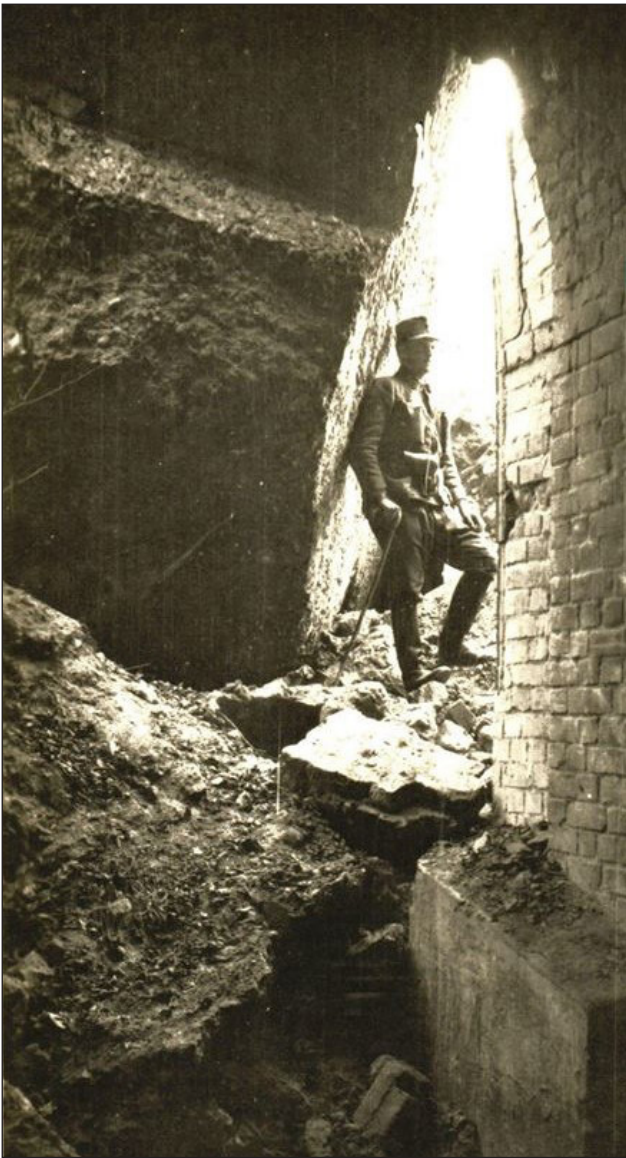

Фото 4.

західної частини полігональної вулиці) (Фото 13); 4) «Facekassematte rechter Teil, Festung Dubno» («Фасад казематів права частина, фортеця Дубно») (зліва — західний краєчок північного заокруглення казарми, основне зображення — північна частина зруйнованих західних казематів та фрагмент засипаної румовищами західної частини полігональної вулиці) (Фото 14); 5) «Grabenflankierungsanlage in der Kapitale, Festung Dubno» («Вогневе фланкування (вогневий згин) рову у верхній частині, фортеця Дубно») (можливо руїни одного із кофрів у головному рові) (Фото 15); 6) «Kehleingang, Hauptpotem, oben Wall, Festung Dubno» («Горловий вхід, головний горщик, зверху вал, фортеця Дубно») (головний вхід до твердині (вхід до східної потерни)) (Фото 16); 7) «Flankierungsanlage rechts Gewehrgalerie in der Kapitale, Festung Dubno» («Вогневе фланкування (вогневий згин) правої вогневої галереї у верхній частині, фортеця Дубно») (головний рів у західному куті, зліва — фрагмент контрескарпової стіни та руїни західного кофру, справа — фрагмент ескарпової стіни та зруйнований вхід у західну потерну) (Фото 17); 8) «Linker Teil der Kehlkassematte, rechts Kaserne, Festung Dubno» («Ліва частина горлових казематів, праворуч казарми, фортеця Дубно») (зліва — фрагмент зруйнованих східних казематів, у центрі — засипана румовищами східна частина полігональної вулиці, справа — східний фрагмент північного заокруглення

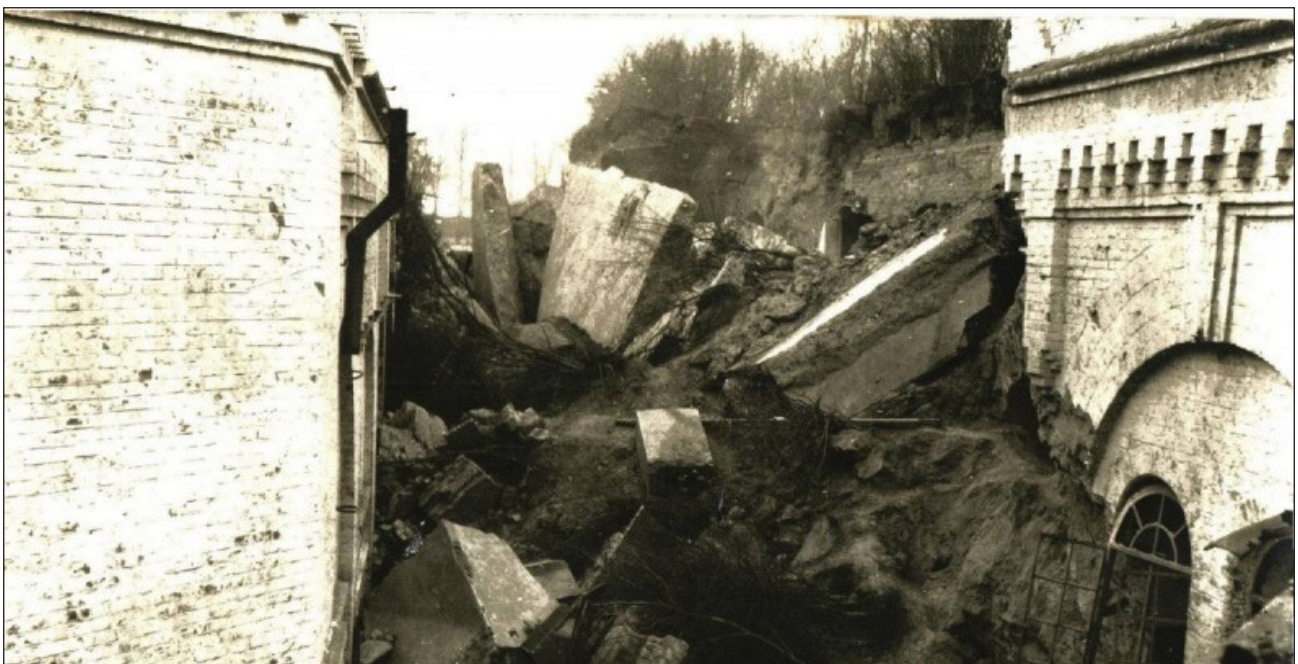

Фото 5.

Фото 6.

Фото 7.

Фото 8.

казарми) (Фото 18); 9) «Facekassematte, Mitte, Eingang in die Mittelpoterne, Festung Dubno» («Фасад казематів, середина, вхід у середню (центральну) потерну, фортеця Дубно») (стик центральної та північної частин поруйнованих західних казематів та засипаний румовищами фрагмент західної частини полігональної вулиці) (Фото 19); 10) «Rechte

Kehlkassematte, links Kaserne am inneren Hof, Festung Dubno» («Праві горлові каземати, зліва казарми на внутрішньому подвір'ї, фортеця Дубно») (зліва — південно-східний кут казарми, у центрі — засипана румовищами східна частина полігональної вулиці, справа — зруйновані східні каземати та залишки знищеної, виконаної з гофрованої сталі південної огорожі, що захищала центральну частину форту-застави з півночі та півдня) (Фото 20); 11) «Linker Schulterkoffer im Graben mit gesprengter Gewehrgalerie oben Wall, Festung Dubno» («Лівий плечовий кофер в рові з підірваною вогневою галереєю зверху валу, фортеця Дубно») (насправді, руйнації системи входів до південної потерни у головному рові) (Фото 21); 12) «Kehlkassematte linker Teil oben Wellblech gegen den äusseren Hof. (Mitte Wall), Festung Dubno» («Горлові каземати ліва частина, вгорі гофрований лист навпроти зовнішнього двору. (Центральний вал), фортеця Дубно») (зліва — фрагмент поруйнованих східних казематів, у центрі — фрагмент виконаної з гофрованої сталі південної огорожі, справа — південно-східний кут казарми) (Фото 22).

Друга підгрупа шукається на «Kulturpool» за гаслом «Sperrfort Dubno» («Форт-застава Дубно»), це 7 наступних фотографій: 13) «12 cm Minenwerfer — Sperrfort «Dubno»» («12 см міномет — форт-застава «Дубно»») (Фото 23); 14) «Maschinengewehr M. 7/12 eingebaut in der Schwarmlinie flankierend. Sperrfort «Dubno»» («Кулемет М. 7/12 встановлений у фланкуючій лінії рою. Форт-застава

Фото 9.

«Дубно») (Фото 24); 15) «9 cm Feldkanone M. 75/96 in der Schwarmlinie iengebaut als Flankierungsgeschütz. Sperrfort «DUBNO») («9 см польова гармата М. 75/96 в лінії рою, вбудована як фланкуючий захист. Форт-застава «Дубно») (Фото 25); 16) «Hindernisszone im Abschnitt der zweiten Kompanie des 84. Regiments bei Podluze im Umfeld des Sperrforts von Dubno» («Зона перешкод на ділянці Другої роти 84-го Полку поблизу Підлужжя в районі Дубенського фотру-застави») (Фото 26); 17) «Strassensperre gegen den

Südausgang von Podluze, die Sperrforts von Dubno im Hintergrund. Das Tor wurde von Offiziers-Stellvertreter Weinguni von der Regimentspionierabteilung V des 84. Infanterieregimentes» («Дорожні перешкоди навпроти південного виїзду з Підлужжя, на задньому плані Дубенський форт-застава. Ворота були спроектовані заступником офіцера Вайнгуні з Полкової інженерної дивізії V 84-го Піхотного полку») (Фото 27); 18) назва та ж сама,

що і попередньої фотографії (Фото 28); 19) «Moderne Feldkanone als Flankierungsgeschütz, steht tagsüber im bombensicheren Unterstand und wird Nachts, respektive im Momente der feindlichen Infanterie Angriffe in die Schwarmlinie gebracht, beim Sperrfort Dubno, zweite Batterie des Feldkanonenregiments 6» «Сучасна польова гармата, як фланкуюча артилерійська зброя, в денну пору стоїть у захищеному від бомб сховищі і використовується вночі, відповідно в момент нападу ворожої інфантерії (піхоти), приведеної

Фото 10.

в лінію рою, у форту-заставі Дубно, Друга батарея 6-го Польового гарматного полку». Отож, у даній підгрупі сам форт ми бачимо лише на сьомій фотографії, а саме один із безпечних виходів на валганг (Фото 29).

До цієї ж колекції слід віднести ще одну світлину, цифрова копія якої шукається окремо. Це: «70 cm Acetylen Scheinwerfer beim Sperrfort «Dubno»», «70 см ацетиленовий прожектор у форті-заставі «Дубно»» Австро-угорські вояки стоять на південному куті валгангу, за їхніми спинами проглядається південно-західний кут казарми [6] (Фото 30).

Друга збірка фотографій у вигляді цифрових копій, особисто нам знайома з їх публікації в Інтернеті 16 травня 2017 р. відомою дослідницею історії Волині Тетяною Яцечко-Блаженко (м. Луцьк) [4]. Це п'ять наступних світлин. На одній зображено: зліва — західний фрагмент північного заокруглення казарми, справа — засипаний румовищами фрагмент західної частини полігональної вулиці та вцілілий фрагмент стику центральної і північної частин західних казематів (Фото 31); на другій — головний вхід до твердині (вхід до східної потерни) з австро-угорським вартовим (Фото 32); на третій: зліва — фрагмент казарми, далі направо — засипаний румовищами фрагмент західної частини полігональної вулиці та південна частина поруйнованих західних казематів (Фото 33); на четвертій — зроблене з даху казарми фото засипаної румовищами східної частини полігональної вулиці та поруйновані східні каземати (Фото 34); на п'ятій: зліва — фрагмент поруйнованих східних казематів, справа — фрагмент виконаної з гофрованої сталі південної огорожі (Фото 35).

Саме залишки цієї металевої огорожі дають підказку щодо датування даної збірки фотографій. У порівнянні з дванадцятю фотографією попередньої колекції ми бачимо, що фрагмент третього зліва сталевого гофрованого листа є меншим ніж він був узимку 1915—1916 рр. Також на усіх п'яти світлинах ми бачимо характерну для літа густу рослинність. Тому можемо припустити, що ці фотографії були зроблені десь на початку літа 1916 р., напередодні Брусиловського прориву.

Подібно, як і друга, третя — остання збірка можливих австро-угорських фотографій у вигляді цифрових копій, теж особисто нам

знайома з їх публікації в Інтернеті 8 листопада 2019 р. Т.Яцечко-Блаженко [5]. Це одинадцять світлин. У своїй замітці до фото, не вказуючи звідки взята інформація, авторка зазначає наступне: «Знайдені світлини зроблені невідомим фотографом у 1922 р.» [5]. За твердженням дослідника фотографії з м. Броди Володимира Ульянова, дана збірка складається з двох частин. Перша (фото 36), дев'ята (фото 44) та одинадцята (фото 46) світлини мають прямокутне обрамлення, решта — обрамлення з округлими кутками, що свідчить про неодноразове їх виконання. Також, враховуючи те, що біле обрамлення восьми фотографій з округлими кутками є характерним для австро-угорських світлин періоду Першої світової війни, можна припустити, що вони були виготовлені раніше, у 1915—1916 рр., або ж пізніше автором, який працював у стилістиці воєнних часів.

Усі фотографії цієї збірки показують фортецю в закинутому стані. На першій зображено, найімовірніше, вхід у північну частину західних казематів з полігональної вулиці (зараз він має дещо інший вигляд після перебудови його поляками у міжвоєнний період) (Фото 36); на другій — головний вхід до твердині (вхід до східної потерни) (Фото 37); на третій зліва — засипаний румовищами фрагмент західної частини полігональної вулиці та вцілілий фрагмент стику центральної та північної частин західних казематів, справа — частина казарми (Фото 38); на четвертій — зроблене з передового валу фото південно-західної частини головного рову (вигляд в південно-східному напрямку) (Фото 39); на п'ятій — руїни одного із кофрив у головному рові (Фото 40); на шостій — вигляд з одного із приміщень поруйнованих західних казематів на засипану румовищами західну частину полігональної вулиці та казарму (Фото 41); на сьомій — руйнації системи входів до південної потерни у головному рові (Фото 42); на восьмій: зліва — південний край казарми, у центрі — фрагмент поруйнованих східних казематів, справа — споруда, що з'єднувала з півдня східні та західні каземати (Фото 43); на дев'ятій: зліва — краєчок казарми, основне зображення — стик південної та центральної частин поруйнованих західних казематів та фрагмент засипаної

румвищами західної частини полігональної вулиці (Фото 44); на десятій зліва — краєчок казарми, основне зображення — південна частина поруйнованих західних казематів та фрагмент засипаної румвищами західної частини полігональної вулиці (Фото 45); на одинадцятій: зліва — вцілілий стик центральної та північної частин західних казематів у центрі — фрагмент засипаної румвищами західної частини полігональної вулиці та північна частина поруйнованих західних казематів, справа — фрагмент казарми (Фото 46).

На думку В.Ульянова до цієї групи фотографій можна віднести світлинку із зображенням головного коридору другого поверху казарми, яка теж має можливе австро-угорське походження та зроблена приблизно у той же самий час (Фото 47).

Отож, підсумовуючи вищевказане зазначимо, що на даний момент нам відомо

44 світлини Дубенського форту-застави, або ж прилеглої до нього території (еспланади), які були зроблені австро-угорськими вояками або ж за австро-угорською стилістикою воєнного часу. Вони складають три різні збірки та одну колекцію, що походять з періоду приблизно 1915—1922 рр. Ці світлини представляють перші комплексні зйомки в історії даного об'єкту, показують його стан у різні моменти Першої світової війни та розвіюють міф про його руйнацію австро-угорцями під час відступу улітку 1916 р. Важливо зазначити, що дані фотографії дають також можливість зробити порівняльний аналіз стану руйнації твердині, як у часи Великої війни, так і тепер, адже наступні комплексні зйомки Дубенського форту-застави відновилися знову, лише з початком ХХІ ст., коли масово почала використовуватися цифрова техніка.

Короткий словник термінів*

- **Валганг** — (нім. *Walgang*, від *Wal* — «вал» і *Gang* — «прохід») — частина кріпосного валу, спереду прикрита бруствером і призначена, головним чином, для переміщення гармат, кулеметів, вояків.
- **Ескарп** — (фр. *escarp* — крутий від італ. *scarpa* — укіс, схил) — фортифікаційна споруда — сторона оборонного рову, яка звернена до противника (і відповідно найближча до того, що обороняється), тоді як протилежна до нього сторона називалася контрескарп.
- **Еспланада** — (фр. *esplanade* від лат. *explanare* – вирівнювати) – широка та відкрита кількакілометрова територія довкола фортеці. Поділялась на ближню та дальню.
- **Каземат** — (фр. *casemate* від італ. *casamatta* — «сліпе укріплення»): окреме внутрішнє приміщення в укріпленій фортифікаційній споруді (фортеці, форті, доті, батареї та інше), що захищене від ворожого артилерійського вогню і бомбардування та служить для розміщення гарнізону,
- складів боєприпасів, продовольства тощо, а, інколи, й озброєння. Безпечні каземати — переважно внутрішні секції казематів, які під час обстрілу герметично закривалися з метою захисту вояків та майна від руйнівної дії бомб та снарядів.
- **Ковфр** — закрита кам'яна галерея в сухому фортечному рові; каземат на зламі кріпосного рову, призначений для обстрілу рову в одному або двох напрямках.
- **Полігональна вулиця** — багатокутна вулиця.
- **Потерна** — (фр. *poterne*) — галерея (тунель) під землею або всередині масивної споруди. У фортифікаційних спорудах служить для службового сполучення між частинами фортів та інших об'єктів, для виходу назовні. У зв'язку з останнім часто потерною називався також потайний вихід з такого тунелю.
- **Укріплення** — оборонна споруда.
- **Фортеця** — (італ. *fortezza*) або Твердиня — укріплена фортифікаційна споруда з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, великим запасом провіанту та озброєння; призначена для протидії

*При укладанні словника використано матеріали з низки довідкових видань та Вікіпедії.

довготривалій облозі та перебування в круговій обороні. Із винаходом нових видів озброєння та застосуванням нової тактики ведення бою, значимість фортець як основних оборонних пунктів ослабла.

- **Форт** — (фр. fort, від лат. fortis — «сильний, Міцний») — окреме укріплення, що складається з однієї або кількох фортифікаційних споруд відкритого або закритого типу.
- **Форт-застава** — (у випадку нашої теми) окреме укріплення для охорони залізничної та шосейної доріг, в якому перебував гарнізон, готовий витримати як мінімум двомісячну облогу.

Фото 11.

Фото 12.

Фото 13.

Фото 14.

Фото 15.

Фото 16.

Фото 17.

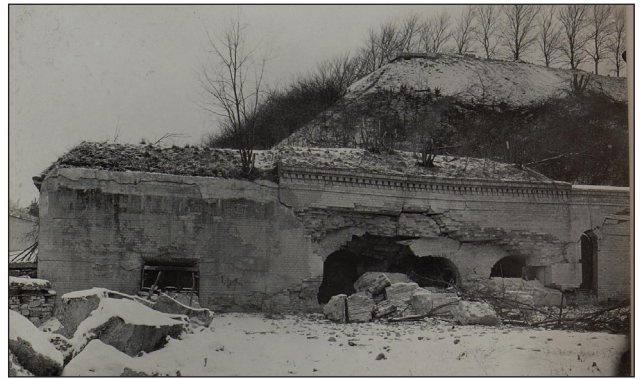

Фото 21.

Фото 18.

Фото 22.

Фото 19.

Фото 23.

Фото 20.

Фото 24.

Фото 25.

Фото 29.

Фото 26.

Фото 30.

Фото 27.

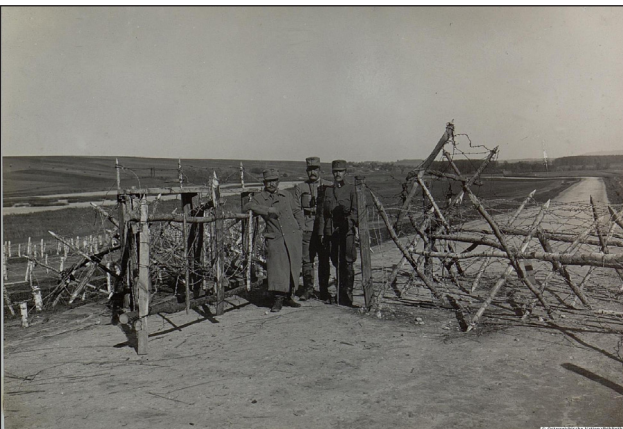

Фото 28.

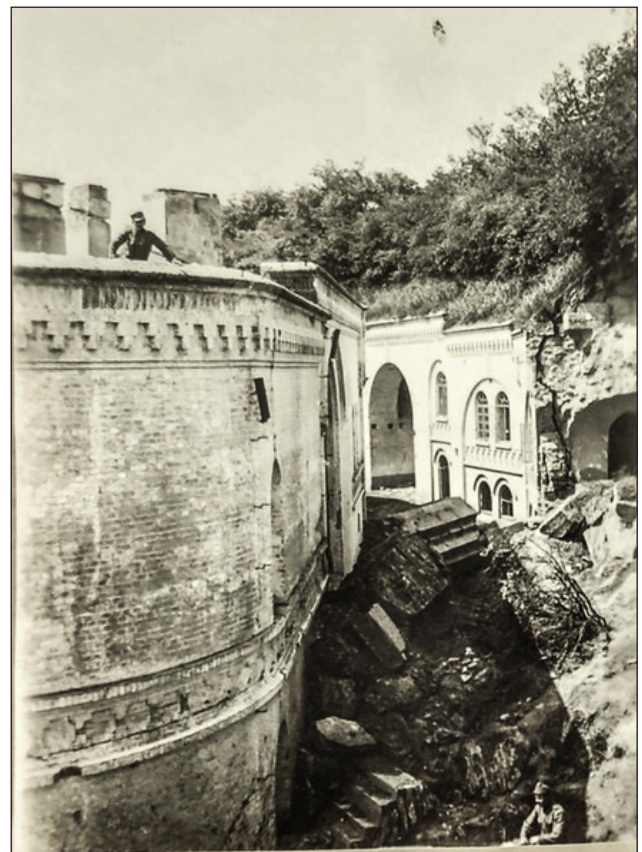

Фото 31.

Фото 32.

Фото 33.

Фото 34.

Фото 36.

Фото 35.

Фото 37.

Фото 40.

Фото 38.

Фото 41.

Фото 39.

Фото 42.

Фото 43.

Фото 45.

Фото 44.

Фото 46.

Фото 47.

Джерела та література

1. Дубенський форт — старі світлини (альбом) // Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.942195849212818&type=3> (дата звернення: 19.06.2020).
2. Савчук П. Дубенський форт. Рівне, 2001. 288 с.
3. Форт XIX в. в с. Тараканове Дубновського р-на Ровенської обл. /пам. Оборонної архітектури місцевого значення/ Часть I. Паспортизація. Том 1—2. Историческая справка / Госстрой УССР Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроектреставрация», Львовская комплексная архитектурно-реставрационная мастерская. Львов, 1983. 41 с.
4. Яцечко-Блаженко Т. Тараканівський форт в 1916 році: неопубліковані фото. 16 травня 2017. / URL: <https://tyzhden.ua/Gallery/192371/3> (дата звернення: 19.06.2020).
5. Europeana / URL: https://www.europeana.eu/de/item/9200291/BibliographicResource_3000073492766 (дата звернення: 19.06.2020).
6. Kulturpool. Österreichs Portal zu Kunst, Kultur und Bildung / URL: <http://www.kulturpool.at/plugins/kulturpool/kuposearch.action?searchText=Dubno&caller=%2Fplugins%2Fkulturpool%2Fkuposearch.action%3FpageNum%3D261%26searchText%3DdataSource%25253A%25252239%252522%26kupoContext%3Ddefault%26resultsPerPageSelect%3D25> (дата звернення: 19.06.2020).
7. Les défenses autrichiennes et le fort saccagés par le bombardement // Le Miroir. Sixième année. №145. Dimanche, 3 Septembre 1916. P.4.

Ольга Морозова

ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ СВ. ПАРАСКЕВИ СЕЛА СОЛОНЕВА ДУБЕНСЬКОГО ПОВІТУ

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї зберігається підбірка документів, що стосуються церкви св. Параскеви у селі Солонів сучасного Радивилівського р-ну, а до 1930-х рр. Дубенського повіту. Історія надходження цих документів до фондів музею губиться у записі «зі старих фондів». Однак дата запису у книгах надходження, 1983 р., дає підстави припускати, що документи були врятовані під час обстеження церков, які проходили у 1970-х роках, а розібрані були лише у зазначений рік. Серед документів з історії солонівської церкви у фондах значиться «Генеральний опис» 1806 р., «Відомості про церкву параскевську, села Солонева, 1896 г.», «Сповідальні відомості за 1902, 1904 рр.», а також «Парафіяльна книга». Завдяки цим документам ми можемо заповнити певні пробіли в історії церкви у с. Солоневе.

«Генеральний опис», який зберігається у фондах РОКМ, має вигляд зошита у твердій палітурці розміром 33x21 см. Сторінки пронумеровані, прошиті та скріплені гербовою печаткою, всього 45 листків. Цей опис згадував М. Теодорович, як найдавніший опис церкви [8, с. 106б]. Однак, для довідки у книзі використана була лише загальна інформація, а сам опис досить детальний. У подальшому в нього вносилися доповнення, які описували ремонтні роботи, придбання нового начиння, книг тощо. На нашу думку, доцільно буде подати увесь текст опису церкви 1806 р.*: «Церковь с-то Параскевинская в селе Солоневе помещицы графини Плятеровой дедызном состоящая приходская православная с дерева соснового резанного о двух вверху куполах построена, на подвалах дубовых основанная, гонтом покрыта, стоит олтарем на восток, вовсе целостна и кротка воздвиженна вышиной в сажни четыре, аршин один и

четверть одну. Длинною в сажнях 5 и аршин два с половиною, шириною в олтаре в сажень один и аршинов два, серединою в сажнях — два и аршин один, в притворе в сажнях один и аршин один и с половиною когда же заложена и освячена за давним [нерозбірливо. — М. О.] в его дела памятенны не имеется. На ней же у верху купола крестов железных простой работы два: меньший один и большой один. До входу в церковь двери с тертиц сосновых на завесах и пружинах двух железных осаженных с внутри замком слюсарной работы об одном ключе и клямкою деревянною запираются. Пол внутри церкви с тертиц сосновых порядочно положен. Окон в средних стенах церкви стекла простого. [нерозбірливо. — М. О.] запертых две, в среде бани окошек без [нерозбірливо. — М. О.] два, и над банею в куполе окон малых четыре. Кимитарь** в церкви просторный длиною в сажнях 12 и аршин один, а шириною в сажнях десять и два аршина. Парканом сосновым обгородженой. До входу в кимитарь двери с тертиц сосновых на бегунках деревянных осаженна подвойным дыглем изнутри деревянным в поперек запираются. [нерозбірливо. — М. О.] колокольня с дерева соснового высотой в сажнях три и два аршина, а шириною в сажне один и два аршина и длиною в сажне один и два аршина построена гонтами покрыта. До входу на колокольню двери с тертиц сосновых на бегунах деревянных осаженны, клямкою железною клямкою железною (в тексте 2 р. — О.М.), о двух скобах запираются. На колокольне колоколов четыре, большой сооружен 1785-го года с изображением по одной стороне иконы зачатия Пресвятой Богородицы, а по другой — С-го Николая. Меньший сооружен 1755-го, третий, еще меньший сооружен 1721-го и четвертый сооружен 1721. Без изображений

* Мову та особливості побудови речень було збережено.

**Кимитарь — кладбище.

[нерозбірливо. — М. О.] вновь, и каковою уплачены ценою нет памятенны.

Пасеки церковной под церковью ж находится пчел пней одинадцать и порожних ульев 15. Кимитарь деревом [нерозбірливо. — М. О.] насаженный. Кроме одной на нем [нерозбірливо. — М. О.].

Кладбище для похоронения мертвых тел недалеко от церкви расстоянием отведенное, хворостовым оплотом отгороженное.

К сей описи настоятельный села Солонева священник Петр Кондратович настоятельный собственно ручно подписался. Присутственный сей опись церковный староста за неумением грамоты крестным знаменем подписуемся Кондрат Бусь, Карпо Ткач^{***}. В том, что действительно выше прописанная опись в присутствии показанного священника и подписавшихся при нем братчиков сочинена свидетельствую Благочинный иерей Петр Иляшевич» [5, арк. 1, 1 зв].

До тексту 1806 р. у подальшому були зроблені наступні додатки, які свідчать про певні ремонтні роботи у церкві.

«Колокольня 1857 год поважена (подважена) и фундамент новый с кирпича подложен, пошалована.

Пасека по неблагополучным годам ни [нерозбірливо. — М. О.]. Пни одни отдали, 10 ульев продано, а решта попортились.

1857 года церковь сия подважена и новое каменное основание под оную положено с подвалами новыми дубовыми.

1858-го года сия же церковь ошалована новыми сосновыми досками и крыша оной новою гонтою покрыта.

Того же 1858 года пристроен к церкви притвор с тертиц сосновых, новых, ризница на каменном фундаменте длиною 2 сажени и 1 аршин, шириною 2 сажени, вышиною 1 сажень и 1 аршин в котором двери с досок сосновых на двух железных круках и клямрами железными и пол в оном с досок сосновых, новых.

1867 года вся крыша церкви крылась листовым железом и окрашена краскою зеленого цвета» [5, арк. 1 зв, 2].

Однак, на фото, яке розміщене в ілюстрованому каталозі «Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина» ми бачимо

зовсім іншу церкву. Також зазначається й інший рік побудови, 1909 [2, с. 40]. Рік побудови підтверджений довідником М. Переверзева [6, с. 00]. Все це підтверджує думку доктора архітектури П. Ричкова, що у середині XIX ст. волинські церкви зазнавали реконструкції, а інколи і повної перебудови «з очевидною метою пристосування до стилістичних канонів Російського православ'я» [2, с. 9].

«Генеральний опис» дає також детальний опис ікон, церковного начиння, книг, тканин. Зокрема, наведемо опис інтер'єру церкви у 1806 р. «Внутреннее церкви украшение: Престол деревянный вышиной в два аршина, длиною в аршин один и три четверти, а шириною в аршин один с половиною построен, белыми тувальными^{****} покрытый. На нем же св. Антиминс Преосвященным Вармаамом епископом Волынским и Житомирским 1796-го года [нерозбірливо. — М. О.] к Богослужению располагается. (на полях: антиминс, присланный 1796 года выслан в Волынскую Духовную Консисторию по причине ветхости оного в 1851 год). За престолом Горное Седалище, на нем же икона источника на дереве писана (на полях — поковисна (?). По правой стороне Горного Седалища жертвенник белыми убрусами покрытый. На нем же икона Богоматери на дереве писана старинна (на полях: по ветхости принята с того места и хранится). Перед престолом иконостас с царскими вратами новоснигарско построены, но еще не писанный, а украшенный некоторыми иконами со старого иконостаса. Иконы же со старинного прежде бывшего иконостаса в сей церкви находятся. Сия икона Спасителя и Богоматери наместный, а середь церкви по правой стороне иконы Покрова Богоматери, св. Великомученицы Параскевы и св. Николая на дереве писаны. На полотне икона св. великомученицы Варвары писанна старинна (на полях: по совершенной ветхости уничтожены). По левой стороне церкви икона св. Николая (на полях: К иконе св. Николая приделана деревянная засова, на которой ново написанный образ св. Митрофана) в киоте снисгарско строенном на дереве новописанна на менсе^{*****} деревянной убрусами покрытой поставлена, сверх же

^{****}Пелени на престол

^{*****} 3 лат. «стіл» престол.

^{***}Після кожного прізвища стоїть хрестик.

сии иконы в Горе выobraжение св. Троицы. Образ Процессионный сницарско строенный с выobraжением по одной стороне иконы матери Божией, с другой св. Великомученицы Параскевы. Крест процессиональный на дереве писанный старинной. Плащаница на полотне писанна старинна. Тетрапод один, крилос один, и налой один, столец четырехножный для ношения мертвых тел ко гробу один.

1848 года куплена плащаница — 3 руб. 50 к.

1857 года в олтари за престолом над Горным местом новонаписана икона Матери Божией Почавской в деревянном новом кивоте.

1859 г. поновлен иконостас весь, красками, серебром и золотом в соответственных местах, а при нем и все иконы на нем находящиеся, а сверх сего кивот Николая Свят, на левой стороне церкви и икона Великомученицы Параскевы на правой стороне церкви и икона Спасителя в олтаре над жертвенником находящаяся — 60 руб.

В том же 1859 году новонаписана икона св. Анны — 4 руб. 50 к.» [5, арк. 5—5 зв.].

Серед книг, наявних у церкві в 1806 р., зазначено на престольне Євангеліє львівського типу у срібному окладі, служебник, тріоді, мінея, октоїх тощо. На жаль, у всіх книгах не вказані роки видання, зазначено лише типографії. Переважали книги львівської та почаївської друкарень і лише 4 книги московського друку. Цікаво, що в описі значиться і «Минея писанна вовсе старинна» і знову без дати [5, арк. 18].

У наступних доповненнях часто зазначалися і прізвища людей, які жертвували кошти або речі для церкви. Зокрема, у 1849 р. «прибили две лампы одна от священника Новодворского, а другой от вахмистра уланского полка Ивана Шлапаенки пред иконы Параскевы и Св. Троицы» [5, арк. 11].

Завдяки цим записам можна стверджувати, що у 1854 р. при церкві діяло братство, яке спорудило атласну хоругву зеленого кольору з шовковим хрестом [5, арк. 16].

«Генеральный опис» склав і підписував священник Петро Кондратович.

Звірено «Генеральный опис» було у 1837 р. і зазначено, що все майно в наявності [5, арк. 19].

Іншим документом який висвітлює

історію Параскевської церкви у с. Солонів є «Ведомости о церкви Параскеевской, села Солонева в 1896 года» [1]. Це невеликий документ, складений на чотирьох аркушах, які зшиті на нитку. У цьому документі подається короткий опис солоневської церкви, а також опис приписної церкви Казанської Божої Матері с. Пляшева. Наведемо його повністю:

«1. Сия церковь начата постройкою 1885 года, а кончена 1887 года на средства прихожан села Пляшевы. Постройка ея с иконостасом стоит 6000 рублей.

2. Здание деревянное на каменном фундаменте и соединена с трех ярусной колокольнею.

3. Престол в ней один во имя Матери Божией Казанской.

4. Утварью средственна.

5. Причт тот же, что и при самостоятельной церкви.

6. Земли при сей церкви усадебной и огородной 2 десятины, пахатной 21 десят. сенокосной 3 десят. Плана на сии земли при церкви нет.

7. Домов и хозяйственных построек для причта при сей церкви нет.

8. На содержание причта положен оклад при самостоятельной церкви.

9. Расстоянием сия церковь от консистории в 345, а от местного благочинного в 22 верстах.

10. Ближайшая к сей церкви села Острова Михайловская в 3 и села Вербня Успенская в 3 верстах.

11. Зданий принадлежащих сей церкви нет.

12. Сия церковь приписаная к Солоневской Параскевской церкви.

13. Домовой церкви нет.

14. Опись церковному имуществу сделана 1887 года.

15. Приходо-расходная книга выдана из Консистории 1896 года ведется непрерывно и хранится в целостности.

16. Копии с метрических книг с 1830 года пишутся при самостоятельной церкви.

17. Исповедные росписи с 1830 года пишутся при самостоятельной церкви.

18. Обыскная книга пишется при самостоятельной церкви» [1, арк. 2].

Завдяки цьому невеликому документу

можна відновити весь причт церкви. З 1873 р. священником церкви був Іван Павлович Карашевич. Він був сином священника, закінчив курс богословських наук у Волинській духовній Семінарії. У 1871 р. призначений священником у с. Кобилин Овруцького повіту, а у 1873 р. переведений до с. Солонева. Перераховуються також і його нагороди «1880 года награжден набедренником; 1889 года скуфиею; 1896 года камиллавою; с 1883 года по 1887 год состоял членом Духовно училищного и Епархиального съездов; с 1883 года состоит законоучителем Берестецкого народного училища; указом Волынской Духовной Консистории от 16 декабря 1894 года за № 15859, по резолюции Его Высокопреосвященства от 15 декабря за №4367, назначен помощником благочинного 3-го округа Дубенского уезда, грамоту имеет...» [1, арк. 3 зв.]. священник мав дружину, Ольгу, та трьох дочок: Єлизавету, Надію, Любов, 20, 18, 15 років відповідно.

Псаломщик Іван Феоктистович Лозанський, син священника, навчався у Дерманському духовному училищі, але через нестачу коштів на навчання, за своїм проханням, залишив училище і у 1876 році був призначений вчителем Варбарівської сільської школи у Заславському повіті. Згодом вчителював і в інших сільських школах, а у 1896 р. призначений до с. Солонів. На час призначення йому було 36 років, мав дружину Юлію Олександрівну 22 років.

Церковним сторожем приписної пляшевської церкви був Северин Скоробацький, призначений на цю посаду у 1865 році, мав 65 років.

До духовного стану були віднесені вдова диякона Олена Антонівна Терebinська та її діти Костянтин і Тетяна [1, арк. 3 зв.].

Умовні скорочення

РОКМ — Рівненський обласний краєзнавчий музей

Кількість жителів сіл Солонів та Пляшева у 1896 р. становила 939 осіб.

Наступні документи це «Исповедальные ведомости...» за два роки — 1902 та 1904 роки. Це аркуші розміром 36x23 см, зшиті на нитку та прокреслені і заповнені вручну. Всього по 18 аркушів кожен документ. Завдяки цим документам можна прослідкувати зміну кількості населення, з'ясувати прізвища, які побутовали у двох селах на початку ХХ ст.

Священик та псаломщик були незмінними принаймні до 1904 р. Відомо, що у псаломщика у 1904 р. було двоє дітей: дочка Надія 7 років та син Ієремія – 3 років [4, арк. 1]. У 1902 р. ще значиться сторож Северин Скоробацький 70 років, а через два роки його вже немає. У 1902 р. вчителем школи був Іван Володимирович Шумовський 22 років [3, арк. 1], через два роки вчителем став Георгій Іванович Корчинський [4, арк. 1].

У 1904 р. кількість жителів була 1082 чол., з них духовенства 9 осіб, військових — 199, селян — 874 особи [4, арк. 18].

Й останнім документом з цієї колекції є «Приходская книга села Солонева 3 благочиния Дубенского уезда Волынской епархии». На жаль, на книзі ніде не зазначено дати початку ведення записів. Однак, книга надрукована типографським способом, двомовна: польською і російською, а також скріплена печаткою з гербом Другої Речі Посполитої. Це дає можливість встановити початок її записів у 1920-х рр. ХХ ст., а найпізніший запис був зроблений у лютому 1944 р., про смерть Поліщук Пелагеї Микитівни [7, арк. 43].

Розглянувши колекцію документів, що стосуються церкви та парафії с. Солонева, можна стверджувати, що вони є цінним джерелом для вивчення історії Волині.

Джерела та література

1. Ведомости о церкви Параскеевской, села Солонева в 1896 года. Рукопис. 4 арк. // Фонди РОКМ. КН 15037/56 / 2705.
2. Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина. Ілюстрований каталог. Рівне: Дятлик М. С., 2017. 160 с.
3. Исповедная ведомость епархии и губернии Волынской Дубенского уезда, села Солонева Параскеевской церкви и приписной к ней села Пляшевы церкви Казанской... за 1902 г. Рукопись. 18 арк. // Фонди РОКМ. КН 15037/62 / 2711.
4. Исповедная ведомость епархии и губернии Волынской Дубенского уезда, Солонево-Пляшевского прихода... за 1904 г. Рукопись. 18 арк. // Фонди РОКМ. КН 15037/61 / 2710.
5. Описание генеральная епархии и губернии Волынской, Дубенского повета, ведомства благочинного ... Петра Иляшевича, села Солонева, о состоянии добротой украшением и прочим оздоблением церкви С-то Параскевинской, о ризницы, сосудах, книгах и колоколах церковных, с показанием их доброты, веса и цены, а также о всех священно и церковно служительских строениях и принадлежащих к онным грунтах и других угодиях 1806 года декабря 15-го дня сочинена. Рукопись. 45 арк. // Фонди РОКМ. КН 15321 / VIII2758
6. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. Житомир: Изд. Волынского Владимирова-Васильевского Братства, 1914. 446 с.
7. Приходская книга села Солонева 3 благочиния Дубенского уезда Волынской епархии Рукопись. 80 арк. // Фонди РОКМ. 2768 доп.
8. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский. Почаев.: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1889. 698 с.

Валентина Яремчук

ОСОБИСТИЙ АРХІВ ЮРІЯ ШУМОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛЬНИЙ БАЗИС ВИВЧЕННЯ ЙОГО ЕТНОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

До когорти особливо плідних діячів у історії Дубенщини належить Юрій Шумовський (1908—2003) — учений, знаний як священник, що став дослідником світового масштабу в царині археології. Дослідницький доробок Ю. Шумовського, крім археологічних студій, містить багату народознавчу спадщину, що є проекцією наукових пошуків ученого й у галузі етнографії.

Постановка наукової проблеми й актуальність обраної теми. Звернення до етнографічної діяльності Ю. Шумовського детерміноване нез'ясованістю значення й обширу внеску науковця в розвиток етнографічної науки. Опрацювання особистого архіву вченого, зокрема його народознавчої спадщини, сприятиме усуненню таких лакун і належному представленню постаті Ю. Шумовського як ученого-етнолога.

Посилює актуальність осмислення проблематики етнографічної діяльності Ю. Шумовського введення до наукового обігу нових історичних фактів, відкриття широкого пласту джерел, що слугуватиме репрезентативним базисом створення цілісної та різноаспектної наукової розвідки.

Мета роботи полягає в комплексному опрацюванні особистого архіву Ю. Шумовського для виокремлення його народознавчих напрацювань як джерельного базису подальших наукових студій етнографічної діяльності вченого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри розглянуті в ході вивчення проблеми особистого архіву Ю. Шумовського відомості, репрезентовані у таких публікаціях, як: стаття директора Державного історико-культурного заповідника м. Дубна П. Смоліна на сторінках газети «Вісті Рівненщини» «Дивлячись у майбутнє древнього Дубна» (1995) [3] про

передання 1995 року Ю. Шумовським особистого архіву на Батьківщину; стаття в діаспорному тижневику «Гомін України» за назвою «В ім'я суцього і грядущого України» (1999) [1] про проведення презентації переданого до фондів Державного історико-культурного заповідника м. Дубна архіву Ю. Шумовського; стаття О. Гавриленка у виданні «Кілька сторінок роботи науково-освітнього відділу державного історико-культурного заповідника м. Дубна (1990—2013)» (2019) [2] за назвою «Нашого цвіту по всьому світу» про проведення виставки за музейними предметами Ю. Шумовського, видається справедливим констатувати про нестачу дотичних до означеної проблеми студій в українській історичній науці.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Виконання наукової розвідки передбачало опрацювання особистого архіву Ю. Шумовського, що знаходиться у фондах ДІКЗ м. Дубно, для виокремлення народознавчих здобутків ученого та накопичених ним етнографічних матеріалів.

Аналізу та систематизації підлягала наукова спадщина Ю. Шумовського, стратифікована за тематичними критеріями, що слугували проекцією основних напрямів його етнографічної діяльності. Ідеться про доробки, що відображають: 1) краєзнавчі пошуки на Волині; 2) музеєзнавчу діяльність на Рівненщині; 3) вивчення календарної обрядовості українського народу; 4) студії матеріальної та духовної культури Західної Африки; 5) наукові розвідки, присвячені єврейському питанню.

Краєзнавчі пошуки — археологічні дослідження й етнографічні польові спостереження — Ю. Шумовського на Волині розкривають спогади вченого «Зруйноване гніздо,

чи історія однієї священницької родини на Волині» [8, 9] (1991—1997 рр.), представлені кількома томами, у яких відтворено доміграційний і міграційний періоди його життєвого шляху.

До вищезначеного напряму наукової діяльності Ю. Шумовського також належить стаття «Волинь 400.000 років тому» (1951) з історії Волинського краю періоду еміграції вченого, яку опубліковано в діаспорній газеті «Українське слово» (Париж) [24].

Науковий опис археологічних, геологічних та історичних пам'яток Волинського краю містить стаття Ю. Шумовського окупаційного періоду «Archaeologische, geologische und historische Denkmaler in Lande — wissenschaftliches Material» (1942), що вийшла друком у тогочасній німецькомовній газеті «Deutsche Ukraine-Zeitung» [81].

Вагомим дослідницьким пластом першого напряму етнографічної діяльності Ю. Шумовського є праці про, зокрема, придорожні пам'ятки української культури, її релігійні святині — хрести, як-от: «Придорожні святині в Україні» (1942) [51], «Культ Хреста у народів світу і в Україні» (1955, 1975) [37, 38].

Висвітлення музеєзнавчої діяльності Ю. Шумовського на Рівненщині уможливають збережені у матеріалах його архіву статті періоду міграції. Це такі, як: «З історії Українського Рівненського Округового Музею» (1951) [30] — зарубіжний журнал «Ми і світ», «З історії Українського музею в Рівному» — газета «Українське слово» (1951) [29], що видані у Парижі та постають узагальнювальним оглядом особливостей організації діяльності музею за складних окупаційних умов.

Посутні й на сучасному етапі розвитку музеєзнавства в Україні зауваги щодо методики організації музейної справи, Ю. Шумовський висловив на сторінках газети «Свобода» (1980) у статті «Українське музеєзнавство за кордоном» [61].

Етнографічну спадщину Ю. Шумовського складають наукові візії вченого про календарну обрядовість українців. Останні висвітлює широкий спектр робіт, серед яких: «З Новим роком» (1976) [33], «Новий рік але старі звичаї» (1944) [44], «Христос народжується, славте Його» (1976) [67], «Різдвяні обряди українського народу»

(1976) [56], «Різдвяна ніч на руїнах старовинної Гхани» (1975) [55], «Різдвяна бувальщина» (1999) [54], «У святу великодню ніч» (1982) [64], «Христос воскрес» (1971) [65]. Так, традицію писанкарства, що є символом Великодніх свят, учений описав у статті «Дещо про наші писанки» (1982, 2000) [26].

Значний сегмент наукової спадщини Ю. Шумовського — це напрацювання, присвячені звичаям та обрядам племен Західної Африки. Фундаментальною працею вченого за результатами археологічних досліджень та етнографічних польових спостережень на Африканському континенті варто визнати не опубліковану на сьогодні студію «По слідах давноминулого Африки» (1989) [49].

Особливо цінним, на наш погляд, джерелом вищезазначеного періоду діяльності Ю. Шумовського є науково-популярне видання «Під гарячим сонцем Африки», що вийшло друком у Вінніпезі 1956 р. [46]. Прикметною особливістю видання, що відразу впадає у вічі читача, постає послідовне проведення автором загальнокультурних паралелей між звичаями та традиціями африканських племен і духовною культурою власної Батьківщини.

Плідну діяльність Ю. Шумовського на вказаному етапі його життєвого шляху відображає переконлива за кількістю низка публікацій вченого в еміграційних періодичних виданнях, а саме: «Свобода» (Джерсі-Сіті) — «Жінка Чорного континенту» (1965) [27], «Об'єднання африканських народів» (1964) [45], «Народи Африки та їх боротьба за незалежність» (1963) [43], «Країна Магреб» (1965) [35], «Проблема національної мови в Чорній Африці» (1965) [52]; «Новая заря» (Сан-Франциско) — «Тайни африканських печер» (1962) [16], «По следах старинной империи Гана» (1962) [15]; «Америка» (Пенсильванія) — «Африка в огні» (1964) [21]; «Новое русское слово» (Нью-Йорк) — «Доисторический человек Западной Африки» (1961) [17].

Доповнюють наведений вище перелік тогочасних здобутків Ю. Шумовського його статті в ілюстрованому літературно-мистецькому часописі «Ми і Світ», серед яких: «Культ рослин у муринів Африки» (1956) [36], «З мого побуту в Судані» (1956) [31, 32], «Маска в муринів Африки» (1953) [39], «Посеред джунглів

і саван» (1952) [48]. На такому тлі вигідно вирізняється оповідання «Ба Фаро» (1964) [22], подане на сторінках діаспорного журналу «Овид».

Специфіку наукової діяльності Ю. Шумовського на Африканському континенті увиразнюють праці, що побачили світ за кордоном, тобто опубліковані у виданнях Французького інституту Чорної Африки, як-от: «Notes Africaines» — «Fouilles a Fatoma (regione Mopni, Soudan)» (1954), «Notes sur la grotte prehistorique de Bamako» (1953, 1955) [68], «Fouilles a Kami et decouvertes dans la region de Mopti (Soudan)» (1955) [69], «Fouilles a Nantaka et Kelebere» (1956) [70]; «Africaines» — «Notes sur les hashes neolithiques soudanaises» (1956) [76], «Vestiges prehistoriques dans la region de Bandiagara» (1956) [80]; «Bulletin de L'Institut Francais d' Afrique Noire» — «Fouilles d' Labri sous roche de Kouroukorokale (Soudan Francais)» (1956) [72], «Sur une gravure rupestre du Niger a Bamako» (1956) [79], «Fouilles au nord du Macina et dans la region de Segou» (1957) [71]; «Le Soudan Francais» — «Les richesses archeologiques du Soudan et la question de leur conservation» (1952) [74], «La richesse archeologique des grottes du Soudan» (1954) [73]; «Seawanhaka» — «Relevance of African culture» (1972) [78], «Primitive man as sorcerer, magician (by George Szumowski)» (1972) [77].

Доцільно звернути особливу увагу на наукову позицію Ю. Шумовського щодо єврейського питання. Висновки вченого, що є наслідком осмислення проблеми етногенезу єврейського народу, містять публікації в еміграційних періодичних виданнях «Новое русское слово» — «Затерянное єврейське племя в Африке» (1960) [14], «Єврейська еміграція в Африке» (1974) [19]; «Вестник Израиля» — «Затерянное гебрейське племя в Западной Африке» (1961) [18]; «Віра і культура» — «Загублені нащадки народу Божого» (1955) [28].

Підвалинами процесу дослідження народознавчої спадщини Ю. Шумовського виступають його релігієзнавчі праці на богословсько-релігійну й історично-церковну тематику, опубліковані в діаспорних парафіяльних виданнях: Українське православне слово (Нью-Йорк) — «Дещо про богослужбову мову в українській православній церкві та еміграції» (1981) [25], «Покрова пресвятої Богородиці»

(1975) [47], «Початки богопочитання» (1981) [50], «Святі первоверховні апостоли Петро і Павло» (1981) [58], «Триязична ересь за часів свв. Кирила і Методія» (1975) [60], «Христос і люди» (1974) [66], «Містицизм і душевні переживання Ап. Павла» (1974) [41]; Український православний вісник (Нью-Йорк) — «Кілька слів про наше церковне православне Богослуження» (1976) [34], «Таємниці рукописних звоїв юдеї» (1981) [59], «Свята великомучениця Катерина та її монастир на горі Синай» (1982) [57], «Відношення Івана Хрестителя до есеїв-курманців» (1981) [23]; Вісник Української православної церкви св. Трійці (Ірвінгтон, Нью-Джерсі), «Автори чотирьох канонічних Євангелій» (1976) [20], «Ми і церква» (1976) [40], «У поклін святому і великому князю Володимирові» (1976) [63], «Улюблене місце Христа» (1971) [62], «Пророк, апостол правди і науки» (1971) [53] й ін.

Істотне значення для пропонованої наукової розвідки мали такі фондові справи, як: «Збірник статей др. проф. Митрофорного протоієрея Юрія Шумовського на Богословсько-релігійні і історично-церковні теми написані до 1983-го р.» [7]; «Науково-журналістична праця о. Др. Проф. Юрія Шумовського як археолога та кореспондента Організації Об'єднаних Націй 1963–1982 р.р.» [13]; «Наукова діяльність та праці о. Др. Проф. Юрія Шумовського в Західній Африці в державі Малі та інших, як археолога, директора французького інституту Чорної Африки та фундатора і директора першого археологічно-етнографічного музею в м. Бамако — Малі від 1951—1957 р.р.» у двох томах [11]; «Наукові та адміністративні документи щодо археологічної праці Ю. Шумовського в Африці» [12]; «Альбом з документами, рецезіями, і матеріалами про педагогічну і наукову працю Юрія Шумовського уродженця с. Мирогоща Дубинського району» [4]; «Збірка статей на релігійні і науково-популярні теми та нотатки про працю наукову і журналістську о. Др. Проф. Юрія Шумовського до 1983 р.» [6]; «Діяльність о. Др. Проф. Юрія Шумовського як представника УККА і ПАУК та кореспондента при Організації Об'єднаних Націй в Америці, Нью-Йорк від 1963—1982 р.р.» [5].

Фокус дослідницької уваги виявилось логічним зосередити й на власноруч укладеному Ю. Шумовським бібліографічному списку,

що охоплює понад 170 його праць, систематизованих із вказівкою мови видання на англо-, франко-, польсько-, німецько- та україномовні. Останній слугує адекватною проєкцією багатогранної діяльності Ю. Шумовського в таких царинах науки, як археологія, етнографія та релігієзнавство.

Детальний аналіз більшості із представлених у вищезазначеному бібліографічному списку, а відтак наявних в іменному архіві Ю. Шумовського робіт уможливив виокремлення засадничих тем його наукових пошуків. Ідеться передусім про набуті вченим в ході вивчення життя, побуту, традицій, звичаїв та обрядів населення Волині та народів Західної Африки філософські погляди, як-от: релігійний (кожен народ має свою сукупність звичаїв та обрядів, що формують його правила життя та поведінку), морально-етичний (збереження пам'яток історії сприятиме усвідомленню себе як частини певного народу, нащадка його звичаїв та обрядів), націоналістичний (знання своєї історії допоможе народу у формуванні власної державності).

Юрій Шумовський здобув собі ім'я талановитого вченого та дослідника,

знаного в усьому світі, однак його наукові та творчі здобутки залишилися маловідомими в Україні. Підтвердженням цього слугують рядки з листа голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 27.06.1994 р. з нагоди передання Ю. Шумовським в Україну особистого архіву: «Ваш внесок у антропологію й археологію у нас, в Україні ще не достатньо знаний, хоча Ви — перший українець, дослідник Африки засновник музею в Західному Судані, знаний в світі вчений. Ваш чин передати Україні свої культурні цінності заслуговує похвали, відзначення. Ми цьому акту надаємо велике значення. Ваш науковий досвід потрібний нашій науці, вченим, аспірантам, дослідникам» [10].

Отже, особистий архів Ю. Шумовського є проєкцією наукової діяльності вченого в галузі етнології, а також цінним джерелом вивчення його етнографічної спадщини. Відтак уведення до наукового обігу етнографічних праць із народознавчого доробку Ю. Шумовського сприятиме належному представленню останнього як ученого-етнолога, а також високому поцінуванню здобутків його етнографічної діяльності сучасними українськими істориками.

Джерела та література

1. В ім'я сущого і грядущого України // Гомін України. Торонто, 1999. № 39 (2873). 18 жовтня. С. 8.
2. Гавриленко О. Кілька сторінок роботи науково-освітнього відділу державного історико-культурного заповідника м. Дубна (1990—2013). // Дубенський науковий вісник. Збірник наукових праць: матеріали між нар. наук.-теоретич. конф., присвяч. 85-річчю музейної справи на Дубенщині. Рівне, 2019. Вип. 2. С. 6—10.
3. Смолін П. Дивлячись у майбутнє древнього Дубна. // Вісті Рівненщини. Рівне, 1995. 14 листопада.
4. Фонди Державного культурного заповідника м. Дубно (далі ДІКЗ м. Дубно). Альбом з документами, рецензіями, і матеріалами про педагогічну і наукову працю Юрія Шумовського уродженця с. Мирогоща Дубинського району. КН 6531/Д 3813. Арк. 1—150.
5. ДІКЗД. Діяльність о. Др. Проф. Юрія Шумовського як представника УККА і ПАУК та кореспондента при Організації Об'єднаних Націй в Америці, Нью-Йорк від 1963—1982 р. р. КН 6537/Д 3819. Арк. 1—188.
6. ДІКЗД. Збірка статей на релігійні і науково-популярні теми та нотатки про працю наукову і журналістську о. Др. Проф. Юрія Шумовського до 1983 р. КН 6540/Д 3822. Арк. 1—110.
7. ДІКЗД. Збірник статей др. проф. Митрофорного протоієрея Юрія Шумовського на Богословсько-релігійні і історично-церковні теми написані до 1983-го р. КН 6532/Д 3814. Арк. 1—97.
8. ДІКЗД. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи історія однієї священицької родини на Волині. Саванна, 1992. Т.1. Ч.1. 294 с. Н. доп. 5614.
9. ДІКЗД. Шумовський Ю. Зруйноване

- гніздо, чи історія однієї священицької родини на Волині. Саванна, 1992. Т.1. Ч.2. 174 с. Н. доп. 5615.
10. ДІКЗД. Лист О. Федорчука від 27.06.1994 р. Н. доп. 2404. Арк. 1.
 11. ДІКЗД. Наукова діяльність та праці о. Др. Проф. Юрія Шумовського в Західній Африці в державі Малі та інших, як археолога, директора французького інституту Чорної Африки та фундатора і директора першого археологічно-етнографічного музею в м. Бамако Малі від 1951—1957 р. р. КН 6534/Д 3816. Т.2. Арк. 1—101.
 12. ДІКЗД. Наукові та адміністративні документи щодо археологічної праці Ю. Шумовського в Африці. КН 6535/Д 3817. Арк. 1—100.
 13. ДІКЗД. Науково-журналістична праця о. Др. Проф. Юрія Шумовського як археолога та кореспондента Організації Об'єднаних Націй 1963—1982 р. р. КН 6533/Д 3815. Арк. 1—81
 14. Шумовский Г. Затеренное еврейское племя в Африке // *Novye Russkoe Slovo*. Нью-Йорк, 1960. 1 декабря. С. 31—32.
 15. Шумовский Г. По следах старинной империи Гана. // *Новая Заря*. Сан-Франциско, 1962. 9 марта.
 16. Шумовский Г. Тайни африканських печер // *Новая Заря*. Сан-Франциско, 1962. 24 марта. С. 3.
 17. Шумовский Ю. Доисторический человек Западной Африки // *Novye Russkoe Slovo*. Нью-Йорк, 1961. 15 января. С. 2.
 18. Шумовский Ю. Затеряное гебрейское племя в Западной Африке // *Весник Израиля*. Тель Авив, 1961. Ч.22.
 19. Шумовский Ю. Еврейская эмиграция в Африке // *Novye Russkoe Slovo*. Нью-Йорк, 1974. 7 августа.
 20. Шумовський Ю. Автори чотирьох канонічних Євангелій // *Вісник Української Православної церкви святої Тройці*. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1976. №3. 3 грудень. С. 20—21.
 21. Шумовський Ю. Африка в огні // *Америка*. Пенсильванія, 1964. Ч.22. 1 лютого.
 22. Шумовський Ю. Ба Фаро // *Овид*. Чикаго, 1964. №2 (129). С. 43—48.
 23. Шумовський Ю. Відношення Івана Хрестителя до есеїв-кумранців // *Український православний вісник*. Нью-Йорк, 1981. С. 7—12.
 24. Шумовський Ю. Волинь 400.000 років тому // *Українське слово*. Париж, 1951. Ч.510. С. 3.
 25. Шумовський Ю. Дещо про Богослужбову мову в українській православній церкві на еміграції // *Українське православне слово*. Нью-Йорк, 1981. №10. С. 11—13.
 26. Шумовський Ю. Дещо про наші писанки // *Наше життя*. Нью-Йорк, 1982. С. 2—3.
 27. Шумовський Ю. Жінка Чорного континенту // *Свобода*. Джерсі-сіті, 1964. Ч.11. 17 січня. С. 2.
 28. Шумовський Ю. Загублені нащадки народу Божого // *Віра і культура*. Нью-Йорк, 1955. Ч.8. С. 14—17.
 29. Шумовський Ю. З історії Українського музею в Рівному // *Українське слово*. Париж, 1951. Ч. 489.
 30. Шумовський Ю. З історії Українського Рівненського Округового Музею. // *Ми і світ*. Париж, 1951. Ч.7. С. 44—47.
 31. Шумовський Ю. З мого побуту в Судані // *Ми і світ*. Канада, 1956. Ч.29. С. 20—26.
 32. Шумовський Ю. З мого побуту в Судані // *Ми і світ*. Канада, 1956. Ч.30. С. 10—14.
 33. Шумовський Ю. З Новим роком // *Вісник Української Православної церкви святої Тройці*. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1976. №3. С. 7—9.
 34. Шумовський Ю. Кілька слів про наше церковне православне богослужіння // *Український православний вісник*. Нью-Йорк, 1976. Ч.3. С. 25—27.
 35. Шумовський Ю. Країна Магреб // *Свобода*. Джерсі-Сіті, 1965. Ч.118. 24 червня. С. 2.
 36. Шумовський Ю. Культ рослин у муринів Африки // *Ми і світ*. Париж, 1956. Ч.31. С. 11—13.
 37. Шумовський Ю. Культ Хреста у народів світу і в України // *Віра й культура*. Нью-Йорк, 1955. Ч. 6 (18) С. 8—12.
 38. Шумовський Ю. Культ Хреста у народів світу і в України // *Віра й культура*. Нью-Йорк, 1975. Ч.2. С. 5—8.
 39. Шумовський Ю. Маска в муринів Африки // *Ми і світ*. Париж, 1953. Ч.11. С. 51—54.
 40. Шумовський Ю. Ми і церква. *Вісник* // *Української Православної церкви святої Тройці*. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1976. №2.

- 2 серпень. С. 5—7.
41. Шумовський Ю. Містицизм і душевні переживання Ап. Павла // Українське православне слово. Нью-Йорк, 1974. С.5—8.
 42. Шумовський Ю. Народи Африки та їх боротьба за незалежність // Свобода. Джерсі-Сіті, 1963. Ч.80. 30 квітня. С. 2.
 43. Шумовський Ю. Народи Африки та їх боротьба за незалежність // Свобода. Джерсі-Сіті, 1963. Ч.82. 2 травня. С. 2.
 44. Шумовський Ю. Новий рік або старі звичаї // Волинь. Рівне, 1944. 1 січня. С. 5.
 45. Шумовський Ю. Об'єднання Африканських народів // Свобода. Джерсі-Сіті, 1964. Ч.120. 30 червня. С. 2.
 46. Шумовський Ю. Під гарячим сонцем Африки. Вінніпег, 1956. 171 с.
 47. Шумовський Ю. Покрова Пресвятої Богородиці // Українське православне слово. Нью-Йорк, 1975. №10. С. 3—5.
 48. Шумовський Ю. Посеред джунглів і саван // Ми і світ. Париж, 1952. Ч.8. С. 41—44.
 49. Шумовський Ю. По слідах давноминулого Африки. Нью-Йорк, 1989. 789 с.
 50. Шумовський Ю. Початки богочитання. // Українське православне слово. Нью-Йорк, 1981. Ч.10. С. 9—13.
 51. Шумовський Ю. Придорожні святині в Україні / Волинь. Рівне, 1942. 10 травня. С. 3.
 52. Шумовський Ю. Проблема національної мови в Чорній Африці // Свобода. Джерсі-Сіті, 1965. Ч.162. 2 вересня. С. 2.
 53. Шумовський Ю. Пророк, апостол правди і науки // Вісник Української Православної церкви святої Тройці. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1971. Ч.4. С. 16—19.
 54. Шумовський Ю. Різдвяна бувальщина / М. Пшеничний // Вісник Дубенщини. Дубно, 1999. 19 січня. С. 5.
 55. Шумовський Ю. Різдвяна ніч на руїнах старовинної Гхани // Свобода. Джерсі-Сіті, 1975. Ч.4. 6 січня.
 56. Шумовський Ю. Різдвяні обряди українського народу // Вісник Української Православної церкви святої Тройці. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1976. №3. С. 15—17.
 57. Шумовський Ю. Свята великомучениця Катерина та її монастир на горі Синай // Український православний вісник. Нью-Йорк, 1982. С. 3—7.
 58. Шумовський Ю. Святі первоверховні апостоли Петро і Павло // Українське православне слово. Нью-Йорк, 1981. №7—8. С. 4—6.
 59. Шумовський Ю. Таємниця рукописних зводів юдеї // Український православний вісник. Нью-Йорк, 1981. С. 11—13.
 60. Шумовський Ю. Триязична ересь за часів св. Кирила і Методія // Українське православне слово. Нью-Йорк, 1975. Ч.6. С. 8—13.
 61. Шумовський Ю. Українське музеєзнавство за кордоном. / Ю. Шумовський // Свобода. Джерсі-Сіті, 1980. - Ч.116. - 20 травня. С. 2, 4.
 62. Шумовський Ю. Улюблене місце Христа // Вісник Української Православної церкви святої Тройці. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1971. Ч.4. С. 9—10.
 63. Шумовський Ю. У поклін святому і великому князю Володимирові // Вісник Української Православної церкви святої Тройці. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1976. № 2. 2 серпень 1976. С. 7—10.
 64. Шумовський Ю. У святу Великодню ніч // Українське православне слово. Нью-Йорк, 1982. № 4. С. 6—7.
 65. Шумовський Ю. Христос Воскрес // Вісник Української Православної церкви святої Тройці. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1971. С. 5.
 66. Шумовський Ю. Христос і люди // Українське православне слово. Нью-Йорк, 1974. № 7—8. С. 3—5.
 67. Шумовський Ю. Христос народжується славіте його // Вісник Української Православної церкви святої Тройці. Іргвінтон, Нью-Джерсі, 1976. № 3. С. 11—13.
 68. Szumowski G. Fouilles a Fatoma (region de Mopni, Soudan). Notes Africaines. Institut Francais d'Afrique Noire. Dakar, 1954. №6. 102—108 p.p.
 69. Szumowski G. Fouilles a Kami et decouvertes dans la region de Mopti (Soudan). Notes Africaines. Institut Francais d'Afrique Noire. Dakar, 1955. №67. 65—69 p.p.
 70. Szumowski, G. Fouilles a Nantaka et Kelebere. Notes Africaines. Institut Francais d'Afrique Noire. Dakar, 1956. №70. 33—38 p.p.
 71. Szumowski G. Fouilles au nord du Macina et dans la region de Segou. Bulletin de L'Institut Francais d'Afrique Noire. Sciences Humaines. Dakar, 1957. Vol. 19. №1—2. 224—508 p.p.

72. Szumowski G. Fouilles d Labri sous roche de Kouroukorokale (Soudan Francais). Bulletin de L'Institut Francais d'Afrique Noire. Sciences Humaines. Dakar, 1956. Vol. 18. №3-4. 462—508 p.p.
73. Szumowski G. La richesse archeologique des grottes du Soudan. Le Soudan Francais. Paris, 1954. P. 1—2.
74. Szumowski G. Les rishesses archeologiques du Soudan et la question de leur conservation. Le Soudan Francais. Dakar, 1952. Ч. 89.
75. Szumowski G. Notes sur la grotte prehistorique de Bamako. Bull de l'IFAN. Dakar, 1953. №58. 35—40 p.p.
76. Szumowski G. Notes sur les hashes neolithiques soudanaises. Bull de l'IFAN. Institut Francais d'Afrique Noire. Africaines. Dakar, 1956. №72. 98—102 p.p.
77. Szumowski G. Primitive man as sorcerer, magician. Seawanhaka. Brooklyn, 1971. 4 November. P. 7—8.
78. Szumowski G. Relevance of African culture. Seawanhaka. Brooklyn, 1972. 12 October. P. 7.
79. Szumowski G. Sur une gravure rupestie du Niger a Bamako. Bull de l'IFAN. Bulletin de la Societe Prehistorique Francaise, Paris, 1956. Vol. 52. №11—12. 651—654 p.p.
80. Szumowski G., Vestiges prehistoriques dans la region de Bandiagara. Institut Francais d'Afrique Noire. Africaines. Dakar, 1956. №69. 19—23 p.p.
81. Schomowskij G. Archaologische, geologische und historische Denkmaler in Lande – wissenschaftliches Material. Deutsche Ukraine-Zeitung. Dienstag, 1942. Nr.5. 31 Marz. S. 3.

Тамара Дмитренко

ДОСТОЙНИК ВАТИКАНУ — СВЯЩЕННИК

РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО КОСТЕЛУ ЯНА НЕПОМУКА У ДУБНІ*

Костел Яна Непомука. Фото 1930-х рр.

З часу винайдення фотографії, в об'єктиві фотоапаратів у Дубні завжди потрапляла велична будівля костелу Яна Непомука. Він ніби завершував головну вулицю міста, вивисуючись на іншими будівлями і створював красивий ракурс для фотографування.

Зараз костел гордо і самотньо стоїть на тому ж місці, а його двері відчиняються тільки під час богослужінь. За Польщі навколо нього і плебанії вирувало життя. Навіть вулиця звалася тоді Костельною або Фарною. Сам

*Ця стаття служить одночасно зверненням до Дубенської міської влади про удостоєння пам'яті інфулата Станіслава Кузьмінського назвою вулиці його імені.

костел називали фарним, тобто соборним. До плебанії належала і адміністрація, і штат священників, і сукупність усіх основних та господарських будівель. Тут вирішувались усі справи парафії.

Плебанія займала майже всю площу, відмежовану нинішніми вулицями кн. Острозького, Драгоманова, Скарбовою — відповідно у польські часи — Костельною, Чацького, ген. Дверницького. Забудови плебанії не доходили до провулка Тісного з боку вулиці кн. Острозького і закінчувалися за недобудованим басейном навпроти медколеджу. Однак із боку вулиці Скарбової вони доходили до самого приміщення нинішньої районної дитячої бібліотеки. Безпосередньо костел оточував обгороджений плац і кілька будівель, однією з яких був будинок органіста, ліворуч від костелу стояла адміністративна будівля плебанії, а позаду, в напрямку вулиці Скарбової, простягався сад із декоративних дерев і квітів. І з плебанії, і з саду були виходи до маневрового плацу для постою бричок і возів, якими приїжджали візитери. На цій території плебанії стояли господарські будови: стайня, возовня і помешкання для найманих працівників. Трохи далі, також обгороджені, знаходились: кімната для гостей, зала для прийомів і трапез, опочивальня пробоща, кімната вікарія, парафіяльна канцелярія, покої господині (кухарки) і сама кухня. Тут ми помістимо план плебанії, складений з пам'яті сучасником Єжи Кузьмінським, який доводився племінником видатної людини, про яку ви прочитаєте далі. Цей план давав уяву про значимість римо-католицького фарного костелу в Дубні. Дещо раніше працівниками заповідника були досліджені візитаційні книги костелу, з яких стало відомо про його фундаторів XVII, історію руйнації і відбудови XVIII — поч. XIX ст., опис костельного майна

Інфулат Станіслав Кузьмінський Фото 1942 р. Дубно.

Під час німецької окупації інфулат допомагав єврейському населенню міста рятувати своїх дітей, зокрема — новонароджених дівчаток. Він видавав посвідчення про проведення обряду хрещення над ними, і це в деякій мірі дозволяло батькам прилаштовувати дітей у християнських сім'ях.

Гестапо вислідило Кузьмінського, і він потрапив до в'язниці. Ксьондзові загрожував смертний вирок, але хтось поклопотався за священника, і його звільнили. Єжи Кузьмінський, племінник інфулата і його біограф, вважає, що тут не обійшлося без впливу Олицької капітули і князів Радзивилів. Десятирічний Єжи був також свідком зустрічей у плебанії місцевого високого духівництва — католицького, православного та іудейського. Хлопчика навіть представили за обідом цим достойним мужам. Подібний факт засвідчує добрі стосунки і релігійну толерантність між представниками усіх конфесій Дубна.

Початок 1944 року. Очікувати прихід Червоної Армії для поляків було небезпечно, та й від влади слід було чекати репресій. Луцький єпископ Адольф Шльонзький вирішив, що ксьондзові Кузьмінському не можна залишатися в Дубні.

Початок 1944 року. Очікувати прихід Червоної Армії для поляків було небезпечно, та й від влади слід було чекати репресій. Луцький єпископ Адольф Шльонзький вирішив, що ксьондзові Кузьмінському не можна залишатися в Дубні.

27 січня 1944 року інфулата таємно відвідав доброзичливий український урядовець і повідомив, що німці планують заарештувати його і вивезти до концтабору. Отримана легальна німецька перепустка дозволяла виїзд до т.зв. Генеральної Губернії — місцевості Жирардів біля Варшави.

Залишивши парафію під опіку ксьондза Болеслава Лещинського, інфулат Кузьмінський наступного дня негайно виїхав до Жирардова. Отці палютини, у яких він зупинився, дістали йому перепустку, яка дозволяла виїзд до Варшави, де мешкав його брат із сім'єю.

У Варшаві пережив повстання, а після спалення німцями міста і його помешкання в тому числі — виїхав до Шиманова.

Після визволення Вроцлава тамтешній єпископ улаштував Кузьмінського в єпископську курію. З 1946 по 1955 рік служив пробощем Любранецької парафії, а з 1955 по 1965 рік — парафії Ходеч.

Перебуваючи на пенсії, виконував функції консультанта Владиславівської парафії, де й мешкав. Помер 10 грудня 1969 року. Похований на цвинтарі Брудно у Варшаві.

По собі лишив гербовий перстень, орден Білого Орла /найвища нагорода Польщі/, кілька відзнак, з-поміж яких — «За боротьбу з більшовизмом». Був, напевно, єдиним ксьондзом, який у міжвоєнний період отримав орден Білого Орла, яким у 1920-1930-х роках нагороджено близько 20 найдостойніших осіб Польщі. Нині цей орден зберігається в Національному музеї Польщі у Варшаві.

З родиною брата в Дубні. Фото 1942 р.

В центрі, зовсім сивий, Єжи Кузьмінський із сестрою Софією, сином і внуком. 2009 р.

Масивний золотий хрест на такому ж ланцюгу /знак найвищого достойника Олицької капітули/ ще за життя інфулат заповів племінникові передати представникам ксьондза примаса. Єжи Кузьмінський виконав волю дядька і передав коштовні відзнаки представникам курії в Русоціцькій парафії.

Гербовий перстень з реліквіями пропав після того, як князь Радзивил, незадовго до смерті священика, забрав його для надійнішого збереження. Пояснював, що перстень у нього вкрали.

У Єжи Кузьмінського залишився, як пам'ять про знаменитого родича, медальйон, який засвідчував зустріч інфулата з Папою в Ватикані.

Ось така людина служила Богові та своїй пастві у нашому місті, яка своїм життям заповнила ще одну сторінку в історії римо-католицького костелу Яна Непомука.

Олена Кохан

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КИЄВА У 1920-Х РР.

З давніх часів Київ був центром культурного життя країни. Туди, як до столиці, з'їжджалися письменники, живописці, музиканти, актори. Зрозуміло, що у 1920-х рр., в період нової економічної політики, хоча на той час місто й не було столицею, проте тут продовжувався культурний розвиток. Тож коротко розглянемо, яким був розвиток літератури, живопису, театру, музики, стан освіти та музейне життя в Києві у 1920-х рр.

У період нової економічної політики, що тривав з 1921 по 1928 рр., бурхливо розвивалась українська література. У цей час у Києві була сформована група неокласиків, основним завданням яких було привнесення в українську літературу найяскравіші здобутки європейського письменства. Ідейним натхненником неокласиків став М. Зеров — професор університету, літературний критик і перекладач. Серед неокласиків також були О. Бурггард (Ю. Клен), М. Драй-Хмара, М. Рильський та багато інших [14, с. 115].

У 1924 р. в Києві було створено нечисленну групу «Жовтень» («Об'єднання працівників пролетарської культури»). До неї входили українські письменники, які раніше належали до різних футуристичних об'єднань. Серед них були: Іван Ле, Я. Г. Савченко, М. І. Терещенко, Ф. Б. Якубовський, Ю. І. Яновський, В. М. Ярошенко та інші. В 1926 р. це об'єднання розпалося після створення інших літературних організацій. Більшість його учасників вступили у Всеукраїнський союз пролетарських письменників [8, с. 201].

У першій половині 1920-х рр. журнальна література була основною формою публікацій для письменників та літераторів, більшість з яких починали свій творчий шлях саме з публікацій у журналах [19, с. 148].

Серед київської періодики 1920-х рр. були такі видання:

1) «Голос друку» — критико-бібліографічне періодичне видання. Одна книга

вийшла в 1921 р.

2) «Голос народу» — газета, єдиний номер якої вийшов 23 грудня 1905 р.

3) «Голос подработника» — щоденна газета, орган київського губпродкому. Виходила в 1920—30-х рр. (у 1920 р. — укр. та рос. мовами, а з 1921 р. — рос. мовою). Її редакція перебувала за адресою: вул. Хрещатик, № 2.

4) «Щомісячник соціального забезпечення» — журнал Київського губернського відділу соціального забезпечення. Єдиний номер вийшов у 1920 р.

5) «Щомісячний бюлетень ВНТ (Воєнно-наукового товариства) 14-го стрілецького корпусу». Виходив у 1925—26 рр. З № 3 за 1926 р. виходив під назвою «Щомісячний бюлетень ВНТ 14-го стрілецького корпусу і Київського гарнізону».

6) «Журнал бібліотекознавства та бібліографії» — орган Всенародної бібліотеки України (нині — ЦНБУ ім. Вернадського). Виходив у 1927—30 рр. раз на рік. В ньому висвітлювалися теоретичні та практичні питання організації бібліотечно-бібліографічної справи.

7) «Журнал ушных, носовых и горловых болезней» — орган Міністерства охорони здоров'я УРСР та Українського наукового товариства отоларингологів. Виходив з 1924 р. шість разів на рік. Редакція знаходилася за адресою: вул. Зоологічна, № 3.

8) Журнал «За врожай» — видання київської крайової сільськогосподарської дослідної станції. У 1929 р. вийшло 16 номерів, а в 1930 р. — 20 номерів [8, с. 148, 194, 202—204].

У 1927—30 рр. вийшло шість томів «За сто літ» — матеріалів із суспільного та літературного життя України в ХІХ — на початку ХХ ст. Це було видання Комісії новітньої історії України ВУАН [8, с. 204].

Популярними ілюстрованими виданнями 1920-х рр. були: «Глобус», «Знання», «Всесвіт», «Безвірник», «Червоний перець»,

«Молодий більшовик», «Селянський журнал», «Комунарка України», «Селянка України», «Червоні квіти», «Більшовиченята», «Октябрьские всходы» та «Жовтень» [1].

З 1927 по 1932 рр. Державне видавництво України випускало журнал «Гарт», до редакційної колегії якого входили І. Микитенко, П. Усенко та В. Сосюра. В цьому журналі публікувалися як художні твори, так і статті: критичні, публіцистичні та наукові, що висвітлювали різні мистецькі питання. Окрім того, там регулярно друкувалися новини від українських письменників за кордоном [16, с. 1].

Серед художників широко відомими в цей час стали: брати Федір та Василь Кричевський, Михайло Бойчук, Микола Бурачек та багато інших. Саме перелічені митці брали безпосередню участь у створенні Української академії мистецтв у 1917 р., яка в 1924 р. стала називатись Київським державним художнім інститутом. Першим проректором інституту став Федір Кричевський. Саме він протягом 1926—28 рр. створив для Малого залу ВУАН погрудні портрети М. Лисенка, М. Костомарова, І. Котляревського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка та інших. Найвідомішими його творами стали: «Наречена» (1910 р.), «Три віки» (1913 р.), триптих «Життя» (1925—27 рр.), «Свати» (1928 р.), «Мати» (1929 р.), «Переможці Врангеля» (1934—35 рр.), «Веселі доярки» (1937 р.), цикл картин за поемою Т. Шевченка «Катерина» (1937—40 рр.) та багато інших. Окрім того, він створив понад 40 портретів видатних діячів науки та культури [3; 4].

У музиці першої третини ХХ ст. переважав стиль імпресіонізму. Так, протягом 1920-х рр. на музичних концертах у Києві переважно виконували твори таких композиторів, як К. Дебюссі, М. Равель, С. Скотт, О. Респігі, М. де Фальї, А. Казелло, І. Альбеніс та багатьох інших. А після 1924 р. з лекцією-демонстрацією про французьких імпресіоністів приїжджав до Києва А. Альшванг [15, с. 118].

Протягом 1923—1925 рр, а згодом, після невеликої перерви, з 1927 р., в Києві виходило видання Всеукраїнського товариства імені Миколи Леонтовича. Його головним редактором був український композитор, музикознавець, педагог і громадський діяч Пилип Козицький. Саме Товариство було створене в січні 1921 р. і було своєрідною реакцією на передчасну смерть

композитора. Зокрема, 1 лютого 1921 р., з ініціативи композитора К. Стеценка, в приміщенні Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка відбулися чисельні збори діячів культури, викладачів та студентів, на яких було створене Товариство. До його складу увійшли: композитор П. Козицький, фольклористи К. Квітка і Д. Ревуцький, режисер Л. Курбас, актор І. Садовський, поети П. Тичина і В. Поліщук, диригенти Я. Степовий, М. Вериківський, Б. Лятошинський, Г. Верьовка та багато інших. Головою товариства став художник-символіст, поет і мистецтвознавець Ю. Михайлів [25].

Товариство відіграло важливу роль у створенні оркестру народних інструментів. Його учасники вважали за необхідне налагодити зв'язок професійної музики з народним мистецтвом. Результатом їхньої роботи стала організація Київської філії етнографічного концерту народних співаків і музикантів у 1926 р. Серед виконавців були чотири лірники, два бандуристи, сопілкар і бубніст [24, с. 32].

Також на початку 1920-х рр. з'явилося багато професійних та самодіяльних художніх колективів. Серед них: хорова капела «Думка», Перша капела кобзарів, оркестр народних інструментів при Українському радіо та багато інших. У 1925 р. було створено оркестр Київського обласного радіокомітету. Спершу він був створений як неаполітанський оркестр, а згодом реорганізований у домрово-балалайковий [24, с. 31, 34]. Протягом першої половини 1920-х рр. у Києві, а також в багатьох інших містах виступав з концертами відомий піаніст-віртуоз В. С. Горовиць [7].

У театральному житті Києва в 1920-х рр. важливу роль відіграв театр «Березиль». Він був створений на базі «Молодого театру», який почав свою роботу ще з осені 1916 р. під назвою «Студія театральної молоді». Працювали вони закрито, поглиблюючи свою сценічну освіту і не даючи ніяких вистав. А вже у 1917 р. ця група молодих акторів виступила прилюдно під назвою «Молодий театр у Києві». Його основоположниками були Лесь Курбас, Степан Бондарчук, Валерій Васильєв, Ліпа Добровольська, Поліна Самійленко, Антоніна Смерека, Софій Мануйлович, Галя Прохоренко, Марко Терещенко та Йона Шевченко. А через деяких час до них долучилися Гнат Юра, Семен

Семдор, Василь Василько, Павло Долина, Фавст Лопатинський, Володимир Калин та інші [5, с. 27].

У 1919 р. «Молодий театр» припинив свою діяльність, що було спричинено політичною та економічною ситуацією в країні. А вже 30 березня 1922 р. в Києві було створене «Мистецьке об'єднання «Березіль», яке очолив Лесь Курбас — засновник «Молодого театру» [5, с. 28].

У жовтні 1922 р. в Києві відбувся дебют акторів театру з постановкою «Жовтень». А в 1923—1924 рр. вони поставили п'єси «Газ», «Машиноборець», «Джим Гігіндзя», «Нові йдуть», «Людина — Маса», «Протигази», «Макбет» та «Гайдамаки». У наступному театральному сезоні 1924—1925 рр., були поставлені переробки старих побутових комедій «Пошились у дурні» та «За двома зайцями», а також з'явилася нова п'єса «Секретар профспілки». За останній сезон роботи в Києві, акторами «Березоля» було поставлено такі нові п'єси, як «Комуна в степах», «Жакерія» та «Шпана» [21, с. 33].

19 листопада 1919 р. в Києві було створено ще один український театр — ім. Шевченка, більшістю акторів якого були актори Державного театру, що працював з листопада 1918 р. На відміну від акторів театру «Березіль», вони ставили не лише українські п'єси, але й російські та європейські. Зокрема, за час його існування було поставлено такі п'єси: «Приборкана Гоструха» Шекспіра, «Тартюф», «Міщанин-шляхтич» та «Скапен-Штукар» Мольєра, «Ревізор» та «Одруження» Гоголя, «Ткачі» Гауптмана, «Примари» і «Північні велетні» Ібсена, «Мазепа» Словацького, «Чорт та шинкарка» Кшишовшевського, «Моральність Дульської» Запольської, «Свобода» Потшера, а також різні п'єси Лесі Українки, Винниченка, Олександра Олеся, Тобілевича та багатьох інших [22, с. 41—42].

У листопаді 1922 р. Л. Курбас ініціював створення режисерської студії під назвою «Кермо». Вона мала готувати нових режисерів, займатися театральною політикою і впливати на вже існуючі театри. До цієї студії ввійшли М. Терещенко, Ф. Лопатинський, Г. Ігнатович, Л. Курбас, С. Бондарчук, В. Василько та П. Долина [6, с. 48].

Після відносно недовгої свободи в мистецтві, літературі, театрі й музиці, вже в кінці 1920-х рр. відбувається так звана літературна дискусія, яка «була тісно пов'язана з переростанням диктатури пролетаріату в диктатуру партії, наданням переваги класовому над загальнолюдським» [20, с. 82].

Одним з перших театральних диспутів в Україні став диспут, що відбувся у Києві 6 грудня 1925 р. за участю І. Ворони, О. Дорошкевича, О. Киселя, Л. Курбаса, Ф. Левицького та інших. Іншими театральними диспутами стали диспути 1927 та 1929 рр. Всіх учасників цих диспутів згодом було заарештовано й розстріляно [20, с. 83, 92].

У 1920-х рр. відбулося становлення ще одного виду мистецтва — кіномистецтва. 13 березня 1922 р. було засновано Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФК), яке підпорядковувалося Народному комісаріату освіти УСРР. Завдяки роботі ВУФК у 1920-х рр. вийшли такі україномовні фільми, як «Остап Бандура», «Потік», «Лісовий звір», «Вендетта», «Укразія» та багато інших. Окрім того, виходив періодичний кіножурнал «Маховик». У цей час в українському кінематографі з'явилися такі талановиті митці, як О. Довженко, І. Кавалерідзе, Д. Демуцький, А. Бучма та багато інших [17; 18].

Разом із розвитком та становленням кінематографу, відбувся й розвиток кіноплакату. Молоді художники брали участь у різних конкурсах, зображаючи плакати до популярних на той час фільмів. Так, у 1928 р. конкурс на найкращий кіноплакат до фільмів ВУФК останніх років оголосив Київський художній інститут разом з ВУФК. У ньому взяли участь близько 30 художників України. Серед них були відомі вже на той час М. Я. Козик, В. Н. Пальмов та К. Д. Трохименко. Загалом, на конкурс було надіслано 68 проектів, жодний із яких не задовольнив вимог журі. Тому першу премію не отримав ніхто, дві другі премії отримали тоді ще студенти Київського художнього інституту Ф. Нірод і В. Фатальчук, а дві треті — В. Тимошевський і В. Бура [9, с. 23].

Окрім вже згаданих художників, досвідченими майстрами мистецтва плаката були: А. Страхов, П. Горілий, О. Маренков, І. Літинський, О. Сиротенко, П. Супонін, В. Фатальчук, А. Фіногенов. У книжковій

графіці успішними художниками в цей час були: В. Касіян, І. Їжакевич, М. Дерегус, Л. Каплан, О. Довгаль, І. Проскуряков, М. Котляревська та багато інших [9, с. 34].

Варто також зазначити, що в Києві знаходилася велика кількість вищих навчальних закладів. Зокрема, такі, як: Київський інститут народної освіти (сучасний Національний університет імені Тараса Шевченка), Київський політехнічний інститут, Київський сільськогосподарський інститут (сучасний університет біоресурсів і природокористування України), Київський державний медичний інститут (сучасний Київський державний медичний університет імені Богомольця), Київський державний ветеринарно-зоотехнічний інститут (працював з 1922 по 1930 роки і був приєднаний до Української сільськогосподарської академії та Київського зоотехнічного інституту), Вищий державний музично-драматичний інститут імені Лисенка (проіснував з 1918 по 1934 роки і був поділений на Київську консерваторію імені Чайковського і Київський інститут театрального мистецтва імені Карпенка-Карого), Київський робітничий університет (зараз не існує), Київський художній інститут (сучасна Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) та Київський вечірній комуністичний університет (зараз не існує) [11, с. 96—107].

1920-ті рр. стали періодом створення, розвитку та поповнення колекцій багатьох музеїв у країні, в тому числі й у Києві. Частина з них створювалася в колишніх монастирях або церквах, які закривалися для релігійних служб. Одним з них стала Києво-Печерська лавра, на території якої було створене «Музейне містечко». Так, ще в січні 1919 р. вийшов декрет, яким закликалися закрити Лавру, а 6 серпня 1926 р. старший інспектор НКВС Кругляк підготував довідку, в якій виклав власну позицію стосовно подальшої долі цього релігійного центру міста. Зокрема, він зазначив, що за орієнтовними відомостями за останній рік Лавру відвідало віруючих 12 000 людей, а екскурсантів — 120 000 людей. Тому він вважав, що не потрібно Лавру повністю закривати, про що на той час говорили у всіх керівних органах Києва. Тим більше, що вона мала не лише Всесоюзне, але й Світове значення [13, с. 60–62].

Проте, вже 29 вересня того ж року вийшла постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про

визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником та перетворення її на Всеукраїнське Музейне містечко». До його складу ввійшли: Музей культури та побуту, Всеукраїнська реставраційна майстерня, Музей нумізматики, Музей старовинної будівельної техніки, Музей українських старожитностей, приватна колекційна збірка П. Потоцького, друкарня Всеукраїнської Академії наук, Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, церква Спаса на Берестові, Миколаївська, Хрестовоздвиженська, Всіхсвятська, Аннозачатіївська церкви та церква Різдва Богородиці, Ближні та Дальні печери, дзвіниці, фортечні кам'яні стіни з баштами, архів Києво-Печерської лаври, а також старолаврська бібліотека та бібліотека митрополита Флавіана [13, с. 62–63].

«Музейне містечко» очолив археолог, музейник і педагог Петро Курінний.

Музей культури та побуту складався із сімох відділів:

- шиття й тканини — керівниками цього відділу були Марія Новицька та Михайло Рудинський;
- металу та каменю;
- письма і друку — його керівником був Павло Попов; відділ містився у двох залах Флавіанівської бібліотеки;
- станкового малярства — його керівником був Кость Мощенко; він знаходився у Михайлівській церкві;
- історії Лаври — керівником відділу був Григорій Денісов;
- порівняльної історії релігій;
- нумізматичний — першим керівником відділу був Василь Ляскоронський, а з 1928 р. — Валентин Шугаєвський.

Музей староукраїнської будівельної техніки знаходився за трапезною в будинку малярської школи. Його керівником був Іполит Моргилевський. Керівником українського театального музею УАН був Петро Рудін.

На території «Музейного містечка» знаходилися такі архіви:

- архівні фонди Старої Лаври;
- архівні фонди Центрального архівного управління та архіви культові й військові;
- архівні фонди Округового архівного управління [2].

Всеукраїнське музейне містечко на

території Києво-Печерської Лаври було створено завдяки роботі Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, представники якого намагалися врятувати культурні пам'ятки Києва від знищення більшовиками. Для захисту храмів Верхнього міста було заплановано створити заповідник «Київський Акрополь», початок створення якого було покладено у 1926 р. заснуванням Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та природи. Вже навесні 1929 р. інспектор охорони пам'яток культури Ф. Ернст, під час обговорення звіту Софійської комісії при ВУАН оголосив садибу Софійського монастиря заповідником, плануючи включити її до комплексу «Київський Акрополь». Експозиція музею мала знаходитися в Десятинній церкві. Проте цей заповідник так і не вдалося створити. Результатом стало зруйнування Михайлівського Золотоверхого собору, Трьохсвятительської, Георгіївської, Десятинної та Стрітенської церков [2].

Ф. Ернст у своєму щоденнику, в записі під назвою «Експурсія по акрополю з гідами «Інтуриста» від 15 травня 1933 р., написав про храми, які вже через декілька років будуть зруйновані: Михайлівський Золотоверхий монастир, церкву Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогощі) (знаходилась на Подолі), Василівську (Трьохсвятительську), Петропавлівську, Воскресенську церкви, Братський Богоявленський монастир, Військово-Микільський монастир, Борисоглібську церкву, Микільський Пустинний (Слупський) монастир (знаходився на схилі гори, яка відома зараз під назвою «Аскольдова могила»), грецький монастир св. Катерини, Георгіївську та Всіхсвятську церкви. Тобто, бачимо, що у 1920-х рр. кияни та гості міста мали можливість бачити й відвідувати ці давні святині, які згодом місто втратило назавжди, кардинально змінивши свій зовнішній вигляд [12, с. XIX—XXIV].

12 листопада 1922 р. в колишньому будинку Федора Терещенка (на сучасній вул. Терещенківській, а тоді — вул. Чудновського) відкрилася Картинна галерея (сучасна Київська картинна галерея). В колекції галереї знаходилися експонати з колекції давніх речей та мистецтва Оскара Гансена. Також до галереї було передано декілька експонатів із Всеукраїнського

історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (сучасний Національний музей історії України) та з Музею мистецтв ВУАН (сучасний Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків). У 1932 р. в ній нараховувалося понад 3 000 творів російського живопису, стільки ж зразків художньої промисловості та 25 000 гравюр [10, с. 265, 269].

У Київській Картинній галереї були такі відділи: 1) історичного російського мистецтва (з середини XVIII ст.); 2) сучасного мистецтва України; 3) художньої промисловості та 4) бібліотека, яка була допоміжним відділом [12, с. 238].

Заходячи до галереї у 1920-ті рр., відвідувачі мали можливість ознайомитися з експонатами першого відділу, які розміщувалися в семи кімнатах на другому поверсі. Так, у першій кімнаті знаходилися картини другої половини XVIII ст. У другій кімнаті — картини академічного напрямку середини XIX ст. та пейзажі другої половини XIX ст. У третій кімнаті були представлені картини реалістів 70—80-х рр. XIX ст. (т. зв. передвижників). У четвертій та п'ятій залах — картини художників історичного жанру 1880—90-х рр., художника церковно-монастирського життя Нестерова «На горах», етюдів художника інтимного пейзажу Левітана та пейзажні етюдів півдня пензля Поленова. У шостій кімнаті на двох стінах висіли картини передвижників доби занепаду (1890—1900 рр.). А в останній, сьомій кімнаті, було розміщено нове малярство [12, с. 238—240].

Відділ художньої промисловості розміщувався в кімнаті біля центральної зали. Там було представлено багато виробів російської порцеляни. Ліворуч від галереї була кімната відділу «Сучасного мистецтва України», де знаходилися речі, придбані на Першій Всеукраїнській виставці «Десять років Жовтня», та художні твори Другої Всеукраїнської виставки [12, с. 240—241].

Говорячи про проблеми музейної діяльності в 1920-х рр., не лише в Києві, але й в цілому по всій Україні, варто зазначити, що найбільшою їхньою проблемою було розділення між різними управліннями. Так, на 1926 р. 9 музеїв знаходилося в підпорядкуванні Укрнауки, 9 — Укрполітосвіти, а також цілий ряд невеличких музеїв знаходилися при університетах. В Києві таким

музеєм був археологічний кабінет-музей при Київському інституті народної освіти (сучасний Національний університет ім. Тараса Шевченка) [23, с. 15].

Улітку 1926 р. всі музеї були об'єднані у віданні Укрнауки. Цьому передувала дискусія щодо того, якому відомству мають підпорядковуватися музеї — Укрнауці чи Укрполітосвіті. На засіданні Держнаучмедкому НКО в травні 1926 р. комісія «Для з'ясування моментів розходження Головополітосвіти і Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики УСРР» доводила, що музеї не є науковими установами, тому що вони

мають працювати з людьми, а не бути «пасивними науковими кабінетами», в яких «старі музейні співробітники будуть продовжувати старі академічні консервативні традиції, з якими Укрполітосвіта весь час бореться». Натомість, аргументами за визнання музеїв науковими установами були наступні: «1) музеї є збірками пам'яток культури чи природи, науково підібраних і науково експонованих (повністю чи частково); 2) мають кваліфікованих у тій чи іншій науковій галузі співробітників; 3) поєднують науково-дослідну та політосвітню роботу» [23, с. 16, 17].

Джерела та література

1. Баранник М. В., Голобуцький П. В. Історія преси в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2005. 672 с.: іл.
2. Білокінь С. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва // Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Culture/GoldenDomedKyiv.html>
3. Бондаренко Р. І. Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2010. 728 с.: іл.
4. Бондаренко Р. І., Грузін Д. В. Кричевський Федір Григорович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.: іл.
5. Бондарчук С. Український театр і українська драма. Театр «Березіль» [Електронна копія] // Сільський театр. 1927. № 6. С. 27—30.
6. Бонь Олександр. Київське театральне середовище першої половини 1920-х років у щоденниках Василя Василька. Науковий журнал № 2 (5), 2017 р.
7. Герасимова Г. П. Горовиць Володимир Самійлович [Електронний ресурс] // енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2004. 688 с.: іл.
8. Энциклопедический справочник «Киев» (на русском языке). Издание второе. К., Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1985. 759 с.
9. Золотоверхова І. І. Український радянський кіноплакат 20—30-х років. К., 1983 с. 128 с.
10. Киевские хроники. Книга II. Юбилей 2012 / Виталий Ковалинский. К.: Сидоренко В. Б. 2012. 320 с.: ил.
11. Київ [Електронна копія]: [довідна книга з планом міста]. Київ: Пролетар. Правда, 1929. 2, VIII, 142 с., С. IX-XXXI, 1 арк. План.
12. Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білокінь. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. XL+802 с., [151 іл., 2 плани].
13. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Книга дев'ята. Долі київських храмів. Частина перша. К., 2011. 608 с.: іл.
14. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К., 1999. 336 с.
15. Кушнірук Ольга. Другий період українського музичного імпресіонізму: рефлексія непізаного. С. 118—121.
16. Орлик Олена. Журнальні видання 20—30-х років ХХ століття як джерело дослідження видавничої справи в Україні. С. 1—3.
17. Примаченко Яна. Українське кіно 1920-х років у пошуках власних тем та

- сміслів. Режим доступу: uamoderna.com/md/prymachenko-ukrainian-cinema.
18. Росляк Роман. До питання про українізацію вітчизняної кіногалузі (1920 – початок 1930-х років). Режим доступу: <http://www.ethnolog.org.ua>.
19. Роспопа Тетяна. Шевченківський дискурс у журнал «Червоний шлях». С. 147—157.
20. Собіянський Віктор. Лесь Курбас і всеукраїнський театральний диспут 1927 р.
21. Театр «Березіль» [Електронна копія] // Сільський театр. 1926. № 7. С. 33—34.
22. Театр імені Шевченка [Електронна копія]: («Шевченківці») // Сільський театр. 1926. № 10. С. 41—42.
23. Український музей [Електронна копія]: Збірник. Т. 1 / Упр. наук. Установами У.С.Р.Р.; за ред. П. Курінного [та ін.] Київ: [б. в.], 1927. VI, 124, [2] с., [27] арк. іл.
24. Хащеватська С. С. Інструментознавство. Підручник для вищих навчальних закладів культури і мистецтв III—IV рівнів акредитації Вінниця, 2008. 256 с., іл.
25. Янковська О. В. Музичне товариство імені М. Леонтовича [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: МІ-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. К., 2010. 728 с.: іл.

Леся Михальчук, Роман Коновалов

ПАМ'ЯТКИ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПРИКАРПАТТЯ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ЕТНОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ДАВНІЙ ГАЛИЧ»

У статті подана характеристика пам'яток народної дерев'яної архітектури із чотирьох етнорегіонів Прикарпаття: Покуття, Гуцульщини, Бойківщини та Опілля, які знаходяться в експозиції Музею етнографії Національного заповідника «Давній Галич». Розглянуто питання використання скансену для розвитку етнотуризму.

Ключові слова: дерев'яна архітектура, етнорегіон, пам'ятки, хата, церква, етнотуризм.

Досліджуючи пам'ятки народної архітектури, можна дізнатися про історію, культуру, традиції, особливості житлобудування, звичаї та обряди того чи іншого історико-етнографічного регіону. Тому народна дерев'яна архітектура є цінним об'єктом для збереження, популяризації та включення до туристичної сфери.

Про зацікавлення українською дерев'яною архітектурою свідчить велика кількість наукових досліджень. Імена таких дослідників української дерев'яної архітектури, як Ф. Вовк, С. Таранушенко, М. Соколовський, П. Жолтовський, В. Січинський, Т. Юрченко та інші відомі не лише в Україні, але й за її межами. Не можна не згадати і ґрунтовні дослідження про народну архітектуру І. Могитича, Л. Прибеги, М. Паньківа, А. Данилюка, Р. Радовича та інших сучасних науковців.

Один із найбільших відомих дослідників української сакральної архітектури, вчений-енциклопедист Дмитро Антонович писав, що на цілому просторі Європи найбільша кількість і то найцінніших зразків дерев'яного будівництва збереглася в Україні, звідти той великий інтерес до українського дерев'яного будівництва в літературі слов'янських та інших народів, що постав ще на початку XIX ст. та який в останні

роки в Західній Європі набув особливої інтенсивності [9, с. 67].

Українська дерев'яна архітектура, котра в своїй основі мала багато спільних східнослов'янських ознак, уже в XVII—XVIII ст. набула рис яскравої національної виразності, що простежується і в селах Прикарпаття. Вона оригінальна за формами, розмаїта щодо типів, завжди втілювала національні духовні цінності народу, який її створював.

Великий вплив на становлення народної архітектури Прикарпаття, характер житлових будівель, їх розміщення мали природні умови. У кожному ландшафті формувалися власні моделі народних жител. Для спорудження їх використовували матеріали, які були під руками. Тому в гірських районах (Гуцульщина, Бойківщина) віддавна зводили будівлі з дерева, а в рівнинних (Покуття, Опілля) — з глини, соломи і дерева.

Провідна роль у процесі збереження та популяризації народної дерев'яної архітектури належить сьогодні музеям-скансенам.

Створення музеїв просто неба відкрило якісно новий етап в історії музейного будівництва і водночас новий напрямок етнотуризму. Етнічний туризм в останні роки став одним із найбільш актуальних і перспективних напрямків розвитку туристичної галузі.

Саме музеї просто неба (скансени) посідають важливе місце серед ресурсів етнотуризму. Вони найбільш повно розкривають історичну та етнокультурну спадщину окремих етнічних груп.

Мета даної статті — показати роль музеїв у збереженні та популяризації автентичних пам'яток народної архітектури, оцінка їх, як ресурсу для розвитку етнотуризму в регіоні.

Зарубіжна та вітчизняна практика показала, що музеї просто неба є найкращим способом організації збереження народної архітектури. Привезені в розібраному вигляді і змонтовані в одному місці, старовинні будівлі створюють музей. Тут під керівництвом спеціалістів організовується їх надійна охорона і консервація [1, с. 27].

Прийнятий у музеях України етнографічний принцип побудови експозиції полягає в тому, що споруди (житлові, господарські, виробничі і культові) відтворюються в тих ансамблях, до яких вони початково належали. Таким чином формуються мікросела (сектори), які представляють відповідні етнографічні зони. А це дає можливість у музеях простежувати різні архітектурні школи.

А найкраще доторкнутися до дерев'яної архітектури Прикарпаття можна, відвідавши Музей етнографії Національного заповідника «Давній Галич», який розташований на околиці села Крилоса, на першій лінії оборонних валів давнього Галича. Цей острівець старовинних будівель знайомить кожного з побутом кінця XVII — початку XX століття. Тут сформовано чотири етнографічні регіони Прикарпаття: Покуття, Гуцульщини, Бойківщини та Опілля, які різняться архітектурними особливостями.

Етнографи та архітектори музею досліджували в науково-пошукових експедиціях пам'ятки архітектури у селах Прикарпаття, вивчаючи традиційні зразки матеріальної культури. До музейної експозиції підбирали типові будівлі з кожного етнографічного регіону, враховуючи стан збереження архітектурного об'єкта, його естетичну цінність. Всі виявлені споруди науково класифікувалися відповідно до етнографічних регіонів. Пам'ятки маркували, розбирали, а будівельники-реставратори відтворювали їх на місці. За зразками старовинних будівель можна простежити етапи розвитку українського народного зодчества, його зв'язки з традиціями культур інших народів [4, с. 22].

Традиційне сільське будівництво відзначається значною поліваріантністю як у плануванні житла, застосуванні різноманітних будівельних матеріалів, технік, так і в специфіці господарського комплексу, формуванні двору.

У Музеї етнографії експонуються

найтипівші пам'ятки народної архітектури Прикарпаття: традиційні селянські житлові та господарські будівлі під солом'яними стріхами та гонтовим покриттям, виробничі та громадські споруди, побудовані у каркасно-дильованій, каркасно-валькованій техніках та у зруб, що характеризують будівельні традиції різних етнорегіонів [2, с. 56].

Зібрані під час експедиції експонати потребують не тільки наукового дослідження, а й, що найголовніше, вмілого їх зберігання. Робота зі збору експонатів показує, яке значення має людський фактор, наполегливість, коли йдеться про збереження пам'яток історичного минулого. Багаторічна праця працівників музею повернула до життя не одну пам'ятку, не один експонат.

Кожна музейна споруда — оригінальна пам'ятка народного зодчества, що є яскравим свідченням творчої винахідливості у будівництві.

Створення експозицій розширює та поглиблює розробку етнографічної проблематики, сприяє збереженню народної традиційної культури у локальних проявах.

Етнорегіон «Покуття» займає південно-східну частину Івано-Франківської області. Покутське село кінця XIX — початку XX століття є прикладом переходу в народному будівництві від високогірного карпатського до лісостепового подільського з яскравими локальними особливостями [6, с. 49]. У музеї представлена традиційно покутська хата кінця XVII — початку XX ст. (с. Торговиця Городенківського р-ну), яка побудована в каркасно-валькованій техніці. Стіни обмазані з обох боків глиною та побілені. Дах чотирихилий на кроквах, покритий житніми солом'яними сніпками. У цьому ж регіоні представлена виробнича споруда — олійня XIX ст. із с. Олеша Тлумацького р-ну, де відтворено інтер'єр з традиційною майстернею для виготовлення олії.

Образ гуцульського села в Карпатах з його розсіяною системою забудови — віддаленим розташуванням садиб одна від одної і своєрідним побутом — у мініатюрі повторює музейна експозиція. Цей край особливо цікавий багатством архітектурних форм, конструкційних прийомів і планувальних структур у народному житлі [10, с. 472]. На Гуцульщині

хати споруджували з дерева, покривали дошками-драницями й оздоблювали різьбою окремі деталі (галереї, одвірки, сволоки).

З етнографічної Гуцульщини перевезено в музей дві хати-гражди XIX ст., типову гуцульську хату 40-х років XX ст. із смт Ворохта Надвірнянського району. Однією з найцікавіших споруд є хата-гражда — замкнутий двір із с. Устеріки Верховинського району з хатою, коморою, господарськими будівлями, який характерний для кінцевого стану розвитку гуцульського житлового будівництва і дає можливість виявити низку традиційних прийомів зведення житла на Гуцульщині. Головна споруда двору — хата, до якої добудовано господарські прибудови — «притули». Основний будівельний матеріал — дерево. Покриття даху — драниця.

В іншій хаті-гражді експонується корчма. На всій території нашого краю в кінці XIX — на початку XX століть не лише в селах, а й поза ними, на роздоріжжях, були корчми, кількість яких зростала. Вони належали переважно євреям. Це громадський заклад, де селяни збиралися, щоб поспілкуватись, повеселитись, почути місцеві новини, укладали різні угоди. Будівля представляє собою трикамерну споруду (корчма-хороми-житло корчмаря), ряд господарських споруд, майстерня, комора. Стіни виставлені у зруб. Покриття даху — гонта, найпоширеніша в цьому етнорегіоні.

У музеї відреставровано гуцульську хату середини XX ст., яка побудована у зруб, покрита гонтою. Тут представлений діючий ткацький верстат (кросна), оформлено міні-музей ткацтва. Відвідувач має змогу ознайомитись з одним із найпоширеніших ремесл прикарпатців. В умовах натурального господарства воно задовольняло потреби селянської сім'ї в полотні та тканинах, які використовувались для одягу, господарських цілей, прикрашення житла.

На Бойківщині, де населення віддавна займалося хліборобством, хати всюди покривали солом'яно. Будівлі вирізнялися добре вираженими пропорціями, оригінальним завершенням фасадів [10, с. 474]. Даний етнорегіон, який славиться своїми традиціями народної архітектури, демонструє традиційна хата 1878 року, про що свідчить дата на сволоку, із с. Поляниці Долинського району. У плані вона

складається з трьох приміщень: хата — сіни — хата. Зруб хати складений з товстих брусів, щілини між ними закладені мохом і замазані глиною. Такий тип житла побутував тільки на українському заході Карпат. Дах високий, покритий житніми солом'яними сніпками.

У будові багато архаїзмів: гряди (своєрідні полиці під стелею), глиняна донічка, курна піч, маленькі віконця. За традицією внутрішній простір розподілявся так, що кожен кут мав своє призначення. Тільки так могла розміститися в ньому велика родина, виділивши місце для відпочинку, їжі та праці.

Четвертий регіон, який експонується в музеї — Опілля. Жили тут нащадки слов'янського племені білих хорватів. Разом з іншими племенами вони творили велику східнослов'янську державу Київську Русь, а потім Галицьке та Галицько-Волинське князівство.

На даний час цей етнорегіон у музеї представлений садибою з хатою ткача середини XIX ст. та господарською спорудою — століною кінця XIX., перевезеними з с. Вікторів Галицького району, церквою та виробничою спорудою — кузнею.

Опільська хата — самобутнє явище в історії архітектури. Вона майже однакова в основних формах і плані у всіх селах регіону. Її фасад завжди має видовжені стіни і високий дах. Відчувається потяг народних майстрів до симетрії, до певних ритмів і пропорцій. Це помітно з розташування вікон, головного входу. Усі частини скомпоновані з відчуттям гармонії. Велике значення мають світлотіньові риси. Білизна стін на фоні землі сприяє вирізненню будівлі з навколишнього ландшафту. Народні будівничі завжди «вписували» дім в природне оточення, тому і він, і все господарство, навіть ціле поселення, створювали єдиний ансамбль [6, с. 54].

Характерною рисою народного житла була простота плану хати. За зовнішнім окресленням він має переважно форму витягнутого прямокутника. Опільське житло відрізняється від хатів на інших територіях трьома параметрами: орієнтацією, конструкцією стін, заглибленістю. Житла орієнтують і стінами, і кутами за сторонами світу. Долівка на 10—15 см заглиблена у ґрунт. Конструкція стін каркасна, завжди на підвалинах, весь каркас з протесаних дубових брусів. Між

підвалиною та верхньою обв'язкою вставляють вертикальні дубові колени поліна, обплітають глиняно-солом'яними вальками та мастяць з обох боків жовтою глиною [2, с. 95].

Хата ткача, яка експонується в музеї, представляє собою трикамерне житло (сіни — хата — комора). Дах чотирихилий, солом'яна стріха.

Невід'ємним елементом архітектури українського села завжди була церква. Її ставили на сільському майдані, на найвищому місці. Тому в скансенах повинні бути церкви. Церква Всіх Святих кінця XIX ст., яка експонується в музеї, перевезена в 2000 році з с. Поплавники Галицького району. Вона належить до хатнього типу, який досить рідкісний на території Галичини, але все-таки зустрічається частіше на Опіллі, ніж в інших регіонах Прикарпаття. Храм збудовано з ялинових півкогод, з'єднаних простим замком. Стоїть на дубових підвалинах. Орієнтований вівтарем на схід, становить собою дводільну, однозрубну споруду. Дводільність видно тільки в інтер'єрі, бо зовні це один зруб, накритий двосхилим дахом, що увінчаний над навою маленькою банею на восьмигранному барабані [4, с. 24]. Церква має традиційний західний вхід і боковий з півночі, акцентований ширшим ганком на чотирьох стовпчиках, дах двосхилий, покритий гонтою.

З виробничих споруд експонується кузня кінця XIX ст. Це невелика споруда. Стіни — на стовпах, у закидку з шаром глини. Дах двосхилий, покритий черепицею. Виставлений інтер'єр: горн, ковальський міх, кувадло, закріплене на вертикальній колоді, точило, корито з водою, знаряддя праці коваля. Тут проводяться майстер-класи з ковальства.

Отже, можна зробити висновок, що пам'ятки дерев'яної архітектури є цінними перлинами в скарбниці народної спадщини. Саме тому важливо привернути увагу відвідувачів до збереження та популяризації цих пам'яток, щоб кожен міг відкрити для себе особливості народної архітектури, характерні для різних етнорегіонів Прикарпаття.

Етнотуризм — важлива складова вітчизняного туризму, який поступово поширюється серед українців. Хочеться вірити, що це спричинено національною свідомістю.

Також можна стверджувати, що скансени зберігають актуальність та несуть культурологічні знання для сучасників, вони зберігають традиції та етнічні особливості окремих регіонів. Ці музеї зберігають дух минулих століть, розвивають туристичну інфраструктуру та формують для музейного відвідувача комфортний простір для дозвілля та пізнання минулого.

Джерела та література

1. Данилюк А.Т. Шляхами України. Етнографічний нарис. Львів: Світ, 2003. 255 с.
2. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника «Давній Галич», 2011 р. 170 с.
3. Ковальчук Є.І. Музей у сучасному світі: розробка наукової концепції // Волинський вісник. Наук. Зб. Луцьк, 2012. Вип. 3. С. 17—22.
4. Михальчук Л.С. Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття пропагує культурні надбання нашого народу // Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції Галич, 2004 С. 22—27.
5. Музей народної архітектури та побуту у Львові / Фотоальбом. Відповід. Косакевич І. Львів, 2011. 94 с.
6. Опілля/ Монографія: НЗ «Давній Галич». Галич, 2010. 204 с.
7. Саполига М. Музейна документація та презентація культурних національних меншин в Словаччині // Народна творчість та етнографія. 2007. №6. С. 71—76.
8. Січинський В. Українське дерев'яне будівництво і різьба. Львів, 1936. С. 12.
9. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект /Я. Тарас. Львів: НАНУ, 2007. 640 с.
10. Українське народознавство /за ред. С. Павлюка, Г. Гориня, Р. Кирчіва. Львів: Фенікс, 1994. 607 с.

Андрій Климчук

ПРОСТІР СИНАГОГ ДУБНА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Одним з найдавніших міст, де оселися євреї на Волині було Дубно. Поруч з сусідніми Острогом та Луцьком перші євреї тут оселилися ще в X ст. Перші задокументовані згадки про осілих у місті євреїв відносяться до 1532 р. [11, с. 19]. Це були євреї з Іспанії та орлеанські купці з Франції [12, с. 61].

Давня єврейська дільниця Дубна була зосереджена на східній частині теперішньої вулиці Старої та провулках, які відходили до берегу річки Ікви. У давньому Дубні ця територія була не найкраща, заболочена. Надання євреям для поселення не найкращих земель було звичною практикою. У недалекому Рівному єврейська дільниця виникла так само близько багнистого берега річки. У 1609 р. вулиця Стара носила назву Жидівської. Західніша частина в документах фігурує під назвою Чернещизна, що свідчить про християнську приналежність її мешканців.

Тим не менше, прибулі до Дубна євреї зуміли швидко адаптуватися. У своїй дільниці вони створили сприятливий мікроклімат для вирішення всіх своїх життєвих потреб. Звичайно, в числі найпотрібніших будівель тут також споруджується перша синагога. Саме її показано на плані 1671 р. в оточенні єврейського кварталу.

За найдавнішим інвентарем Дубна з 1723 р. зафіксовано в місті 133 дими. На думку дослідників їх могло бути й більше, десь близько 150. За погодженням з кагалом управитель міг спеціально не нумерувати окремі будинки, щоб різницю присвоїти собі. Опис фіксує низку будівель, що мають відношення до релігії євреїв Дубна: друга кагальна школа на Квачещизні з халупкою; будинок рабина та будинок канторський; школа єврейська з пришкілками; шпиталь єврейський кагальний; лазня кагальна; окописько єврейське.

Найбільший розвиток Дубна припадає на час проведення тут контрактів. Саме в цей час були збудовані більшість синагог

та божниць. Документи з кінця XVIII ст. до 20-х рр. XX ст. досить чітко фіксують їхній перелік. На жаль, всі документи подають лише номери ділянок, до яких відсутня картографічна основа. Так, в Дубно перед Другою світовою війною були синагоги: Велика, Могилівська, Парнаса, Купецька, Золотарів, Столярська та інші [1].

Дубенська єврейська громада лишалася найчисельнішою до середини 50-х рр. XIX ст. У 1847 р. тут мешкало 6330 осіб єврейського походження [11, с. 22]. У 1857 р. в Дубно було 15 синагог і молитовних будинків, 22 хедери. Станом на 1899 р. в місті було вже 22 молитовні школи та головна синагога [11, с. 27].

Єврейська забудова Дубна була дуже пошкоджена під час Першої світової війни. Постраждали або були знищені лікарня, синагога, школи, «Талмуд Тора», будівлі благодійних установ [2, с. 69].

Дубенське гетто було створене по вул. Старій та Шолом-Алейхема і прилеглих провулках у квітні 1942 р. [9, с. 53—56]. Тобто, на його території опинились синагоги і божниці найдавнішого ареалу розселення євреїв у місті. Із 12000 євреїв, які мешкали в Дубно напередодні Другої світової війни пережили її лише декілька десятків осіб [9, с. 55].

У процесі вивчення дуже скупого масиву документів все ж вдалося локалізувати більшість синагог і божниць Дубна. Для цього співставлялися списки ділянок з документами пізнішого часу — головним чином справами Іпотечного відділу Рівненського окружного суду, документами 40—50-х рр. радянських установ. Наразі вся інформація внесена в базу даних по забудові м. Дубна (тут і далі інформація про синагоги і божниці на її основі). Частина із єврейських святинь існує і до нашого часу. У дослідженні акцентовано увагу на них.

Будинок Головної синагоги, що зберігся до наших днів, був збудований у 1782—1784

роках, однак після того неодноразово реконструювався. Під час Першої світової війни синагога була частково зруйнована австрійськими військами і відбудована в міжвоєнний період. У 1980-х роках будівля була пристосована під виробничу базу реставраційних майстерень. Під час пристосування переплановані північна, західна і південна прибудови. У східній стіні в ніші Тори прорубаний вхід до гаража, а головний вхід замуrowаний.

Синагога — це в плані близька до квадрата одноярусна будівля загальною висотою 23,0 м, довжиною 32,0 м, шириною 26,30 м. Загальна площа споруди — 925 кв. м. Композиція фасадів симетрична, об'єм відображає кубічну форму будівлі. На осі симетрії північного фасаду розташовані ворота, обабіч яких розміщено два круглих вікна. До основного об'єму симетрично примикають двоярусні прямокутні хори, що завершуються односхилими дахами. На південно-західному фасаді розташовані два контрфорси, які з'явилися орієнтовно у ХІХ ст. Внутрішній простір членований чотирма стовпами на дев'ять компартиментів. Кожен з цих компартиментів завершений пониженим сферичним склепінням. Склепіння центральної зали підтримують чотири стовпи восьмигранні у перетині, завершені капітелями. Перший ярус фасадів розділений горизонтально широкими карнизними тягами та пілястрами над ними. Південна, західна та північна частини синагоги утворені двоповерховими прибудовами до основної зальної частини. Другий поверх, внаслідок реконструкцій, отримав планувальну структуру коридорного типу. Перекриття комбіноване — дерев'яні балки та хрещате склепіння. Сходові клітки розташовані в північно-західному куті будівлі.

Фасад оздоблений рустованими пілястрами по кутах та по довжині фасаду. Конструкції віконних прорізів із циркульним завершенням, обрамлені лиштвами. Об'єм будівлі завершується ліхтарем. Пофарбування фасадів темного вохристого кольору — основного об'єму та білого кольору — пілястри та руст. Покриття даху — покрівельна бляха.

Втрачені склепіння першого ярусу прибудованих об'ємів. Залишки підп'ятників втрачених склепінь свідчать про перебудову у ХІХ столітті. Поява коридору на другому

поверсі є наслідком реконструкції у ХХ ст.

Зараз на території розташовуються тимчасові гаражні та складські споруди, що використовуються приватними підприємцями. З півдня та сходу синагога відмежована від сусідньої садибної забудови металевим парканом. В'їзд на територію здійснюється через в'їзні ворота з боку вулиці Скарбової. Територія частково заасфальтована, частково вкрита травою та використовується під городи. Будинок являє собою показовий приклад синагогального будівництва ХVІІІ—ХІХ ст. на Волині з використанням стилістичних елементів Ренесансу та раннього класицизму [4, с. 60—61].

До завершення будівництва синагоги долучився князь Любомирський. Задля вдячності благородному власнику Дубна, над вхідними дверима синагоги встановлено позолочену таблицю. На ній родовий герб Любомирських з ініціалами князя, а під ними фраза: «Ми знаходимося в Божому Домі» і дата новосілля. Довкола князівської мантії 4 Зірки Давида. Сама таблиця була виготовлена із позолоченого металу, верхній край якого був підточений так, щоб на нього не могли сідати птахи. Ця металева пластина була припасована на основу з білого мармуру. Таблиця належить до втрачених елементів святині, опис здійснено за наявними світлинами.

Ковчег тори (арон кодеш) Великої Синагоги був завершений аж в 1795 р. Збереглися світлини ХХ ст., деякі з них різняться: на одних арон кодеш має вигляд досить зістареного, на інших він вже оновлений. Ряд світлин належать експедиції Семена Анського. У будівлі в ХІХ ст. в західній її частині містилися 4 мін'яни.

Товщина стін синагоги нагадує про її оборонний характер. Елементами укріплень були контрфорси та ренесансові триярусні аттики з бійницями на фасадах. На відміну від костельної та церковної барокової архітектури, в якій зовнішня сторона була скерована до однієї сторони — фасаду, в божницях проявляється тенденція до опрацювання об'єму (аналогічно з ратушевою архітектурою). Мистецький ефект, в основному, досягався завдяки вмілому застосуванню контрасту. Формування архітектоніки дев'ятипольових божниць не обмежувалося лише чоловічим залом з трьох сторін, окрім східної вівтарної,

оточувалося вузькими прибудовами, призначеними для жіночих молитовень, присінку та інших синагогальних потреб. Тут ще до кінця XIX ст. фактично існувала кагальна зала.

Досить цікавим доповненням до сакральної історії єврейської дільниці Дубна є археологічні знахідки. На ділянці по вул. Кирила і Мефодія, 26 поблизу Великої синагоги потужність культурного шару XVI—XVIII ст. становила 3,5 м. Тут досліджено залишки споруди № 2, довжина стін якої перевищувала 4 м. Вона мала прямокутну форму з наявною внутрішньою стінкою, що розділяла споруду на дві частини. Її стіни були обшиті деревом, по кутах та уздовж стін виявлено рештки округлих у плані стовпів, діаметром 0,15—0,2 м. У заповненні знайдено фрагменти кахель, керамічного, скляного і фарфорового посуду, а також монети, за якими споруду № 2 датовано другою половиною XVIII — першою половиною XIX ст. Досліджена на цій же ділянці споруда № 3 мала квадратну в плані форму з довжиною стін 1,6 м і материкове дно. Стіни були обкладені сосновими дошками, розмірами 1,35×0,3—0,2×0,05 м, а по кутах вбиті квадратні в перетині стовпи, розмірами 14×14 см. Між дошками обшивки знайдено дві монети, які дозволяють датувати її XVIII ст. На північ від синагоги, на розі вул. Кирила і Мефодія та Д. Галицького було досліджено яму № 5, у якій виявлено фрагменти посуду XVI ст. та мергелевий виріб з емблемою двох долонь, які символізують благословення когана і літерами івриту [8, с. 40—42].

Збереглися відомості, що поблизу східної стіни синагоги поховано євреїв, загиблих внаслідок спустошення міста козацько-селянськими загонами в 1648 р [13, р. 239].

З боку вулиці Конторської на південний схід від садиби Великої синагоги розташовувалась ділянка, яка записана як Школа Стара. Напевне, це місце зараз має адресу Конторська, 10, де новий індивідуальний житловий будинок. Збережений план фіксує будівлю, як мінімум, з двома прибудовами, які могли бути верандами. Швидше за все, на той час тут був житловий будинок. Прикметник «стара» наштотує на думку про існування тут в минулому Старого Клойза. За інформацією С. Кравцова та В. Левіна це був малий Клойз. Після нищівної пожежі Дубна 22-го

серпня 1752 р. ця божниця була центральною в місті. За припущенням цих же дослідників цей дім молитви згорів у 1862 р. [7, с. 45].

Під час згаданої пожежі 1752 р., ймовірно, згорів великий Клойз. Дата його відбудови невідома [7, с. 45]. С.Кравцов локалізує цю споруду на розі вул. Конторської і провулку. При цьому зазначає, що в 1998 р. її було перебудовано під складські потреби. Ділянка поміж двома провулками навпроти на південь від Головної Синагоги мали номери 580—584. При чому три останні ділянки займали, порівняно, невелику площу і належали приватним особам. Натомість 580—581 належали синагозі, а по реєстрах тут зазначено, що там же знаходилась лазня. Серед креслень збереглась схема на ці ділянки. Тут позначено споруду, яка ймовірно складалась з мурованої і дерев'яної частини. По загальних обрисах, існуюча на цьому місці споруда відповідає мурованій частині.

По вулиці Свободи по непарному боці на проміжку між Кирила і Мефодія та М. Лисенка була синагога Боскіса. Синагога мала, за планом, № 186. Ще ближче до вул. М. Лисенка була Могилевська (Могилевського) молитовна школа. Неподалік від неї була невелика площа 3-го Травня, що нині не існує. Божниця за планом мала ділянку 196.

На невеликому проміжку вул. Старої від Лисенка до перехрестя з С. Наливайка (зараз вулиця не має виїзду на вул. Д. Галицького) на місці 5-поверхового будинку знаходилась синагога Столярська.

Мін'яні кравців і кушнірів став найпершим приватним домом молитви в Дубно. У пінкасі він зазначений під 1749 р. [7, с. 45]. У 1797 р. ця божниця отримала окреме приміщення на другому поверсі над залом вестибюлю Великої Синагоги із західного боку споруди.

За спогадами М. М. Копейки декілька синагог було за адресами вул. Стара, 5 і 6. Після війни тут була яйцебаза, поруч гасили вапно, у вапняному розчині тримали яйця. Збереглась частина синагоги з боку вул. Конторської [3, с. 83].

На вулиці Гарбарській кілька бендюг належало єврею Садовнику. У його будинку була синагога бендюжників [3, с. 83].

На Забрам'ї молитовна школа

розташовувалась по вул. Городній з лівого боку [6, с. 38].

За спогадами того ж М. М. Копейки синагога була за рестораном «Княжий», на території трикотажної фабрики (вул. Грушевського), за колишнім хмелярським банком був молитовний будинок, в районі Підборців та північніше залізничного вокзалу [6, с. 38].

Садиба божниці (будинок і власне божниця) розташовувались за адресою: вул. Воз'єднання Польщі, 84 і 84b (раніший № 90). Напевно будинком 84а володів Меєр Беренштейн. За планом 1881 р. передмістя Сурмичі це була частина ділянки 110. У грудні 1937 р. Дубнівська єврейська гміна викупила цю ділянку в Державного Земельного Банку.

Зазвичай місця для реалізації духовних потреб юдеїв також були в навчальних закладах, шпиталях, деяких товариствах. У 1876 р. в Дубно було відкрито приватне єврейське училище Пейсаха Секуліра, в якому навчалося 12 хлопчиків; в 1890 р. — Аврама Крума, в якому навчалося 19 учнів. У 2-х поверховому будинку по вул. Замковій працювала гімназія «Тарбут» [5, с. 47, 49].

У районі теперішніх вулиць Тараса Бульби і Володимира Винниченка розташовувався єврейський шпиталь. Самій будівлі, швидше за все, відповідала ділянка № 97, яка належала Меєрові Шумському. Поруч із нею ділянка 94, де був двір і будинок шпиталю. Тут же зазначено, що раніше на цьому місці була міська дума.

Джерела та література

1. База даних по забудові м. Дубна / Климчук А. М. Рівне, 2019.
2. Гон М. М., Гон М. Я. Євреї Дубна у горнілі випробовувань 1918—1919 років // Єврейському народові. Матеріали науково-історичної конференції, присвяченої українсько-єврейським взаєминам на Дубенщині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 68—71.
3. Дмитренко Т. Заняття дубенських євреїв у 1920—30-х роках // Єврейському народові. Матеріали науково-історичної конференції, присвяченої українсько-єврейським взаєминам на Дубенщині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 80—86.
4. Історико-архітектурний опорний план м. Дубно Рівненської області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів. Київ. 2014. 143 с.
5. Камінська Л. Єврейські освітні та виховні заклади в Дубні // Єврейському. Дубно народові. Матеріали науково-історичної конференції, присвяченої українсько-єврейським взаєминам на Дубенщині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 46—50.
6. Колесник Н. Центральна синагога у місті Дубні // Єврейському народові. Матеріали науково-історичної конференції, присвяченої українсько-єврейським взаєминам на Дубенщині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 34—39.
7. Кравцов С., Левін В. Велика синагога в Дубні // Архітектурна спадщина Волині. Рівне: ДМ, 2012. Вип. 3. С. 44—59.
8. Пшеничний Ю. Л. Історична топографія Дубна і його округи в Х—XVIII ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Луцьк. 2016. 261 с.
9. Пшеничний Ю. Ужиток підземель євреями для порятунку під час німецької окупації Дубна // Забутий континент. Історія, культура, особистості, перспективи розвитку туризму : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20 берез. 2015 р. / Осередок «Брама Гродзька — театр НН»; ГО «Рівненський Центр маркетингових досліджень»; РДГУ. Рівне, 2015. С. 53—56.
10. Савчук П. Дубно в роки війни (1941—1945): іст. нарис. Рівне, 1999. 79 с.
11. Савчук П. Суспільно-господарський розвиток Дубна і євреї // Єврейському народові. Матеріали науково-історичної конференції, присвяченої українсько-єврейським взаєминам на Дубенщині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006.

- С. 29—33.
12. Супрун О. Єврейська архітектурна забудова міста Дубна // Єврейському народові. Матеріали науково-історичної конференції, присвяченої українсько-єврейським взаєминам на Дубенщині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 61—66.
13. Rosman Moshe. Dubno in the Wake of Khmel'Nyts'kyi // Jewish History. 2003. Vol. 17, No. 2. P. 239—255.

Тетяна Думська

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРЕБОВЛІ. ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТІВ ПІЗНАВАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТІВ

Історико-культурна спадщина країни є виразником особливості, неповторності і самобутності її народу. Патріотичні настрої, що охопили українське суспільство протягом останніх років, та зростаючий інтерес широкого кола населення до власної історії і пам'яток посприяли розвитку внутрішнього туризму. За таких умов особливо актуальним є популяризація історичних населених місць.

Теребовля — одне з найдавніших міст України, його славетна історія нараховує понад 900 років. Початки міста губляться в

глибині віків, а перша писемна згадка належить до 1097 р. На той час Теребовля була великим, добре укріпленим столярним містом князівства, що відіграло помітну роль у політичному житті України-Русі.

Свою назву місто отримало від давньоруського слова «теребити», що означає розчищати, викорчувувати. Однак, існує інша доволі романтична версія походження назви. За легендою, колись, у сиву давнину, на горі Покрівка, стояли три великі дубові хрести. Кожного дня туди приходила сива жінка

Рис. 1. Панорама міста.

і довго молилася біля них. Коли її запитували, хто там похований, до кого вона щодня приходить, жінка завжди відповідала: «Три болі мої, три сини, три соколи мої, вбиті в бою, лежать там, три болі мої». І люди, перейняті її горем, так часто повторювали ці слова, що вони склалися в назву місцевості — Триболі, Триболя. А з часом перетворилася ця назва у Теревовлю.

Розвиток Теревовлі, як княжого міста і міцного оборонного вузла, пов'язаний з іменем енергійного і завзятого князя Василька. По його смерті місту судилося пережити довгі роки міжусобної боротьби.

У середині XIV ст. в результаті походу польського короля Казимира Великого на Галичину Теревовля опиняється у складі Польщі. Місто одним із перших у Галичині в 1389 р. отримує магдебурзьке право. Тривалий час Теревовля розташовувалася на правому березі р. Гнізни, попід замком. Вона була укріплена земляними валами, зміцненими дерев'яним частоколом і ровами. Та у

1415—20 рр. Бартош Головацький — керманич Теревовельського загону на Грюнвальдській битві за воєнні заслуги одержує від короля Ягайла привілей на заснування Нового міста на лівому березі р. Гнізни. Його поселенці на вісім років звільнялися від податків, також дозволялося проводити щорічний ярмарок [6, с. 18]. Нове місто укріпили і мостом з'єднали зі Старим.

У складі Польщі Теревовля опинилася на самому кордоні. Вона зазнала багато спустошливих набігів. Найбільше лиха місту завдали напади татар та турків, адже Теревовля лежала на Кучманському шляху — одному з трьох шляхів, якими сунула орда на Україну. Жахливе спустошення приніс Теревовлі напад молдавського господаря Стефана Великого 1489 р. [1, с. 230].

Часті напади татар виснажують Теревовлю. Для відновлення та розбудови міста в XV—XVIII ст. Теревовля отримує численні королівські привілеї. Розвиток ремесла і торгівлі сприяє зростанню чисельності

Рис. 2. Замок у Теревовлі.

Рис. 3. Пам'ятник Софії Хшановській.

населення, яке в середині XVII ст. становило майже 3 тис. Місто розширює свої межі. В'їзд до Тереховлі охороняють три брами: Галицька, Кам'янецька і Львівська [8, с. 49].

Кінець XVI—XVII ст. характеризуються зростанням національно-визвольного руху селян та козаків. Не згасала небезпека з боку турецьких і татарських завойовників.

У 1772 р. Тереховля разом зі Східною Галичиною переходить під владу Австрії, згодом стає повітовим містом Тернопільського циркулу.

Великі зміни пережила Тереховля на початку XIX ст. у 1809 р. російські війська зайняли Галичину, і, за умовами Шенбрунського перемир'я, значна частина сучасної Тернопільщини, а в її числі і Тереховля, ввійшли до складу Російської імперії під назвою Тернопільський край. За рішенням Віденського конгресу 1815 р. Тернопільський край повертається під владу Австрії [8, с. 56].

Під час Першої світової війни Тереховля перебувала в зоні бойових дій. Після розпаду

Австро-Угорської імперії вся влада в місті перейшла до рук українців. З грудня 1918 р. в Тереховлі постійно стояло українське військо. Знову під владу Польщі Тереховля потрапила у 1920 р.

Початок XX століття характеризується суспільним піднесенням. У цей час в Тереховлі з'являється чимало організацій та товариств, серед яких Союз українок, позичкова каса «Поміч», «Просвіта», «Кооперація», «Сільський господар», «Рідна школа», «Сокіл», «Січ», «Луг», «Пласт», «Руська бібліотека», «Українське гігієнічне товариство» та ще багато інших. Часто влаштовували виступи, цікаві зустрічі, фестини.

Сьогодні Тереховля — культурний та адміністративний центр громади, місце, що своєю багатою історією та культурною спадщиною вабить українських та зарубіжних туристів.

У місті є чимало об'єктів культурної спадщини, серед яких замок XVII ст., оборонний монастирський комплекс оо. кармелітів

Рис. 4. Монастир оо. кармелітів.

XVII ст., церква св. Миколая XVII ст., ратуша, костел св. Петра і Павла, численні житлові та адміністративні будівлі, пам'ятники. Ці пам'ятки завдяки своїй атрактивності, а саме сукупності естетичної цінності й обсягу інформації про них, викликають неабиякий інтерес для туристів різної вікової і соціальної категорії. Вони включені до переліку об'єктів показу і є основою туристичних маршрутів по місту. Пропонований пізнавальний туристичний маршрут містом охоплює центральну частину Тереховлі з ключовими пам'ятками. (Рис. 1).

Історія міста тісно пов'язана з твердинею, що височить на Замковій горі. Саме завдяки замку Тереховлі вдалося пережити спустошливі набіги татар і волохів, численні напади турецьких завойовників. Тереховлянський замок витримав не одну ворожу облогу і сьогодні величаво зустрічає гостей міста. Тож знайомство з містом варто розпочати саме із цього туристичного об'єкту. Оборонні традиції Тереховлі сягають

XI ст., коли князь Василько Ростиславич заклав тут перший замок. Він був дерев'яним і обгородженим частоколом. Захищали підступи до князівського замку водні укріплення, а також земляні вали та рови. Їхні залишки збереглися до наших днів. Замок князя Василька остаточно був знищений ордами хана Батия в середині XIII ст.

У 1360 р. за наказом польського короля Казимира Великого на місці княжого замку зводять новий мурований. Але часті набіги ординців призводять до того, що Тереховлянський замок став непридатним для оборони. Виникла гостра необхідність у будівництві нової фортеці. У середині XVI ст. краківський каштелян і староста Тереховлі Андрей Тенчинський власним коштом за короткий термін провів реконструкцію замку [3, с. 3].

У 1594 р. Тереховлянським замком заволодів Северин Наливайко, ватажок козацько-селянського повстання 1594–96 рр. Протягом 1605–1625рр. Тереховля і фортеця пережили 15 татарських нападів. Замок зазнав

значних руйнувань і втратив свою оборонну міць. Тому для захисту краю від завойовників королівський уряд виділив кошти на будівництво нової, більш могутньої фортеці.

До будівництва замку в 1631 р. приступив староста Олександр Балабан. На спорудження замку було витрачено 9000 золотих. Це четвертий і останній замок на Замковій горі. Зверху він має вигляд видовженого п'ятикутника. Замок забезпечений трьома оборонними вежами. Найпотужніша округла вежа-пастка розташовувалась з південного боку. Вона мала три яруси оборони, а товщина її стін складала 4 м. Вхід до замку охороняла чотирикутна вежа, що розташовувалась зі сходу. З західної сторони замок укріплений шестикутною вежею. Вежі сполучені високими стінами. Стіни й вежі мали багато бійниць, в яких стояло півтора десятки гармат. Про цю фортецю говорили, що вона «тільки самому

Кам'янцеві поклонитись може». В'їзд до замку знаходився в східній стіні і мав вигляд арки. Підйомний міст знаходився на рівні другого ярусу, поряд була хвіртка. Посередині замкового подвір'я стояв пишний мурований палац. Криниця глибиною 45 м дійшла ще від часів Казимирівської твердині (XVI ст.). Під замком існувала ціла система підземних ходів, що сполучала його з іншими оборонними спорудами міста і краю (Рис. 2).

Незважаючи на сильні укріплення, козаки Б. Хмельницького в 1648 р. здобули замок. У 1650—52 рр. до замку не раз підступали козаки і татари, але фортеця стояла міцно. Так, 1650 р. вона витримала 10 денну облогу козаків, а в 1651 р. — 9 тижнів облоги. Ще раз під мури Теробовлянського замку приходили козаки Б. Хмельницького разом із союзними російськими військами у 1655 р.

Теробовлянський замок відіграв важливу роль в обороні краю від турецьких і татарських завойовників. В 1672 р. після тривалої турецької облоги він капітулював.

Оповита романтикою та сповнена героїзму оборона Теробовлі 1675 р., коли місто опинилося в центрі польсько-турецької війни. Протягом 9 днів турецькі війська утримували замок в облозі і лише завдяки мужності капітанової дружини Софії Хшановської його вдалося врятувати. У зв'язку з тим, що Теробовлянський замок витримав облогу, сейм 1676 р. прийняв ухвалу, що зобов'язувала міську владу тримати фортецю у найкращій консервації. Тому незабаром фортецю було капітально реставровано.

Напади турків і татар продовжувались і надалі. У 1685 р. татари напали на місто і після трьох штурмів та загибелі коменданта твердині й майже всього гарнізону захопили замок, пограбували та підпалили його. Подібна доля спіткала Теробовлянський замок

Рис. 5. Ратуша.

у 1688 р. Після повернення Польщею в 1699 р. Кам'янця-Подільського, Тереховлянський замок втратив своє стратегічне значення, а в 1734 р. за наказом волинського воєводи замкові гармати вивозять до Кам'янецької фортеці [5, с. 62]. Тереховлянський замок ще час від часу ремонтували, але тільки для того, щоб утримувати в ньому міську та земську канцелярії.

Руйнацію замку довершили австрійські війська, які збудували серед мурів військові казарми, а після їх знесення у 1880 р. дозволили брати фортечне каміння на мощення доріг та будови.

Наприкінці 1920-х рр. — на початку 30-х рр. ініціативи комісара міста Сильвестра Комісевича і бургомистра Казимира Міссони на замку були проведені реставраційні роботи. Головну вежу розчищено і в ній відкрито корчму, розчищено також колодязь. Учні Тереховлянської гімназії влаштували на фортеці театр під відкритим небом. У східну стіну фортеці було вмонтовано плити з прізвиськами тереховлянців, які зробили найбільший внесок у впорядкування території. Навесні і влітку на Замковій горі відбувалися українські фестини.

Після Другої світової війни замок перебував в запустінні. До 40-річчя перемоги у війні в 80-х роках на Замковій горі облаштовано зону відпочинку [10, с. 74].

У 2008 р. було створено Тереховлянський відділ НЗ «Замки Тернопілля», до його складу ввійшли замки в Тереховлі та Микулинцях.

За замком можна побачити пам'ятник Софії Хшановській, що прославилася героїчним вчинком при обороні Тереховлі в 1675 р.

Прикладом звитяги та хоробрості є оборона Тереховлі 1675 р. Саме тоді місто опинилося в центрі польсько-турецької війни. Після здобуття турками Кам'янця-Подільського, Тереховля стала найміцнішою твердинею та прикордонним містом, тому в 1674 році в рамках приготувань до чергової війни з турками на сеймі було вирішено надіслати в Тереховлю залогу. Комендантом тієї залогі став Ян Самуель Хшановський [2, с. 115].

У 1675 р. турецька армія під командуванням Ібрагіма Шишмана вторглася на територію України. 19 вересня 10 000 турецьке військо прибуло в Тереховлю. На той час

залогу замку складалася з 80 солдатів, 200 міщан і кількох шляхтичів.

Турки розпочали регулярний обстріл замку, робили підкопи і закладали міни. Усе це, а також закінчення боєприпасів та продовольства призвели до змови. На таємній військовій нараді було прийнято рішення про здачу замку. Але жінки під проводом дружини коменданта Анни Дороти Хшановської викрили змову і висловили свою рішучість битися до останку. Ця безстрашна і дуже хоробра жінка озброєна двома ножами стала перед чоловіком і погрожував йому, що вб'є його, а потім вб'є себе, якщо він капітулюватиме перед загарбниками.

Під час облоги вбили 48 драгунів з залогу Хшановського та чимало міщан, була велика кількість поранених. І в цей час надійшла рятівна допомога. Король Ян Собеський зібравши значні сили рушив до Тереховлі. Довідавшись про це, турки замість чергового наступу зняли облогу і відступили. Місто було врятоване.

Оборона Тереховлі належить до видатних подій не лише української, а й європейської історії. Близько 300 солдатів мужньо чинили опір переважаючим ворожим силам. Турки, втративши близько двох тисяч війська, не досягнули мети, та змушені були відступити [1, с. 244].

Завдяки мужньому вчинку тендітної жінки замок і місто було врятовано, тому народ дав їй нове ім'я — Софія, що означає мудрість, бо лише мужність і мудрість Хшановської врятували Тереховлю.

Оборона Тереховлянського замку 1675 р. невдовзі стала легендою, в якій головну роль відіграла Хшановська, ставши символом справжньої патріотки. Її дії надихали митців на створення патріотичних творів. Тереховляни, вшановуючи пам'ять про Софію Хшановську, поставили їй пам'ятник біля замку.

У 2012 р., завдяки співпраці тереховлянців та громади польського міста Клодзька, за замком було відновлено пам'ятник героїні. Скульптура виготовлена скульптором Р. Вільгушинським з сірого тереховлянського пісковика, вона повторює пам'ятник місцевого скульптора Яна Бохенка, що на початку ХХ століття стояв за замком. Сучасний пам'ятник

має вигляд жінки, що в одній руці тримає кинджал, а іншою вказує на місто. (Рис. 3).

Біля підніжжя Замкової гори на місці торгової площі знаходиться сквер ім. Т. Шевченка. Тереховляни мали намір встановити пам'ятник поету ще на початку ХХ ст. 14 червня 1914 р. відбулося урочисте закладання першого каменя біля церкви св. Миколая, де мав стояти монумент. Про це свідчить кам'яний стовпець відкопаний при реконструкції вулиці в 1960-х рр., але Перша світова війна перешкодила здійснити задум. Пам'ятник, відкритий у 1954 р., скульптор О. Коробко.

Біля скверу можна побачити два пам'ятних знаки. Один з них встановлений до 60-річчя депортації українців з Польщі в 2004 р. Він виготовлений з рожевого пісковика М. Ковальчуком. Інший — «Скорботна матір» (автор М. Теліженко), це один із результатів роботи групи художників і скульпторів благодійного братства ім. Преподобного Аліпія, що в серпні 1993 р. працювали в Тереховлі. Протягом місяця вони виготовили з тереховлянського пісковика ряд пам'ятних знаків, що згодом були встановлені в історичних місцях Тереховлі. Творчому доробку цього об'єднання належать такі скульптури як «Літописець», «Триптих», «В'язнична решітка», пам'ятні хрести на горі Покрівка та Зап'ятнички.

На розі вулиць Шевченка та Січових стрільців знаходиться будівля коледжу Культури і мистецтв. Цей дім вартістю майже 30 тис. золотих збудовано в 1930-х рр. на кошти тереховлянських українських купців. Він так і називався — «купецький». У ньому містилося шість крамниць. Власниками купецького дому були Яків Галаджій і Володимир Старик — співники мануфактурної крамниці та Мар'ян Курочка і Володимир Качорівський — крамниці залізних товарів. У вересні 1940 р. в купецькому домі відкрито бібліотечну школу, з 1990 р. — це Вище училище культури. Сьогодні біля входу в будівлю коледжу на лаві можна побачити скульптуру-символ сучасного студента «Славка», виконану студентами навчального закладу. Ще одна дипломна робота — скульптурна композиція «БЛК», розташувалась на березі річки Гнізна біля споруди Коледжу. Вона уособлює різні напрямки культури та мистецтва, за якими тут здійснюється підготовка.

Річка Гнізна розділяє Тереховлю на дві частини — старе та нове місто. Сьогодні їх з'єднує двох арковий кам'яний міст побудований у 1930-х рр. на місці давнього дерев'яного.

У XVII ст. на лівому березі р. Гнізни постає монастир оо. Кармелітів. Характерною особливістю монастиря є його пристосування до оборони. Будівництво укріплених культових споруд почалося з XV ст. на Волині, Поділлі, Галичині. Протягом трьохсот років воно велося паралельно зі спорудженням численних оборонних замків. Спринчили таке будівництво численні напади ворогів. Ченці прибули до міста на запрошення старости П. Ожки, який подарував кармелітам ґрунт для будівництва костелу і кляштору. В 1624 р. вони зводять невеликий дерев'яний монастир, а в 1635 р. Адам Комаровський жертвує на будівництво монастиря 6 тис. золотих. Цим роком датується монастирський комплекс, до складу якого входили Успенський костел і монастирські келії обнесені оборонним муром з чотирма наріжними вежами [2, с. 144]. Огороджена мурами територія являє собою майже правильний квадрат. Монастирська територія поділялась на дві частини, одна з яких прилягала до костелу, а інша була монастирським подвір'ям. Цей мур розібрали після другої світової війни. На північ від монастиря уздовж річки лежав монастирський город та сад з пасікою. (Рис. 4.)

Оскільки монастир виконував захисну функцію і входив до оборонної системи міста, вежі і мури забезпечувались бійницями. У воєнному відношенні монастир кармелітів не був серйозною перешкодою для нападників і міг протистояти лише невеликим загонам татар. Коли ж передбачався значний напад, ченці разом з міщанами переховувались за стінами замку.

Успенський костел — найвеличніша споруда ансамблю, що являє собою тринавну чотиристовпну базиліку з видовженою вівтарною частиною. Форми та об'єми костелу прості та масивні. Стіни підперті двома контрфорсами з півдня та одним з півночі. Над головним фасадом, товщина якого складає майже 3 м, знаходились дві оборонні вежі, перед головним фасадом знаходилась дзвіниця. У другій половині XVII ст. під час польсько-турецьких війн ці вежі були пошкоджені

і вже не відновлювались. Пошкоджені вежі зрівняли по висоті з бічними навами і покрили односклиним дахом. Монастирський корпус Т-подібний в плані з широкими коридорами та келіями по одній стороні. У наріжному корпусі монастиря розміщувалась каплиця. Оборонні стіни викладені з цегли та каменю, обладнані бійницями для стрільби стоячи. Вежі шестигранні двоярусні, теж забезпечені бійницями.

На монастирський комплекс, як і на місто, неодноразово здійснювали наїзди завойовники. У результаті частих нападів монастир був зруйнований. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. його відбудували. На кошти подільської баронеси Є. Дульської та С. Дульського було відреставровано інтер'єр, в результаті чого він набув барокових рис. У 1750 р. один з найкращих майстрів фрескового стінопису Йосиф Майєр розписав Успенський костел. Портрети Єлизавети та Самуеля Дульських разом з портретами Петра Ожки і Стефана Потоцького висіли на стінах захристія храму. Сам Дульський похований

в гробниці в підвалі храму, вона знаходиться біля правого стовпа середньої нави навпроти амвону [9, с. 119].

Наприкінці XVIII ст. монастир починає занепадати. З 1810 р монастирський костел використовується як парафіяльний. Над головним входом до монастиря, що влаштований в центрі південної стіни у вигляді проїзної арки, у XIX ст. надбудовано дзвіницю.

У роки Першої світової війни в монастирі розміщувався російський військовий госпіталь, а костел був закритий. У 1945 р. останні кармеліти виїжджають до Польщі і серед інших речей забирають з собою образ Матері Божої Скарлежної. Тепер він знаходиться в костелі св. Катерини в Гданську.

У післявоєнний час монастирський комплекс орендує фабрика ялинкових прикрас. Для розбудови фабричних корпусів розбирають північно-східну вежу та частину оборонних мурів. Храм використовують під склад, а монастирські келії під гуртожиток. Пожежа 1986 р. повністю знищила настінний живопис Успенського костелу.

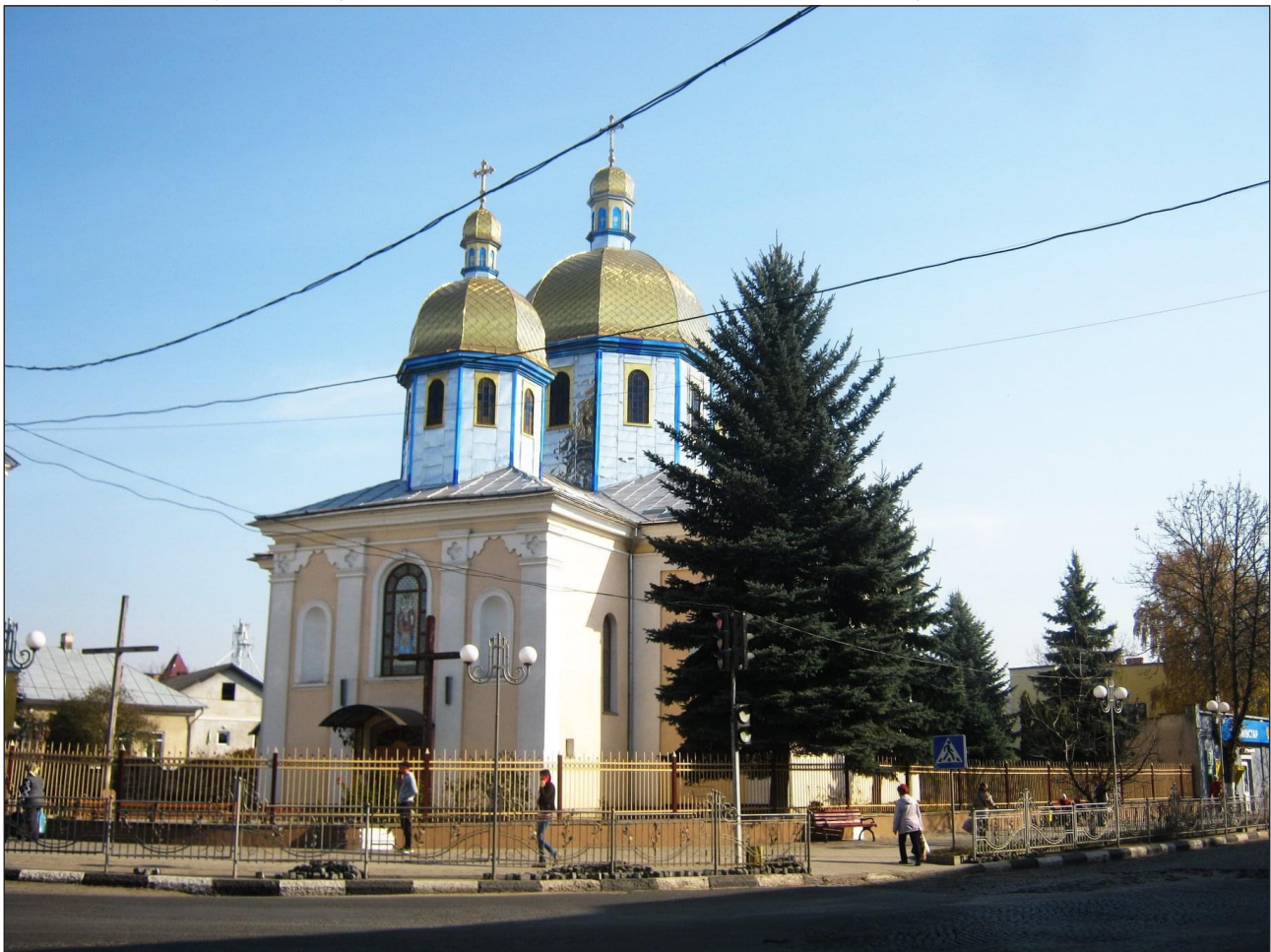

Рис. 6. Церква св. Миколая.

З 1990 р. костел передали Українській автокефальній православній церкві. У монастирських келіях розмістилась духовна семінарія. Відроджений храм радує тереховлянців та гостей міста.

За монастирем у 1964 р. на місці монастирського саду і городів збудовано кінотеатр, сьогодні — Центр культури і дозвілля. Раніше цей куточок був зайнятий Малим ринком та єврейськими крамничками і помешканнями. У 1993 р. в невеликому сквері перед ЦКД з'явилась незвичайна скульптура — триптих «Музиканти» виконана Федько У. та Федько В. з місцевого рожевого пісковика. А в 1999 р. поряд встановлено пам'ятник С. Бандері. Його виконали Р. Вільгушинський та В. Харченко.

Неподалік старого ринкового майдану в центрі Тереховлі знаходиться міська ратуша. Вона була збудована наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. для потреб міської ради та уряду. Виконана в стилі класицизму, має два поверхи та 5-ярусну вежу. До середини XX ст. тут зберігались королівські дипломи та ярмаркові привілеї. Окрім резиденції бургомістра в будівлі ратуші містилась школа для хлопчиків, спочатку чотирикласна, а згодом — шестикласна. Вона діяла ще в 1930-х роках. Під час Першої світової війни ратуша сильно постраждала, пізніше її відновлюють з дещо зміненою вежею і вже без годинника [7, с. 111]. У 1970-х рр. на радість городянам на другому ярусі вежі знову з'являється годинник з мелодійним передзвоном. Сьогодні споруду займає міська рада. У листопаді 2019 р. під час реконструкції вежі ратуші був виявлений металевий тубус з грамотою 1938 року. Цей тубус заклали 30 листопада 1938 року з нагоди відзначення 20-річчя незалежності Польської Республіки та відновлення вежі на Тереховлянській міській ратуші (Рис. 5).

До унікальних оборонних культових споруд нашого регіону належить церква святого Миколая. Перша писемна згадка про неї припадає на 1614 р., але точна дата будівництва пам'ятки невідома. Дослідники вважають, що храм існував уже наприкінці XVI ст.

У 1734 р. на кошти тереховлянських міщан і завдяки старанням отця Антона Римбали здійснено перебудову церкви, в результаті якої вона набула тринавного планування. Західну частину, що, можливо, закінчувалась

вежею, розібрано і до церкви прибудовано великий об'єм нави та притвору. При цьому нава попередньої церкви була перетворена на вівтарну частину. Найдавніша східна частина церкви, що датується XVI ст., представлена в наш час квадратною в плані навою і п'ятигранною апсидою. Над апсидою зберігся бойовий ярус, що вказує на оборонний характер храму. Ззовні нава і апсида мають однакову висоту, однак перекриття апсиди є значно нижчим, що зумовлене влаштуванням над нею бойового ярусу з бійницями. 18 серпня 1784 року оновлений храм освятив львівський єпископ Петро Білянський [12, с. 35]. Нині храм належить греко-католицькій громаді міста та його двері відкриті для усіх охочих пізнати красу і велич древньої святині. (Рис. 6) На церковному подвір'ї біля брами стоїть пам'ятний хрест борцям за волю України. Вперше він постав біля храму у червні 1929 року, але вже восени 1930 року його було зруйновано. І тільки у 1992 році пам'ятник відтворено у первісному вигляді. Ще один пам'ятний знак на території церкви присвячується 400-літтю Берестейської унії.

Окрасою центральної частини міста є Народний дім. Належав він товариству каси «Поміч», яке було одним із найстаріших у місті. Заснована у 1895 р., каса «Поміч» пізніше розрослась до поважної кредитної установи [11, с. 14]. Каса відігравала велику економічну роль, надаючи населенню позички для обороту в господарстві, сприяла вона і культурному життю повіту. Щороку «Поміч» виділяла зі своїх прибутків кошти на українську бурсу, українську захоронку, читальню «Просвіти», «Рідну школу» та ін. У 1903 р. заходами дирекції закуплено велику площу при головній вулиці ім. С. Хшановської. У 1910—12 рр. тут побудовано триповерхову кам'яницю, найкращу, найбільшу в Тереховлі. Перший поверх займали українські торговельні установи: торговельно-споживча спілка, спілка для збуту худоби, повітовий союз українських кооперативів, «Жіночий базар» та ін. На другому поверсі містилась канцелярія каси «Поміч», товариства «Сільський господар», українських адвокатів, повітового суду. Архітектура будинку носить риси українського модерну. Зараз це житловий будинок. У будівлі свого часу розташувалися

органи НКВС, тож в пам'ять про українських патріотів на стіні будинку встановлено пам'ятний знак «В'язнична решітка».

Навпроти знаходиться будівля районної ради споруджена в 1969 р., до цього тут був міський парк з пам'ятником Т.Шевченку та літнім кінотеатром.

Поряд з будівлею районної ради розташовується спортивна школа. Споруда зведена наприкінці XIX ст., типологічно нагадує си-нагогу. Будинок мурований одноповерховий, складається з двох різновисоких об'ємів [11, с. 14]. На початку XX ст. використовувався для потреб спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл». З початком Першої світової війни, коли Теробовлю зайняли російські війська, цей будинок обладнано під православну церкву для російських військових і окупаційних чиновників. У міжвоєнний період його займали деякі польські громадські організації, а велика зала служила місцем для зібрань. Згодом у будівлі примістився кінотеатр, а з 1964 р. — спортивна школа.

У наступному двохповерховому будинку, що на розі вулиць Князя Василька і Северина Наливайка, на початку 1950-х рр. містилось медичне училище. У другій половині 1950-х рр. училище розформували, а студентів перевели до Кременця, Підгайців, Бережан і Чорткова [7, с. 143]. Сьогодні це житловий будинок.

Навпроти спортивної школи знаходиться районна бібліотека (1929 рік будівництва). Книжковий фонд становить понад 60 тис. книг. Вона обслуговує близько 5 тис. читачів. До війни це було приватне помешкання. На подвір'ї бібліотеки встановлено пам'ятник І. Франку, він виконаний з рожевого пісковика В. Одрехівським у 1999 р.

Трохи далі дорогою по вулиці князя Василька перед будинком зв'язку у 2009 р. з'явився пам'ятник воїнам-афганцям. Його в граніті в пам'ять про воїнів-афганців Теробовлянщини виконав М. Ковальчук.

Яскравою пам'яткою початку XX ст. є парафіяльний костел св. Петра і Павла. Він

Рис. 7. Костел св. Петра і Павла.

зведений у 1924—28 рр. за проектом архітектора А. Жишко-Богуша у стилі давньоримських базилік і здатний вмістити 2000 парафіян. Освячення храму виконав митрополит Львівський Твардовський 15 квітня 1928 р. [4, с. 46]. Справжньою окрасою храму були дві вежі висотою 39 м., знищені під час Другої світової війни. Головний фасад оздоблюють одинадцять колон іонічного та коринфського ордерів. Вражає своїм убранством інтер'єр костелу. Внутрішній простір храму розділений на три нави двадцятьма іонічними колонами висотою 5,5 м з білого каменю. Стелю прикрашають кольорові кесони (Рис. 7)

Парадний двір костелу оточує колонада із 40 доричних колон виконаних з тереховлянського каменю. Він може вмістити 6000 осіб. Первісно двір був закритий з трьох сторін стіною. На площі перед входом стояла фігура Спасителя з хрестом на плечах.

У радянський час костел передали під будинок культури. Із проголошенням незалежності України храмом знову опікуються римо-католики. Біля входу встановили скульптури святих Петра і Павла.

За костелом є невеликий сквер. Тут до 900-річчя міста 6 липня 1997 р. урочище відкрито пам'ятник князеві Василькові (скульптор П. Кулик, архітектори В. Блюсюк, І. Хотієнко).

Василько Ростиславич — тереховлянський князь, син засновника галицької княжої династії Ростислава Володимировича. Він проводив активну політику, створив сильне військо, ходив з половцями за Дунай, проводив напади на угорські та польські землі. У мирні часи князь займався заселенням південних земель печенігами, тюрками та іншими степовиками. Василько дбав про зміцнення Тереховлянського князівства і захист всієї

Руської землі.

У 1097 р. Василько бере участь в Любецькому з'їзді князів, на якому приймають рішення про те, що кожен князь повинен володіти своєю вотчиною. Занепокоєні посиленням могутності галицьких князів, київський князь Святополк Ізяславич та князь волинський Давид Ігоревич змовились проти Василька Тереховлянського. Після цього князя Василька було підступно схоплено та осліплено. Ці події призводять до волинської війни 1097—1100 рр. Осліплений князь разом з братом Володарем організував похід на Давида та покарав винних в усобиці. Згодом брати відбили посягання на свої володіння київського князя Святополка, здобувши над ним перемогу на Рожному полі у 1099 р. Цього ж року на р. Вігор (неподалік від Перемишлян) з допомогою половецького хана Боняка Ростиславичі завдали поразки угорському війську на чолі з королевичем Коломаном.

У 1099 р. на Увітицькому з'їзді Ростиславичів позбавляють Тереховлянського князівства, однак вони цього рішення не визнають і продовжують князувати на своїх землях [7, с. 26].

По смерті Василька у 1124 р. князівство поділили між собою його сини. У Тереховлі сів Юрій, а у Галичі — Іван.

Тереховля — місто зі славетною історією та яскравими пам'ятками. Центральна частина міста, не зважаючи на історичні перипетії, зберегла свою архітектурну привабливість. Замок, давні храми, ратуша, житлові кам'яниці створюють унікальну атмосферу історичного населеного місця. Саме містобудівна та культурна цінність Тереховлі з її багатого архітектурною спадщиною забезпечують популярність локації на туристичному ринку не лише Тернопільщини, а й усієї України.

Джерела та література

1. Bayger J. Powiat Trembowelski. Szkis geograficzno-historyczny I etnograficzny. Lwow, 1899. 320 с.
2. Czolowski A., Janusz B. Przeslosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. Tarnopol, 1926. 174 с.
3. Czolowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. Lwow, 1935. 20 с.
4. Szetelnicki W. Trembowla kresowy bastion wiary i polskosci. Wroclaw, 1992. 294 с.
5. Бойко В., О. Гаврилюк. Замки Тернопілля. Тернопіль, 2009. 80 с.

6. Герета І. Шлях через віки: Історико-краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1997. 127 с.
7. Зінчишин І., Городиський Л. Мандрівка по Тербовлі і Тербовлянщині. Історичний нарис-путівник. Львів, 1998. 315 с.
8. Історія міст і сіл Тербовлянщини. Тернопіль, 1997. 542 с.
9. Ковальчук М. Тербовлянщина XI—XX ст. Влада і суспільство. Особи. Історичні події. Факти. Тернопіль, 2015. 512 с.
10. Мороз В. Замки Тернопілля. Тернопіль, 2009. 176 с.
11. Обґрунтування історико-культурного заповідника у м. Тербовлі Тернопільської області. Львів, 2003. 22 с.
12. Тербовельська земля. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1968. 908 с.

Тетяна Крохмальна

ЗАМОК У МІСТІ ТЕРЕБОВЛЯ, ЯК СИСТЕМА ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЛЯ

Пам'ятки оборонної архітектури як України, так і Тернопільщини вивчаються майже два століття. Дослідження вчених минулого були різноманітні за напрямками, методологією і науковим рівнем.

Україна має право пишатися своєю історичною спадщиною, яка по собі залишила шедеври архітектури минувшини — казкові замки, величезні палаци та непорушні фортеці. Замок — це укріплена будівля, яка поєднує житлові та оборонні споруди, зазвичай оточене високим кам'яним муром із кількома вежами.

Більшість кам'яних середньовічних замків або фортець створювалася у тих місцях, що раніше були під дерев'яними укріпленнями. Тому що дерево, як будівельний матеріал, використовувався в Україні з найдавніших часів. З дерева будувалися не тільки храми, хати, господарські споруди, а й замки, фортеці, палаци. У замках і фортецях зрубана кліть була основою оборонних стін. На сьогоднішній день не збереглося жодної дерев'яної фортеці, але існують малюнки й описи середньовічних замків. Місця, перевірені часом, підтверджували правильність їх вибору, були вигідними у природному та оборонному значенні.

При виборі місця для майбутньої оборонної споруди вміло використовувався рельєф місцевості. Більшість замків розташовували на підвищених місцях, з яких на багато кілометрів добре проглядалися навколишні території. Вдале розташування фортифікаційних споруд робило їх неприступними. Часто замки або фортеці будували і на мисових виступах, які мали дві, а часто і три обривисті сторони. Особливості рельєфу місцевості мали безпосередній вплив і на конфігурацію замкових комплексів: квадратна, п'ятикутна, неправильної форми тощо. Неодмінним

елементом системи укріплень був глибокий та широкий рів — з водою, якщо це дозволяли місцеві умови, або сухий. Природні особливості рельєфу місцевості і в цьому випадку значною мірою визначали особливості таких укріплень.

Тернопільщина — край незрівняного туристичного потенціалу. На площі 13,8 тис. км², що складає 2,3 % площі України, зосереджено 3680 пам'яток історії та культури, серед них 176 — пам'ятки державного значення, і 390 пам'яток природи [4, с. 9]. Вражають різноманітністю туристичні ресурси регіону. Карстові печери, водоспади, травертинові скелі, гори Медобори, Дністровський каньйон, мінеральні води, парки — усе це складові рекреаційних ресурсів Тернопілля. Не менш чисельною є група туристичних ресурсів представлена об'єктами історико-культурного минулого країни — музеями, унікальними пам'ятками історії, археології, архітектури, пам'ятними місцями, пов'язаними з історичними подіями, життям і діяльністю видатних особистостей, етнографічними об'єктами тощо. У цьому переліку особливе місце належать оборонним спорудам — «найвиразнішим реальним свідкам нашої драматичної минувшини».

В Україні на сьогодні збережено понад 100 замків, 34 з них знаходяться на Тернопіллі [7, с. 80]. Проте, в різні періоди на території області було понад 170 замків і фортець. Від більшості з них залишились лише сліди оборонних валів та ровів, топонімічні назви, археологічні матеріали і місцеві легенди. Згадки про деякі замки дійшли до нас в писемних джерелах. Невелику групу становлять замки, що збереглися до наших днів. Однією із таких пам'яток є оборонний замок XVII ст. у місті Теремовля.

Теремовля — місто зі славетною історією

і давніми оборонними традиціями. Перший замок тут виник ще в XI ст. за правління князя Василька Тербовлянського. Підступи до нього захищали водні укріплення, а також земляні вали та рови, залишки яких збереглися до наших днів [2, с. 32].

На місці княжого замку в XIV ст. за наказом польського короля Казимира Великого зводять новий кам'яний оборонний замок.

Александр Чоловський пише (на основі інвентаря 1551 р., купленого дослідником у варшавського антиквара в 1906 р.), що південна і західна стіна тогочасного Тербовлянського замку була мурована, хоча в самому інвентарі на початку зазначено, що замок «зроблений з дуба» (z debu zrobiony). Польський вчений пише, що мур, напевно, ще залишився з давнього Казимирівського замку (XIV ст.), який частково зруйнував Анджей Теньчинський, а замість того завершив його дерев'яною будівлею». Чому зруйнував, і чому відбудував у дереві — питання залишається відкритим. Ще однією цікавою особливістю дерев'яних комор на подвір'ї замку було те, що вони знаходилися на мурованих фундаментах, а їх дахи (з трапами-помостами) виконували функцію бойових галерей.

Часті напади ворогів визначили потребу в зміцненні та розширенні замкової території. У 1631—1632 рр. староста міста Олександр Балабан зводить на Замковій горі могутню твердиню [5, с. 165]. Вона має три оборонні вежі: південну округлу вежу-пастку, чотирикутну східну вежу та західну шестикутну. Стіни і вежі забезпечені бійницями для ручної зброї та гармат, а також систему підземних ходів, що зв'язувала місто з іншими населеними пунктами. Загальна довжина мурів становить 120 метрів, ширина — до 4-х метрів.

Історія Тербовлянського замку — це історія неодноразових нападів та мужнього захисту його оборонців. У 1688 році замок зазнав від татарів таких сильних руйнувань, що відновити його не вдалося. Саме тоді він втратив своє оборонне значення і поступився потужністю, відвойованою у 1699 році, Кам'янець-Подільській фортеці. Власне, туди в середині XVIII ст. і було передано усі гармати й іншу зброю, а ті приміщення, які вцілили на території замку, використовувались для міських і земських установ.

Нова віха в історії оборонного замку розпочалась 5 листопада 2008 року — за наказом Кабінету Міністрів України замок у місті Тербовля увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Саме тоді Заповідник поставив перед собою ряд важливих завдань, серед яких — збереження та відновлення замку в Тербовлі, а також його популяризація серед широких кіл нашого народу, адже цей замок — пам'ятка архітектури XIV—XVII ст., що входить до Державного реєстру нерухомих пам'яток України і має статус національного. Створення на базі Тербовлянського замку відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля» суттєво вплинуло на його долю. За ці кілька років замок змінив не тільки свій зовнішній та внутрішній вигляд, а й своє призначення, тепер оборонний замок — це місце культурного відпочинку, туристичний осередок, що приваблює численних відвідувачів.

Серед інших пам'яток міста постає монастирський комплекс оо.Кармелітів XVII ст. Він був оточений високим муром з чотирма наріжними вежами і входив до оборонної системи міста [10, с. 75].

Доунікальних зразків оборонних культурних споруд Поділля належить церква Святого Миколая, що в середмісті. Найдавніша східна частина храму походить з XVI ст. і має бойовий ярус та бійниці [8, с. 300].

Ще один оборонний комплекс знаходиться на південній околиці Тербовлі на мальовничому березі Серету. Підгірянський Святоспаський монастир XVI—XVII ст. один з найзначніших галицько-подільських чернечих осідків [9, с. 126]. Тут у монастирській церкві зберігалася чудотворна ікона Тербовлянської Матері Божої.

Окрасою міста слугує будівля ратуші XVIII—XIX ст., вона двоповерхова виконана в стилі класицизму. На другому ярусі вежі встановлено годинник, що радує городян мелодійним передзвоном [11, с. 14].

У 1924—1928 рр. в Тербовлі за проектом А.Жишко-Богуша споруджують костел Св. Петра і Павла. Це перший на території Польщі храм у стилі старих римських базилік. Особливістю костелу є парадний двір оточений колонадою [17, с. 210].

Розглядаючи питання місця тієї чи

іншої пам'ятки в системі туристичних ресурсів краю, варто звернути увагу на рівень її туристичної привабливості. Серед критеріїв, що відображають всі сторони привабливості здатності ресурсу, є місцезнаходження пам'ятки, її пізнавальна цінність, відомість, унікальність, стан збереженості та навколишнє середовище [16, с.177].

Можливість використання пам'ятки в туристичних цілях безпосередньо залежить від її місцезнаходження, тобто віддаленості від обласного центру та наявних шляхів сполучення. Тереховля знаходиться на віддалі 28 км від Тернополя, через місто проходить магістральний автомобільний шлях на Чернівці. Місто перебуває в безпосередній близькості та має шляхи сполучення з такими пам'ятковими місцями, як Микулинці, Зарваниця, Бучач, Чортків, Копичинці, Гусятин. Неподалік тягнуться гори Медобори. Ці фактори дозволяють включати Тереховлю і Тереховлянський замок до різних типів туристичних маршрутів (радіальних, кільцевих, лінійних та комбінованих).

Оборонна твердиня в Тереховлі, будучи пам'яткою архітектури, може розглядатись, як історичний так і архітектурний екскурсійний об'єкт. Він є багатоплановим і може використовуватись в різних сферах за тематичним спрямуванням екскурсій.

Замок у місті Тереховля є носієм історичної епохи та символом міста, виступає тим об'єктом, що приваблює туристів до Тереховлі і претендує на статус основного екскурсійного об'єкта міста.

При відборі об'єктів для певної екскурсії враховується пізнавальна цінність пам'ятки, тобто обсяг і змістовність матеріалу, що може бути викладена на базі даного об'єкта. Замок будівництво Тереховлі, що має більше як 900-літню історію, дає можливість пізнати не лише історію окремої споруди та міста, а й розкрити історико-культурні аспекти функціонування різних держав, до складу яких входила Тереховля. На базі цього об'єкту прослідковуються причинно-наслідкові зв'язки фортифікації Поділля, особливості функціонування державних замків, розкриваються зміни фортифікаційних тенденцій, розвиток замкового будівництва, технології ведення війни та ще багато інших питань.

При визначенні привабливості пам'ятки звертають увагу й на її відомість у межах центру, регіону, країни тощо. Саме від рівня обізнаності населення України та іноземних гостей про ту чи іншу пам'ятку залежить кількість її відвідувачів.

Для зростання числа відвідувачів, як показує практика інших туристичних об'єктів, необхідним є проведення широкої рекламної кампанії в засобах масової інформації, різноманітних анімаційних заходів, покращення туристичної інфраструктури, виконання реставраційних робіт, облаштування музею тощо.

Тереховлянський замок має усі шанси перетворитися на культурно-просвітницький осередок міста і району. Лише за допомогою різноманітних мистецьких, науково-пізнавальних заходів можна буде відродити велич цієї пам'ятки та її культурно-виховну значимість для місцевих мешканців.

Ще одним критерієм привабливості пам'ятки є її унікальність, неповторність характеру об'єкту або події, що з ним пов'язана. Показником незвичайності пам'ятки може слугувати її статус, тобто місце в переліку пам'яток державного чи місцевого значення. Тереховлянський замок належить до пам'яток архітектури державного значення. У системі його формування застосовано, сформований на Поділлі в кінці XVI — першій половині XVII ст., принцип заломлення куртини в поєднанні з бастеями, конструктивною особливістю яких було оптимальне пристосування для ведення оборони, враховуючи рельєф даної місцевості. Що стосується важливих подій, пов'язаних з пам'яткою, то це оборона Тереховлі 1675 р. ця подія знайшла своє вираження не лише в тогочасних писемних джерелах, а й численних літературних та мистецьких творах [13, с. 51].

Безперечно важливим аспектом, що впливає на туристичну привабливість, є стан збереженості об'єкту. Чим краще збережена пам'ятка, тим більше існує можливостей для залучення її до прийому туристів. У цьому відношенні Тереховлянський замок має ряд переваг, оскільки він у 1866 р. був реставрованим першим серед історичних пам'яток Східної Галичини. У другій половині 20-х рр. XX ст.. Львівським окружним консерватором

були виділені кошти на проведення консерваційних робіт на Теробовлянському замку, їх здійснило Подільське туристично-краєзнавче товариство [2, с. 180]. Певні роботи проводились до святкування 900-річчя міста у 1997 р. Цей замок є одним з найкраще збережених замків на Тернопіллі [11, с. 9].

Будь-яка пам'ятка сприймається у нерозривній єдності з навколишнім середовищем. Тому серед критеріїв оцінки туристичної привабливості об'єктів культурно-історичної спадщини є збереження історичного ландшафту. Розташування замку в Теробовлі на високій горі, відсутність сучасної забудови довколишньої території, збереженість оборонних валів та ровів сприяли збереженню замку в автентичному історичному середовищі. Цей фактор підвищує його культурно-історичну значимість та привабливість, оскільки дає можливість не лише ознайомитись зі зразком замкового будівництва, пізнати історичні обставини спорудження та функціонування замку, з'ясувати його вплив на історію міста і краю, а також сприймати замок в історичному ландшафті без нашарувань сучасності.

Зважаючи на усе вище сказане, можна зробити висновок, що замок у Теробовлі посідає важливе місце в системі туристичних ресурсів краю. Він є основним туристичним об'єктом міста і приваблює до міста численні туристичні групи. Про туристичну привабливість Теробовлянського замку свідчить те, що його включають до 90% програм туристичних маршрутів, котрі пролягають на південь нашої області. Ініціюють

відвідування пам'ятки не лише турагенти і туроператори Тернопілля, а й туристичні фірми Києва, Львова, Донецька, Одеси та інших міст України. Традиційним є включення Теробовлянського замку до переліку екскурсійних об'єктів для туристичних груп з Польщі.

Важливим стратегічним напрямком діяльності нашого краю є продуктивна співпраця між українською та польською стороною. Особливо за останній час було започатковано ряд взаємовигідних проектів на обласному та районному рівнях.

Початком дружніх взаємин послугувала ідея відновлення в Теробовлі пам'ятника спільній героїні українського і польського народу — Софії Хшановській. Громада м.Клодзько виявила зацікавленість і зголосилася надати фінансову підтримку цьому проекту. І саме 7 липня 2012 році на Замковій горі в рамках культурно-мистецької акції «Stare Нове місто» відбулося відкриття пам'ятника героїні оборони Теробовлі 1675 р. Софії Хшановській. На урочистій частині відкриття пам'ятника був присутній бургомістр польського міста Клодзька п. Б. Пшитма.

Включення замку у місті Теробовля до Національного заповідника «Замки Тернопілля» та створення на його базі Теробовлянського відділу дозволило не лише продемонструвати шанобливе державницьке ставлення до національного багатства, а й зберегти для прийдешніх поколінь яскравий об'єкт культурно-історичної спадщини та популяризувати пам'ятку.

Джерела та література

1. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля. Тернопіль, 2009. 80 с.
2. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теробовлі і Теробовлянщині: Істор. нарис-путівник. Львів, 1998. 320 с.
3. Замки та фортеці: Альбом / Вступна стаття, коментарі Л. Прибеги. К., 2007. 352 с.
4. Земля Тернопільська. Туристичний путівник. Тернопіль, 2003. 368 с.
5. Історія української архітектури / Ю.С. Асеев, В.В. Печерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. К., 2003. 472 с.
6. Кифяк В.Ф. Організація туризму: Навчальний посібник. Чернівці. 2008. 344 с.
7. Лесик О. М. Замки та монастирі України. Львів, 1993. 176 с.
8. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968.
9. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Львів, 2005. 192 с.
10. Мороз В. Замки Тернопілля. Тернопіль,

2009. 176 с.
11. Обґрунтування історико-культурного заповідника у м. Тербовля Тернопільської області. Український регіональний науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставріція». Львів, 2003. 22 с.
 12. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. В 4-х томах / Гл. Редколлегии: Н.Л. Жариков и др. К., 1983—86. Т.4. Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область. / Редкол.: Г.Н. Логвин (отв. ред.) и др. 1986. 375 с.
 13. Палков Т. Замки Тернопілля. Львів, 2011. С. 34—36.
 14. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф. Д. Заставного. К., 2006. 575 с.
 15. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: Навчальний посібник. К., 2007. С. 74—76.
 16. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності: Підручник / За заг. ред. В.Ф. Орлова К., 2006. 264 с.
 17. Удовік С.Л. Західна Україна. Путівник / С.Л. Удовік. К., 2007. 288 с.
 18. Замки та храми України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/myk.html>
 19. Тербовлянський замок [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Тербовлянський_замок
 20. Тербовля [Електронний ресурс] : [Замки та храми України]. Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/index.php?id=trem>
 21. Тербовля [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/19/terebovlya-castle.php>
 22. Тербовлянський замок [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.irp.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=252:2009-10-30-10-46-39&catid=86:2009-10-29-10-02-51
 23. Тербовлянщина історична [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mandrivnuk.at.ua/publ/mista/terebovlja/1-1-0-20>
 24. Тербовля [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.geocaching.su/?pn=101&cid=2879>

Петро Ричков

ДО ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ БЕРНАРДИНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ДУБНІ

Чернечий орден бернардинів — один з найпоширеніших серед розлогого грона католицьких громад в давній Польщі. Станом на 1628 рік на її теренах налічувалося 57 бернардинських осель, з яких 15 знаходилися на корінних руських землях [23, s. 147]. На Волині цей орден був представлений декількома монастирськими осередками, зокрема в таких містах і містечках як Луцьк, Дубно, Житомир, Варковичі, Чуднів, Кристинопіль, Ізяслав, Кустинь. Найстарішим серед них вважається Дубенський монастир, заснований на початку XVII ст. Відомий мандрівник Ульрик Вердум, перебуваючи в Дубно в 1671 р., відзначив у

своєму щоденнику, що тут знаходиться «монастир бернардинів з великим красивим костелом» [25, s. 167].

Відомості про будівництво бернардинської оселі в Дубні досить лаконічні. Запросив бернардинів до міста останній представник родини Острозьких по чоловічій лінії, краківський каштелян Януш Острозький, видавши їм в 1614 р. привілей на заснування монастиря. Ділянка для нього була відведена досить відповідальна, — в західній зоні міста поблизу Луцької брами, поряд зі старим дерев'яним костелом. На той час сама брама, очевидно, також була ще дерев'яною,

Рис. 1. Загальний вигляд бернардинського монастиря з півдня перед перебудовою. Фото невідомого автора (А. Прахова?). 1870-і рр.

вбудованою в товщу оборонного земляного валу, який захищав єдиний, відносно неширокий доступ до міста по суходолу.

Цікаві відомості щодо обставин появи бернардинської оселі в Дубно були введені до наукового обігу В. Александровичем на підставі оригінальних листів Олександра Заславського [1, с. 187—192]. Підтверджена інформація про Януша Острозького як ініціатора і «укладача» наріжного каменя костелу. Показовою є інформація щодо можливого виконання архітектурної моделі для майбутнього бернардинського костелу, яку планувалося перепровадити до Дубна з Риму. Більше того, архітектура костелу мала би бути схожою на

відомий римський костел св. Ісидора. Цей факт засвідчує наміри вести будівництво «за взірцем», що загалом було поширеним явищем в провінційному зодстві, однак в Дубно це віднайшло своє документальне підтвердження. Важливо також, що в контексті князівського листування згадується ім'я відомого львівського архітектора Амвросія Прихильного з проханням, аби він «uczynił modelusz» майбутнього монастиря [1, с. 191].

Цей сакральний комплекс у складі костелу і монастирських келій не часто ставав об'єктом історико-архітектурних досліджень. Перші публікації з'явилися в неофіційній частині «Волинських епархіальних відомостей» [6] в 1876 р. Тоді ж знято найдавнішу

фотографію цього

храму (рис. 1), виконану в контексті масової ревіндикації (переосвячення) католицьких святинь з передачею їх православної конфесії. Це, зокрема, фото загального вигляду з південного заходу з колекції Російської Публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі [13]. Лише одним реченням згадав цей храм на початку ХХ ст. відомий дослідник старовини і художник Г. Лукомський [7, с. 29], що на той час можна пояснити вже спотвореним архітектурним кшталтом цієї святині. Дуже стисло характеризується бернардинський комплекс у довоєнному путівнику М. Орловіча [28, с. 289—290]. Серед глибших досліджень архітектурної історії монастиря вирізняються

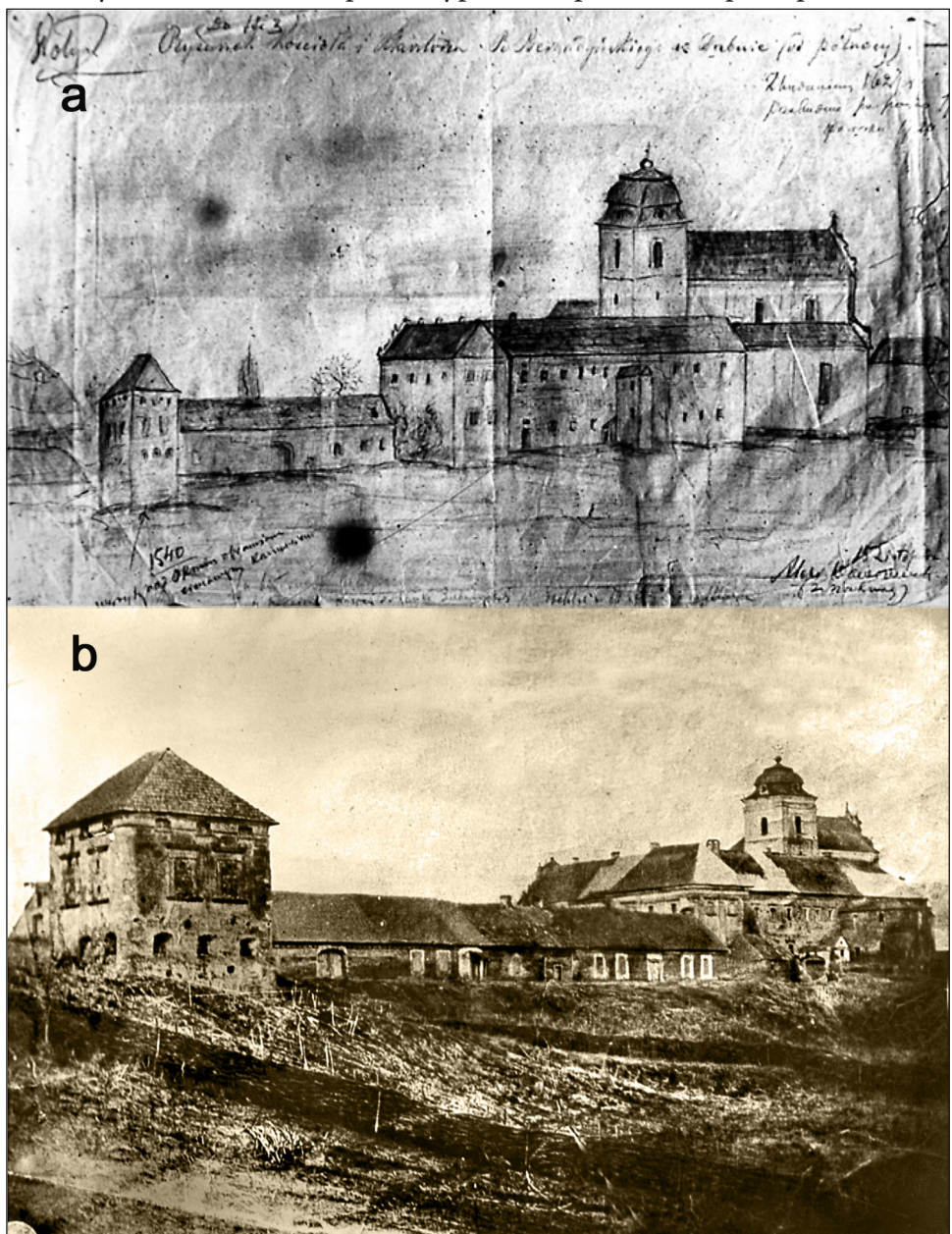

Рис. 2. а — Вигляд бернардинського клаштору з півночі (рис. А. Павловського, 1872 р.); б — Вигляд з північного сходу. Фото з колекції П. Богдзевіча. 1870-і рр.

публікації польського автора П. Богдзевіча. Перша — це оглядова стаття, написана в лаконічному стилі ще в 1959 році [21], друга праця — більш об'ємна, з раритетними ілюстративними матеріалами та першоджерельними відомостями [22], опублікована ним пізніше в 1973 р. Дослідник багато зусиль присвятив вивченню цієї пам'ятки ще в міжвоєнну добу перед 1937 р., опрацював іконографічні, літературні та архівні матеріали, виконав власні архітектурні обміри. Серед сучасних публікацій можна згадати коротку статтю у складі довідника-каталогу, де цей об'єкт представлений як пам'ятка архітектури національного значення [9]. Декілька ґрунтовних праць присвятила історії бернардинського монастиря львівська дослідниця В. Гупало, зокрема в двох статтях, опублікованих в 2005 та 2007 рр. [4; 5]. Їй також належать ґрунтовні публікації за результатами археологічних досліджень костелу [2; 3], в котрих представлені графічні прориси плану костелу та південного фасаду. Архітектурно-реконструктивні версії цього об'єкту на підставі архівних джерел були опубліковані автором цієї статті [11; 12].

Якщо суспільна історія дубенських бернардинів завдяки писемним джерелам і археологічним розвідкам зафіксована досить

Рис. 3. Західний фасад Бернардинського костелу. РДІА.

докладно, то стосовно морфологічної еволюції костелу та прилеглих келій маємо доволі обмежену іконографію, не давнішу від ХІХ ст. А відтак ціла серія перебудов у минулому дає підстави розглядати Дубенський монастир бернардинів як цікавий приклад архітектурного трансформізму, — досить поширеного явища в історії архітектури, яке характеризується цілеспрямованими змінами (трансформаціями) архітектурного образу будівлі внаслідок суспільних, мистецьких, ідеологічних чи якихось інших мотивів. Особливим символізмом це явище наповнювалося в сакральному зодчестві, коли зміна конфесійної приналежності храмової будівлі часто мала наслідком істотні зміни її архітектурних форм*.

Стосовно дати початку будівництва костелу існує версія, що закладання його фундаментів відбулося в 1617 р. за першого настоятеля (гвадіана) о. Франциска Остжешовича [4, с. 102]. Інше датування пов'язується з пізнішою датою — 1627 р. [20, s. 138]. Варто взяти до уваги також архівні свідчення, віднайдені С. Юрченком, відповідно до яких будівництво костелу синхронізувалося в часі зі спорудженням нової мурованої Луцької брами. Будівництво брами здійснювалося майстром Якубом Медлені на замовлення князя Олександра Заславського і, нібито, було завершено за один будівельний сезон в 1623 р. [19, с. 512]. Менше сумнівів викликає дата завершення «першої» черги будівництва костелу, а саме його пресвітерія, котрий був готовий в 1629 р. при керівництві о. Мальхера [20, s. 138; 4, с. 102] з посвятою Непорочному Зачаттю Пресвятої Діви Марії. Внутрішнім оздобленням храму пізніше опікувався настоятель о. Людвіг Янідло (1640—1649 рр.). Житловий корпус монастиря був прибудований пізніше у 1658 р. [4, с. 104]. Очевидно, що протягом ХVІІІ ст. костел і монастир неодноразово зазнавали змін в архітектурному опорядженні. Приводом для таких змін слугували, зокрема, непоодинокі пожежі, особливо такі руйнівні, які трапилися в 1720 та 1764 рр. [20, s. 139].

* Див., наприклад: Ричков П. Архітектурна спадщина Волині і міжконфесійний трансформізм // Архітектура, освіта ш наука в Україні та світі: досвід і перспективи розвитку. Рівне, 2019. С. 277—284.

Рис. 4. Вхідний портал в нартексі костелу. 2011 р. Фото автора.

В урбаністичному сенсі монастир обійняв вкрай важливе місце у забудові Дубна. Його оборонний потенціал у просторовому поєднанні з Луцькою брамою, із земляним валом і ровом перетворили цю ділянку міського кордону у стратегічний фортифікаційний вузол. Окрему оборонну функцію виконувала також потужна мурована вежа [22, s. 400] в північно-східному куті монастирської комплексу, яка ще зафіксована на старих зображеннях 1870-х років (рис. 2 а, б), зокрема на малюнку А. Павловського в 1872 р., опублікованому згодом у статті П. Богдзевича [20, іл. 13, 14, 16]. Вона не збереглася до нашого часу і, що дивно, не позначена на жодному з відомих нам старих планів міста. Таким чином, ансамбль бернардинського кляштору істотно доповнив архітектурне обличчя міста, став водночас оригінальним взірцем пізньобарокового храмубудування.

Слід відзначити, на жаль, що нам відомо лише два фотографічних зображення, до того

Рис. 5. Південний фасад Бернардинського костелу. РДІА.

ж скромної якості, на яких зафіксовано саме цей доперестроєний стан костелу та монастиря. (рис. 7), а також фото з північного сходу, опубліковане П. Богдзевичем (рис. 8) [21, il. 15].

Сам костел бернардинів споруджувався як компактна тринавова базиліка з видовженим гранчастим пресвітерієм. Його загальна об'ємно-просторова композиція характеризується високою центральною навою, що майже вдвічі перевищувала бічні нави та пресвітерії. Головна нава відділялася від бічних чотирма опорними стовпами. Склепіння головної нави — півциліндричне з розпалубками, склепіння бічних нав мають профіль, наближений більше до стрічастого, що можна вважати анахронічним впливом все ще жевріючої готичної традиції. Відголоском тієї ж традиції можна вважати і загальну схему плану з простим прямокутним абрисом і видовженою гранчастою апсидою. Не випадково до-

Рис. 6. Поперечний розріз костелу з вежею на задньому плані. РДІА.

слідники відзначали також певну схожість дубнівського храму з костелом бернардинів у Львові [20, s. 150].

Серед раніше опублікованих іконографічних першоджерел переважна більшість не старіші другої половини XIX ст. До того ж переважають матеріали, що фіксують костел та корпус келій вже після суттєвих перебудов, здійснених російською владою в кінці XIX ст. задля пристосування костелу під православний собор, а чернечих келій — для різних установ міської адміністрації. Опубліковано було лише декілька «доперестроєних», малоінформативних фотографій і малюнків [20, il. 2, 13, 15, 28]. Відтак внаслідок обмеженості першоджерельної інформації в довідкових виданнях та в більшості краєзнавчих праць нинішній образ храму закріпився як такий, що нібито

відображає його первісні архітектурні якості: нібито надмірна «важкість» композиції, грубувата «сухість» архітектурних форм, стриманість і, навіть, бідність декоративного опрядження. До певної міри наразі так і є, однак з тим застереженням, що ці якості нинішньої споруди в значній мірі є результатом пізніших архітектурних трансформацій кінця XIX та першої половини XX ст.

Насправді ж, на підставі давніших документів можна стверджувати, що колишня архітектура цього монастирського комплексу, в порівнянні з нині існуючими спорудами, суттєво відрізнялася багатством архітектурних форм. Загалом за своєю архітектурною стилістикою цей комплекс справді належав до найкращих взірців першої хвилі барокового католицького храмовбудування на теренах Волині,

споруджених в першій половині XVII ст.

Підставою для такого твердження є два документи, віднайдені автором в архівних збірках Санкт-Петербурга та Києва.

Перший документ має назву «Фасад, план и разрезы каменного собора в г. Дубнах...» [14]. Документ підписано виконавцем — техніком Волинського губернського церковно-будівельного присутствія Пархоменко. Не дивлячись на його досить скромну службову посаду, якісний рівень креслярської роботи виглядає досить пристойно, з більш-менш адекватним відтворенням барокової стилістики костелу в цілому і окремих архітектурних деталей. На одному аркуші автор розмістив вісім обмірних креслень, зокрема: західний фасад бернардинського костелу; південний фасад; поперечний розріз по головній та бічних навах з відтворенням на задньому плані костельної вежі; план костелу на поземному рівні, план костелу на рівні другого ярусу; а також фасад та два плани дзвіниці під назвою «Навес для колоколов».

Для архітектурно-стилістичної оцінки костелу, звичайно, найважливішим є креслення його західного (чолового) фасаду (рис. 3),

архітектурні форми якого, на жаль, були майже повністю знищені під час пристосування костелу під православну соборну церкву св. Миколая. Композиція західного фасаду була почленована по вертикалі на дві площини.

Нижня площина була утворена нартексом (крухтою), висота якого складає приблизно одну третину загальної висоти костелу (без вежі). Цікавою особливістю нартексу було те, що вхід до нього первісно був влаштований в південній стіні. Схоже, що це було продиктовано локальною ситуацією, а також потребою влаштувати в західній стіні вікна, які за своїми невеликими розмірами були схожі на амбразури. По ширині нартекс був припасований до основного храмового об'єму, хоча мав дещо меншу товщину стін. Це може бути свідченням того, що він, імовірно, був прибудований до основного об'єму костелу дещо пізніше. На користь такого припущення говорить вишуканий бароковий портал всередині нартексу (рис. 4), облаштований безпосередньо при вході до самого храму. Ззовні, на західній стіні крухти звертають на себе увагу два яруси невеликих віконних отворів. Своєю формою та розмірами вікна нижнього ярусу

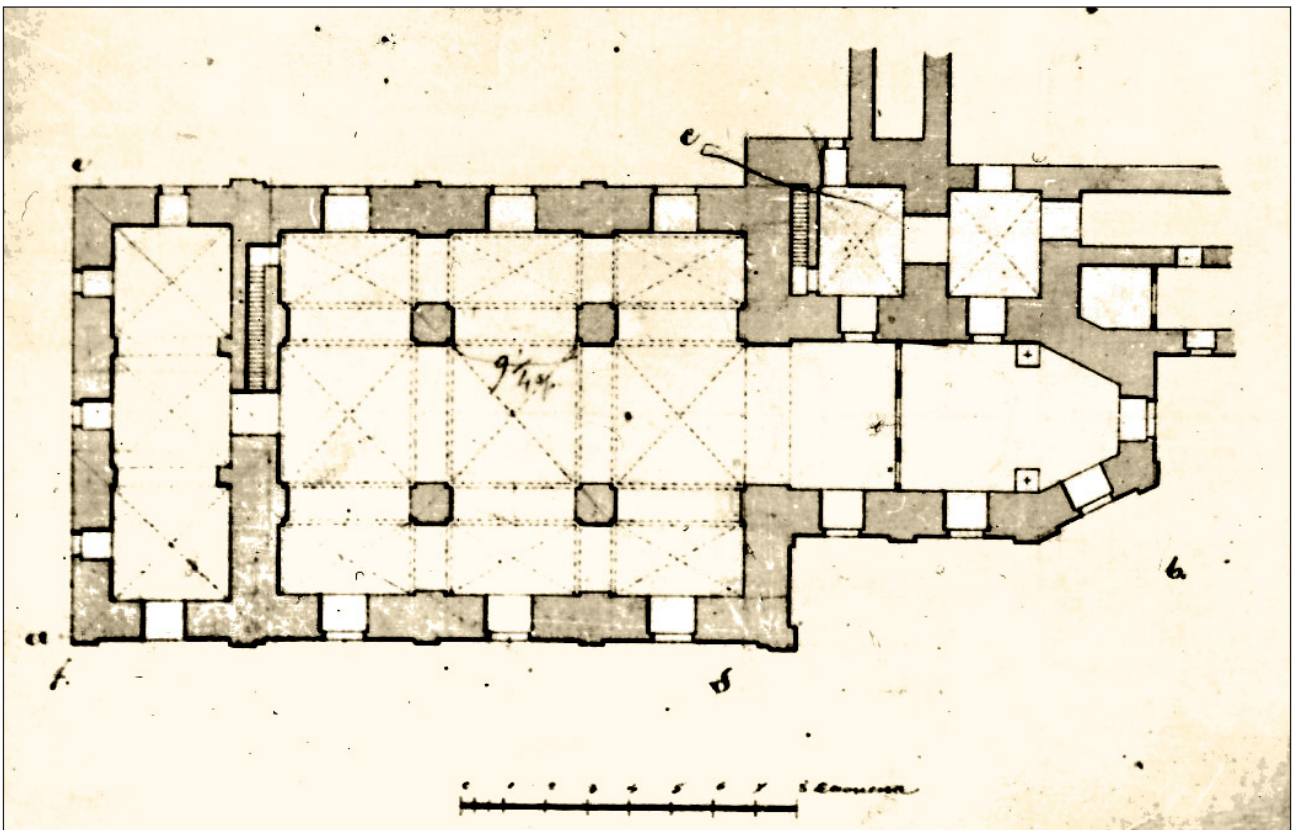

Рис. 7. План костелу на поземному рівні. РДІА.

дуже схожі на бійниці фортифікаційних споруд, що, на наш погляд, можна пояснити покладанням на цю частину будівлі певних оборонних функцій. Спрямовані ці вікна-бійниці у західному напрямку на зону безпосереднього доступу до оборонної Луцької брами. Завершується нартекс невисоким парапетом з тумбами та невеликими отворами.

Верхня частина чолового фасаду над нартексом уявляє собою розвинуту триярусну композицію з активними вертикальними та горизонтальними членуваннями. Перші два яруси фланковані потужними симетричними волютами. Завершувалася композиція відносно невеликим трикутним фронтоном, увінчаним невеликою фігурою Богородиці. Зовнішні кути першого ярусу і трикутного фронтона додатково були акцентовані вазами. Вертикальність фасадної композиції активно підкреслюють рівномірно розміщені пілястри.

Кресленик південного фасаду (рис. 5) виразно відтворює загальне компонування об'ємних мас будівлі: нартексу з невеликим вхідним порталом, власне двоярусного храму,

його вівтарної частини, прибудованої з протилежної сторони вежі-дзвіниці з бароковою банею. Застосування декоративних засобів має доволі стриманий характер, — перш за все за рахунок метрично впорядкованих плоских пілястр на міжвіконних поверхнях стін. Цікаво відзначити, що на цьому фасаді над гребенем даху можна вгледіти ледь помітний ескізний контур цибулястої бані, домальований від руки. Це — явний «слід» ескізування центральної бані цибулястої форми у виконанні невідомого архітектора. Згодом цей задум дійсно був реалізований у процесі влаштування над костелом декоративного «п'ятиглав'я», поширеного у православному храмобудуванні.

Поперечний розріз по трьом навам з вежею на задньому плані (рис. 6) демонструє контрастне співвідношення високого циліндричного склепіння центральної нави з суттєво нижчими бічними навами. Не можна не помітити також, що бічні нави перекриті склепіннями, котрі мають стрілчастий профіль. Це є стримана, однак очевидна ознака впровадження архаїзованої, пізньоготичної

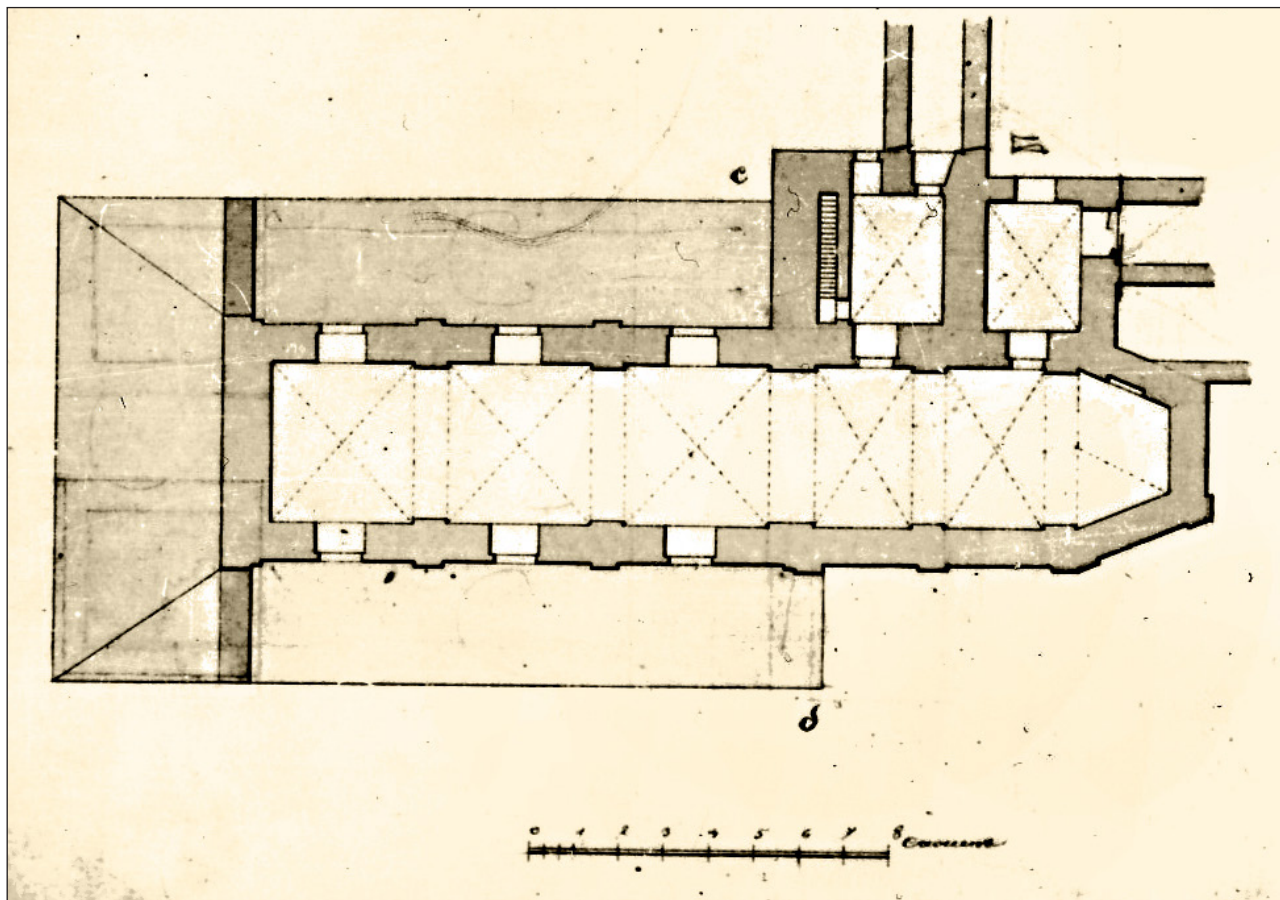

Рис. 8. План костелу на рівні другого ярусу головної нави. РДІА.

форми. До розрізу на другому плані додано західний фасад прибудованої вежі з характерним двоярусним профілем.

Представлені на документі два плани храму на рівні першого поверху (рис. 7) та другого ярусу головної нави (рис. 8) цікаві тим, що відтворюють не зафіксоване на пізнішій іконографії примикання до костелу монастирського корпусу. У такий спосіб забезпечувалося функціональне (на рівні поземному) і візуальне (на рівні другого ярусу) поєднання сакрального храмового простору та власне монастирської зони. Пізніші обміри цього корпусу, виконані зокрема П. Богдзевичем у міжвоєнні роки, фіксують вже автономне розміщення монастирських келій [20, il. 1]. На якому етапі реконструктивних робіт було прийнято рішення про таке відокремлення достеменно невідомо, але схоже на те, що таке поєднання не відповідало православної традиції.

Певний інтерес становлять також зображення фасаду та два плани дзвіниці під назвою «Навес для колоколов», нині не існуючої (рис. 9). Це була доволі висока (біля 8 метрів) двоярусна споруда, вбудована в монастирську вуличну огорожу супроти південної стіни костелу. По центру нижнього ярусу був передбачений арочний прохід на територію монастиря з міської вулиці. Другий ярус почленований чотирма пілястрами на три рівновеликі фрагменти і накритий простим вальмовим дашком. Потрапити на цей ярус можна було за допомогою сходів, які показані із зовнішньої сторони стіни.

До складу монастиря входили також три окремих будинки: перший — кам'яний з однією кімнатою і при ній кузня**, другий — кам'яний з трьома кімнатами, третій — дерев'яний з трьома кімнатами. У східній частині монастирської території була облаштована доволі простора садово-паркова зона***. Ще далі в напрямку міського центру, в складі монастирського вуличного

Рис. 9. Фасад та плани дзвіниці під назвою «Навес для колоколов». РДІА.

муру. знаходилася так звана «Костниця», призначена для тимчасового утримання мерців. Однак до складу цих обмірів вона не потрапила, хоча відтворена в старій іконографії. На старому малюнку вона виглядала монооб'ємною, пишно декорованою бароковою спорудою з вишуканим фронтоном і вазонами на вуличному фасаді [20, il. 28].

В архівних описових документах окрім креслень самого костелу вдалося віднайти згадку про двоповерхову, муровану, покриту гонтом монастирську будівлю, яка до 1855 р. перебувала у користуванні ченців. На той час відзначалося, що її «стены и своды в довольно хорошем состоянии» [19].

Інший, вкрай цікавий архівний документ, що відтворює архітектурний вигляд цієї монастирської будівлі, виник у свій час у зв'язку з намірами російської адміністрації пристосувати колишні чернечі келії для світських потреб. Це кресленик у вигляді окремого аркуша під загальною назвою «Чертеж упраздненного бернардинского монастыря в

** Імовірно мова йде про вищезгадану муровану вежу, пристосовану згодом під кузню.

*** Див., наприклад: Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 123—124.

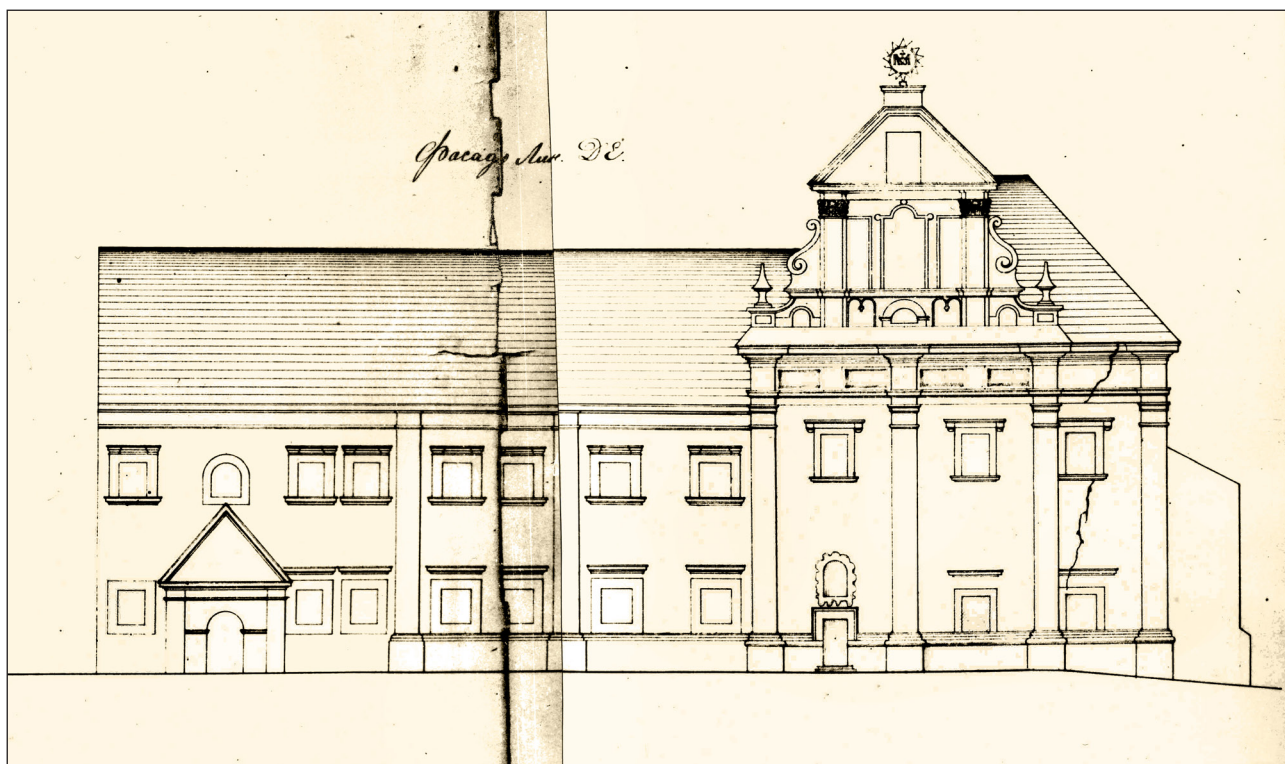

Рис. 10. Південний фасад монастирського корпусу. Обмірне креслення 1870-х р. ЦДІАУК.

Рис. 11. Східний фасад монастирського корпусу. Обмірне креслення 1870-х рр. ЦДІАУК.

г. Дубне Волынской губернии» [18]. На цьому кресленні відтворюється П-подібний в плані двоповерховий корпус чернечих келій у вигляді прибудови до північної стіни пресвітерія, в результаті чого утворився прямокутний замкнутий монастирський двір. На

аркуші розміщено чотири обмірних креслення монастирської частини: південний та східний фасади, плани першого та другого поверхів. У правому верхньому куті аркуша іншим почерком дописано: «Предполагается поместить уездные присутственные места».

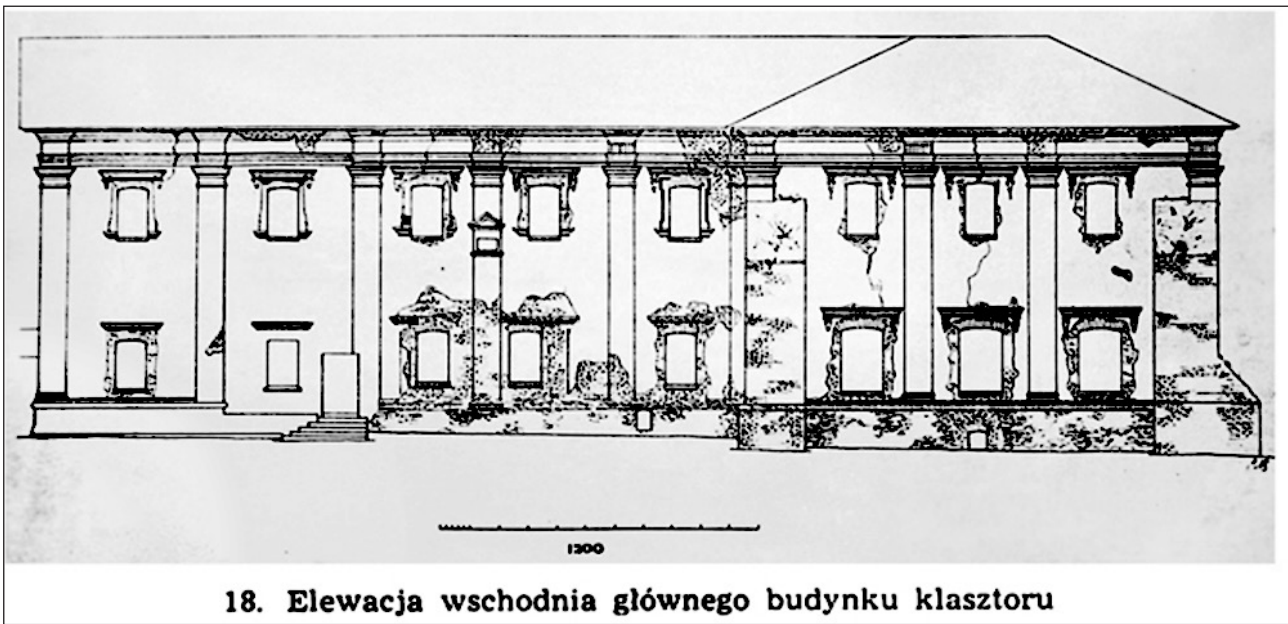

Рис. 12. Східний фасад монастирського корпусу. Обмірне креслення 1930-і рр. За П. Богдзевічем.

Отже, російська влада планувала пристосувати колишні бернардинські келії для розміщення місцевої цивільної влади. В якій мірі російській владі вдалося цей намір реалізувати достеменно невідомо.

Однак ці креслення дають досить виразну характеристику функціонального вирішення

та архітектурного стилю цієї частини бернардинського монастиря, яка була споруджена, очевидно, не пізніше першої половини XVIII ст. В першу чергу через те, що вони відтворюють спосіб примикання монастиря до самого костелу зі сходу та з півночі, забезпечуючи таким чином цілісність усього монастирського

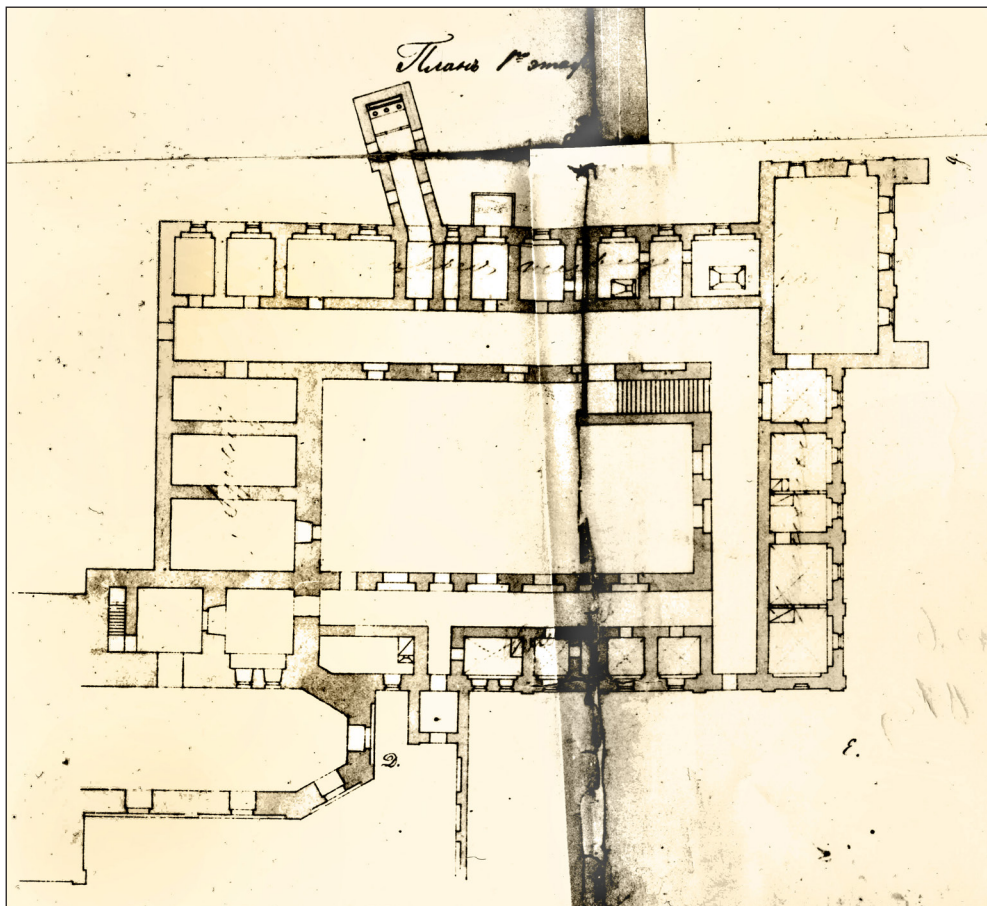

Рис. 13. План першого поверху монастиря. Обмірне креслення 1870-х рр. ЦДІАУК.

комплексу й утворюючи замкнутий дворовий простір. Це суттєва інформація, оскільки після передачі в 1875 р. монастирської будівлі православної громаді, нові власники здійснили повне відокремлення корпусу келій від костелу, — як з півночі так і зі сходу [8, с. 493]. Зроблено це було, очевидно, з двох причин. По-перше, новоосвячений православний собор Св. Миколая мав відповідати церковній традиції автономного розташування храму. По-друге, це відокремлення

функціонально узгоджувалося з прагматичними намірами російської влади пристосувати колишні монастирські келії до розміщення адміністративних служб та установ («присутствія»). Наміри ці однак не були втілені і, як повідомлялося станом на 1900 рік, в колишніх монастирських приміщеннях знаходився церковний причт. Однак за повідомленням О. Фотинського будівля тоді вже була напівзруйнованою [16, с. 199].

Звичайно, з архітектурно-стилістичної точки зору найцікавішими передовсім є креслення двох монастирських фасадів, — південного та східного.

Домінантна роль безумовно належала південному фасаді, зорієнтованому на південь, тобто на простір головної міської вулиці, що йшла від ринкової площі міста до Луцької брами (сучасна вул. Д. Галицького). Площина цього фасаду (рис. 10) була паралельною до південної стіни костелу і фактично виступала його логічним архітектурно-композиційним доповненням. У стилістичному відношенні першорядну композиційну роль тут відігравав вишуканий бароковий фронтон, розміщений у правій частині фасадної площини, виразно завершуючи з правого боку усю південну панораму монастирського комплексу в складі костелу та келій. Задля підкреслення його акцентної ролі архітектор підводить під цей фронтон невисоку аттикову стінку з розвинутим карнизом, використовує симетричні фіяли та волюти. Завершує композицію горішній трикутний фронтон, який слугував своєрідним семантичним

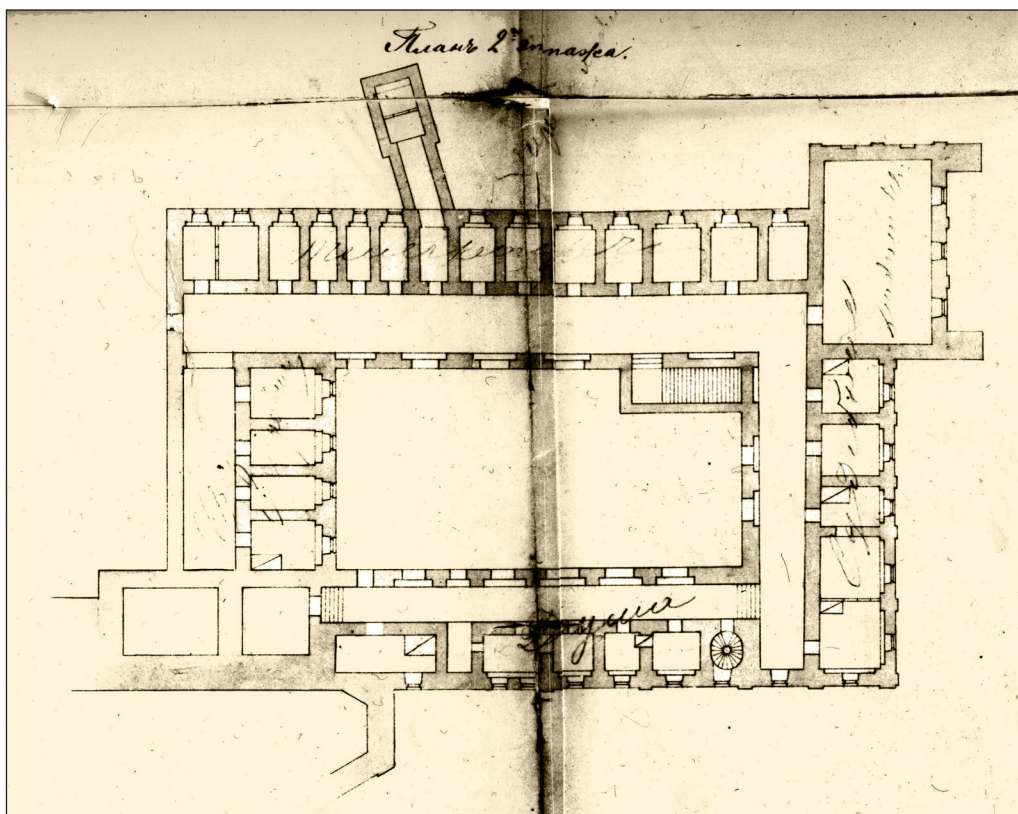

Рис. 14. План другого поверху монастиря. Обмірне креслення 1870-х рр. ЦДІАУК.

доповненням до головного фронту самого костелу, стилістично з ним споріднюючись. Незважаючи на деякий схематизм в креслярському трактуванні архітектурних деталей фронту, не можна не помітити досить вправну і виразну пізньобарокову стилістику, характерну для середини XVIII ст.

До складу фіксаційних монастирських креслень потрапив також східний фасад келій (рис. 11), на якому органічно продовжено архітектурні форми суміжного південного фасаду, хоча композиційно цей фасад виглядає більш стриманим. Щоправда, певної об'ємно-просторової виразності додає йому дещо виступаючий об'єм ризаліту, в якому містилося зальне приміщення рефекторію**** на три вікна. Очевидно, через відсутнє пониження рельєфу під цією частиною будівлі не вдалося досягти достатньої надійності фундаментів (поряд була заболочена місцевість), а тому з часом в цій зоні з'явилися три доволі потужних контрфорси, до архітектурних членувань самої будівлі ніяк не допасованих, однак безперечно «корисних» з точки зору

**** Рефекторій (лат. refectorium) — в католицький кляшторах окреме приміщення їдальні для братчиків.

Рис. 15. Бернардинський монастир до перебудови. Загальний вигляд з південного заходу. Архітектурна концепція автора. Комп'ютерна візуалізація Д. Котлярова.

надання будівлі більшої конструктивної витривалості і візуальної монументальності. Про це свідчать численні тріщини по стінах, які автор обмірів не полінувався відтворити. Міжвіконні простінки, як і на південному фасаді, акцентовані тут пласкими пілястрами з виразною цокольною частиною, спрощеними капітелями, профільованим антаблементом. Станом на 1930-і роки ця будівля дійшла до стану цілковитої руїни, яка була зафіксована на обмірному кресленні П. Богдзевіча [20, іл. 18] (рис. 12).

Із функціональної точки зору істотний інтерес викликають два обмірні плани монастирських приміщень.

На кресленку «План 1-го этажа» (рис. 13) зафіксовані приміщення келій з П-подібними в плані коридорами навколо внутрішнього двору. З південної сторони ці приміщення були безпосередньо долучені до вівтарної частини храму, забезпечуючи таким чином безпосередню комунікацію між сакральним та житловим просторами кляштору. За східну межу зовнішнього прямокутного

абрису дещо виступали простора зала зібрань, а у північному напрямку невелика вбиральня у вигляді апендиксу з коридором. В південній стіні кляштору були облаштовані два окремих виходи назовні. Ще два — відповідно на північному та західному фасадах. По окремим приміщенням були вже зазначено певні функції, які стосувалися можливого розміщення тут міської управи. Схожі адміністративні функції планувалися і для приміщень другого поверху з кільцевою коридорною системою (рис. 14). Причому архітектор зафіксував тут значно більшу кількість кімнат, хоча це явно суперечило реальній кількості віконних отворів.

Таким чином, наведений комплект архівних обмірних креслень стосовно самого храму та житлової частини кляштору суттєво доповнює інформацію про Бернардинський комплекс в Дубно. Разом з тим він дає змогу скласти більш повну уяву про первісну бернардинську архітектуру ще задовго до перебудови об'єкту на православний собор, а також більш детально прослідкувати ті відмінності,

Рис. 16. Бернардинський монастир до перебудови. Загальний вигляд з південного сходу. Архітектурна концепція автора. Комп'ютерна візуалізація Д. Котлярова.

котрі з'явилися пізніше внаслідок подальших перебудов****. У підсумку сукупна архітектурна іконографія щодо первісного костелу та монастирських келій виявляється цілком достатньою не лише для аналітичної оцінки їхніх архітектурних якостей, а й дає достатні підстави для виконання віртуальної графічної реконструкції цього неординарного монастирського комплексу в його первісному вигляді, як одного з найцікавіших не лише на території Волині, а й у східноєвропейському контексті загалом***** (рис. 15, 16). Така реконструкція виглядає особливо актуальною на тлі тієї прикромі обставини, що за останні півтора століття оригінальна архітектура цієї пам'ятки будівельного мистецтва була серйозно трансформована, а про її первісне

архітектурне оздоблення свідчать лише дивом уцілілі, поодинокі фрагменти архітектурної декорації, як, наприклад, фрагмент декоративного сандрику на східному фасаді келій (рис. 17).

Після передачі підупалого побернардинського костелу російській православної церкві у 1855 р. з'явився задум перебудувати його на православний собор, оскільки стара дерев'яна церква, яка виконувала цю функцію неподалік, на той час вже була достатньо ветхою [15, с. 873]*****. Однак фактично реконструктивні роботи розпочалися значно пізніше, — лише в 1875 р. Здійснені вони були під керівництвом єпархіального архітектора К. Раструханова***** згідно проекту, надісланого в 1873 році з Петербургу [8, с. 493]. Перебудова тривала протягом двох років — 1875 та 1876/43. На виконання робіт було виділено 2 тис. рублів з казни, а також залучено

****Графічні версії первісного та «православного» вигляду бернардинського костелу, опрацьовані П. Богдзевичем, опубліковано в матеріалах конференції. Див.: Климчук А. Бернардинський монастир в Дубно: архітектурно-мистецький аспект // Сакральна спадщина Дубенщини. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1025 річчю хрещення Київської Русі та 521 річниці Дубенського замку. Дубно, 2013. С.100.

*****Автор висловлює щирю вдячність рівненському архітектору Дмитру Котлярову за дуже вдалі версії графічної візуалізації первісного вигляду Бернардинського монастиря на підставі оригінальних архівних креслень.

*****Л. Попек помилково пов'язує дату укладання цього формального акту з виконанням самої перебудови (див.: Popiek L. Świątynie Wołynia. T. 1. Lublin, 1997. S. 57).

*****Раструханов Костянтин архітектор, випускник Петербурзької Академії мистецтв (1839—1842 рр.) Працював на Волині на посаді єпархіального архітектора, переважно в російсько-візантійському та неоросійському стилях. Автор низки православних храмів у Волинській губернії, також дзвіниці Почаївської лаври (1861—1871 рр.).

Рис. 17. Декоративне опорядження монастирського корпусу. Профілювання карниза та надвіконного сандрика. Фото автора, 2008 р.

кошти місцевого православного братства, створеного в 1870 р. старанням настоятеля, протоієрея М. Луцицького [15, с. 873].

Одним з основних завдань цієї масштабної перебудови стала максимальна, по можливості, ліквідація католицької архітектурної ідентичності цієї святині і стилістичне пристосування її зовнішнього вигляду до архітектурних канонів панівної релігії царської Росії — православного благочестя. Йшлося передовсім про ті канони неоросійського стилю, які офіційно підтримувалися Синодом і масово втілювалися по усій Російській імперії у другій половині XIX ст. після відмирання офіційного класицизму. Особливої актуальності цій процедурі додавали політичні та ідеологічні міркування, зумовлені суспільно-політичною та конфесійною ситуацією на Волині, що склалася після поділів Речі Посполитої та польських повстань. Для реалізації цих ортодоксально-русифікаційних намірів стосовно більшості колишніх католицьких святинь була здійснена ціла низка реконструктивних заходів, спрямованих на маскування або ліквідацію католицьких

стилістичних прообразів і втілення православних архітектурних канонів в дусі так званого «єпархіального стилю».

Основна, мабуть що найважливіша морфологічна зміна полягала в тому, що традиційна для костелів базилікальність із виразним домінуванням вісі «захід—схід» була візуально (хоча і не повністю) трансформована шляхом створенням домінантного «п'ятиглав'я», характерного для ортодоксального православ'я (рис. 18, 19). Для цього над основною храмовою брилою були влаштовані п'ять «сліпих» (тобто суто декоративних) дерев'яних бань із циліндричними барабанами, конусоподібними дашками і характерними «цибулястими» маківками: по дві бані над бічними навами, а одна найбільша — над головною навою посередині дахового гребеня. Додатково для руйнування старої ритміки бічних вікон на південному та північному фасадах було влаштовано по два декоративних ризаліти, що завершувалися трикутними фронтонами і композиційно були пов'язані з бічними фальш-банями. Особливої кумедності цим заходам додавало те, що барабани цих бань мали намальовані віконні отвори.

Рис. 18. Бернардинський костел після перебудови на православний собор. Загальний вигляд з заходу. Поштівка поч. ХХ ст.

Колишній односхилий дах над нартексом був змінений зведенням по повздовжній осі храму надбудови з двосхилим дахом, на гребені якого з'явилася шоста декоративна банька, підкреслюючи в такий спосіб симетрію західного фасаду і акцентуючи роль нартексу (бабинця). Ця роль додатково була виявлена шляхом перенесення колишнього головного входу до храму з південного фасаду на західну його частину.

Первісний бароковий верх костельної вежі з люкарнами і виразними заломами покрівлі був замінений на новий, значно простіший по формі намет пірамідальної форми, також з типовою цибулястою маківкою. Що прикро, ця остання трансформація спричинила вже не лише спотворення первісного образу самого храму, а й негативно вплинула на загальноміський силует. Слід визнати позитивним актом повернення цієї вежі її первісної форми, яка була і залишається дотепер головною висотною домінантою в панорамі міста.

На фасадах були знищені практично усі барокові деталі та скульптурні прикраси. Значного спрощення зазнав і фронтон західного фасаду, який замість фігурних бічних волют першого та другого ярусів отримав сухувате лінійне

профілювання без будь-яких горизонтальних членувань. У площині цієї стіни з'явилися три вертикальних фільонки з півциркульними завершеннями нагорі. Звичайно, не обійшлося і без переоблаштування внутрішнього простору відповідно до вимог православної літургії. Щоправда, стосовно конкретних особливостей інтер'єрних змін не збереглося докладної інформації.

Таким чином, після низки вищезгаданих архітектонічних трансформацій Дубенський побернардинський костел перетворився на своєрідний симбіоз первісної архітектурної брили з новими псевдоросійськими нашаруваннями. Отриманий у підсумку результат важко назвати креативним, а тим більше органічним. Скоріше це можна розцінити як пропагандистську акцію спрямовану на утвердження в місті православної конфесії, в чому безперечно була зацікавлена російська влада — як світська, так і церковна. На архітектурному «полі» була здобута нібито повна перемога православної сучасності над католицькою минувиною. Однак, як виявилось згодом, вона не була беззастережною та остаточною.

За підсумками Першої світової війни та

Рис. 19. Бернардинський костел після перебудови на православний собор. Загальний вигляд з півночі. Поштівка поч. XX ст.

умовами Ризького договору Дубно разом із західною частиною історичної Волині увійшло до складу відродженої другої Речі Посполитої. Волинь стала одним з найбільших воєводств з загальною територією близько 39 тис. квадратних кілометрів (разом з Поліссям) [28, s. 26]. Статистика тутешніх віровизнань станом на 1921 рік була наступною (кількість віруючих на 1000 мешканців): римокатоликів — 115, православних — 742, старозаконних — 115, інших — 28 [28, s. 46]. Нова геополітична та соціальна реальність не могла не вплинути та сферу архітектурної творчості, особливо тієї, що була пов'язана сакральним будівництвом. Як і на інших землях Польщі, «повернутих від Росії», становище в цій справі виглядало як невідповідне новим реаліям. Тобто в умовах повернення католицькій Церкві домінуючого становища в суспільстві відбулися суттєві зміни в проектуванні нових та в реконструкції вже існуючих святинь *****.

Після завершення на Волині епохи Російської імперії стан тутешньої архітектурної спадщини був охарактеризований М. Орловічем в ***** Див. детальніше: Ричков П., Михайлишин О. Храмова архітектура міжвоєнної Волині і культурно-історичний контекст // Проблеми теорії і історії архітектури України. Сборник научних трудов. Вып. 10. Одесса, 2010. С.126—135.

наступний спосіб: «Величезне нищення мистецьких пам'яток з минулих століть було спричинене, окрім пожеж, закриттям костелів і кляшторів... Одні костели зачинялися або знищувалися, інші перероблялися на російські церкви, повністю позбавляючи їх давнього архітектурного опорядження. Справді, більшість цих костелів повернуто у власність католицької церкви, однак після російських трансформацій вони вже втратили свою первісну художню вартість...» [28, s. 88]. Зрозуміло, що в міжвоєнні роки архітектурний «реванш» римо-католицького Костелу на Волині виявився зрозумілою реакцією на минулі семантично-морфологічні втрати. Відтак конкретним проявом цього реваншу став протилежний процес «ретрансформації» або, інакше, «нейтралізації» російських архітектурних трансформізмів.

Отже, на новому етапі втрачена архітектурна ідентичність католицької конфесії отримала шанс стилістичного «реваншу» за підтримки владних інститутів. Як висловився пізніше польський мистецтвознавець А. Мілобендський, «повернення незалежності в 1918 році і повоєнна відбудова краю, котра з патріотичним запалом збудила все суспільство, укріпила перш за все популярність тих форм, що визнавалися від початку як національні» [26, s. 310]. Власне, саме тому спроби відродження «національного

Рис. 20. Бернардинський костел після першого етапу відбудови. Загальний вигляд з південного заходу. 1920-і рр. За П. Богдзевичем.

стилю», який наслідував би давні взірці, виявилися дуже поважним творчим стимулом у міжвоєнне двадцятиліття, віднайшовши багато прихильників [24, s.137]. Такі спроби, звичайно, мали суттєве значення як для відродженої Речі Посполитої загалом, так і для Волині зокрема. У цьому регіоні ситуація в архітектурі виглядала не лишень як обопільне протистояння традиції і сучасності, але часто й як контрверсійне взаємопроникнення (контамінація) різних напрямків архітектурного формотворення [27, s. 25—26].

Отже, не дивно, що в міжвоєнну добу на Волині поширюються спроби зворотного архітектурного трансформізму, тобто повернення старішим костелам їхньої давнішої архітектурної стилістики, яка була втрачена після перебудови їх на православні церкви з наданням їм відповідної зовнішньої «благовидності» [11; 13]. Побернардинський комплекс в Дубно виявився лише одним з багатьох подібних прикладів^{*****}. Зокрема, у цьому ж місті в російську добу не менш радикальною виявилася реконструкція

кармелітського жіночого монастиря^{*****}. У міжвоєнні роки більша частина православних стилістичних «нашарувань» була ліквідована і костел в загальних рисах повернув собі засадничі архітектурні якості, принаймні в сенсі об'ємно-просторових якостей. Повернути ж вишукане пізньобарокове деталювання, звичайно, хоча окремі автентичні деталі на колишній будівлі келій якимось дивом уціліли (рис. 19)

Спочатку на першому етапі було ліквідоване доволі штучне «п'ятиглавіє» і виконані невідкладні ремонтні роботи на даху [4, с. 113]. Однак все ще залишався і пірамідальний наметовий верх на вежі-дзвінниці, і відоміній характер вікон на зовнішніх стінах, і декоративні трикутні фронтони на південному та північному фасадах, і невластивий для католицького храму бічний вхід до храму в центральній частині південної стіни (рис. 20), і низка інших відмінностей від першовзірця.

Від 1931 року тут розмістилася папська семінарія східного обряду, що

^{*****}Див.: Михайлишин О. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921—1939 рр. Рівне, 2013. С. 301—302.

^{*****}Див., наприклад: Ляхович С. Дослідження комплексу пам'ятки архітектури сс. кармеліток босих у м. Дубні // Сакральна спадщина Дубенщини. Матеріали конференції... Дубно, 2013. С.162—172

Рис. 21. Бернардинський костел після другого етапу відбудови в 1937 р. Фото автора, 2020 р.

стало сприятливим чинником для продовження реставраційних та ремонтних робіт. Найактивніша їхня фаза припала на 1937 рік, коли розпочалися масштабні роботи згідно проекту архітектора Ромуальда Гюртлера на підставі досліджень та інвентаризації Пьотра Богдзевича [20, s. 139]. У підсумку на вежі замість спрощеного наметового верху був відновлений давніший бароковий верх. Виконано серйозні ремонтні роботи в інтер'єрі, повернуто метричний ряд однотипних зовнішніх вікон по повздовжніх фасадах, ліквідовано нехарактерні фронтони і вхідну прибудову на південній стіні храму, тощо (рис. 21). Як відзначалося в довоєнних публікаціях, на відновлення очікував і головний фасад костелу, а також внутрішній бароковий живопис [29, s. 225]. Однак ці плани залишилися нереалізованими.

Слід визнати, що і на другому етапі попри усі намагання і матеріальні витрати архітектурний образ святині залишився достатньо далеким від первісного стану. Його істотні ознаки у вигляді багатого скульптурного

оформлення та архітектурного деталювання відновити вже було неможливо.

Незважаючи на численні перебудови і ремонти в минулому, комплекс колишнього бернардинського монастиря в цілому зберігся до нашого часу, цілком обґрунтовано отримавши офіційний статус пам'ятки архітектури національного значення. Ще й сьогодні він відіграє роль найпомітнішого вертикального акценту у панорамі міста, яка легко прочитується як з північних, так і південних напрямків (рис. 22). У будь-якому разі ця непересічна пам'ятка вже пережила в своїй історії стільки радикальних змін, що може слугувати одним з найпоказовіших взірців того явища, котре сучасна архітектурна історіографія визначає як історико-архітектурний трансформізм. Його мотиваційне коріння, звичайно, сягає набагато глибших суспільних сфер ніж канонічна теорія архітектурного формотворення. В цілому це є історико-культурне явище, котре ставить архітектуру як різновид мистецтва в особливе, унікальне становище серед інших форм мистецької діяльності.

Рис. 22. Бернардинський костел в міському середовищі Дубна. Фото автора, 2018 р.

Джерела та література

1. Александрович В. Мистецькі клопоти князя Олександра Заславського // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 15. К., 2010. С.187–192.
2. Гупало В. До проблеми дослідження крипових поховань // Археологічні дослідження Львівського ун-ту. Львів, 2005. Вип.8. С. 388–399;
3. Гупало В. Дослідження крипти 2 у Бернардинському костелі в Дубні // Археологічні дослідження Львівського ун-ту. Львів, 2007. Вип. 10. С.228–247.
4. Гупало В. Історія монастиря оо.Бернардинія у Дубні на Волині // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років. Матеріали міжн. Науково-практичної конференції. Дубно, 2007. С. 107–120.
5. Гупало В. Монастир бернардинів у Дубні // «Там де Ікви хвилі плинуть...». Матеріали міжн. науково-практичної конференції...». Дубно, 2005.
6. Киевлянин. Дубенский православный собор // Волынские епархиальные ведомости (ВЕВ). 1876. №10.
7. Лукомський Г. Волинська старовина. Український культурологічний альманах. Вип. 63–64. К., 2005. С. 29.
8. Лучицкий М. О Дубенском соборе // ВЕВ. 1876. № 14.
9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 3. К., 1985.
10. Ричков П. Архітектура бернардинського монастиря в Дубно в світлі малознаної архівної графіки. // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Вип. VI. Луцьк, 2010. С. 274–285;
11. Ричков П. Міжконфесійний трансморфізм в сакральній архітектурі Волині // Вісник НУ «Львівська політехніка». № 674. Архітектура. Львів, 2010. С. 351–364;
12. Ричков П. Міжконфесійний трансморфізм в сакральній архітектурі Волині // Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Malopolsce i na Rusi Koronnej od XVI do XVII wieku. Wrocław, 2011. S. 383–398.
13. Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі. Відділ рукописів та естампів. Фототека.

14. Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 1293, оп.166 Вол., сп..115, арк. 1: «Фасад, план и разрезы каменного собора в г. Дубнах, временно преобразованного из католического костела бернардинов в г. Дубне в 1865 г. на еждевание казны, снят с натуры 15 октября 1869 года». Підпис: «Волынского губернского церковно-строительного присутствия техник Пархоменко».
15. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. II. Почаев, 1889. С. 873.
16. Фотинский О.А. Экскурсия О. А. Фотинского по Волынской губернии для описания памятников старины // Киевская старина. 1900. №12. С. 199.
17. Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАУК). Ф. 442, о. 57, сп. 207 «Ведомость о зданиях древних замков, монастырей, церквей и других строениях, поступивших по разным случаям в казну и состоящих в ведении местного начальства по Волынской губернии» (а.10 зв.).
18. ЦДІАУК. Ф. 442, оп.102, сп.185, «О перестройке бывшего бернардинского костела в г. Дубно под православный собор. Из распоряжения Министерства внутренних дел от 20 февраля 1870 г.».
19. Юрченко С. Про час будівництва Луцької брами в Дубні // Записки НТШ. Львів, 2001. Т.ССХІ. Праці Комісії архітектури та містобудування. С. 512.
20. Bohdziewicz P. Kościół i klasztor oo. Bernardynów w Dubnie // Studia z dziejów sztuki polskiej w okresie baroka i rokoka. Lublin, TN KUL, 1973. S.137–159.
21. Bohdziewicz P. Kościół i klasztor pobernardyński w Dubnie // Biuletyn Historji Sztuki. R.XXI. 1959. N 3/4. S. 398–390.
22. Bohdziewicz P. Kosciół i klasztor pobernardyński w Dubnie // Biuletyn Historii Sztuki, R. XXI. 1959. N3. S. 400.
23. Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. T.1. Warszawa, 1900. S. 147.
24. Kaczorowski B. O sztuce w Polsce. Warszawa, 1991. S. 137.
25. Liske K. Cudzoziemcy w Polsce. Lwów, 1876. S.167.
26. Miłobędzki A. Zarys dziejów architektury w Polsce. Wyd 2., Warszawa 1968. S. 310.
27. Mykhaylyshyn O. Sacral Volyn architecture in 1921–1939: confrontation or contamination // 2-a Międzynarodowa konferencja “Architektura bez granic”. Rola architektury sakralnej w kształtowaniu tradycji i krajobrazu kulturowego. Streszczenia. Lublin, 2006.
28. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929.
29. Rewski Z. Kronika. Województwo Wołyńskie. // Biuletyn Historji Sztuki i Kultury. R.VI. Nr.2. Warszawa, 1938.
30. Rychkov P. Klasztor oo. Bernardynów w Dubnie w świetle mało znanych źródeł archiwalnych // Budownictwo i architektura, Vol. 12 (4). Lublin, 2013. S.201–213.

Ірина Леськів

ПАЛАЦ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ

Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» створений на основі комплексу об'єктів замкового ансамблю в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. №1759 «Про Державний історико-культурний заповідник «Межибіж». Палац XIV–XVI ст. є частиною заповідника і занесений до списку пам'яток архітектури (Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. №970, охоронний №764/1). Комплекс споруд зведений у південно-східній частині Меджибізького замку, включає в себе Палац, Круглу вежу, Барбакан, Бастіон та Флігель. До недавнього часу весь комплекс знаходився в аварійному стані, але нині тут проводяться реставраційні роботи.

Мета пропонованої статті — розглянути

та обґрунтувати етапи реставрації, охорони та перетворення пам'ятки архітектури — Палацу Меджибізького замку на музейний об'єкт. Висвітлені історичні процеси пристосування пам'ятки та сучасні проблеми збереження шляхом музеєфікації, використання для експозиційної та екскурсійно-просвітницької роботи. У статті використані матеріали робочої документації «Реставрація палацу XVI ст. (пам'ятка архітектури національного значення охор.№764/1) у смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Попередні роботи. Протиаварійні роботи», «Реставрація палацу XVI ст. (пам'ятка архітектури національного значення охор.№764/1) з пристосуванням під музей» та «Реставрація Круглої вежі (складова частина Палацу

Рис. 1. Північно-східна частина Палацу — флігель.

XVI ст.) смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охор. №764/1). Попередні роботи. Протиаварійні роботи». Окрема увага приділена реставрації Круглої вежі у 2019 році та на початку 2020 років.

Сьогодні Меджибізький замок — один з кращих об'єктів історико-фортифікаційної спадщини України. Щорічно заповідник відвідують понад 40 тисяч туристів і з кожним наступним роком він стає все більш популярним у рамках історико-пізнавальних відпочинкових турів. Однак, треба зазначити, що на заваді успішного розвитку туризму, крім погано розвиненої інфраструктури в регіоні, донедавна гостро стояла проблема зруйнованості деяких споруд пам'ятки та байдужість суспільства до нагальної потреби відродження замку, а також якісне відновлення та облаштування пам'ятки у першу чергу, як мовчазного свідка багатогранної української історії.

За час свого існування замок зазнав численних перебудов та реконструкцій, особливо, найдавніша його частина — Палац. Це комплекс житлових та оборонних споруд, розташований у південно-східній частині,

прибудований до оборонних мурів з масивними контрфорсами. У його склад входить сама будівля Палацу, до якої із заходу примикають залишки Південної вежі, зі сходу — Круглої вежі з Барабаканом і Bastіоном та завершується Флігелем. Комплекс споруд має характерні ознаки архітектури Ренесансу. Щодо періоду будівництва Палацу, то точна дата заснування невідома. Літописна згадка та археологічні дослідження підтверджують факт існування оборонної цитаделі ще у XII—XIII ст. [9, с. 9]. Спираючись на архітектурні обстеження та дослідження замку, здійснені Г. Логвином [5, с. 10], а згодом Є. Лопушинською [6, с. 44—45], відомо, що у XIV—XV ст. до південного муру була прибудована кам'яниця, яку у першій половині XVI ст. перебудували на палац, оздобивши його ззовні і всередині. Порівняльний аналіз аналогу замку родини Турзо-Фейгеля (м. Бетлановце, Словаччина), який здійснив І. В. Западенко, заступник директора з наукової роботи заповідника, підтвердив ймовірність згаданих перебудов [1, 28]. У наступні століття споруду ще не раз перепланували відповідно до моди та призначення, але відомо, що протягом XVI—XVIII ст. використовували для тимчасового проживання власників

Рис. 2. Палац, Аварійний стан.

Меджибожа — Сенявських і Чарторийських. У 1819—1830 роках Адам Чарторийський об-
лаштував у Меджибізькому замку повітову
школу. У Палаці розміщувались навчальні
класи і кімнати для вчителів, а підвали орен-
дували місцеві купці [7, с. 356]. Востанне
Палац перепланували після 1848-го року
і його ансамбль підтримувався до початку
Першої світової війни. У міжвоєнний період
з Палацу зняли покрівлю, демонтували вікна,
двері, розібрали печі та підлоги. Таким чином,
протягом ХХ ст. споруда не використовувалась
і не проводились жодні ремонтно-ре-
ставраційні роботи, лише фотофіксація стану
поступового занепаду.

Планомірне дослідження та реставра-
ція замку розпочалось в 1967 році фахівцями
інституту «Укрпроектреставрація». Перед ре-
ставраторами пам'ятка постала у вигляді руїн
без дахів, з поваленими склепіннями, облупле-
ними, покритими тріщинами стінами, купами
будівельного сміття. У результаті, не зважаючи
на проблеми з фінансуванням, відсутністю на-
лежної проектно-кошторисної документації та

перебої з будівельними матеріалами, все ж було
вжито протиаварійні заходи на небезпечних
ділянках замку [6, с. 47].

Наступного разу реставраційні
роботи в замку продовжились лише
в 2004 році. Спеціалісти ДП УРСНРІ
«Укрзахідпроектреставрація» провели ві-
зуальне обстеження цілого замкового ком-
плексу, старої забудови Меджибожа, зробили
паспортизацію пам'яток ДІКЗ «Межибіж». За підсумками цієї науково-дослідниць-
кої роботи був підготовлений та погодже-
ний у відповідних інстанціях Генеральний
план розвитку заповідника [10, с. 113—
114]. У 2005 році спеціалісти ДП УРСНРІ
«Укрзахідпроектреставрація» провели ін-
женерне обстеження технічного стану
північно-східної частини Палацу — Флігеля.
Триярусна будівля, мурована з цегли, при-
микає до Барбакану та Бастіону. У плані —
видовжений прямокутник з двома великими
приміщеннями та тамбуром. Після обстежен-
ня стан Флігеля в цілому визнаний аварій-
ний, тому необхідно було провести комплекс

Рис. 3. Палац. Контрфорси. Вигляд з півдня.

Рис. 4. Палац під час реставрації.

ремонтно-реставраційних робіт із усунення руйнацій і забезпечення його просторової жорсткості. До 2007 року реставратори розчистили приміщення підвалів, частково виконали укріплення та перекладку аварійних ділянок стін підвальних приміщень та наземних зруйнованих ділянок, провели ін'єктування тріщин. Крім того, відновили втрачений зубчатий парапет та конструкції даху. На жаль, використання під час реставрації парпету цегли, що не відповідає показникам міцності та морозостійкості, спричинило поступове руйнування зубців (рис. 1). У наступні роки консерваційно-реставраційні роботи у Флігелі не проводились. У 2020 році планується виготовлення нової науково-проектної документації, у якій будуть враховані виконані у 2006–2007 роках протиаварійні роботи та проектні рішення.

У грудні 2014 року зафіксований обвал західної стіни Палацу. Після огляду комісією загальний стан споруди оцінили як аварійний (рис. 2). У січні 2015 року з резервного фонду обласного бюджету виділені кошти на проведення термінових протиаварійних заходів для запобігання подальшого руйнування пам'ятки фортифікаційної архітектури XVI ст. Таким чином, розпочалися відновлювальні роботи, які тривають до теперішнього часу.

У березні 2015 року дирекція ДІКЗ

«Межибіж» звернулась до будівельної компанії ТОВ «К Т К-БУД» м. Київ з пропозицією створення концепції науково-проектних рішень проведення протиаварійних та консерваційних робіт на об'єкті «Палац замку XVI ст. в смт Межибіж Летичівського району Хмельницької області (пам'ятник архітектури національного значення охор.№764/1)». Згідно акту огляду технічного стану пам'ятки Палац XVI ст. визначений як аварійний. Внаслідок обвалу частково були відсутні перекриття між першим і другим поверхами, повністю зруйнована західна фасадна стіна будівлі на рівні двох надземних поверхів. Зовнішня північна стіна мала численні пошкодження та дефекти у вигляді зруйнованих ділянок, що загрожували раптовим падінням масивним фрагментам мурування. Втрачені покриття та конструкції даху. Запропоновані науково-проектні рішення, які передбачали влаштування металеві конструкції для стабілізації стану північної стіни, влаштування тимчасового даху по металевих фермах і тимчасової конструкції північної стіни з опорою на систему металевих фахверкових стійок. Того ж року були виконані інженерно-геологічні вишукування для першочергових та невідкладних консерваційних робіт, а також проведено обстеження основних несучих конструктивних елементів палацу, а саме підвалів та контрфорсів (рис. 3).

Рис. 5. Кругла вежа. Аварійний стан.

Робочі проекти «Реставрація Палацу XVI ст. (пам'ятка архітектури національного значення охор.№764/1) у смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Попередні роботи. Протиаварійні роботи» та «Реставрація Палацу XVI ст. (пам'ятка архітектури національного значення охор.№764/1) з пристосуванням під музей» розроблені у 2015 р. ТОВ «КТК-БУД» (головний архітектор проекту Вадим Євгенович Бояркін) на замовлення Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» та погоджені в Міністерстві культури України. Під час виготовлення наукової документації використовувались концептуальні рішення проведення науково-проектних та науково-реставраційних робіт, розроблені Українським науково-реставраційним проектним інститутом «Укрпроектреставрація» в 1986—1994 рр [4, с. 74].

Зважаючи на складну історію будівництва, чисельні перебудови, враховуючи високу архітектурну, художню та історичну цінність Палацу XVI ст., а також технічний стан споруди, під час розробки проекту передбачено проведення комплексу ремонтно-реставраційних

робіт консерваційного напрямлення, спрямованих на максимальне збереження пам'ятки та її автентичних елементів. Ключові вимоги до реставраторів, які визначатимуть надійність будівлі після реставрації та пристосування під музей, це збереження цілісності об'єкта та відповідності його призначення, гарантія безпеки для здоров'я і життя людей, майна та довкілля, створення необхідного рівня зручності та комфорту. Однак для маломобільних груп населення, враховуючи специфіку планувальної структури пам'ятки, будуть створені умови часткової самостійної доступності до приміщень Палацу. Заглиблені підвали з крутими сходами та стрімкий підйом на другий поверх, які за проектом реставрації відновлюються у своєму первісному вигляді, унеможливають влаштування ліфтів. Тобто для маломобільних груп буде забезпечено огляд тільки першого поверху палацу, а доступність приміщень підвалів та кімнат другого поверху можлива тільки за допомогою сторонніх осіб.

Рис. 6. Кругла вежа під час реставрації. Сучасний стан.

Основні досліджувані, протиаварійні та консерваційні роботи виконані протягом 2016-2018 років (рис. 4). У 2019 році реставратори поступово мали перейти до завершальних оздоблювальних робіт в інтер'єрах, зовнішнього оздоблення фасаду та благоустрою території, але тимчасово призупинене фінансування реставрації унеможливило виконання даних робіт. На даний час повністю не закінчене відновлення внутрішніх несучих і зовнішніх стін та перекриття всередині будівлі на всіх рівнях для забезпечення її цілісності в цілому, не облаштовані дверні та віконні прорізи, що є загрозою потрапляння води та ерозійного впливу

вітру через них всередину палацу. Крім того, необхідно негайно провести комплекс робіт з водовідведення, гідроізоляції стін підвалів та фундаментів, прокласти зовнішні інженерні мережі для поступового наведення благоустрою території. Таким чином, виникла загрозна ситуація, що могла призвести до подальшого руйнування Палацу внаслідок впливу зовнішніх природних факторів. Усвідомлюючи невідворотність негативних наслідків у разі довготривалого призупинення реставрації, генеральний підрядник ТОВ «Уютний дім» продовжив у 2019 році виконання невідкладних робіт на даному об'єкті власними силами та за власні кошти. У 2020 році реставрація Палацу буде продовжена. Передбачене фінансування з обласного бюджету робіт на даному об'єкті частково дасть змогу стабілізувати ситуацію та зменшить ризики продовження процесів руйнування як збережених, так і відреставрованих та відновлених елементів споруди.

Наприкінці 2016 року фахівці ТОВ «ВЦБК» обстежили технічний стан

Рис. 7. Кругла вежа. Вигляд з подвір'я. Сучасний стан.

конструкцій Круглої вежі. Виявлені дефекти і пошкодження класифікували стан будівлі як аварійний. Передусім — це відсутність покриття як над вежею, так і над сходами до нижніх ярусів, частково зруйновані стіни та віконні перемички 5-го ярусу. Повністю втрачені всі заповнення дверних та віконних прорізів, сходи та ганки, оздоблювальні елементи фасаду — карнизи, аттик. Майже повністю втрачено внутрішнє та зовнішнє оздоблення стін, підлоги (рис. 5).

Кругла вежа являється частиною Палацу, побудована як багатоярусна споруда на глибоких підвалах. Будівля розташована вздовж південно-східної ділянки зовнішньої оборонної стіни з масивними контрфорсами. Північним фасадом об'єкт виходить на внутрішнє подвір'я комплексу, південним — на річку Південний Буг. Зі сходу будівля Круглої вежі примикає до залишків Барбакану, а із заходу — до основної частини Палацу. Споруда вежі кам'яна, кругла в плані, має два підвальних та три надземних яруси. Враховуючи наявність аварійних ділянок конструкцій на верхніх ярусах будівлі, об'єкт огорожений і закритий для відвідувань.

Робочі проекти «Реставрація Круглої вежі (складова частина Палацу, XVI ст.) в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охор.№ 764/1). Попередні роботи. Протиаварійні роботи» та «Реставрація Барбакану (складова частина Палацу, XVI ст.) в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охор.№764/1). Попередні роботи. Протиаварійні роботи» розроблені у 2016 р. спеціалістами ТОВ «К Т К-БУД» (головний архітектор проекту Вадим Бояркін) на замовлення Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Під час виготовлення науково-проектної документації були використані концептуальні рішення проведення науково-проектних та науково-реставраційних робіт для виведення споруди з аварійного стану, розроблені у 1986—1994 роках під керівництвом головного архітектора «Укрпроектреставрації» Євгенії Лопушинської.

У 2019 році, після проведення

науково-технічних досліджень, розпочалися реставраційно-консерваційні роботи із застосуванням сучасних технологій та стійких матеріалів для виведення будівлі з аварійного стану. На даний час основні підрядні роботи в межах першочергових протиаварійних робіт реставратори виконали. Насамперед відбулось розчищення від сміття і рослинного ґрунту приміщень з пониженням рівня, визначеного археологами, демонтаж деструктивних ділянок цегляної кладки, ін'єктування тріщин у стінах та фундаментах, влаштування підтримуючих конструкцій у дверних та віконних отворах. Всі роботи виконуються у відповідності з основними принципами реставрації, тобто максимального збереження автентичності пам'ятки, тому перекладка зруйнованих ділянок виконувалась з існуючої старої повнотілої цегли та природнього каменю з дотриманням типів розмірів старого мурування. Навесні 2020 року реставратори влаштували тимчасову покрівлю на Круглій вежі та Барбакані з двох шарів руберойду, відтворили зубці аттику (рис. 6, 7). Крім того, передбачена зашивка дверних та віконних отворів від потенційного впливу атмосферних опадів, поверхневий водовідвід від стін споруди та благоустрій прилеглої території. Надалі для забезпечення подальшої експлуатації пам'ятки та пристосування до сучасних потреб, необхідно повести архітектурно-археологічні, інженерні дослідження, а також комплекс консерваційно-реставраційних робіт в інтер'єрах та на фасадах будівлі, відтворення дверних та віконних заповнень, влаштування сходів і підлог. Тільки комплексний та своєчасний підхід до вирішення питань реставрації даної споруди дасть змогу з найменшими затратами зберегти пам'ятку.

Проблема музеєфікації об'єктів Меджибізького замку неодноразово обговорювалась на засіданнях Вченої ради ДІКЗ «Межибіж», польових семінарах за участі музейників, реставраторів та інших фахівців. Науковці заповідника займаються дослідженням та підготовкою пропозицій на тему: «Концепція музеєфікації Меджибізького замку», здійснили аналіз фондів заповідника для визначення забезпеченості експонатами майбутніх виставкових залів. На даний час основне завдання полягає у вирішенні

питання музеєфікації Палацу після завершення реставрації. Проблема у тому, що в архівах та фондах заповідника немає жодного іконографічного документа, а рідкі описи не надають повної інформації про зовнішній вигляд та інтер'єри. До того ж у заповіднику на даний час зберігається мінімальна кількість оригінальних артефактів, які б могли зайняти місце в експозиціях XVI—XIX ст. через те, що в радянський час замок був розграбований, і лише з 1971 року тут почав працювати музей як відділ Хмельницького обласного краєзнавчого музею. У 1997 році музей став самостійним закладом, але після реорганізації відбувся розподіл фондів, частина яких залишилася в обласному музеї [10, с. 17, 71]. Станом на 01 січня 2020 року фонди заповідника налічують 8767 предметів основного фонду та 1965 — науково-допоміжного. Найбільшу частину автентичних предметів становлять археологічні знахідки, виявлені під час розкопок на території фортеці та безпосередньо в Палаці, які переважно фрагментовані, потребують реставрації, але є цінними доказами подій та побуту відповідного часу. Після реставрації ці експонати стануть основою для майбутніх експозицій, бо це ті автентичні речі, якими колись користувались власники та мешканці фортеці. Доповнюватимуть виставки допоміжні засоби — макети, копії (репліки), різноманітні дизайнерські та технологічні рішення.

На думку науковців заповідника, музеєфікація Палацу має ґрунтуватися на

поєднанні історії власників замку, визначних особистостей, які тут перебували, із відтворенням інтер'єрів щонайменше трьох періодів перепланування і використання споруди у різних потребах [8, с. 21]. Майбутня експозиція створюватиметься таким чином, що героями та дійовими особами буде сам Палац, Меджибіж і люди, які тут жили і діяли. Для музею, як науково-просвітницької установи, завдання полягає привабити, розважати та навчати відвідувача не уявними, а реальними історичними подіями, що представлені експозиційними артефактами. Крім того, музейна експозиція, створена в сучасній Україні, має бути відкритою для різних країн, незважаючи на контроверсійні аспекти, які являють собою «некомфортну історію» минулих стосунків між державами та народами [2, с. 9—10]. З точки зору взаємодії музею з відвідувачами тут має працювати принцип «живої історії», тобто самі працівники унаочнюватимуть історію, граючи ролі осіб, які колись жили та працювали в палаці, а відвідувачі зможуть брати участь у різноманітних культурних дійствах, стати їх співтворцями [3, 123].

Таким чином, продовження реставрації Меджибізького замку збереже не тільки унікальну пам'ятку архітектури, а й дозволить створювати тут нові музейні експозиції, залучати більше туристів до Меджибожа для розвитку туризму як однієї з найбільш прибуткових галузей сучасного світового господарства.

Джерела та література

1. Западенко І. Палац Сенявських-Чарторийських у Меджибожі і палац Петера Фейгеля у Бетлановце (Словаччина): спільна типологія та історичні паралелі / Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж»). Хмельницький, 2016. С. 27—33.
2. Западенко І., Погорілець О. «Палац європейських історій». Розробка наукової концепції музеєфікації Палацу XVI ст. у Меджибізькій фортеці / Меджибізький замок. Тези XIX наук.-краєзнавч. конф., присвяченої 200-річчю першого музею у Меджибізькій фортеці. Житомир, 2019. №1—2 С. 6—16.
3. Леськів І. Меджибізький замок як об'єкт музеєфікації / Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2019. С. 120—124.
4. Леськів І., Щенсевич В. Палац Сенявських-Чарторийських у Меджибізькій фортеці:

- хронологія реставрації 2015–2018 рр. / Впоряд. І. Западєнко // Палац Сенявських-Чарторийських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація 2018 рік. Житомир, 2018. С. 70–77.
5. Логвін Г. Н. Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.) / Передмов. і упорядн. Г. К. Медведчук, О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2009. 20 с.
 6. Лопушинська Є. Меджибізька фортеця / Пам'ятки України. 1996. № 3–4. С. 42–47.
 7. о. Юрій Мицик, Тарасенко І. Рання історія Меджибізького повітового училища (1818-1841) / Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 1'2015). Хмельницький: ІРД, 2015. С. 356–359.
 8. Погорілець О. Реставрація палацу Сенявських у Меджибізькій фортеці: дослідження, концепція, музеєфікація // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж»). Хмельницький, 2016. С. 17–21.
 9. Погорілець О. Палац замку XVI ст. в смт Меджибіж Летичвського району Хмельницької області / Впоряд. І. Западєнко // Палац Сенявських-Чарторийських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 рік. Житомир, 2018. 80 с.
 10. Трембіцький А. М. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи. Хмельницький, 2012. 390 с.

Яніна Діденко

ЧИГИРИНСЬКА СТАРОВИНА

У «ПОДОРІЖІ В ЧИГИРИН» ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

Початок ХХ ст. став часом національного піднесення в Україні — проведення активних історичних досліджень, друк україномовної преси, просвітницька робота, усе це спонукало передове українство до зацікавлення місцями українського державотворення, колишніми гетьманськими столицями, замськими резиденціями, зокрема Чигирином та Суботівим. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. тут побували історики В. Антонович та І. Каманін, Д. Дорошенко [4, 13–14], археолог В. Ястребов [3, с. 67–71], мовознавці Б. Грінченко [4, с. 14] та В. Перетц [2, с. 270–275], письменниця О. Пчілка [5, с. 13–19]. Деякі з них присвятили колишній гетьманській столиці та її околицям окремі дослідження, статті, дописи.

Надзвичайно цікавим та емоційно забарвленим є допис про відвідання Чигириня Оленою Пчілкою (О. Косач) — відомою письменницею, перекладачкою, громадською діячкою, фольклористкою, маловідомий як історикам, так і пересічним читачам. Допис було опубліковано у №3 видання «Рідний край» за 1912 р. — ілюстрованому літературному і громадському часописі, який видавався зусиллям та коштом О. Пчілки двічі на місяць. Часто саме вона й була авторкою його статей, іноді публікуючи їх під псевдонімами. Саме таким був допис, присвячений мандрівці до Чигириня, опублікований під псевдонімом «Колодяжинська». Цей лютневий випуск побачив світ напередодні шевченківських днів, тож переважна більшість його статей були присвячені великому Кобзареві, місцям пов'язаним із ним.

О. Пчілка відвідала Чигиринщину на початку ХХ ст., про що і повідомляє у власному дописі 1912 р.: «Міні довелося бути в Чигирині літ 10 назад...». Мандрувала дослідниця не сама, а в супроводі — «невеличкою

громадкою, у-трюх» [5, с. 14]. На жаль, авторка не зазначає імен своїх супутників, лише згадує про товариша подорожі — «місцевого урядовця», який був із мандрівниками вже у Чигирині [5, с. 18].

Об'єктом інтересу О. Пчілки була не лише колишня столиця, але й родове гніздо Хмельницьких — Суботів та Холодний Яр, зокрема Мотронинський монастир.

Час подорожі припав на початок осені «вже після жнив», «ранньої осені» [5, с. 14–15].

На під'їзді до міста мандрівників вразило те, що і до сьогодні вражає усіх, хто в'їжджає в Чигирин з боку Черкас — вигляд на Замкову гору. Її увінчував хрест. Імовірно, це той самий хрест, згадки про який зустрічаємо ще в 1858 р. у М. Александровича: «На горі стоял окований жестью хрест, поставлений Уездным Землемером...» [1, с. 27–31]; зображений він і на малюнку Т. Шевченка «Чигирин з Суботівського шляху».

О. Пчілку прикро вразило запустіння та невеликі розміри міста: «неначе між повітовими повітовий» [5, с. 14–15]. Цікавим для дослідників є і доволі детальний опис центральної частини містечка О. Пчілки — особливості зовнішнього вигляду житлових будинків, які в центральній частині міста в переважній більшості були єврейськими, та крамниць. Ця частина оповіді дуже подібна до інших описів Чигириня початку ХХ ст. — Фр. Равити-Гавронського, Д. Дорошенка [4, с. 160–189, 190–200, 223–232].

Єдиним позитивним спогадом Великої Українки стало знайомство із чигиринцем, який гостинно прийняв своїх відвідувачів: «Тільки в його хатині повіяло на нас теплим духом, тільки там, в лоні Замкової гори, почувалася «свята слава» козацького Чигириня!» [5, с. 14–15]. Він переповів цікаві місцеві легенди про останнього чигиринського

гетьмана — П. Дорошенка, про те як гетьман «зірвав себе порохом, отут же таки на горі, в замку козацькому» [5, с. 16]. Імовірно, пам'ять чигиринців не могла змиритися із втратою Чигирином ролі гетьманської столиці та московським полоном Дорошенка, і легенда героїзувала його підривом на горі. Від цього чигиринця О. Пчілка дізналася і про значну кількість археологічних знахідок на горі. Згадки про знахідки старожитностей перекликаються із дописом польського історика Фр. Равіти-Гавронського [4, с. 171—172].

Неприємно вразив О. Пчілку огляд Замкової гори, де мандрівники не побачили жодних слідів старовини, які були знищені часом та функціонуванням чигиринської каменоломні. Письменниця згадує і про «халабуду», яка була «зложена з дерева, та з уламків каменя» — імовірно, будівля пожежної каланчі [5, с. 16].

Мандрівники поверталися в місто повз стару церкву — Успенську, яка фактично виходила на Базарну площу. Заслугує на увагу згадка про зберігання тут стародавньої козацької корогви [5, с. 18].

Відвідання Чигирини справило на О.Пчілку дуже сумне враження. Саме тому вона закінчила свій допис риторичним запитанням: «Чи встане-ж коли-небудь над нею (Замковою горою — Я.Д.) сонце?» [5, с. 16].

«Подоріж...» написана українською мовою. Зважаючи на маловідомість допису вважаємо за потрібне навести його текст нижче у авторській редакції:

Подоріж до Чигирини

«Чигирине, Чигирине! Все на світі гине
І святая твоя слава як пилина лине!»

...

«Спи-ж, повитий жидовою, Поки сонце встане!»

«Гетьмани, гетьмани! Як-би-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували,
Заплакали-б тяжко, бо ви-б не пізнали
Козацької слави убогих руїн!...»

Т. Шевченко

Такі грікі слова викликала в нашого Кобзаря тяжка журба при погляді на Чигирин, на сю могилу колишньої гетьманщини. Так, Кобзарь бачив Чигирин, бачив його таким, як він став тепер. Бачив, співав про його, малював його, рвучи своє серце.

А таки їздив подивитись на Чигирин...

І справді, я думаю, в багатьох українців є те гріке бажання подивитись на місце минулої «козацької слави».

Але треба відати, що хоч і знаєш заздалегідь про занепад колишнього гетьманського житла, а все-ж не уявляєш собі такого цілковитого знищення того орлового гнізда, не гадаєш, що навіть найменшого сліду від його не залишилося...

Міні довелося бути в Чигирині літ 10 назад. Якось непереможна сила потягла мене туди, хоч і знала я, що втішити серця там не буде чим... Та хотілось побачити, де він, «отой Чигирин», який він, хотілось глянути на те місце тяжкої слави і на його околицю.

Чигирин... Суботів... Мотронівський монастир... Все місця, обкипілі кров'ю, повиті віковим жалем! Хотілось почути, що вони скажуть? Що гомонить їх земля й каміня, їх гори і мури!...

Ми заїхали в Чигирин невеличкою громадкою, у-трюх. Підїздили до Чигирини битим шляхом, що простягсь посеред широкого поля; ті лани лежали вже після жнив, з де-більшого поорані, чорніючи ріллею, тими великими скибами. Було якось порожньо, мертво й могильно-тихо на тому полію.

Ось стало видно з-боку якісь піскові кучугури, жовтаві, сумні горби, що стояли один по-при одному, як могили на кладовищі.

«Вже близько!» — каже візник. Однак Чигирини й зблизька не видно. Саме місто — в долині. Спускаємось у долину, візжаємо в тихе передмістя. Тихо й мовчазно і в самому тому невеличкому місті, тим більше, що вже й вечір насунувся й покрив присмерком вулички й оселі.

А ось по-при тій селитьбі, низькій, дрібній, що притихла в долині, виявляється збоку щось велике, поважне; воно мріє невиразно, ледве освічене рідкими зорями, але мріє. Се чигиринська замкова гора. Ми стали пильно придивлятися до тієї самотньої високої гори з довгою верховиною. Думка шукала там

очертів замку, чи хоч яких руїн від його; але ні, на тій верховині не видно було нічого; гора стояла понуро, в якійсь тяжкій урочистості, — та притягала до себе немов живою таємницею, мов дихала життям незамерзлих віків. Пильний погляд наш постеріг якийсь хрест, що ледви вирізувався на самім вершку тієї гордо-поважної гори, десь там збоку; хрест не високий і такий самотний, такий сумний. Над ким, над чим стояв він?...

Сумна гора не давала відповіді і все більше закутувалась у тьмяну, нічну кирею...

Другого дня, тим ясним ранком ранньої осени, пішли ми оглядати Чигирин. Наша вулиця була тиха, суто повітова, з будинками на один поверх, прикритими садками, з довгими тинами. А ось уже й середина города. Який же він невеличкий, та дрібний! Неначеміж повітовими повітовий! Як могло се трохи більше село бути столицею гетьманщини?!

А однак у Чигирин, до Хмельницького й Дорошенка, до тих ясновельможних заступців усієї України, знаходили дорогу послі від великих сусідніх держав, — з дарами, з політичними грамотами. Знаходили владарний Чигирин!

Середина города, оте «місто», справді — «повите жидовою»: всі крамниці, більші й менші, — жидівські. Будинки-оселі оточують площу і вони теж здебільшого жидівські. Тут є між ними далеко кращі, ніж на тій вулиці, де ми спинились; се господи жидів багатших: вони під залізними покрівлями, муровані, виступають поважно й певно, своїми «парадними» ганками, приліпленими з-боку, на саму площу, на мостки. Поруч з тими певними в собі будинками стоять і менші жидівські оселі, — коли подоба назвати оселею щось обдрипане, не обгородене, не омаяне ні одною дбайно викоханою деревиною, оточене сміттям і всяким брудом! Однак усякі ті жидівські будинки тягнуться вуличками від середини «міста» в боки Чигирини; зовсім немов якийсь «восьминог» розпустив свої лапи, або павук — свою сіру, брудну павутину.

Одсунуті далі, визирають з-за невеликих садочків чепурненькі міщанські домочки й хатки. Вони мов «оступулись» перед більшими панами і з-тиха, покірливо поглядають малими віконцями.

Ось ми й біля замкової гори.

По дневі вона здається не такою понурою; біля підніжжя її попримощувались оті українські домочки; інші аж врзались у замкову гору, мов шукаючи в неї захисту й притулку.

Гора та дуже придатна до того врзування, бо внизу вона з такої глини, що її дуже добре лупати, вирізувати в її цілі печери, або й ширшу просторінь для житла.

Власне в таке житло ми й зайшли, бо воно принадило нас тією своєвидою подобою: зрізано шматочок гори і перед входом витесано з тієї-ж глини ніби лавку й столик, а далі йдеться в хатку, вирізану теж у глинищі. Там, неначе в печерній келії, жив один чоловік, міщанин, чи козак, вже старий, хоть ще доволі кремезний. Чи мав він ще й іншу оселю, справжню хату, я не знаю, але й тут він, видно, жив з охотою.

Казав, що на тій лавці, котру він собі «Зоставив», вирізував її перед печерею з підніжка гори, він часто приймає гостей.

Посиділи й ми на тій лавці, потім увійшли в хату — печерю. Я не пам'ятаю, як там було вроблено віконця, але в хатці було не темно. Стояв там уже дерев'яний стіл, була й ще якась постанова. Ми розговорилися з господарем дивної хати. Він був грамотний, де-що читав, але думка його жила ще й устними місцевими легендами. Я з утіхою почула, що пам'ять про останнього орла чигиринського гнізда, Петра Дорошенка, ще досі не вмерла в Чигирині. Принаймні наш господарь, коли я стала розпитувати про Замкову гору, сам згадав про гетьмана Дорошенка, — хоч додав те, чого на-справжки не було. Між иншим він сказав:

— Дорошенко зірвав себе порохом, отут же таки на горі, в замку козацькому. — Я спробувала сказати, що Дорошенко лише хотів зірвати себе, але сього не сталось: його живого взяло московське військо, що прийшло добувати Чигирини й гетьмана, під проводом Ромодановського та за помочою лівобережного гетьмана Самойловича. «Потім», кажу, «гетьмана Дорошенка повезли в чернігівщину, а далі вийшов з Москви наказ поселити його в московщині, в селі Ярополчі, в теперішній московській губернії, — там Дорошенко й помер». — «Е ні, — спокійно одказав міні наш господарь, — сього не було! То ви щось

перемішали... Ні, Дорошенко загинув — тут, зірвав себе порохом. Я се й од старих людей чув і в книгах начитував». Я не сперечалась; та й не було в мене охоти розбивати старому його віру в героїчну легенду, — котра на половину була правдою, бо й справди Дорошенко держався до останнього. Хотів з одчаю зірвати себе порохом і був лише силою забраний з Чигиринна. Чи жив він після того, чи довго жив, скніючи в неволі, — се має малу вагу...

Росказував наш господарь і про те, що на замковій горі знаходять багато старовинних останків, «з козацького часу», — зброї, куль, то-що. Далі й показав нам багато тих археологічних нахідок. Побачивши моє зацікавлення, подарував міні залізну кулю, заіржавлену, — може, від чиеїсь крові! — і скільки залізочок, черепочків. Я подякувала і ми пішли од старого привітного чигиринця. — Коли жив-здоров, нехай йому легко згадається! Тільки в його хатині повіяло на нас теплим духом, тільки там, в лоні Замкової гори, почувлася «свята слава» козацького Чигиринна!

Пішли ми на гору, — де було колись те орлове гніздо гетьманське.

Де-далі гора ставала сумнішою. Знизу її трохи оживляли ті людські оселі, що ліпилися по-під нею; а далі крута одинока гора ставала все самотнішою, побожнішою.

На самій-же горі...

Боже мій, Боже! Я не бачила сумнішого видовища, як оте, що уявилося нам на Чигиринській Замковій Горі! Напевне, ні-одно слаутне історичне місце, з великим минулим, не знаходиться ні-де в такому страшному стані, в такому занедбанню, в такому прикрому знищенню! Можна подумати, що чигиринці з усієї сили напосілися, щоб яко-мога більше занапастить, та зруйнувати самий ґрунт свого слаутного замчища!

Мало того, що нема й сліду ніякого стародавнього будинку, ні одної його стіни, ні одного шматка від старого муру, — а нема навіть «живого місця» на самому лиці землі», що була під гетьманським Замком!

Уявіть собі велику площу — всюди порити ямами, вкрити кучугурами розритої землі, вивернутим з неї камінням і на додачу — всяким сміттям!

Може, воно буде не зовсім чемне — те порівняння, що я вживу, але я не можу

добрати іншого: отже міні здавалося, що всю ту площу на верху чигиринської гори порила якась велетенська «безрога», чи по просту говорячи — свиня! Порила і, своїм звичаєм, кинула все роїлом!

Що-ж се таке? — питаєте. А ось що: річ, бачите, в тім, що на верху замкової чигиринської гори, на лихо їй, єсть під верхнім шаром землі — каміння, саме звичайне, оте що ним мостять вулиці. Отже Чигиринська Городська Дума бере вжиток з того «доходного» місця, пускає в найми замкову гору, — для здобування того каміння. Торгові люде, — звичайно, жиди, — беруть замкову гору в оренду, наймають робітників, тих же чигиринців, чи кого там, і риють, риють скільки мога замковий майдан!.. Каміння викопують, риючи глибокі ями, а може часом зривають камінь і порохом, — від того-ж і повстали всі ті ями та кучугури; а останки каменя, землю й усяке сміття, та «отбросы», звичайно, лишаять, де прийдеться. Стоїть на горі, збоку, якась і халабуда неохайна, зложена з дерева, та з уламків каменя. Там, здається, жили де-які робітники. Не знаю, що воно таке, тільки дуже бридка була будова! — Невеличкий хрест, не відомо чого на горі поставлений, неначе відступився від того всього далеко, далеко на-бік, на самий краєчок гори, і сумно стоїть там, дивлячись на долину, на Тясмін...

Оце такий вигляд має тепер чигиринське замчище... Вже прямо що «камня на камні» не зосталось від гетьманської твердині, та гетьманських будинків! Все зрила байдужа безрога! Ні салви, ні пам'яті... Нема хоч би «малого сліду» якогось пошанування до слаутного місця!

Вже правда, що якби гетьмани встали, та подивились, то — «заплакали б тяжко»!..

Ми обійшли кругом, — на-скільки було можливо за ямами, та кучугурами, — верхівля гори. Дивна та гора в своїй самотності. Під горою в'ється річка Тясмін, кругом розіслалась широка долина, далеко мріють лише піскові горби, вкриті дрібною рощею, шелюгою; з одного боку видніє здалека Суботів — теж у долині; а над всі широким долом випірається єдина самотна чигиринська гора висока, рівна на верху, довговаста, немов справжня велетенська могила. Де вона тут взялась, одинока? На що виросла серед Тясмінової долини? Невже

на те тільки, щоб побути підніжжям гетьманської кровавої слави і потім стати її могилою, за покинутою, занедбаною, розритою!..

Мовчки, з тяжким почуттям, спустились ми з гори.

Знов проходили через осередок міста, через ту торгову площу, «повиту жидовою». Посеред неї стоїть і церква соборна. Стара церква, гарної будови. Товариш нашої подорожі, місцевий урядовець, став нам казати, що можна попрохати старого пан-отця соборної парахвії, то він охоче дозволить відчинити для нас церкву; в церкві, мовляв, єсть стародавні образи, а на дзвіниці, на горищі, єсть навіть козацька червона корошов, — теж можна побачити.

Та я не згодилась турбувати старенького пан-отця... Не захотілось міні краяти ще більше свого серця, дивитись на ту нещасну корошов, — що поневіряється десь там у пилу, на горищі!.. Так я й не знаю, чи вона там справді була... може й була. — Що-б ще

сказали гетьмани, як би встали й подивились на ту корошов — отам у пилу? Мабуть перехрестились би тільки перед церквою, та ...може, теж заплакали-б тяжко? Чи мовчки-б пішли назад у домовину?..

Того-ж дня виїхали до Суботова і Мотронівського монастиря. Нехай колись іншим часом розкажу й про ті місця. Не можна, не-сила, одразу багато такого оповідати... дуже вже тяжко, — і для себе, та може й для інших!

Виїзжаючи з Чигирина, ми знов проїздили поуз Замкову Гору. Се-б-то вона знов сумно видніла з-боку; стояла оддалеки, через те мало було видко її підніжжя, а виразніше — верхню половину, голу, мов кимсь обдерту: ям і кучугур, звичайно, не видно було; на довгій лінії верховини маячів тільки спогаданий хрест, наче символ страждання тієї гордої, мовчазно-нещасної гори.

Чи встане-ж коли-небудь над нею сонце?*

Колодяжинська» [5, с. 13—19].

Джерела та література

1. Александрович М. Из Канева в Чигирин и обратно. Чернигов, 1860. 56 с. С. 27—31.
2. Діденко Я., Кукса Н. Козацькі старожитності родового маєтку Хмельницьких — Суботова в маловідомих описах кінця XIX ст. // Білий берег: історико-краєзнавчий та літературний часопис. Випуск 4—5/ упор. Б. Д. Макогін, О. І. Макогін, В. Н. Шевчук. Зборів-Львів, 2019. 484 с., іл. С. 270—275.
3. Діденко Я. Л., Кукса Н. В. Суботівська старовина в подорожніх нотатках археолога та етнографа В. М. Ястребова // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VII науково-практичної конференції 21—22 листопада 2019 р./ Упор. Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашіна. Черкаси, 2019. 300 с. С. 67—71.
4. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина. XVIII—XX століття. Черкаси, 2018. 300 с.
5. Пчілка О. [Колодяжинська] Подоріж до Чигирина // Рідний край. 1912. №3. С. 13—19.

*Авторка статті висловлює щире вдячність за допомогу та надані матеріали Ірині Щукіній — завідувачці Музею Лесі Українки (м. Київ)

Тетяна Форманюк

РОДИННІ ПОРТРЕТИ ДЖЕВЕЦЬКИХ

ЗІ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У Національному музеї історії України в колекції фондової групи «Малярство» серед зображень українських та російських діячів зберігається не менше ніж 150 одиниць портретів польської шляхти минулих століть. Це портрети, в основному якісні копії кінця XVIII—XIX ст., представників з польських відомих родів, які володіли маєтностями на Волині, Галичині, Наддніпрянщині. На території сучасної України, починаючи з XVII ст., створювались цілі галереї зображень предків, відомих людей та правителів, які розміщувались у маєтках української та польської шляхти. Це була поширена тенденція у культурі серед заможних та середнього достатку верств населення. Копії створювались місцевими художниками або приїжджими іноземними майстрами. Така серія, яка нараховує чотири портрети, з родинної галереї Джевецьких надійшла до Центрального історичного музею в 1937 р. під час розподілу колекції від Київської Картинної галереї [2]. Довгий час за браком інформації портретовані не мали належної атрибуції.

Родина Джевецьких гербу Наленч добре славилась на Волині. Портрет Феліціана Джевецького (1722—1794) (Річ Посполита, Волинь, кін. XVIII) на темно-коричневому тлі має погрудне зображення чоловіка похилих літ в $\frac{3}{4}$ вліво, погляд якого направлений на глядача [3, М-88]. Одягнений у традиційний польський темний жупан та білу сорочку з високим коміром, прикрашеним гудзиком-брошкою. На шиї на червоній стрічці знак ордена Св. Станіслава. Через ліве плече перекинута синя муарова стрічка ордену Білого Орла. Обличчя зі зморшками, має світлі невеликі вуса, чоло високе, волосся коротко підстрижене, під очима набрякла шкіра. Можемо припустити, що портрет був створений 1790—94 рр., після нагородження

Феліціана орденами Св. Станіслава (1790) та Білого Орла (1791). Феліціан Рафал Йозеф Борша Джевецький (Felician Borsza Drzewiecki) був сином Петра Джевецького, кременецького підкоморія. Народився 1722 р. Отримав від батька маєтки Башарівка і Волиця. 1759 р. від родичів отримав Тетилковичі у Кременецькому повіті [8, с. 44, 53, 132, 144]. У шлюбі з Анною Блендовською мав двох синів Ксаверія (1770-пер. третина XIX ст.) та Юзефа (1772—1852). З 1748 по 1793 рр. мав посади від Волинського чашника до Кременецького підкоморія. Помер 18 січня 1794 р. [5, с. 41, рис. 1].

Наступний портрет жінки середніх літ Анни з Блендовських Джевецької (Річ Посполита, Волинь, остання третина XVIII ст.), яка народилась в 1740 р. [3, М-91, рис. 2]. З Феліціаном Джевецьким була одружена близько 1769—1770 рр. Анна зображена у розкішній декольтованій червоній сукні, з темним довгим, складеним у зачіску волоссям, декольте прикрашене важким намистом з перлів у багато ярусів, зачіска та сукня прикрашена двома червоними трояндами [8, с. 44, 53, 132].

Портрет Магдалени з Попелів Джевецької (Річ Посполита, Волинь) створений у кін. XVIII ст. бл. 1790 рр. На темно-коричневому тлі зображений погрудний портрет в $\frac{3}{4}$ вправо молодої жінки. Її погляд великих виразних очей направлений на глядача. Волосся каштанове до плечей, трохи хвилясте. Обличчя худорляве з ніжним рум'янцем. Вуста рожеві з легкою посмішкою. Одягнена в світлу сукню з відкладним великим коміром, оздобленим мереживом у вигляді жабо [3, М-26]. На звороті на невеликому клаптику паперу пошкоджений напис польською мовою: Magdalena z Popielow Szambelanowa Ksawerowa Drzewiecka 17.. + 18 (Магдалена з Попелів Джевецька 17.. + 18

Портрет Феліціана Джевецького (1722–1794). Річ Посполита, Волинь, кін. XVIII (1790–94 рр.). Полотно, олія, 66х53 см.

похована в Тиврові) [7, с. 61, рис. 3]. Її батько — Йозеф Попель гербу Суліма — львівський каштелян, кавалер орденів Білого Орла та Св. Станіслава. У неї був брат Ксаверій. Була одружена за старшим сином Джевецьких

Ксаверієм (1770-пер. третина XIX ст.). Вони мали восьмеро дітей: Анна (заміжня за Францішком Ярошинським), Йозефа (заміжня за Маврикієм Івашкевичем), Феліціан (р.н. 1791 р.), Ян Непомуцен Йозеф (р.н. 1794 р.),

Портрет Анни з Блендовських Джевецької. Річ Посполита, Волинь, остання третина XVIII ст. Полотно, олія, 72х56 см.

Владислав (р.н. 1795 р.), Патрицій (р.н. 1796 р.), Фердинанд та Максиміліан (1801 р.н.). Чоловік Ксаверій Джевецький мав посади від цивільно-військового комісара кременецький (з 1790 р.) до підкоморія (каштеляна) короля

Станіслава Августа. Був кавалером ордену Св. Станіслава. Від матері Анни отримав в 1790 р. селище Копачовку у Кременецькому повіті.

Портрет Юзефа Джевецького (1772—1852) (Волинь, перша третина XIX ст.)

Портрет Магдалени з Попелів Джевецької. Річ Посполита, Волинь, кін. XVIII ст. (бл. 1790 рр.). Полотно, олія, 53х46 см.

довгий час вважався зображенням невідомого чоловіка. [3, М-337]. Юзеф народився у Йосипівці в Кременецькому повіті на Волині. Був молодшим сином Феліціяна Рафала та Анни з Блендовських. У 1780-х закінчив школу з в Кременці із золотою медаллю. У 1792 р. вже був членом сейму у Польщі і представляв Волинь. Був полковником під час повстання Костюшка, служив у війську Дунайського

легіону. З 1817 р. маршалок кременецького повіту. Батько Кароля Джевецького та дід Стефана Джевецького. На портреті на темно-сірому тлі погрудне зображення чоловіка середніх літ у $\frac{3}{4}$ вправо, обличчя в $\frac{3}{4}$ вліво. Без головного убору, одягнений у військовий темний мундир зразку після 1812 р. з високим стоячим червоним коміром, на плечах невеликі золотисто-бронзові еполети, по центру

Портрет Юзефа Джевецького (1772–1852). Волинь, перша третина XIX ст. Полотно, олія, 88х65 см.

мундира — круглі гудзики, розміщені по вертикалі. Обличчя голене, донизу трохи звужене, очі і брови темні, волосся темне, коротке,

зачесане на лівий пробір [6, рис. 4].

Ім'я Магдалени Джевецької, кременецького підкоморія Феліціана Джевецького і

його дружини Анни Блендовської згадується в книзі В.В. Рубан, де дослідниця пише, що ці портрети створені художником Корчевським, який «працював і в другій половині 50-х років (XIX ст.), продовжував портретувати родину Джевицьких» [4, с. 39, 40, 47–48]. Однак, завдяки дослідженням біографій портретованих, описів картин за 1919 р. Інвентарної книги архіву Національного художнього музею України, проведення мистецтвознавчого і хронологічного аналізу картин, можемо стверджувати, що наведені в книзі портрети родини Джевецьких не є роботами автора Корчевського [1, с. 88–89]. Два записи Інвентарної книги архіву НХМУ містять візуальний опис портретів чоловіка і жінки, які не співпадають з портретами, що зберігаються в НМІУ та опубліковані автором книги Рубан В.В. [4]. Також, записи містять інформацію, що портрети підписані художником «Karczewski» і обидва мають датування «1856», що не співпадає з біографічними даними ні одного з осіб. Валентина Василівна Рубан подала датування: від 1820 до 1830 рр., коли були написані особи з роду Джевецьких [4, с. 39, 40]. Мистецтвознавче дослідження стилістики написання портретів приводить

до висновку, що вони очевидно були створені майстрами в різний період: від останньої третини XVIII ст. до першої третини XIX ст. Портрети Магдалени Джевецької, Феліціана Джевецького і його дружини Анни Блендовської написані за манерою сарматського портрета в той час, коли ще Волинь належала Речі Посполитій. Зображення молодого Юзефа Джевецького має вже більш академічні риси живопису, хоча в загальній побудові фігури є ще трохи від наївного малярства.

Отже, отримані в ході наукового дослідження результати дозволяють зробити висновки, що на портретах зображена сімейна пара Джевецьких Феліціана і його дружини Анни з Блендовських, молодшого сина Юзефа та дружину старшого сина Ксаверія Магдалену. Маємо припущення, що портрети прижиттєві і за наявними ознаками, наведеними вище, створені в останній третині XVIII ст. та в першій третині XIX ст. різними майстрами, які працювали на Волині. Дослідження ще тривають, є багато відкритих питань та пошуки і залучення у дослідження нових архівних джерел зможуть доповнити інформацію про дані картини з фондів НМІУ.

Джерела та література

1. Архів фондової документації Національного художнього музею України. Інвентарная книга по учету экспонатов художественного отдела №№ 1–1520 за 1902–1926 гг. с. 88–89.
2. Національний музей історії України. Інвентарна книга № 1. Акт від 1/X/1924 р.
3. НМІУ, фонди, М-26, М-88, М-91, М-337.
4. Рубан В. В. Український портретний живопис першої половини XIX. К., 1984. 371 с., іл.)
5. Яковенко Н. Шляхта//Політична енциклопедія. К., 2011.
6. Jozef Drzewiecki [Електронне джерело]. Режим доступу: [http://www.pl.m.wikipedia.org/wiki/Jozef_Drzewiecki_\(pulkownik\)](http://www.pl.m.wikipedia.org/wiki/Jozef_Drzewiecki_(pulkownik)) (дата зверення: 09.07.2020). Назва з титул. екрана.
7. Polski slovník biograficzny. Wrocław—Warszawa. Krakow, T. V. Warszawa, 1902. s. 61
8. Urzednicy dawnej Rzeszy Pospolitey XII—XVIII wiecku. Spiryt. Tom III. Ziemic ruskie. Zeszyt 5. Urzednicy wolynscy XV—XVIII wiecu. Kornik, 2007. s. 44, 53, 132, 144)

Наталія Ганусевич

ТУРИСТИЧНИЙ МАРШРУТ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ СМТ. МИКУЛИНЕЦЬ

Микулинці — селище міського типу, що лежить 19 км на південь від Тернополя, 12 км на північ від районного центру Теревовлі. Першу згадку про це давньоруське поселення зустрічаємо на сторінках «Повісті временних літ», Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям у 1096 році [3, с.15].

Містечко, що спочатку розташовувалося на лівому березі Серету, поступово поширилося на правий берег. На горі, що височіла над рікою і яку називали Острівцем, незабаром з'явилися укріплення, де можна було сховатися від нападників.

Існує така легенда, що на початку XI століття в цій місцевості під горою оселилися ченці-монахи. Тут вони збудували собі невеличку церкву на честь Святого Миколая, а саме місце назвали Микулином [4, с.11]. За іншою версією, назва селища походить від імені

його засновника — воєводи князя Василька Ростиславовича-Микули [5, с.15].

Містечко зараз належить до Теревовлянського району і славиться багатою історією та цікавими пам'ятками архітектури. Зокрема найбільше туристів приваблюють старовинний замок, який є пам'яткою архітектури XVI—XVII ст. і знаходиться під охороною та опікою держави, а також є об'єктом Національного заповідника «Замки Тернопілля» та палац XVIII ст., а римо-католицький костел Святої Трійці — одна з найкращих та оригінальних пам'яток епохи пізнього бароко.

Микулинецький замок заснований Анною Сенявською з роду Йорданових і розташований на самому татарському шляху [2, с.185]. Планувальна структура замку та архітектурний вигляд склалися після 1637

року в результаті перебудови раніше існуючого укріплення С.Конецьпольским [14, с.166].

Він забудований по периметру дитинця з трьома круглими бастеями по кутах з ламаного каменю. Як матеріал для будівництва використовувався червоний камінь — пісковик теревовлянських родовищ. У плані він має форму чотирикутника з таким же подвір'ям в середині. Довжина кожної стіни 75 м., товщина стін — 2 м.

Костел Св. Трійці у стилі пізнього бароко (сучасна світлина).

Стіни кругом мають бійниці для ручної зброї. У трьох кутах є трьохярусні, круглі бастеї з бійницями для гармат, а в четвертому — лізена (укріплення стіни) [12, с.16].

Посередині західного крила, яке захищається ровом, є напівкруглі в'їзні ворота зі слідами звідного мосту. Арка західних воріт викладена білокам'яним брильянтовим рустом у стилі Відродження. Ще один вхід був зі сходу. У середині фортеці навколо просторого подвір'я були житлові приміщення, під якими просторі льохи і підземні переходи. У фортеці була криниця [6, с. 6].

У 1675 р. замок взяли в облогу війська, вислані Ібрагімом Шишманом, який стояв

Микулинецький замок (сучасна світлина).

табором під Збаражем. Гарнізон складався з кількох шляхтичів, міщан і кількох сот селян. Обложені витримували штурми протягом 15 днів, незважаючи на брак зброї і боєприпасів. Турки висадили в повітря одну з башт, але обложені не здавались швидко замурували пролом в стіні, перетворивши його на укріплений бастіон. Не чекаючи на допомогу з інших замків, захисники вдалися до переговорів з турками. Турки зчинили жорстоку розправу над захисниками. Чоловіків було вбито, жінок і дітей продано в ясир... [8, с. 663]. З початку XIX століття замок назавжди втрачає своє оборонне значення.

Замок відноситься до найбільш яскравого періоду в розвитку оборонної архітектури України і є зразком прекрасного

містобудівельного вирішення суцільної забудови по периметру стін. Як історико — архітектурний пам'ятник минулого, знаходиться під охороною держави, а з 2008 р. а також є об'єктом Національного заповідника «Замки Тернопілля».

У мальовничому парку — неподалік від фортеці тодішня власниця Микулинець «з огляду на те, що старий замок вже не надавався на резиденцію, Людвіга Потоцька — як пише Є.Куропатський — над місцем цим побудувала чудовий палац». Парковий фасад палацу увінчаний глухим восьми пілястровим портиком коринфського ордер. Будівля складається з трьох частин: центрального корпусу

та двох бічних прибудов, з'єднаних між собою галереями, які разом творять форму підкови. Головний корпус, в плані прямокутний, має два поверхи. Головна окраса палацу — це чотири скульптури атлантів на центральному фасаді над головами левів,

що підняті на арку першого поверху і підкреслюють другий поверх. У середині палацу було багато творів мистецтва, образів, родинних портретів, виробів з бронзи, кристалів, порцеляни та срібла з гербами володарів. Тут також розміщувалась бібліотека, архів та розкішний бенкетний зал. Власниками палацу ставали ті, хто володів містечком: Потоцькі, Конопки, Реї [16, с. 17].

У 1918 році палац було пограбовано, зі стін стерто розписи, а образи та портрети поріzano. У міжвоєнний час частину кімнат було заставлено тими меблями та творами мистецтва, котрі збереглися (був серед них портрет Яна Конопки) [15, с.18]. У своєму заповіті Людвіка Потоцька подарувала містечко своєму брату графу Юзефу

Палац у стилі ампір (сучасна світлина).

Мнішеку — «грандметру Галичини», який продав його в 1799 році барону Конопці.

Навколо палацу, як модно було в той час в Європі, розбивається великий ландшафтний парк вільного планування. Парк зберігся до нашого часу і деякі його дерева мають дуже поважний вік. Палац стоїть у самому центрі, а звідси ландшафтний парк крутими схилами спускається до річки, де ліворуч до нього прилягають руїни замку-фортеці [1, с. 763]. У парку збереглися три двохсотлітні ясени. Звідси кленова алея веде до Троїцького костелу. Посеред алеї — колодязь, оточений п'ятьма віковичними кленами.

На даний час Палац в стилі ампір, пам'ятка архітектури XVIII століття пристосований і використовується як Микулинецька обласна фізіотерапевтична лікарня реабілітації [10, с.7].

Римо-католицький костел Святої Трійці, пам'ятка архітектури XVIII ст. був зведений у стилі бароко, на взірць дрезденського з колонами та фігурами святих. Збудувала його Людвіга Потоцька у 1761–1779 р. , спочатку при ньому існував монастир. Святиня була зведена польською магнаткою, власницею містечка — Людвігою Потоцькою, за проектом архітектора-аматора, родича Потоцької, Августа Мошинського, який жив у Дрездені, а пізніше був радником польського короля

Станіслава Августа з питань мистецтва [9, с. 13; 11, с.117; 13, с.54].

Троїцький костел у Микулинцях — одна з найкращих і оригінальних пам'яток епохи пізнього бароко. Костел орієнтований з півночі на південь. Це, мабуть, пов'язано з тим, що його розмістили на одній осі з комплексом Микулинецького палацу, ще одною пам'яткою архітектури XVIII ст. Костел це тринефова базиліка з півкруглим трьохярусним деамбулаторієм. Високий центральний неф з нижчими боковими і двоярусними обходами присвітерію творять пірамідальний силует. У стрільчатую структуру фасаду вкомпонована дзвіниця. Довжина храму складає 42 метри, ширина — 30 метрів. Для будівництва використовували ламаний камінь (для фундаменту і нижньої частини мурів) та дрібну барокову цеглу. Ззовні він весь поштукатурений [13, с. 56] і декорований різьбленими з каменю скульптурами святих, які частково розміщені в нішах, а також декоративними кам'яними вазами і ліхтарями. Дах храму — ламаний, над апсидою переходить у наметовий; над бічними нефами і обходом — спадаючий, покритий бляхою. Вежа зроблена у формі дзвону, над яким розміщений хрест [7, с. 42–43].

На сьогоднішній день костел діючий. Римо-католицька громада взялася за його відбудову і реставрацію. Завдяки співпраці із

віруючими римо-католиками з Люксембурга, вдалося протягом 1996—1999 років відбудувати святиню. Люксембурзька парафія та члени організації «Entraide d'Église» допомагали фінансувати всю роботу на будівництві. Як бачимо тільки завдяки довготривалим старанням колишніх парафіян, які зберегли славні традиції, віруючим вдалося відродити свою святиню.

Біля костелу розташований давній цвинтар, де багато напівзруйнованих могил, на яких розміщені шедеври камінних скульптур. Шкода, що невідомо жодного майстра, хто виготовляв ці надгробні пам'ятки. Тут є скульптура дівчини, що зажурено схилила голову. Це фігура дочки графині Рейової — Грабини, що знаходиться над сімейним гробівцем.

Продовжуючи туристичний маршрут проходимо вулицею М.Грушевського, що веде у центр туризму. Цікаво те, що точної дати забудови цього приміщення немає. Зате є

Фото на кладовищі. Донька останніх власників містечка- Марія-Гелена Рей

перекази, що тут жив майстер, що виготовляв взуття для слуг графині Рей.

Теребовлянський районний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, що у Микулинцях Теребовлянського району, почав свою діяльність з 1952 року як позашкільний заклад — Будинок піонерів. У 1990 році перейменовано у Будинок дитячої творчості. У 1995 — реорганізовано у Теребовлянський районний центр туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді. За 60 років наш заклад пройшов складний шлях еволюції, змінюючи, відповідно до часу, зміст своєї діяльності. Сьогодні Центр туризму — єдиний свого роду на теренах області після обласного центру туризму. Саме тут є можливість отримати додаткові знання з туризму і краєзнавства.

Продовжуючи свій маршрут через пішохідний місток по вулиці Міцкевича до вулиці Л.Українки. Увагу привертає церква Святої Трійці, зведена у вигляді хреста, що завершується трьома банями. Церква будувалася у 1882—1889 роках, розмалював її митець-маляр зі Львова — Степан Томасевич. Іконостас і проповідницю вже за Польщі різьбив Василь Кожушко — місцевий майстер. У 1972 році вибудовано нову муровану дзвіницю. У церкві проводить богослужіння греко-католицька громада Микулинець.

Мандруючи далі вулицею, підходимо до пам'ятника покровителю пожежників — Св. Флоріану. На ньому бачимо три дати: 1797 — рік встановлення, 1863 — рік відновлення та 1909 — рік перенесення і відновлення. У 1903 році в Микулинцях виникла велика пожежа, яка знищила велику кількість будівель. Внаслідок ремонтно-реставраційних робіт містечко втратило свій давній вигляд. Його було відбудовано на зразок інших міст Галичини. На пам'ять про цю пожежу було відновлено фігуру Святого Флоріана — покровителя пожежників.

Виходимо до вулиці 22 січня. Проходячи повз міський Будинок культури неможливо не згадати, що тут було вперше відкрито читальню Просвіти у 1890 році. Першим головою був її засновник, директор школи А. Рибчак, а багатолітніми членами управи були: Іван Топельницький, Іван Грунтовський, Іван Шкамбара, Михайло Гречковський. Тут

відбувалися концерти, вистави, відзначалися роковини народження Т. Г. Шевченка.

Залучення науковців, істориків, архітекторів, краєзнавців до відродження архітектурних пам'яток Микулинців дозволить донести до сучасників і нащадків надзвичайну самобутність та унікальність цього містечка. Об'єднання замків Тернопільщини, в тому числі і Микулинецького, під егідою Національного заповідника «Замки

Тернопілля» дозволить зосередити увагу держави та громадськості на проблемах відбудови, реконструкції та реставрації об'єктів історично-архітектурної спадщини. Короткий аналіз історичних особливостей, унікальної архітектури ряду пам'яток, живописної природи Микулинців дає змогу з оптимізмом дивитися на розвиток туристичної галузі та її інфраструктури.

Джерела та література

1. Абрагамовська С. Мої рідні Микулинці — місто мого дитинства // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історико-мемуарний збірник: В Шт. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонтоасиліян, 1983. Т.ІІІ. С. 762—765.
2. Бойко О. Микулинці. // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація, 2000 р., № 11, с. 74.
3. Галицько-Волинський літопис. Перекл. і післямова Л.Махновця // Жовтень. 1982. №7. С.14—89.
4. Герета І. Теревовля: Шлях через віки: Іст.-краєзнав. нарис. Львів: Каменяр, 1997. 127 с.
5. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теревовлі і Теревовлянщині: Історичний нарис-путівник Львів: Каменяр, 1998. 294 с.(Сивочолий Микулин 201—208с.).
6. Гулько Л., Негребецький Б. Коли ще не було Тернополя: Микулинцям — 900 // Тернопіль Вечірній. 1996. 14 вересня, № 65 (602).
7. Історія міст і сіл Теревовлянщини / Смаліга М., Кушнерик Г., Ковальчук М., Михайлюк Д. Тернопіль, 1997. 541 с.
8. Замки та фортеці. Архітектурні перлини України / Вступ. ст. комент та упорядкув. Л.Прибеги. К., 2007. 352с
9. Мельник І. Глинянський тракт. / Ред. Т. Возняк. // Галичини країна міст. Львів, 2005 р. 187с.
10. Микулинецька обласна фізіотерапевтична лікарня реабілітації/ред. Князевич В. М. — Тернопіль: «Збруч», 1997. 19 с.
11. Лісевич М., Ракуш С. Острів // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історико-мемуарний збірник: В Шт. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1983. Т. ІІІ. С. 426—431.
12. Паспорт пам'ятки. Замок в Микулинцях, пам'ятка архітектури і містобудування Ох. № 679. Проектні роботи — серія АВ № 479700 від 23.06.2009 р. до 23.06.2014 р.- Львів, 2011. с.14
13. Славчук Ю. Микулинці // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історико-мемуарний збірник: В Шт. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1983. Т. ІІІ. С. 301—309.
14. ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 88, Оз.зб №333, Львів, 1801р. // З привілею імператора, про проведення 4 ярмарків в рік.
15. Zbigniew Hauser. Warownia nad Seretem.// Spotkania zabytkami. 1998r. 10 pazdziernika.
16. Власники Микулинецького замку. Спроба систематизації. [Електроний ресурс] / Режим доступу: <http://tolik-fort.livejournal.com/15979.html>

Юлія Мацюк

АНАЛІЗ АЛЕГОРИЧНИХ ОБРАЗІВ

У «ТРЕНОСІ» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

У сфері сучасного цивілізаційного процесу вивчення релігійних символів займає пріоритетне місце. Це, передусім, пов'язано з пошукуваннями глибинної психології, насамперед, із виявленням несвідомого через образи. Однак образи не сприймаються буквально, а є свого роду шифром. Людина наділена властивістю створювати символи, отже, все, що вона створює, має символічну природу. Це стосується також і текстів релігійної тематики.

«Тренос» М. Смотрицького відіграв важливу роль у формуванні уявлення про релігійний досвід серед православно-української етнічної спільноти на початку XVII ст. Релігійний досвід М. Смотрицького, що оформлений у тексті «Треносу», відображає міфологізацію цінностей раннього середньовіччя і прагнення українським мислителем змінити сучасний йому релігійно-філософський дискурс православної традиції, формуючи новий, більш модерний, образ мислення у порівнянні із традиційним православ'ям. Метою статті є спроба розкрити особливості культурного, історичного і релігійного досвіду М. Смотрицького, а також причини створення міфічних образів «Церкви-Матері» та «Церкви-Нареченої».

Дослідження релігійних символів, які використовує М. Смотрицький у «Треносі», передбачає визначення функції символіки загалом. До цієї проблеми у рамках аналізу спадщини мислителя звертався американський вчений Д. Фрік [11], який здійснив спробу висвітлити Смотрицького насамперед як українського письменника, що потрапив у пастку власної містифікації. Завдяки такому підходу зовсім інакше звучать найновіші праці українських вчених, зокрема С. Бабича [3], К. Гудзик [5], В. Мокрого [12] та Р. Радішевського [13]. Усі вони вбачають у Смотрицькому передусім

талановитого українського письменника, представника раннього українського бароко, який зумів у своїй творчості здійснити синтез візантійсько-української та латинсько-польської культур, що не заважало йому бути амбасадором «примирення Русі з Руссю» – візіонером, який понад усе прагнув бачити своїх побратимів об'єднаними. Неабияку роль надає Смотрицькому сучасна історіографія, оскільки вона чітко простежує хибність розподілу публікацій за ознакою їхньої про- або антиправославної полемічності, що досить виразно представляє, зокрема, наукова праця польської дослідниці Т. Хинчевської-Геннель [10].

У «Треносі» варто розглянути символи «Церкви-Матері», «Церкви-Нареченої», «блаженного Острова» («Небесної Отчизни»). Творчість М. Смотрицького припадає на період, коли постає питання церкви як цілісної структури. Аналізуючи працю «Тренос», можна чітко виділити два аспекти, що варті уваги: поділ на сакральний і профанний та міф про «Золотий вік», що характеризується ностальгією автора за певним часом в історії християнства, а саме IV–VI ст. Справді, сакральним може бути не обов'язково щось надприродне. Святістю може бути наділена будь-яка істота, частина природи, природа загалом. Отже, первинне визначення терміну зводиться до такого: сакральне – це те, що протистоїть мирському, тобто профанному.

У «Треносі» до сфери сакрального належить образ «Церкви-Матері». У християнській традиції сформувалася детальна система бачення образу церкви, що несвідомо знайшла своє відображення у формуванні багатозначних символів. У Старому Заповіті церква мала образ Ковчега Ноя (Бут. 6, 14 [1, с. 10]) або Скинії (Вих. 26, 27 [1, с. 86]), що архетипно відображає уявлення про дім або

намет (у кочових культур). Візуальним символом у «Треносі» є образ «Церкви-Матері», що втілюється завдяки єднанню усіх православних християн. Місцем такого єднання є дім або храм. Останній ототожнюється із абстрактним образом церкви як місцем, де перебуває істина. Храм володіє сакральним характером, бо є місцем перебування Бога, хоча і водночас місцем, де збирається народ.

Св. Августин у праці «Про град Божий» описує два місця: «град земний» на протизагу «граду Божому». Згідно з трактатом, церква — «град Божий», що симбіотично поєднується з уявленням ідеї Божого провидіння, яке скеровує цей «град Божий» до єдності людини з Богом. У «граді земному» перебуває профанна сфера діяльності людини, пов'язана із мирськими благами. Отже, в інтерпретації св. Августина, храм є ідеальним місцем для людського існування [2, с. 241—242]. Логічно, що концепція храму передбачає наявність священного елемента. Це істинно святе місце та житло Бога.

Ще одним образом, на який натрапляємо в «Треносі», є місто «Небесний Єрусалим», яке було створене Богом у той самий час, що і рай. Услід за Августином, український мислитель Іоаникій Галатовський у трактаті «Ключ розуміння» виводить подвійну природу Церкви: «Двояка є церква. Перша — матеріальна, зроблена з каменя або дерева, таку церкву Соломон, цар Ізраїлю, збудував в Єрусалимі. Друга церква — кафолична, де відбуваються зібрання людей» [8, с. 83—84]. Ймовірно, таку ж ідею побічно розвивав і М. Смотрицький у «Треносі».

Він розглянув проблему складності розуміння структури церкви, яку простежено у метафоричних та художніх образах. Для українського мислителя пошук ідеального образу, по суті, відображає бачення досконалого світу, що формується у сфері знакових систем. М. Смотрицький також зумів поєднати українську культуру з образом церкви як рідної матері. Розуміння церкви як матері-опікунки етнічно близьке для української свідомості. Символ «Церкви-Матері», ймовірно, бере свій початок ще з давніх уявлень культу «Матері-Землі», що характеризується плодovitістю в сільському господарстві, священністю жінки.

Образ «Церкви-Матері» виконує дві символічні ролі: покровительки та заступниці. У вченні св. Кипріяна символ церкви інтерпретується як опікунство над дітьми: «Породила християн, аби з'єднати їх у своєму материнському лоні, а не залишити самих собі» [2, с. 23]. Це відображає архаїчне уявлення релігійної людини про постійне оновлення світу та переродження, як процесу очищення. Тобто для вдосконалення віри християнам необхідно повернутись у лоно «Церкви-Матері» та народитися знову [6, с. 45].

У М. Смотрицького образ «Церкви-Матері» ніби розділяється на два: нареченої та матері. Таким чином, він формує більш складну градацію. «Церква-Матір» постає у стражденному, вбогому та аскетичному способі буття, на протизагу більш профанному, наділеному матеріальними благами образу католицької церкви. Така аскетичність виступає як дар Божий, а вбогість є ключем до розуміння Божественного дару. М. Смотрицький вказує на той факт, що велич православної церкви є втраченою та залишається тільки у минулому.

У «Треносі» зрада «Церкви-Матері» розцінюється як найбільший гріх, і для того, щоб спокутувати його, потрібно повернутися назад у «лоно» та заново відродитися: «І хто із вас одроджений не буде, той не є моїм сином і до царства Бога Отця не ввійде, а перейде од смерті першої до смерті другої, гіршої за першу» [7, с. 316]. Для того, щоб оновити релігійне життя, людина повинна повернутися до давніх традицій, традиції перших християн. Подвійна форма смерті, описана у «Треносі», означає фізичну та духовну смерть.

М. Смотрицький використовує два часових простори для опису церкви: минулий та теперішній. Він описує «усім народам і жителям землі» досконале минуле церкви, як «Христової Нареченої», порівнюючи минуле із теперішнім в образі «Церкви-Матері». Тому, перший образ у «Треносі» — «Церкви-Нареченої» — вказує на ідеальний час та простір, другий образ — «Церкви-Матері» — на «бурхливе море», яке потрібно заспокоїти «синівською любов'ю», щоб повернутися в ідеальний час до «берегів Небесної Отчизни», яка у «Треносі» зображена як острів [7, с. 317]. У «Треносі» вода символізує цей світ, який

може бути мінливим і небезпечним для душі людини, а острів розуміється як камінь, на якому стоїть церква.

Шлях, пройдений людиною до цінностей, що містять у собі образ «Церкви-Матері», дає змогу подолати розірваний простір та наблизитися до «Церкви-Нареченої». Символи завжди містять у собі певне послання, вони відкривають нам можливість інтерпретувати священне. Одкровення, що було принесене християнством, не зруйнувало значення дохристиянських символів, а лише додало нових смислів. Можна додати, що символ води зазнав певної трансформації. У М. Смотрицького «бурхливе море» — це територія, де панує гріх. Заспокоїти водну стихію, на думку автора «Треносу», може лише покаяння «синів-відступників». У цьому полягає новизна бачення даного символу українським мислителем. Таким чином, виникає ще одна опозиція сакрального простору «Церкви-Матері» та профанного простору «дітей-відступників», оскільки останні зрадили свою традицію: «Немає нікого серед тих, хто б Отця не слідував. Немає жодного, котрий би йшов за матір'ю. Біда неплідній. Біда безпотомній» [7, с. 297].

Єдиним шляхом подолання цього протистояння є заклик «Церкви-Матері» повернутися в її «лоно». У М. Смотрицького цей заклик варто розуміти як намагання повернути представників соціальних груп шляхти, священства, селян назад до православної церкви. Цей процес трактується як своєрідна форма переродження, що передбачає народження нової свідомості: потрібно повернутися у «материнське лоно», тобто до місця, де можуть бути прощені гріхи [9, с. 190]. Цей процес відображає рух у такому напрямі: від гріховного стану синів-відступників до позбавлення гріхів у «лоні церкви». Це явище характеризує можливість порятунку людської душі через церкву і покаяння.

Автор «Треносу» репрезентує теперішній стан церкви через втрату, загибель і зміну зовнішньої форми краси на вбогість та аскетизм. М. Смотрицький споглядає ситуацію доволі критично, оскільки текст «Треносу» позбавлений будь-яких сподівань щодо можливості повернення «блудних синів» [7, с. 101]. Для автора єдиним шляхом до порятунку є

покаяння. Образ храму, який використовує М. Смотрицький, є місцем єднання навколо однієї ідеї, що втілена в образі «Церкви-Нареченої». Він приділяє значну увагу образам сім'ї, синівства, що символізує звичайних мирян, образ батька, яким є Христос та образ матері, якою є церква. У «Треносі» часто повторюються вислови «у чийм і в якому домі ви народилися», «у який храм ви увійшли вперше» [7, с. 326]. Таким чином, М. Смотрицький формує ідеальну модель буття людини у світі: дім або храм — це центр світу, а сім'я повинна перебувати у храмі — отже, у центрі світу. Однак український мислитель вважає таку модель втраченою, тобто такою, що існувала у минулому. Єдиним шляхом, яким можна відновити сімейну єдність і віднайти втрачений центр світу, є повернення синів у «материнське лоно».

У «Треносі» православна церква постає як жінка-вдова, скривджена власними дітьми. М. Смотрицький дає чіткі вказівки, як можна віднайти істинний сакральний простір: через складну систему церковних таїнств. Полеміст розумів, що ситуація, у якій опинилася позбавлена ієрархічної верхівки церква, не може в ритуальний спосіб підтвердити зв'язок із священним. Для цього потрібна належність до Христової традиції, що містить у собі безперервний літургійний процес. Фактично, М. Смотрицький вказує на те, що православна церква в Польсько-Литовській державі є нереалізованою.

На думку українського мислителя, заблукалі сини можуть пізнати священне через «плач» «Церкви-Матері», що є абсолютно протилежним до чогось мирського. Такий поділ у уяві М. Смотрицького пояснювався тим, що православна церква уособлює в собі цілісне єднання людей на основі християнських чеснот, що визначається як сакральне, а католицька церква уособлює в собі єднання навколо однієї людини, яка наділена світською владою, що символізує матеріальне начало.

У «Треносі» можна віднайти заклик до цілих родів колишніх православних магнатів, які покинули «віру предків» та приєдналися до унії або прийняли католицизм. М. Смотрицький розуміє, що священне і профанне — це два образи буття у світі, дві ситуації існування, що застосовує людина в ході

історії. Унійний і православний способи мислення для українського мислителя постають не як способи, що розділяють соціальний статус буття конкретної людини, а як два способи існування людини в одній вірі — християнській [4, с. 26]. Тобто він формує свою теорію, що унійний світогляд є неприйнятним для православного українського світогляду.

У «Треносі» образ Бога Отця є відстороненим від втручання у хід історії. Він виконує функцію судді та споглядача. М. Смотрицький вказує на його значимість лише як карателя грішників і того, хто відновлює справедливість під час Страшного Божого Суду. На противагу католицькому образу Бога Отця український полеміст використовує образ «Церкви-Матері» як заступниці, що просить у Бога Отця не засуджувати всіх заблукалих дітей, а дати їм можливість спокутувати свій гріх через повернення до «єдиного материнського лона».

М. Смотрицький у «Треносі», навпаки, використовує образ жіночого начала як сакрального простору, в якому повинні об'єднатися усі християни. І тут можна вказати на існування двох моделей буття релігійної культури: католицької, що базується на образі Бога Отця та православної «Церкви-Матері», що характеризується стражданням, смиренністю, убогістю й аскетизмом.

Таким чином, М. Смотрицький пропонує православну модель зміни духовної реальності, яка реалізується на метафізичному рівні через спокуту гріха. Абсолютизуючи страждання і смиренність, повернення до

«віри батьків наших» [8, с. 327] є основою, яка може примирити людину з Богом і сформувавши особливу модель єдності православного народу як ідеальної спільноти. Автор «Треносу» використовує архаїчну модель розуміння сакрального простору, який він переносить на образ вітчизни [8, с. 284]. На його думку, для формування ідеальної держави, сповненої Божою благодаті, «заблукалі сини» повинні повернутися до лона «Церкви-Матері» та пройти процес очищення через спокутування гріхів.

Отже, М. Смотрицький розуміє церкву не як невидиму, духовну організацію, яка позбавлена центру, а яка є місцем для духовної єдності усіх тих, хто дотримується істинних заповідей Ісуса Христа. Тому використання материнського образу для нього є знаковим, оскільки материнське начало не передбачає силового впливу для створення єдності та ієрархічної структури. Сформована ним бінарна конструкція «Церква-Наречена» та «Церква-Матір» є основою для формування ідейного протистояння. Мислитель створює уявний ідеальний світ, який може існувати, якщо домінуючим началом стане не образ «Церкви-Матері», а образ «Церкви-Нареченої», що був притаманний для раннього середньовіччя в епоху вселенських соборів. У «Треносі» інтерпретується ідея страждання «Церкви-Матері» як метафізична, тобто саме церква, котра пов'язується зі стражданнями, може спокутувати гріх, оновити всю людську сутність і повернути її у той стан, в якому людина перебувала в раю.

Джерела та література

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладено / [пер. І. Огієнко]. К.: Українське Біблійне товариство, 2002. 1376 с.
2. Армстронг А. Х. Истоки христианского богословия. Введение в античную философию [Пер. с англ. В. А. Самойлова]. СПб., 2003. 256 с.
3. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко: монографія [За редакцією проф. Богдани Криси]. Львів: Свічадо. 2008. 180 с.
4. Возіна Т. А. Проблема етнічної єдності у «Треносі» Мелетія Смотрицького // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал / М-во культури і туризму України; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв: Видавництво «Міленіум», 2001. С. 25—29.
5. Гудзик К. Мелетій Смотрицький — публіцист,

- вчений і патріот // День. 2003. № 23. С. 14.
6. Неменський О. Еволюція форм ідентичності Мелетія Смотрицького. Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць. Вип. 3. Львів, 2010. С. 41–48.
 7. Українська література XIV–XVI ст. К., 1988. 600 с.
 8. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: У 2. ч. / [відп. ред. В. М. Нічик; НАН України, Ін-т філос.]. К., 1995, Ч. 2. 1995. 431 с.
 9. Элиаде М. Священное и мирское. М., 1994. 144 с.
 10. Chynczewska-Hennel T. Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii // «Białoruskie Zeszyty Historyczne» Nr. 6. 1996. S. 13–14.
 11. Frick D. Meletij Smotruc'ky Cambridge, Massachusetts: Distributed by Harvard Ukrainian Research Institute, 1995. 395 p.
 12. Mokry W. Unia w procesie syntezy kultury bizantyńsko-ukraińskiej i łacińsko-polskiej // «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze». T. V–VI. 1997. S. 69–76.
 13. Radyszewskij R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. cz. 1. Monografia, Prace Komisji Historycznoliterackiej, nr. 48. Kraków: PAN, 1996.

Олена Семенович

ДУБНО У ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА РОМАНЧЕНКА

Рівненщина багата містами, які славляться своєю незвичною історією та унікальною культурою. Одним з таких населених пунктів нашого краю є Дубно, вперше згадане у письмових джерелах у 1100 р. Місто багате на пам'ятки історії та культури. Про нього написано художні та документальні твори, оповідання, вірші, його неповторність увічнили у своїх творах художники.

У фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі РОКМ) зберігаються роботи художника Олександра Романченка, на яких митець зобразив відомі архітектурні споруди та наймальовничіші місця м. Дубно.

Біографічних даних про життя митця дуже мало. Спробуємо зробити біографічні відомості з тих матеріалів, які вдалося відшукати в доступних джерелах. Від мешканців м. Дубно стало відомо, що Олександр Минович Романченко народився 4 листопада 1912 р. у с. Жуківці Київської області. Був розлучений. У 1949 р. вдруге одружився у м. Дубно з Скавинською Тамарою Олексіївною. Дітей,

скоріше за все, не було. У Державному архіві Рівненської області (далі ДАРО) зберігається документ, у якому зазначається, що Олександр Минович Романченко в 1949 р. закінчив Київський державний інститут. Здобув фах архітектора [4].

У Державному історико-культурному заповіднику м. Дубно (далі ДІКЗ м. Дубно) зберігаються фотографії архітектурних споруд м. Дубно, зроблені Олександром Романченком у 1949 р. Цікавий той факт, що на звороті цих фото написано, що зроблені вони науковим працівником Дубенського музею Олександром Романченком. На жаль, жодного документу, який би підтвердив цей факт, не вдалося віднайти.

У ДАРО зберігається газета «Дубновская правда» за 30 січня 1949 р. № 10–11 (1010–1011), де опублікована стаття, автором якої є О. Романченко. У публікації подано інформацію про діяльність Дубенського музею, його відділів, наповнення експонатами. Це дає нам можливість припускати, що, дійсно,

на той період, Олександр Романченко був працівником даного музею [8, С.7].

Відомо, що з 1 вересня 1956 р. Романченко Олександр Минович був призначений на посаду викладача декоративного оформлення у культосвітньому технікумі м. Дубно. Цей факт підтвердили в даному закладі, але, на жаль, його особова справа знищена. За словами працівників технікуму, її знищили тому, бо були впевнені, що ніхто ним ніколи не поцікавиться, адже родичів у нього не залишилося.

Інформацію, яка

Дівоча вежа Дубенського замку. О. Романченко, 1964 р.

б підтвердила цей факт вдалося віднайти в газеті «Дубнівська правда» за 14 травня 1958 р. № 57 (2161), у якій опублікована стаття К. Войтюка «Вчитель-художник». У ній говориться про те, що Романченко Олександр Минович працює викладачем декоративного оформлення в культосвітньому технікумі м. Дубно. Відмічено те, що Олександр Минович був не лише хорошим педагогом, а й талановитим художником. У приміщенні культосвітнього технікуму неодноразово відбувалися виставки його робіт. Відвідувачі відмічали його талант як художника:

«Чудово написані картини «Зимовий ранок в Дубно», «Ніч місячна», «Жито»...». Дивишся на ці твори і переко-нуєшся, що виконані вони чутливою рукою

Дівоча вежа Дубенського замку. О. Романченко.

Дівоча вежа Дубенського замку. О. Романченко.

умільця, бо приваблюють глядача своєю правдивістю, художньою досконалістю, тонкістю фарб [1, с. 6].

Постать Олександра Романченка пов'язана з м. Рівне. Відомо, що він був першим директором Ровенської дитячої художньої школи. Звернувшись туди за інформацією, дізналася, що жодного документа, який би це засвідчив, у закладі не збереглося. Декілька документів, які підтверджують цю інформацію, вдалося віднайти в ДАРО. Це штатні розписи школи, кошторис адміністративно-управлінських витрат, протоколи, накази завідуючого міським відділом культури, розпорядження, заяви О. Романченка на щорічну відпустку, реєстраційні картки по штатах в художній школі, тарифні сітки, паспорт дитячої художньої школи тощо.

У архіві зберігається документ — тарифікаційний список директора Ровенської дитячої художньої школи на 1958 р., затверджений начальником Ровенського обласного управління культури, який засвідчує той факт, що першим директором Ровенської художньої школи був саме Романченко Олександр Минович. З наказу № 349-в Міністра культури Української РСР від

Дубно. Замок. О. Романченко, 1948 р.

25 липня 1959 р. дізнаємося про відкриття дитячої художньої 4-річної школи в м. Рівне згідно рішення виконкому Ровенської міської ради депутатів трудящих від 17 січня 1959 р. № 22/9 [3].

У тарифікаційному списку Ровенської дитячої художньої школи на 1 вересня 1967 р. зазначається, що директором художньої школи є Ткач Анатолій Степанович [5].

Отож, із документів, що зберігаються в ДАРО, робимо висновок, що Романченко Олександр Минович працював директором Ровенської художньої школи впродовж 1959–1967 рр.

Інформації про подальше життя та творчість митця не засвідчено в жодному джерелі. Відомо, що помер Олександр Минович 8 березня 1977 р. в м. Рівне.

Незважаючи на досить скупі відомості про педагога, художника, пам'ять про нього житиме завдяки його творчості, його роботам, які залишилися після нього — картинам, фотографіям.

Роботи Олександра Романченка з фондів РОКМ — це, перш за все, зображення архітектурних споруд: фортець, замків, костелів і монастирів. Художник започаткував цілу серію малюнків-акварелей «Архітектурні пам'ятки Рівненщини», які зображують такі міста як Кременець (3 роботи), Острог (3 роботи), Корець (5 робіт), Рівне і райони області (9 робіт), Дубно (15 робіт). У художньому доробку митця є також пейзажні роботи та види Київщини та Полтавщини (19 робіт).

У фондах музею зберігається 52 роботи Олександра Романченка. У 1982 р. частина робіт була куплена в дружини художника Романченко Тамари Олексіївни. Це оформлено актами закупки № 3341/178 від 19 червня 1982 р. та № 3342/179 від 21 червня 1982 р. Іншу частину робіт Т. О. Романченко передала музею у 1994 р. за відповідним актом передачі № 5675/50 від 9 червня 1994 р.

Об'єктом дослідження даної публікації є роботи митця із зображенням м. Дубно та

Підпис під світлиною «Южная сторона крепости в г. Дубно». О. Романченко, 1949 р.

його околиць.

Цікавим є той факт, що на деяких картинах із зображенням м. Дубно бачимо архітектурні споруди, які зафіксовані художником на фотографіях з фондів ДІКЗ м. Дубно.

На картинах і фотографіях ті ж самі ракурси зображення архітектурних пам'яток міста. Фотографії датуються 1948–1950 рр. Час створення малюнків охоплює період 1949–1965 рр.

Можна припустити, що художник переносив зображення з фотографії акварельними фарбами та олівцями на папір.

Серія робіт (як малюнків, так і фото) О. Романченка відображає архітектурну спадщину старого Дубно і характеризує, в основному, територію історичної частини міста.

Зрозуміло, що художника зацікавила одна з найвеличніших архітектурних споруд м. Дубно — замок князів Острозьких, побудований ще у 1492 р. князем Костянтином Острозьким на місці давньоруського городища. Дубенський замок неодноразово перебудовували та укріплювали. Це була необхідна

міра в умовах постійних воєн XVI–XIX ст.

Замоквий ансамбль складається з надвратного корпусу (XV ст.) та двох палаців — палацу князів Острозьких (XVI ст.) і палацу князів Любомирських (XVIII ст.).

У триповерховому надбрамному корпусі розташовані в'їзні ворота. Їх окрасою є герб родини Острозьких. Надбрамна вежа спочатку мала купольний дах. У ході численних перебудов вона видозмінилася. Надбрамний корпус складається з трьох ярусів, раніше там були каземати, вони служили приміщенням для надвірної хоругви.

Палац князів Острозьких розташований у південній частині замку.

Навпроти Острозького палацу, у північній частині Дубенського замку височіє палац Любомирських. Побудований він був у XVIII ст. новими власниками міста — князями Любомирськими, які зводять новий замок із великою банкетною та бальною залою. Їх прикрашає ліпнина італійського майстра Доменіко Мерліні, що збереглася до сьогоднішнього дня, — танцюючі сатири та вакханки, що підтримують виноградні лози [2].

Нині Дубенський замок є окрасою краю, одним із найпопулярніших туристичних об'єктів Рівненщини. В ньому діє музей.

Серед художніх робіт митця з колекції РОКМ є декілька зображень замку: «Замок князів Острозьких у Дубно», «Вежа замку XVII ст. у Дубно», «Дубно. Замок». У фондах ДІКЗ м. Дубно зберігається фотографія із зображенням дубенського замку. Порівнюючи всі роботи, видно, що художник переносив аквареллю та олівцями на папір зображення із зробленої ним же фотографії. (фото 1–5).

Романченко О. М. малював замок, зображений вдалині. На передньому плані намальована річка Іква. В інвентарній книзі РОКМ робота називається «Дубно». У ДІКЗ м. Дубно зберігається аналогічна фотографія, на звороті якої напис: «Фотокопія палаца князей Любомирских». (фото 6–7).

Серед архітектурних споруд м. Дубно важливе значення мають монастирські комплекси — бернардинів біля Луцької брами та кармеліток на північній околиці півострова. Ці величні сакральні споруди аквареллю зобразив О. Романченко на своїх роботах «Костел кармеліток у Дубно», «Костел бернардинів,

Дубно. О. Романченко, 1950 р.

м. Дубно», «Костел бернардинів». У фондах ДІКЗД зберігається фотографія із зображенням костелу бернардинів та дві фотографії костелу кармеліток з монастирськими келіями.

Костел бернардинів заснований князем Янушем Острозьким. Будівництво костелу і монастиря було розпочато 1617 р., а закінчене 1629 р. — при князеві Владиславі Заславському [10].

На акварелях Романченка, які зображують костел бернардинів, бачимо могутні стіни тринавної шестистопної базилики з нартексом. До витягненої п'ятиярусної східної частини прилягає невелике приміщення і п'ятиярусна башта-дзвіниця з барочним завершенням. На даний час у колишньому костелі знаходиться православна Свято-Миколаївська церква [9, С. 216].

Якщо порівнювати два акварельні зображення костелу бернардинів художника із фотографією, зробленою ним у 1949 р., то можна

сміливо стверджувати, що митець переносив зображення із світлина на папір, оскільки будівлі практично ідентичні — ракурс зображення, розмір, лінії, навіть природа з фото відображена на малюнку. (фото 8—10).

Ще однією архітектурною спорудою, яку фотографував, а згодом і малював О. Романченко є костел кармеліток, який розмістився поблизу північного в'їзду в Дубно. Споруджувався монастир на кошти Анастасії Чернецької. У 1630 р. був збудований костел, а корпус келій спорудили у 1686 р. на пожертви місцевої княжни Теофілії Любомирської. Монастир і до наших днів милує око своєю довершеною композицією [3].

Перебудови у ХІХ—ХХ ст. дещо змінили зовнішній вигляд монастирського костелу. Який вигляд він мав на середину ХХ ст. можемо бачити на роботі «Костел кармеліток».

Підпис під світлиною «Фотокопія палаца князей Любомирських». О. Романченко, 1949 р.

На ній видно, що будівлі з'єднуються боковими фасадами й утворюють суцільну лінію переднього фасаду. Костел побудований у стилі раннього бароко. Його південний фасад був завершений трикутним фронтоном, який був знищений зовсім недавно. На картині також добре проглядається відкрита аркада — галерея. У більшій збереженості дійшли до наших днів двоповерхові монастирські келії, які приєднуються зі сходу до бічного фасаду костелу [7, С. 138—139].

На сьогодні територія монастиря оточена невисокою

цегляною огорожею з барочними воротами. Комплекс займає помітне місце серед архітектурних ансамблів України раннього бароко.

У РОКМ зберігається дві акварелі О. Романченка, на яких він намалював костел кармеліток, а у ДІКЗ м. Дубно — його фотографія цієї ж споруди, зроблена у 1949 р. (фото 11—13).

Серед художніх робіт О. Романченка, на яких він змальовував Дубно зустрічаємо «Дубно — дорога на Сурмиці», «Синагога в Дубно», «Місто Дубно», «Захід сонця. Дубно» та інші. На світлинах фотохудожника зафіксовано і інші архітектурні споруди Дубно — «СШ №3 в Дубно», «Будинок по вул. Будьоного», «Вулиця Ворошилова в Дубно» та інші. Звертав увагу митець і на красу нашого краю. Серед фотографій зустрічаємо «Літній пейзаж», «Вид на р. Ікву», «Річка Іква зимою», «Річка Іква літом» та інші.

На сьогоднішній день роботи Романченка О. М. (малюнки і фото) мають важливе історичне значення для дослідження культури краю, адже відображають

Костел бернардинів. О. Романченко, 1965 р.

самобутню матеріальну частину минувши-ни нашого краю. За декілька десятків років багато архітектурних споруд втратили свій початковий вигляд. Завдяки роботам художника можемо уявити як вони виглядали в той період. Як малюнки так і світлини можна використовувати при реставрації цих пам'яток архітектури.

Мистецька спадщина Романченка О. М.

буде цікавою для дослідників минувши-ни краю, митців, художників, архітекторів, викладачів, студентів. Вона ще не вивчена належним чином і потребує подальших досліджень.

До даної публікації додаються каталожні списки робіт Романченка О. з фондів РОКМ та ДІКЗ м. Дубно.

Каталог художніх робіт з фондів РОКМ

Собор бернардинів. О. Романченко, 1964 р.

складається з назви роботи, датування, техніки виконання і матеріалу, розміру (см) та інвентарного номера.

Каталог фотографій з ДІКЗ м. Дубно включає назву, датування та інвентарний номер.

Підпис під світлиною «Костел бернардинов в Дубно». О. Романченко, 1949 р.

Костел кармеліток у Дубні. О. Романченко, 1959 р.

Костел кармеліток. О. Романченко, 1965 р.

Костел кармеліток. О. Романченко, 1965 р.

**Каталог художніх робіт Романченка
Олександра Миновича
із зображенням м. Дубна
із фондів Рівненського обласного
краєзнавчого музею**

1. «Дорога у Семидуби», 1950 р.
Акварель, олівець, папір (36,5x25)
Інв. № 20503/1//V И 1853/1
2. «Костел кармеліток у Дубно», 1950 р.
Акварель, олівець, папір (25x20)
Інв. № 20503/2//V И 1853/2
3. «Дубно. Замок», 1948 р.
Акварель, олівець, папір (25x20)
Інв. № 20503/3//V И 1853/3
4. «Дубно. Дорога на Сурмичі», 1948 р.
Акварель, олівець, папір (24,5x19,5)
Інв. № 20503/5//V И 1853/5
5. «Костел бернардинів, м. Дубно», 1965 р.
Акварель, олівець, папір (21,2x27,3)
Інв. № 20503/6//V И 1853/6
6. «Дубно», 1950 р.
Акварель, олівець, папір (36x26,5)
Інв. № 20503/7//V И 1853/7
7. «Дубно», 1950 р.
Акварель, олівець, папір (37x25,4)
Інв. № 20503/9//V И 1853/9
8. «Козацька могила, с. Семидуби», 1965 р.
Акварель, папір (16x18,5)
Інв. № 13915/2//V И 1708
9. «Замок князів Острозьких XV ст. в Дубно»,
1955 р.
Акварель, папір (21x25)
Інв. № 13915/8//V И 1714
10. «Вежа замку XV ст. в Дубно», 1964 р.
Акварель, папір (19x22)
Інв. № 13915/9//V И 1715
11. «Синагога в Дубно», 1965 р.
Акварель, папір (16,5x19,5)
Інв. № 13915/12//V И 1718

12. «Костел бернардинів», 1964 р.
Акварель, папір (16,5x19,5)
Інв. № 13915/13//V И 1719
13. «Замок князів Острозьких XV ст. в
Дубно», 1951 р.
Акварель, папір (19x23)
Інв. № 13915/17//V И 1723
14. «Захід сонця. Дубно», 1951 р.
Акварель, папір (33x45)
Інв. № 13915/23//V И 1706
15. «Церква в Семидубах XVI ст.», 1955 р.
Сепія, папір (19x23)
Інв. № 13915/1//V И 1707.

**Каталог фотографій Романченка
Олександра Миновича
із зображенням м. Дубна
із фондів Державного історико-культурно-
го заповідника м. Дубна**

1. Южная сторона крепости в г. Дубно, 1949
г.// ДІКЗД КН 8271/Ф.577/1-19.
2. Замок. Дубно, 1950 г. //ДІКЗД КН 8285/
Ф.591/1-54.
3. Фотокопия палаца князей Любомирських,
1949 г.// ДІКЗД КН 8256/Ф.562.
4. Костел кармелиток, 1950 г.// ДІКЗД КН
8285/Ф.591.
5. Костел бернардинов, 1949 г.// ДІКЗД КН
8255/Ф.561.
6. Спасо-Преображенская церковь на остро-
ве Кемпа в г. Дубно, 1949 г.// ДІКЗД 8271/
Ф.577/1-19.
7. Южная сторона крепости в г. Дубно, 1949 г.
//ДМ 4051/289 Г.
8. Здание детского дома в г. Дубно, 1949 г.//
ДМ 4064/301 Г.
9. Особняк в г. Дубно по ул. 60 лет СССР,

- 1949 г.// ДМ 4037/275/2 Г.
10. Развалины// ДМ 4037/275 Г.
11. Сторожевая башня замка князей Острожских, 1949 г.// ДМ 4037/275/6 Г.
12. Ул. Ворошилова в г. Дубно, 1949 г.// ДМ 4058/296 Г.
13. Река Иква зимой около г. Дубно, 1949 г.// ДМ 4053/291 Г.
14. Монастырь кармелиток в г. Дубно по ул. Шевченко, 1949 г.// ДМ 4059/297 Г.
15. СШ №3 в Дубно по ул. Рыкуна, 1949 г. ДМ 4062/300 Г.
16. Река Иква весной, 1949 г.// ДМ 4055/293 Г.
17. Летний пейзаж, 1949 г.// ДМ 4037/275/1 Г.
18. Вид на р.Иква// ДМ 4037/275/5 Г.
19. Вид на р. Икву// ДМ 4037/275/4 Г.
20. Дубенская метеостанция в 1949 г.// ДМ 4052/290 Г.
21. Вид на речку Стубла около с. Варковичи// ДМ 4066/303 Г.
22. Река Иква зимой// ДМ 4053/291 Г.
23. Река Иква около Дубно летом// ДМ 4054/292 Г.
24. Дом по вул. Буденого// ДМ 4060/298 Г.
25. Вид г. Дубно с юга// ДМ 4056/294 Г.
26. Замок князей Любомирских в г. Дубно (вид ночью)// ДМ 4037/275/3 Г.
27. Дворец князей Любомирских и здание электростанции ночью// ДМ 4057/295 Г.
28. Река Иква около Дубно летом// ДМ 4054/292 Г.
29. Река Иква зимой около г. Дубно// ДМ4053/291/1 Г.

Анатолій Пожарський, Володимир Сухолейстер

ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ДУБЕНЩИНИ

Туризм, як складова рекреаційної діяльності, посідає друге місце у світовій економіці, поступаючись лише комп'ютерній та електронній промисловості й випереджаючи такі потужні, як нафтопереробна й автомобілебудівна. Рекреація є найбільш високорентабельною галуззю економіки багатьох розвинутих країн, а туризм як його складова, створює десяту частину валового продукту і посідає перше місце серед галузей господарського комплексу за обсягами експорту товарів та послуг. У процесі міжнародного туристичного обміну щорічно обертається понад 1,2 трильйона доларів. До того ж, наукові дослідження свідчать, що саме ця галузь може давати значні прибутки й поповнення державного бюджету при порівняно невеликих витратах, бо потенційно здатна до швидкої (в чотири рази вищої, ніж у середньому у світовому господарстві) оборотності капіталу.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає «туризм» як подорожі, які здійснюються за певними маршрутами по своїй країні або за кордоном; поєднують відпочинок з пізнавальною метою, у ряді випадків мають елементи спорту. Тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних або професійно ділових цілях без зайняття оплачуваною діяльністю[1, с.1279].

Сьогодення диктує нові вимоги, пов'язані з пандемією COVID-19. Виникає гостра проблема у розширенні внутрішнього туризму в Україні та на Дубенщині зокрема. Для цього в нашому регіоні є природні та історичні ресурси, які приваблюють людей і здатні задовольнити жагу потенційного мандрівника до пізнання свого краю та для психофізіологічного відновлення особистості.

На Дубенщині розташовані такі географічні райони: Мізоцький кряж, Повчанська височина, Мале Полісся. Наш регіон багатий

на пам'ятки природи, заповідні урочища та заказники. Наявність річок, ставків, озер, лісів — відкриває можливість збору дикоростучих ягід і грибів. На межі з Дубенщиною розташований Дермансько-Острозький національний природний парк і національний природний парк «Кременецькі гори».

У 1651 році пройшла найбільша битва XVII ст. між Польщею і козацько-селянськими військами. Загальна чисельність королівського війська становила більше 150 тисяч чоловік. Козацько-селянські війська Богдана Хмельницького нараховували десь 120-140 тисяч чоловік і 28 тисяч воїнів сумнозвісного союзника — хана Іслам-Гірея III.

Упродовж 23—29 червня 1941 року у трикутнику Дубно—Луцьк—Броди відбулася танкова битва між першою танковою групою групи армій «Південь» Вермахту і радянськими механізованими корпусами Південно-Західного фронту, яка мала велике значення та увійшла в історію як найбільша танкова битва світової історії. Співвідношення сил сторін характеризували такі кількісні показники: німецькі війська — особовий склад — 1695460 чоловік, артилерія (гармати і міномети) — 15220, танки 1071, авіація — 2010; радянські війська Південно-Західного фронту — особовий склад — 907046 чоловік, артилерія — 14756, танки — 5465, літаки — 2059 (з них справних 1759). Зі сторони Вермахту брали участь чотири танкові дивізії (585 танків), до яких потім приєдналася ще одна танкова дивізія (143 танки). Танків Т-38 (t), Т-III та Т-IV у німецький військ було 455, танків Т-I та Т-II близько 150. У той же час в розпорядженні радянський військ були задіяні танки усіх типів — від легких БТ і Т-26 до модернізованих KB-2 та Т-34. Однак, значна частина радянських танків знецінювалась внаслідок багатьох факторів. Велика їх кількість (близько 76 %) була легкими танками застарілих

зразків. Чимало танків були несправними, внаслідок чого в перші дні війни сотні з них залишилися на дорогах, не дійшовши бойових позицій. Значним недоліком була відсутність взаємодії між різними типами військ, що помітно знижувала ефективність використання танків в бою.

21–25 квітня 1944 року пройшов найбільший бій між військами НКВС і воїнами УПА. Закінчився тактичною перемогою радянських військ та виходом з оточення українських повстанців. Чисельність упівців налічувало біля 5 тис. чоловік, а військ НКВС більше 35 тис. [3, с. 46–47]

Багатьох мандрівників приваблюють духовні святині нашого краю. Поблизу с.Тростянець знаходиться Божа гора (гора «Іспряча»), яка в минулі віки була відома своєю чудодійністю. Джерело св.Анни, яке знаходиться в с.Онишківці, цілюще джерело пресвятої Тройці (с.Привільне), цілюще джерело Великомучениці Варвари (урочище Гурби), приваблює прочан з усіх країв. Сюди йдуть люди, щоб знайти духовного і фізичного порятунку в святій воді [4, с. 162–177]

У туристично-краєзнавчому відділі Будинку дітей та молоді Дубенської міської ради розроблені та апробовані десятки різноманітних пішохідних, водних, велосипедних маршрутів: м.Дубно — с. Кліпець — урочище Гурби — с.Майдан — с. Антонівці — с. Стіжок; м.Дубно — Козацький Редут — Довге Поле — урочище Тартак; м. Дубно — с.Гірники — с.Збитин — с. Клинци — с. Залібівка — с. Мирогоща — м. Дубно; м.Дубно — с.Лішня — с.Стіжок — с. Мала Іловиця — с. Майдан; м. Дубно — с.Турки — с.Онишківці — Божа гора — с. Пустоівання; м.Дубно — с.Гірники — с. Мирогоща — м. Дубно; м.Дубно — Дубенський форт — Малі, Великі Загорці — м.Дубно; по чеських поселеннях Дубенщини, «Козацькими стежками»; «Стежками Уласа Самчука»; «Шевченковий

маршрут»; «Археологічний маршрут» м. Дубно-с. Гірники-с.Мирогоща-с. Листвин-с.Тростянець-с.Грядки — урочище Тартак-Козацький редут — с.Дитиничі — м.Дубно; «Фортеці Дубенщини» м.Дубно — с.Іваничичі — с.Мирогоща — с.Листвин — с.Острів с.Княгинин — с.Варковичі — с.Жорнів; м. Дубно — с. Вербя — с.Білогородка — хутір «Касень» — с.Мильча — с.Повча — м. Дубно; річкою Замишівка від витоків до гирла; водний маршрут річкою Іква: м.Дубно — с.Млинів — с. Торговиця.

Отже, Дубенщина має гарне географічне положення й повинна стати потужним туристично-рекреаційним центром України. Для цього необхідно: розвивати туристичні маршрути, маркувати їх на місцевості, залучати громадські організації, Державний історико-культурний заповідник м. Дубна, місцеву владу та бізнес, свідомих та активних громадян, на маршрутах доцільно обладнати місця для стоянки туристичних груп, розмістити інформаційні щити, тим більше є досвід Національного природного парку «Кременецькі гори», де розроблено чотири веломаршрути, які промарковані на місцевості. Необхідно реконструювати дитячо-юнацький табір («Світанкова зоря») для створення турбази, кемпінгу, який має досить вдале розташування поруч з міжнародною трасою. Поєднати агросадиби регіону між собою в єдиний туристичний маршрут, щоб туристи в холодну пору року мали можливість мандрувати від садиби до садиби й зупинятись там на ночівлю, замовляти харчування.

На наш погляд, досить цікавим є район Смига — Соснівка — Буща. Ця місцевість підходить, як для активного відпочинку, так і для туризму. Ці терени дуже багаті на історичні події, що пов'язані з історією УПА. Доцільно використати вузькоколійку, яка йде від Смиги до торфорозробок біля Майдану, пустивши екскурсійні пасажирські вагони.

Джерела та література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. К., 2004. С. 1276.
2. Історія міст і сіл Української РСР; Рівненська область, К., 1973. 655с.
3. Марчук І.В., Тищенко О.О. Гурби. Квітень 1944-го. Рівне, 2007. 200с.
4. Мельник А. Чудотворні джерела України Львів, 2013. 236 с
5. Приватний архів В. М.Сухолейстера, А. С. Пожарського.
6. Рівненщина туристична. Путівник.- К., 2007. 384 с.
7. Свешніков І. К. Музей-заповідник «Козацькі могили»: Путівник. Львів, 1990. С. 4

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- АТАМАНЕНКО Віктор (м. Острог) — кандидат історичних наук, доцент Кафедри історії Національного університету «Острозька академія»
- БАРДЕЦЬКИЙ Андрій (м. Дубно) — Голова міжрегіональної громадської наукової організації «Дубенський археологічний осередок»
- БІБІКОВ Дмитро (м. Вишгород) — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.
- ВОЙТЮК Олексій (м. Рівне) — завідувач відділу давньої історії та археології КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей».
- ГАНУСЕВИЧ Наталія (м. Збараж) — науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».
- ГНЕРА Володимир (м. Київ) — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.
- ДОЛЖЕНКО Юрій (м. Київ) — молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.
- ДМИТРЕНКО Тамара (м. Дубно) — музеєзнавець, краєзнавець.
- ДУМСЬКА Тетяна (м. Збараж) — молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».
- ДЯЧЕНКО Дмитро (м. Вишгород) — провідний науковий співробітник Вишгородського історико-культурного заповідника.
- КЛИМЧУК Андрій (м. Вроцлав, Польща) — головний редактор порталу «Віртуальні історичні міста» та порталу «Kresy Info».
- КОНОВАЛОВ Роман (м. Галич) — молодший науковий співробітник відділу «Музей етнографії» Національного заповідника «Давній Галич».
- КРІШАН Акаш (м. Київ) — магістр історії Національного університету «Киево-Могилянська академія».
- КОРЧАК Андрій (м. Броди) — старший науковий співробітник Бродівського краєзнавчого музею.
- КРОХМАЛЬНА Тетяна (м. Збараж) — молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».
- ЛЕСЬКІВ Ірина (сmt. Меджибіж) — завідувач науково-експозиційного відділу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».
- МАРЧУК Ігор (м. Рівне) — завідувач відділу нової та новітньої історії КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей».
- МАРЧУК Наталія (м. Рівне) — молодший науковий співробітник сектору збереження культурної спадщини КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей».
- МАЦЮК Юлія (м. Дубно) — молодший науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, аспірант Кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія».
- МЕЛЬНИК Тарас (м. Броди) — студент 4-го курсу історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

- МЕЛЬНИК Юрій (м. Броди) — вчитель інформатики Бродівської гімназії ім. І. Труша.
- МИХАЛЬЧУК Леся (м. Галич) — завідувач відділу «Музей етнографії» Національного заповідника «Давній Галич».
- МОРОЗОВА Ольга (м. Рівне) — старший науковий співробітник відділу давньої історії та археології КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей».
- ПАНИШКО Сергій (м. Луцьк) — кандидат історичних наук, доцент Кафедри історії України та археології Волинського національного університету ім. Лесі Українки.
- ПОЖАРСЬКИЙ Анатолій (м. Дубно) — член Національної спілки краєзнавців України, член Українського геральдичного товариства, керівник гуртків Будинку дітей та молоді Дубенської міської ради.
- ПРИЩЕПА Богдан (м. Рівне) — доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.
- ПШЕНИЧНИЙ Юрій (м. Дубно) — кандидат історичних наук, завідувач відділом історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна.
- РИЧКОВ Петро (м. Рівне) — доктор архітектури, професор Кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування, професор Кафедри консервації пам'яток Люблінської Політехніки, член-кореспондент Української Академії Архітектури.
- СЕМЕНОВИЧ Олена (м. Рівне) — старший науковий співробітник відділу давньої історії та археології КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей».
- СЕРГЄЄВА Марина (м. Київ) — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології НАН України.
- СТЕЦЮК Вадим (м. Кам'янець-Подільський) — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
- СУХОЛЕЙСТЕР Володимир (м. Дубно) — керівник гуртків Будинку дітей та молоді Дубенської міської ради.
- ТКАЧ Віталій (м. Дубно) — заступник Голови міжрегіональної громадської наукової організації «Дубенський археологічний осередок».
- ФІЛПОВИЧ Єва (м. Рівне) — завідувач Музею історії Національного університету водного господарства та природокористування, член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України.
- ФІЛПОВИЧ Юрій (м. Рівне) — кандидат технічних наук, доцент кафедри гідроенергетики, теплоенергетики та гідравлічних машин Національного університету водного господарства та природокористування.
- ФОРМАНЮК Тетяна (м. Київ) — завідувач сектору фондів Національного музею історії України.
- ЯРЕМЧУК Валентина (м. Львів) — аспірант відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України.

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ДУБНА ТА УКРАЇНИ

Богдан Прищепя. АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ДУБНА КІНЦЯ XV—XVI СТ.....	3
Сергій Панишко. ПРО ГРОШОВУ ОЦІНКУ ДУБЕНСЬКОЇ МІСЬКОЇ ВОЛОСТІ НА РУБЕЖІ XI—XII СТ. (ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ).....	17
Марина Сергєєва. ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВУГІЛЛЯ ЗІ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ: НОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	19
Олексій Войтюк. РЕЗУЛЬТАТИ ПОШУКУ ТРЕТЬОЇ ПЕРЕПРАВИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКА «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ» У 2015 РОЦІ.....	26
Дмитро Бібіков. ПРО ТЕМПИ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ (ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК).....	32
Дмитро Дяченко. ВАРІАТИВНІСТЬ РОЗВИТКУ РАНЬОГОНЧАРНИХ КОМПЛЕКСІВ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	38
Юрій Долженко, Юрій Пшеничний, Андрій Бардецький. КЛАДОВИЩЕ СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ НА ОСТРОВІ ДУБОВЕЦЬ ПОБЛИЗУ ДУБНА (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2019 Р.).....	43
Володимир Гнера. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ГОРОДИЩА ГРУБСЬКЕУЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	67
Нові дослідження з історії дубна і населених пунктів України. Популяризація історико-культурної спадщини	
Віктор Атаманенко. СВІДЧЕННЯ ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ПРО ДУБЕНСЬКУ ВОЛОСТЬ.....	75
Акаш Крішан. СПІВІСНУВАННЯ «НАЦІОНАЛЬНИХ» ГРОМАД В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ЗАКОНОДАВЧІ ПРИПИСИ ТА РЕАЛЬНИЙ СТАН СПРАВ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОГО КОВЕЛЯ І НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ЛОХВИЦІ).....	84
Вадим Стецюк. ДУБЕНЩИНА В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОВИННОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.....	91
Філіпович Єва, Філіпович Юрій. ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ВІДКРИТИХ ЗЕМЛЯНИХ ФОРТІВ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ. НАВКОЛО М. РІВНЕ.....	97
Ігор Марчук, Наталія Марчук. БОЙОВІ ДІЇ ПОЛЬСЬКОЇ 18 ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ У ЛИПНІ 1920 РОКУ НА ДУБЕНЩИНІ.....	104
Віталій Ткач. ДУБНО В ОБ'ЄКТИВІ АВСТРІЙСЬКОГО ФОТОГРАФА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	114
Тарас Мельник, Юрій Мельник. ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАЗАРМИ ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ-ЗАСТАВИ У 2019—2020 РР.....	122

Іван Касянчук, Петро Камінський. АНАЛІЗ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ.....	127
Андрій Корчак. АВСТРО-УГОРСЬКІ ВОЄННІ ФОТОГРАФІЇ ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ-ЗАСТАВИ.....	133
Ольга Морозова. ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ СВ. ПАРАСКЕВИ СЕЛА СОЛОНЕВА ДУБЕНСЬКОГО ПОВІТУ.....	147
Валентина Яремчук ОСОБИСТИЙ АРХІВ ЮРІЯ ШУМОВСЬКОГО ЯКДЖЕРЕЛЬНИЙБАЗИСВИВЧЕННЯЙОГОЕТНОГРАФІЧНОЇДІЯЛЬНОСТІ.....	152
Дмитренко Тамара. ДОСТОЙНИК ВАТИКАНУ — СВЯЩЕННИК РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО КОСТЕЛУ ЯНА НЕПОМУКА У ДУБНІ.....	159
Олена Кохан. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КИЄВА У 1920-Х РР.....	163
Леся Михальчук, Роман Коновалов. ПАМ'ЯТКИ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПРИКАРПАТТЯ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ЕТНОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ДАВНІЙ ГАЛИЧ».....	170
АндрійКлимчук.ПРОСТІР СИНАГОГДУБНА:ІСТОРІЯТАСУЧАСНІСТЬ.....	174
Тетяна Думська ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРЕБОВЛІ. ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТІВ ПІЗНАВАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТІВ	179
Тетяна Крохмальна. ЗАМОК У МІСТІ ТЕРЕБОВЛЯ, ЯК СИСТЕМА ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЛЯ.....	191
Петро Ричков. ДО ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ БЕРНАРДИНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ДУБНІ	196
Ірина Леськів. ПАЛАЦ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ.....	216
Яніна Діденко. ЧИГИРИНСЬКА СТАРОВИНА У «ПОДОРІЖІ В ЧИГИРИН» ОЛЕНИ ПЧІЛКИ.....	225
Тетяна Форманюк. РОДИННІ ПОРТРЕТИ ДЖЕВЕЦЬКИХ ЗІ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	230
Наталія Ганусевич. ТУРИСТИЧНИЙ МАРШРУТ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИМИ ПАМ'ЯТКАМИСМТ.МИКУЛИНЕЦЬ.....	236
Юлія Мацюк. АНАЛІЗ АЛЕГОРИЧНИХ ОБРАЗІВ У «ТРЕНОСІ» МЕЛЕТІЯСМОТРИЦЬКОГО.....	241
Олена Семенович. ДУБНО У ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАДРА РОМАНЧЕНКА.....	246
Анатолій Пожарський, Володимир Сухoleyстер. ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ДУБЕНЩИНИ.....	257
Короткі відомості про авторів.....	260

Матеріали науково-теоретичної конференції

ДУБЕНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ВІСНИК

Випуск 3

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції,
присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно

Відповідальний за випуск: *Леонід Кічатий*
Комп'ютерна верстка і дизайн: *Юрій Пшеничний, Вікторія Магель*
Коректор: *Алла Василиць*

Редакційна група:

Кічатий Леонід Святославович (голова)
Любецька Надія Олександрівна
Пшеничний Юрій Леонідович
Василиць Алла Степанівна

Підписано до друку 19.05.2021р.
Формат 60x84 1/8.
Ум. друк. арк. 30,7.

Видавець
Харват Олександр Миколайович
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія РВ №37 від 02.10.2006 р.

у **Харватері** істин

